

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzat](#)át.

ÖNAZONOSSÁG ÉS TAGOLTSÁG

ELEMZÉSEK
A KULTURÁLIS
MEGOSZTOTSÁGRÓL

ÖNAZONOSSÁG
ÉS
TAGOLTSÁG

AZ MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
KISEBBSÉGGUTATÓ INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

9.

Sorozatszerkesztő:

TÓTH ÁGNES

ÖNAZONOSSÁG ÉS TAGOLTSÁG

ELEMZÉSEK
A KULTURÁLIS
MEGOSZTOTSÁGRÓL

ÉVKÖNYV
2011–2012

Argumentum

A kötet megjelenését támogatta:

NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

Szerkesztette:

BÁRDI NÁNDOR és TÓTH ÁGNES

© MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 2013

© Szerzők, szerkesztők, 2013

ISBN 978-963-446-686-4

ISSN 1588-8525

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Tóth Magdaléna

A borítóterv Láng András munkája

Tördelte: Nagy Erika

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Tartalom

Előszó	7
TÓTH ÁGNES–VÉKÁS JÁNOS: Az identitás természete	11
ESZENYI ORSOLYA: Kvantitatív megközelítések, módszertanok a társadalomkutatásban és ezek kisebbségkutatási vonatkozásai	41
MORAUSZKI ANDRÁS: Az iskolai teljesítmény területi különbségei	53
PAPP Z. ATTILA: Pedagógiai hozzáadott érték a roma tanulói arány függvényében a magyar iskolarendszerben	69
LAJTAI MÁTYÁS: Kísérlet a roma civil szféra méretének, térbeli elhelyezkedésének és három forrás példáján bemutatott forrásmegszerző képességének vizsgálatára	89
HLUCHÁNY HAJNALKA: Médiafogyasztás és politikai beállítódás a magyarországi kisebbségi elit körében	131
BARTL ÁGNES: Keresztény egyházak és felekezetek hatása a cigányság integrációjára	173
VIZI BALÁZS: A magyar elnökség az Európai Unió Tanácsában és az európai roma keretstratégia	191
DOBOS BALÁZS: Pártrendszer és etnikai pártok Magyarországon	205
BALASSA SZILVIA–KOVÁCS ANDRÁS: Kontextus és kontaktus <i>A kontaktus-hipotézis vizsgálata magyarországi vegyes lakosságú településeken</i>	229
ILYÉS ZOLTÁN–TÁTRAI PATRIK: A zaborvidéki magyarság politikai megosztottságának kulturális és etnikai identifikációs háttere	243
BÁRDI NÁNDOR: Az ötödik hadoszlop? <i>Betekintés a budapesti kormányzati politika és a romániai magyar elit két világháború közti kapcsolattartásába</i>	259
TÓTH-BARTOS ANDRÁS: Szórványkérdés és birtokpolitika Észak-Erdélyben 1940–1944 között	285

KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL: A munkácsi jiddis sajtó a két világháború között	315
MARCHUT RÉKA: Erőterek metszéspontjában <i>Magyarországi németek 1920–1940 között</i> – különös tekintettel Pest megyére	327
FEDINEC CSILLA: Regionalizmus Ukrajnában	341

Előszó

A Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézetének 9. évkönyvét tesszük az olvasó elé.

Az 1998-ban Kisebbségkutató Műhelyként alakult, majd 2001-től az Akadémia keretében önállóvá vált Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet 2012-től Kisebbségkutató Intézet néven az újonnan létrehozott akadémiai Társadalomtudományi Kutatóközpont egyik szervezeti egységévé alakult.

A fiatal intézet profiljának alakulására a gyakran változó szervezeti keret alaposan rányomta bélyegét. Ugyanakkor az átalakítások sora ösztönzőleg is hatott a feladatok újragondolására, a tartalmi és módszertani útkeresésre.

Miközben a korábbi évtizedekben a kisebbségkutatásnak elsősorban a kisebbségtörténeti, azon belül is a politikatörténeti megközelítése állt előtérben, 1989 után a külhoni survey-kutatások bírtak egyre nagyobb jelentőséggel. Már a Kisebbségkutató Műhely működésében megmutatkozott annak felismerése, hogy a nemzeti-etnikai identitásnak a társadalmi szerkezetre gyakorolt hatását nemcsak a szocializmusban preferált automatizmus elve vagy az „osztályszempont” nem fogja egyszer s mindenkorra felülmíni, de a rendszerváltást követően, a politikai demokrácia és a piacgazdaság feltételei közepette is elevenen ható társadalomformáló tényező marad. Diszciplináris szempontból az intézet révén elsősorban a kulturális antropológiai megközelítés, a tematika vonatkozásában pedig a migrációkutatás zárkózott fel a történeti kutatásokhoz.

Az önálló Intézet megalakítása után az addig háttérbe szorult kvantitatív megközelítéseknek nyitott teret, adatbázisok építésével és elemzésével bővítette a módszertani palettát, és ezzel párhuzamosan az addiginál nagyobb figyelmet szentelt a kisebbségi kérdés gazdasági vonatkozásainak.

Csakhamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a kérdés multidiszciplináris megközelítését nem elég célként tételezni, ha ehhez nincs sem készen „megvásárolható” tudás, sem felkészült kutató. Pontosabban fogalmazva: Magyarországon a társadalmi szerkezet kvantitatív elemzésében kimagasló eredményeket elért kutatók, közgazdászok, területfejlesztési, munkaerő-piaci szakemberek – publikációikból ítélve – szinte alig érintették a nemzeti-etnikai vonatkozásokat és általában

a kulturális mintát mint „független változót”. A nemzeti-etnikai kérdéskör legbefolyásosabb hazai kutatói pedig elsősorban az etnikai konfliktusokra, a kvalitatív módszerekre összpontosítottak, és állításaik érvényességi körének ellenőrzésére ritkán használták a kvantitatív eszköztárat és a makroelemzést. Ezért az elmúlt három évben az Intézet egyik alapvető célkitűzésének tekintettük az olyan fiatal kutatók „felnevelését”, akiknek segítségével idővel – a komplex vizsgálatok érdekében – pótolni lehet ezeket a hiányosságokat, egyoldalúságokat.

Az elmúlt évek emiatt a kvantitatív módszertani tudás és gyakorlat elsajátításának jegyében teltek. Mint azt Intézetünk előző évkönyvében bemutattuk, a magyarországi cigányság integráltságának problémakörére fókuszálva viszonylag megbízhatóan kijelöltük azokat a határokat, amelyeken túl az integráció mértéke a demográfiai, gazdasági és politikai tényezőkre vonatkozó változókka már nem magyarázható. Egyértelművé vált számunkra, hogy a „kulturális mintáknak” az integrációban játszott szerepét vizsgálva az eddigieknél komplexebb megközelítésre van szükség. Itt egyrészt a kvalitatív módszerek felé, másrészt a kulturális minták kvantitatív vizsgálati módszertanának kidolgozása felé kell nyitnunk. Ezzel párhuzamosan szükség van arra is, hogy mind a külhoni magyar kisebbségi közösségek, mind a magyarországi nemzetiségek legújabb kori társadalomtörténeti szempontú vizsgálatát elmélyítsük. Ezeken a kutatási területeken is kijelölésre kerültek a mindeddig hiányzó alapkutatásoknak a keretei, amelyek eredményei hatékonyan segíthetik a jelenkori folyamatok értelmezését.

Mindkét irány terepmunkát, a munkatársak szélesebb körének bevonását, nyugodt szervezeti és szervezési körülményeket igényelne. Erre az intézeti kutatóhálózat átalakításának időszakában nem jutott sem idő, sem pénz, sem erő. Megmaradtunk hát a középtávú tervek végrehajtásának előkészítésénél, erőnket főleg arra használva, hogy megőrizzük a már elért eredményeket.

Ezeket a körülményeket tükrözi az Intézet 2011. évi évkönyve is, amelyben szociológusok, történészek, etnográfus, politológus, hebraista, geográfus közös munkájának eredményeként együtt szeretnénk közreadni az etnokulturális önazonosság tagoltságát és ennek működését vizsgáló kutatásaink eredményeit. Történelmi tapasztalat, hogy identitáspolitikákat nem lehet egyszerű sémákra építeni. A kötet sokféleségét nemcsak az interdiszciplinaritása adja, hanem az is, hogy egymás mellett kerülnek elemzésre a magyarországi kisebbségkutatás legfontosabb csoportjai: a magyarországi nemzetiségek, a cigányság, a zsidóság és a külhoni magyarok.

A kötet tanulmányainak meghatározó csomópontja az identitás reprezentációjának tagolása. Ezt egy adott metszetben, a 2001-es népszámlálásnak a kulturális, etnikai kötődésekre többféleképp rákérdező pontjainak elemzésével lehetett megragadni. Ennek statisztikai elemzését végezte el Tóth Ágnes és Vékás János új fogalmakkal dolgozó tanulmánya.

A kulturális megosztottságot mint adottságot legmarkánsabban az oktatási egyenlőtlenségekben ragadhatjuk meg. Az etnikai, társadalomszerkezeti és a regionális adottságok hatását – együtt és külön-külön – az iskolai teljesítményre két tanulmány elemzi: Morauszki András és Papp Z. Attila országos szinten a kistérségi tagoltság és a cigányság szempontjából vizsgálják ezt a jelenséget az oktatási kompetenciamérések feldolgozásával.

Eszenyi Orsolya tanulmánya az etnicitás megjelenését tekinti át a társadalomszerkezeti vizsgálatokban. Így ezzel a módszertani összefoglalóval a magyar kisebbségkutatásnak a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukálásáról szóló vitájához is építően járul hozzá.

A kötetben a társadalmi tagoltság mérése mellett markánsan megjelenik a társadalmi önszerveződések vizsgálata is. Bartl Ágnes a cigányság vallásosságáról, az egyházak velük kapcsolatos munkájáról, Lajtai Mátyás pedig a roma civil szféráról ad országos statisztikai, intézményszociológiai áttekintést. A kérdés pártpolitikai vonatkozásait, mármint a magyarországi etnikai pártszerveződés kérdését, amely döntően roma érdekvédelmi tevékenység, Dobos Balázs tanulmánya vizsgálja nagy nemzetközi kitekintéssel, Vizi Balázs pedig eleve a nemzetközi, európai uniós politikában helyezi el a Magyarország kezdeményezésére létrejött uniós roma keretprogramot.

Egy survey-vizsgálat feldolgozása révén Hluchány Hajnalka tanulmányából a magyarországi kisebbségi elitnek médiafogyasztásáról és politikai beállítódásáról kaphatunk átfogó helyzetképet. Teljesen más pozícióból elemez Balassa Szilvia és Kovács András szintén kérdőíves vizsgálata: a nemzetközileg is fontos vita keretében arra keresték a választ, hogy a különböző etnokulturális csoportok együttélése, egymásról alkotott ismereteik erősítik-e vagy oldják az etnikai sztereotípiákat. A kulturális és a politikai antropológia módszerével, illetve a választási adatok elemzésével Ilyés Zoltán és Tátrai Patrik a Híd-Most és a Magyar Koalíció Pártjának választói bázisa közti társadalmi különbségeket vizsgálta meg a szlovákiai Zoboralja kistérségben. Tanulmányuk a politikai preferenciákat az asszimilációs, nyelvhasználati folyamatokkal együtt vizsgálja.

A tanulmánykötet történeti tanulmányai a kulturális tagoltságot és az államhoz, az anyaországhoz, a közösségi jövőképekhez való viszonyt vizsgálják. Komoróczy Szonja a két világháború közti munkácsi jiddis sajtót tárja fel a belső vitákra koncentrálnak. Marchut Réka ugyanebben a korszakban a Pest megyei németek magyar államhoz való lojalitásának változását vizsgálja, Bárdi Nándor pedig a romániai magyar elit két világháború közti budapesti kapcsolattartásába ad betekintést. A regionalizmus 1990-es évekbeli ukrajnai megjelenését, a nemzetállam-építés és a történelmi-gazdasági-kulturális különbségek közti feszültségeket – mintegy a kárpátaljai viszonyok háttérértelmezéseként – Fedinec Csilla tanulmánya mutatja be.

Bizakodással tekintünk előre. Reméljük, hogy jövőre sikerül kötetben megjeleníteni azoknak a kutatásoknak az eredményeit, amelyek – mint fent is jeleztük – arra fókuszálnak, hogy általában a társadalom működésének hatékonyságát milyen mértékben és módon, milyen mechanizmusok révén korlátozzák a törésvonalak.

A szerkesztők

Budapest, 2012. december

Az identitás természete

Az előadás az identitás természetét a társadalomstatisztika nézőpontjából elemzi, vagyis azokat az aspektusokat emeli ki, amelyek az identitás és a társadalmi szerkezet kétoldalú viszonyrendszerének kutatásában lehetővé teszik a trendelemzést, a prognózist és a kvantifikációt. Kitér az identitás (1) alkalmi *meghatározására*, a (2) *genezisével* kapcsolatos álláspontunkra, a kutatásaink során alkalmazott (3) *szerkezeti meghatározásokra*, valamint a (4) *manifestálódásával* kapcsolatos keretekre. Ezen premisszák alapján vizsgálja a nemzeti-etnikai identitásnak a *népszámlálások* általi megjelenítésével kapcsolatos lehetőségeit és korlátait.

Meghatározás

Egyén és közösség

Ahány ember – annyiféle. Mindig is tudtuk, hogy nincs két egyforma emberi lény. Nemcsak bőrszínünk és testalkatunk különbözik, nemcsak az ujjlenyomatok között nem találtak még két egyformát, de lelkünk az igazán nagy változatosságok tárháza.

„Nincsenek már titokzatos szobáink, mint a középkori várkastélyokban, de lelkünkben még vannak ilyen titokzatos szobák” – írta Kosztolányi. Mondhatnánk, a költők hajlamosak a túlzásra és a kódosításra, de mit mondanak a hideg fejű szakemberek?

Robert Merton szociológus, a *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra* című, sok nyelven sok kiadást megért, alapos munka szerzője, aki egész életében a társadalmi szerkezetet, egyén és közösség viszonyát fürkészte, könyvét ezzel a mondatokkal kezdi: „Senki sincsen teljesen tisztában azzal, hogy mi alakította gondolkodását”.

Pedig az emberi minőség a társadalmi szerkezet nagyon is lényeges befolyásoló tényezője.

Bennünket azonban ez alkalommal nem az emberek jellemzői foglalkoztatnak,

hanem egy olyan kérdés, ami még ennél is összetettebb: az egyén önmagáról alkotott képe. Tehát az, hogy mivel tartja magát azonosnak vagy legalábbis hasonlatosnak, és mitől tartja magát különbözőnek. „Csak másban moshatód meg arcodat” – mondja József Attila, és ez a verssor¹ rendkívül szemléletesen fejezi ki az identitással kapcsolatos mondandókat. Az ember csak akkor tudja magát meghatározni, ha összehasonlítja a környezetével. Ezért mondjuk, hogy *identitáson az egyénnek a (társadalmi) környezetével kialakított interaktív viszony tudati tükröződését értjük*.

Megosztott lojalitás

E viszony során az egyén különböző csoportokkal szemben fogalmazza meg elhatárolódását és azonosulását. Nő vagy férfi, gyerek vagy felnőtt, cingár vagy természetes, és ezek a legegyszerűbben klasszifikálható jellemzők. Magatartását, érdekeit, szemléletét meghatározza képzettsége, foglalkozása, a munkahelyi viszonyok. Még összetettebb összefüggésrendszer a család, a származás, a gyermekkorban elsajátított kulturális minták hatása. Ezért mondjuk, hogy minden személy esetében *megoszlik a lojalitás, s a megosztás mértéke és módja dinamikusan változik*.

A prioritások

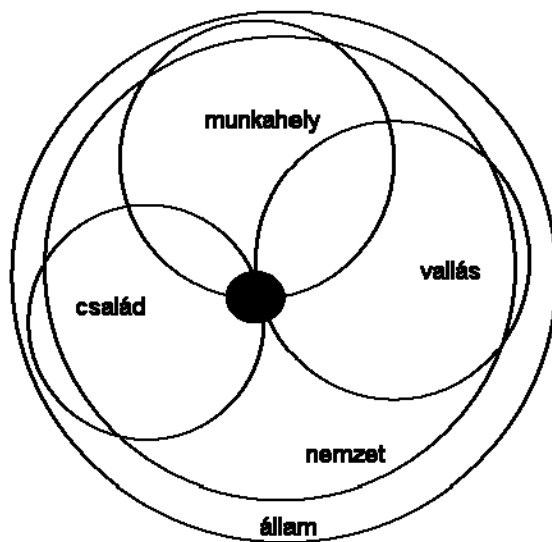
A csoportkötődések sokféleségében a személy érdekei sokszor ellentétbe kerülnek. Szemléltetésül elég a leghétköznapiabb példát említeni a termelő és a fogyasztó érdekellentétéről, de ennél a személyre nézve sokkal súlyosabb identitáskonfliktussal jár a családi, társadalmi, nemzeti, szakmai és erkölcsi szempontok szembenállása. Ilyenkor az egyénnek kell döntenie a csoportkötődések prioritásáról, s a döntési lehetőségeket jelentős mértékben meghatározza a társadalom szerkezete.

A magyarországi társadalom – a globális arányokat és hosszabb időtávot tekintve – nem polarizálódik, hanem sokszínűsödik. Ez azt jelenti, hogy több alrendszer bontakozik ki, az emberek különböző jellemzők alapján tartoznak különböző csoportokhoz, mint amilyen az állampolgárság, a nemzeti-etnikai kötődés, a vallási tagolódás, a gazdasági, politikai, kulturális, oktatási szféra pluralizálódása. Ezek az alrendszerek azonban nem különülnek el egymástól mereven, hanem kisebb-nagyobb mértékben átfedik egymást.

Ez az állapot egy társadalmi-történelmi folyamat során alakult így. A nem-

¹ „Friss záporokkal szivárogi a földbe – / Hiába fürösztd önmagadban, / Csak másban moshatód meg arcodat. / Légy egy fűszálon a pici él / S nagyobb leszel a világ tengelyénél.” József Attila 1924 első felében írta *Nem én kiáltok* című versét, amely teljes egészében is megérdemelne egy alapos elemzést az identitás vonatkozásában.

zetállam fénykorában a főhatalom – hatalmi monopóliumának megszilárdítása érdekében – maga alá rendelte a csoportkötődések egyéb formáit, elsősorban arra törekedve, hogy az ideológiai hegemonia érdekében az állam és a nemzet kategóriája minél nagyobb mértékben átfedje egymást. E kettős burok azonban nagymértékben megszabta az egyén csoportkötődéseinek egyéb formáit is, mint amilyen a család, a vallás, a kultúra, vagy akár a gazdasági élet és a fogyasztói szokások, a médiafogyasztást is beleértve. Grafikusan e modellt a következőképp szemléltethetnénk:

1. ábra. A kötődések nemzetállam-központú modellje

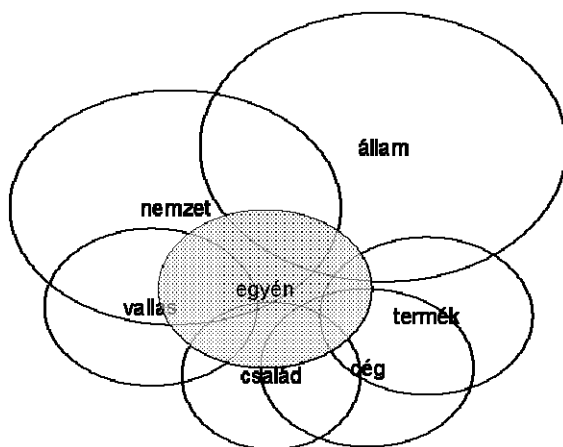
A demokratizáció és pluralizálódás, a határok átjárhatósága, az emberek, eszmék és javak mind szabadabb áramlása, a globalizáció jelentősen kibővítette az egyén szabadságfokát: mind több csoporthoz kötődik, s ezek mindegyikéhez lojális, mindegyikével szolidáris meghatározott mértékben. A csoportkötődések konfliktusának esetében mind nagyobb mértékben az egyén határozza meg közöttük a prioritásokat,² úgy is mondhatnánk, vásárlóként jelenik meg a „lojalitások piacán”.³ E modellt grafikusan így tudnánk ábrázolni:

Az érdekek és identitások alapján szerveződő csoportok (ezeket nevezzük a továbbiakban közösségeknek) érdekérvényesítésük során megteremtik intézményeiket és elitjeiket.

Az érdekérvényesítés alapján kétféle módon történik. Egyrészt, a társadalmi

² Az egyéni és kollektív identitás viszonyáról bővebben: Csabai–Erős, 2000.

³ A kifejezés értelmezéséről lásd: Price, 1998.

2. ábra. A kötődések egyénközpontú modellje

érvényesülés általános érvényű szempontjai szerint, a közösség tagjai azt tartják szem előtt, hogy megvan-e a lehetőségük az intézményekbe való részarányos betagozódásra. Azt tehát, hogy mondjuk a református hívők vagy a szlovák nemzetiségűek ütköznek-e valamilyen akadályba annak során, hogy tagjaik egyéni kvalitásaik alapján, számarányuknak megfelelő helyet foglaljanak el az államigazgatásban, az igazságszolgáltatásban vagy mondjuk a tudomány, az egyetemi oktatók, a gazdasági vezetők világában. Ezt nevezzük a részarányos képviselő elvének.

Mint láttuk, a csoportkötődések pluralizmusa közepette egy személy több csoport keretében valósítja meg érdekeit, s e csoportok különböző mértékben ölelik fel a társadalom kisebb vagy nagyobb részét. Azt mondhatjuk tehát, hogy egy személy a csoportkötődések egy részében többségi, más részeiben kisebbségi helyzetben van, s nincs olyan ember, aki valamely sajátos csoportérdeke tekintetében ne lenne kisebbségben a társadalom egészével szemben.

Van azonban a közösségi érdekeknek egy olyan köre, amelyet a részarányos képviselő alapján nem lehet érvényesíteni. A kisebbségi helyzet lényege – és itt természetesen nem csak a nemzeti-etnikai kisebbségekre gondolunk –, hogy a belőle eredő problémákat nem lehet maradéktalanul megoldani a szavazásos („leszavazásos”) demokrácia elvei szerint: a kisebbség alapvető problémája, hogy mint kisebbséget a többség állandóan leszavazhatja, még hozzá azokban a kérdésekben is, amelyek éppen a közösségi kohézió alapkérdéseit, a csoport önmeghatározását érintik. Ezekben a kérdésekben van szüksége a csoportnak (közösségnek) meghatározott fokú és formájú autonómiára. *A kötődések közötti prioritást ebben a helyzetben is az egyén határozza meg adott léthelyzetének értékelése keretében.*

Az identitás nemzeti elemének sajátos volta

Az egyén identitása tehát (nagy mintás kutatásaink szempontjából) egységes, de többes kötődésű. E kötődések egyike a nemzeti közösséghez való viszony.

A nemzeti identitás abban különbözik a többi csoportkötődéstől, hogy az elmúlt két évszázad során az állam hatalmi eszközként használta a társadalom integrálására/homogenizálására. Nem valamiféle eszenciális, primordiális kategória tehát, hanem történelmi jelenség, ugyanúgy, mint volt a családi-törzsi vagy a vallási-egyházi princípium annak idején.

A nemzet meghatározásában ma nincs egyetértés. Valójában jórészt terminológiai kérdés lesz a jövőben, hogy nemzetnek nevezzük-e majd a társadalom legátfogóbb integrációs princípiumát, tehát a „domináns eszmét”, a „nulladik szintű” társadalmi intézményt, vagy pedig annak helyét egy új megjelölés foglalja el. A terminológiai kérdés mögött jelenleg természetesen hatalmi-ideológiai megfontolások húzódnak meg.

Amikor mi nemzetről beszélünk, a fogalmat úgy értelmezzük, ahogy azt Renan meghatározta: közös emlékek a múltból (etnikai elem) és közös célok a jövőben (politikai elem).

Következtetésünk: *a)* a nemzeti identitás nem értelmezhető a többi identitás-összetevőtől elszigetelten; *b)* nem kettős identitásról, hanem kettős (többes) kötődésről beszélünk, amely esetében az antagonizmusok az identitás egészét teszik labilissá.

Genezis

A társadalmi integráció tényezői és szempontjai

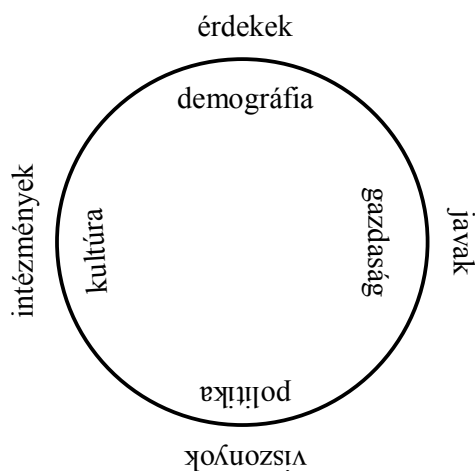
Az ilyen értelmezés szerint a nemzeten a társadalmi integráció/dezintegráció tényezőinek folyamatos interaktív egymásra hatását, nemzeti identitáson pedig e folyamatnak a tudatban való tükröződését értjük. Kutatásaink során az integrációs-dezintegrációs tényezőket négy csoportba soroljuk: demográfiai, gazdasági, politikai és kulturális.

Kiindulhatunk abból, hogy a gazdasági javak birtoklóinak alakítják az elosztási viszonyokat meghatározó politikai tényezőket, amelyek a szellemi-kulturális intézményrendszer révén igyekeznek stabilizálni pozícióikat, s ez az intézményrendszer termeli újra a kulturális mintákat, jelenti a „kaput” az egyének és csoportok társadalmi pozíciójának tudatosítására, internalizálására, vagyis a csoportkötődések, identitások kialakulására, amelyek a demográfiában, az emberi tényező mennyiségi és minőségi mutatóiban válnak tetten érhetővé. De ugyanakkor kezdetjük e körkörös folyamat vizsgálatát a demográfiai tényezővel is, amely meghatározó módon hat a gazdasági tényezőre és így tovább.

A társadalmi integráció/dezintegráció tényezőit azonban többféle szempont szerint is értelmezhetjük. Tekinthetünk rájuk úgy is, mint a bennük foglalt anyagi tartalomra, javakra, erőforrásra. De szemlélhetjük őket a keretükben kialakult elosztási viszonyok oldaláról is. Ugyanakkor értelmezhetjük őket az elosztás rendjeként, mint a részeit rendszerbe foglaló intézmények összességét is. Végül az egyes tényezők létezését és működését értelmező eszmék együtteseként, tehát az emberi törekvések, érdekek szempontjából is felfoghatjuk őket.

Pontosítanunk kell tehát, hogy amikor az integráció/dezintegráció egyes tényezőit megnevezzük, milyen szempont szerint tekintünk rájuk.

Amikor a gazdasági tényezőről beszélünk, ezen a társadalmi fejlődéshez szükséges anyagi eszközök, erőforrások mértékét, meglétét vagy hiányát, elosztásának mértékét és arányát értjük, tehát a megosztott vagy megosztható *javak* mennyiségét. Politikai tényezőnek a különböző csoportok, rétegek, közösségek érdekérvényesítési lehetőségét értjük, tehát a forráselosztásban érvényesülő *viszonyt*. A kultúrát mint tényezőt a lehető legtágabban értelmezzük, mint az emberi együttélés során létrehozott közös eredmények összességét, tehát a forráselosztás *intézményi* keretét. És végül természetesen a demográfiát is a megszokottnál tágabban értelmezzük. A demográfia az általánosan elterjedt értelmezés szerint kvantifikált mutatója a statisztikailag mérhető emberi minőségnek, ugyanakkor azonban, mélyebb értelemben, a társadalmi erőforrások, viszonyok és intézmények hatására kialakult és az emberek által befogadott, internalizált, a magatartásukat statisztikailag mérhető módon befolyásoló eszmék, *érdekek* tükröződése is. Az egyes tényezőkhöz tehát az alábbi ábra szerint rendeljük hozzá az értelmezési szempontokat.

3. ábra. Az integráció/dezintegráció tényezői és szempontjai

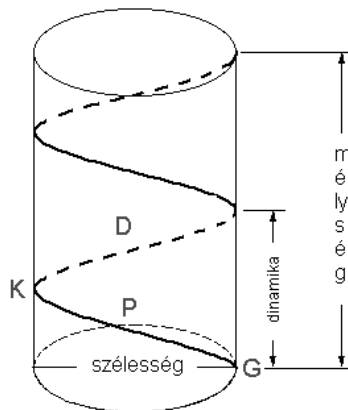
A négy sajátos szempont alapján értelmezett négy társadalmi tényező bonyolultsága (úgy is mondhatnánk: szerves összetétele), ha az ábrán feltüntetett körön az óramutató járásával megegyező irányban vesszük sorra, folyamatosan növekszik. Ez annyit jelent, hogy az előző tényező jelenléte mindig szükséges, ámde nem elégséges feltétele a következő tényező fejlődésének.

A politikai viszonyok alakulását nagyban befolyásolja, hogy van-e forrás, amelynek elosztását a hatalmi viszonyok révén szabályozni kell és lehet. De maga a forrás növekedése nem jelenti önkéntelenül azt, hogy már pusztán ettől a viszonyok a társadalmi integráció (vagyis a hatékony forrásfelhasználás, az optimális fejlődés) irányába hatnak.

Ugyanígy, a társadalmi intézményrendszer csak akkor fejlődik, finomul, ha ezt a politikai tényező lehetővé teszi, ha a társadalmi viszonyokban van elég ésszerűség, amit meg lehet szilárdítani, lehet intézményesíteni. És végül az emberek személyes életének, életszemléletének, identitásának a kultúra, az intézményesített együttélés szabályrendszere akkor lesz szerves része, akkor internalizálódik, ha abban mind a forráselosztás mértéke, mind módja, mind intézményesített keretei tekintetében megtalálja saját helyét. A demográfiai tényezők csoportja a legszerveesebb: egy korfában benne van az egész történelem, a javak, viszonyok, intézmények teljes interakciója.

Az integrációs-dezintegrációs spirál

De még ekkor sem vehetjük biztosra, hogy az integráció megerősödik. Mégpedig azért, mert a tényezők egymásra hatása a kör bezárulása során nem ér véget.

4. ábra. Az integrációs/
dezintegrációs spirál

A demográfiai tényező, az „emberanyag minősége” is kihat a gazdasági tényezőre, az elosztható források megtermelésére, és a körforgás folytatódik tovább. Ahhoz tehát, hogy az integrációs/dezintegrációs tényezők egymásra hatását érzékeltetni tudjuk, ábránkat át kell alakítanunk, és zárt kör helyett egy mindkét végén nyitott, végtelen spirál vonalán kell állandóan ismétlődő sorrendben elhelyezni a felsorolt tényezőket.

Ezek folyamatos ismétlődése, több cikluson át történő egymásra épülése a magyarázata annak, hogy a társadalmi integráció szerveslenebb tényezőjének fejlesztése miért nem vonja maga után lineárisan a szervesebb tényező fejlődését. A fejlődés a ciklusok sokaságán keresztül vezet.

Következtetésünk: az általunk a demográfiai csoportba sorolt identitásértékek csak a másik három tényezőcsoport értékeivel relációba állítva értelmezhetők.

Szerkezet

Azon személyek, akik önmagukról alkotott képük – önazonosságuk – alapján egy adott csoporthoz tartozónak érzik magukat, különböző szálakkal és e szálak különböző számával kötődnek az adott csoporthoz. Összetartozásuk tudata és az összetartozásnak a csoport tagjai által többé-kevésbé általánosan elfogadott alapja kapcsolja össze őket, így válnak az egyének heterogén csoportjából (értékalapú) közösséggé.

Azért mondjuk, hogy a közösség alapját képező értékek „többé-kevésbé” elfogadottak, mert a magukat az adott közösséghez tartozóknak érzők és/vagy valók számára maga a közösség nem mindig és nem teljesen ugyanazt jelenti. Az összetartozás szubjektív, a közösség pedig, mint azt Benedict Anderson fontos munkájának címében is kiemeli: elképzelt közösség.⁴ Úgy is mondhatnánk: csak akkor közösség, ha képzelt.

Lássuk tehát, hogy a nemzeti-etnikai identitás által definiált közösségek tagjai mi alapján képzelik magukat összetartozóknak.

Mint minden értékalapú csoportnak, a nemzeti-etnikai közösségnek is van egy viszonylag koherens szerkezete. Kompaktságát legalább három dimenzióval kell jellemeznünk: a kompaktság mélységével (vertikális dimenzió), szélességével (horizontális dimenzió) és dinamikájával (időbeli dimenzió). Ezeknek a jellemzőknek a tudati tükröződése alakítja ki a nemzeti identitás szerkezetét. Pontosabban mondván: az identitás nemzeti komponensének szerkezetét, mert felfogásunk szerint a személyiség identitása egységes, amelyben az egyes identitáselemek

⁴ Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan, 2006.

személyiségenként különböző súllyal vannak jelen, és ezek az arányok idővel változhatnak is.

Az *identitás mélysége* azt mutatja, hogy az illető egyén milyen mértékben, hány és milyen szállal kötődik az adott közösséghez. Ennek vizsgálatával láthatjuk, hogy mekkora a közösség magja, amelyben az odatartozók szinte minden csoportkötődésükkel az adott közösséghez tartoznak, és mekkora a pereme, holdudvara, ahol az egyén csak bizonyos területeken, bizonyos szálakkal kötődik a közösséghez. Vagyis: hogy a közösséghez tartozása mennyire határozza meg gazdasági kapcsolatait, mennyire jut kifejezésre politikai preferenciáiban, illetve hogyan viszonyul az adott közösség oktatási-kulturális intézményrendszeréhez. A népszámlálás esetében az identitás mélységét számunkra az mutatja, hogy az egyén a négy népszámlálási kérdés (identitáskategória) közül hánynak az esetében jelezte az adott közösséghez való tartozását.

Az *identitás szélessége* azt mutatja, hogy – a személyek vonatkozásában – meddig terjed az adott közösség, határai mennyire merevek, s hol, milyen vonatkozásokban nyúlnak át más közösségekbe a társadalmi szerkezet fentebb felsorolt integrációs tényezőinek esetében. A népszámlálás adataiban ezt azzal mérjük, hogy az egyes identitáskategóriák esetében az adott kisebbséghez kötődő személyek milyen arányban jelöltek két vagy három kötődést.

Az *identitás dinamikáján* azt értjük, hogy az adott közösséghez tartozók közelednek-e a közösség magjához, erősödik-e kötődésük, vagy pedig távolodnak a magtól, és más közösségbe lépnek. Vagyis: erősödnek-e az ún. „etnikai vállalkozások”, nő-e az „etnikai pártok” elfogadottsága, változik-e a kisebbségek körében az anyanyelvű oktatás igénye. A népszámlálás adataiból a dinamikát négy mutató alapján elemezzük. Egyrészt azt vizsgáljuk, hogy milyen az anyanyelvi és a nemzetiségi identitásdeklarációk aránya. Ahol a nemzetiséget vallók száma nagyobb, mint az anyanyelvük szerint az adott kisebbséghez tartozóké, ott a közösségen belül túlsúlyban vannak azok, akik aktívan viszonyulnak kisebbségi kötődésükhöz, és annak revitalizálására törekszenek. Másrészt elemezzük, hogy az adott kisebbséghez anyanyelvük szerint tartozók száma hogyan viszonyul azokéhoz, akik családi, baráti közösségben beszélnek az adott nyelvet. Ahol a nyelvet beszélők száma a nagyobb, ott valószínűsíthető, hogy az anyanyelvi revitalizáció is bekövetkezik. Harmadrészt megnézzük, hogy az egyes korcsoportokban milyen az identitáskategóriák és a többes kötődések aránya. Ahol a fiatalok körében az identitás kompaktsága nagyobb a kisebbségi közösség egészének átlagánál, ott feltételezhető, hogy a revitalizáció fokozatosan kiterjed az idősebb korcsoportokra is. Negyedrészt vizsgáljuk a vegyes házasságok arányát, ami azonban sokban különbözik az előző három mutatótól: amennyivel nagyobb egy házasság melletti döntés súlya, mint egy népszámlálási kérdésre adott válaszé, ugyanannyival több kötöttség is felülírja az identitás szabad megnyilvánulását.

Képzelnék el, hogy a makromodell szemléltetésére megrajzolt spirált (4. ábra)

átmetesszük egy bizonyos magasságban, vagyis egy bizonyos időpontban. Ez az időpont 2001. február elseje, vagyis a magyarországi népszámlálás eszmei időpontja. Ugyanakkor az integrációs tényezők körét is leszűkítjük azokra, amelyek a népszámlálási adatokból kvantifikálhatók.

Ez azt jelenti, hogy a népszámlálásnak a nemzeti-etnikai identitásra közvetlenül vonatkozó négy kérdését, az azokra adott válaszok számát, arányát, egymáshoz való viszonyát elemezzük legelőször, majd lekérdezzük, hogy az ilyen módon megjelenített identitásjellemzők hogyan korrelálnak az adott kategóriákhoz tartozó személyeknek az egyéb, ugyancsak a népszámlálási adatfelvétel eredményeiből kinyerhető jellemzőivel. Vagyis: milyen a korösszetételük, területi megoszlásuk születési helyük és lakóhelyük szerint, migrációs jellemzőik, felekezeti hovatartozásuk, és nem utolsósorban a társadalmi rétegződés szempontjából legjellemzőbb tényezőkkel, mint a képzettség, a foglalkozás és a gazdasági aktivitás.

E „mikromodell” vizsgálata után visszatérünk a makromodellhez, és ellenőrizzük, hogy az adott módszertan, a „csepp a tengerben” módszer alkalmas-e arra, hogy segítségével közelebb jussunk a globális társadalmi integrációs trendek elemzéséhez, e trendek kvantifikálásához, és ami a végső cél, megbízható prognózisok felállításához.

Az integrációs modell többi elemére, mint a vizsgálat kontextusára, csak nagy vonalakban térünk ki, annál is inkább, mert ezek egy részét korábbi szövegeinkben már részletesen tárgyaltuk.⁵

⁵ Tóth Ágnes–Vékás János: Migráció és modernizáció. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek társadalmi, gazdasági helyzete. In: Tóth Ágnes–Vékás János (szerk.): *Egység a különbözőségben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek*. Budapest, 2006. 137–197. (Érték és valóság. Hetedik füzet)

Tóth Ágnes–Vékás János: A bevándorlás hatása a hazai nemzeti kisebbségek összetételére. In: Tamás Pál–Erőss Gábor–Tibori Tímea (szerk.): *Nemzetfelfogások. Kisebbség-többség*. Budapest, Új Mandátum–MTA Szociológiai Kutatóintézete, 2005. 278–293.

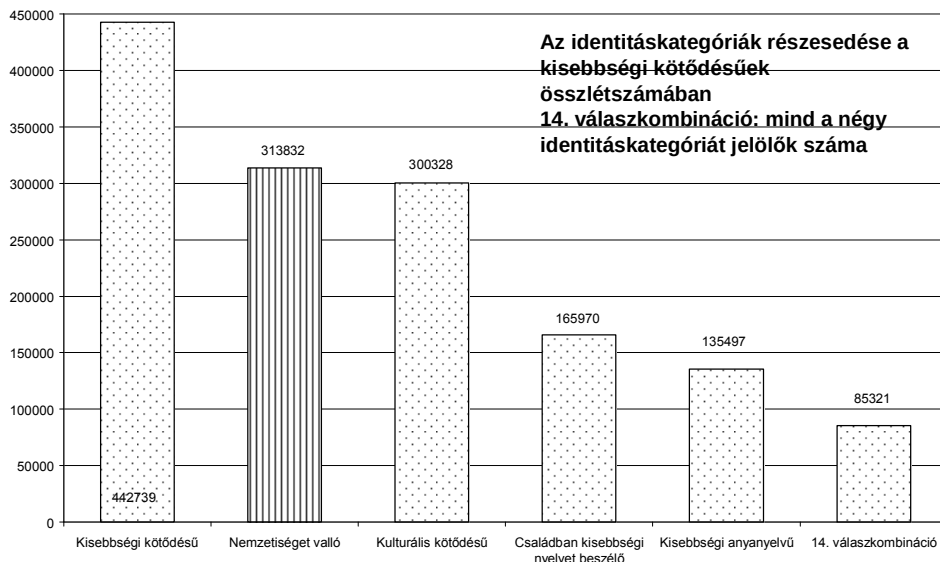
Tóth Ágnes–Vékás János: Lojalitás és szolidaritás. Államhatalmi homogenizálás vagy a keresztikötődések erősödése? In: Kovács Nóra–Osvát Anna–Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest, Balassi, 2005. 123–149. (Tér és terep 4.)

Vékás János: Színképek. Magyarország nemzeti és etnikai kisebbségei a népszámlálások tükrében. In: Kántor Zoltán–Majtényi Balázs (szerk.) *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, Rejtjel, 2005. 500–533.

Tóth Ágnes–Vékás János: Léthelyzetek, határok, identitás. A 2001. évi magyarországi népszámláláskor kisebbségi nemzeti-etnikai kötődést vallott külföldön születettek migrációs és identitásjellemzői. In: Kovács N.–Szarka L. (szerk.): *Tanulmányok az etnicitás és identitás köréből*. Budapest, Akadémiai, 2004. 135–191. (Tér és terep 3.)

Az identitás mélysége

Mint ismeretes, a 2001. évi népszámlálás során négy kérdés vonatkozott közvetlenül a nemzeti-etnikai identitásra: az anyanyelv, a családi-baráti körben használt nyelv, a nemzetiség és a kulturális kötődés kérdése. A népszámlálás során összesen 422 780 személy nyilatkozott úgy, hogy a négy kérdés legalább egyike esetében a kisebbségi törvényben nevesített 13 kisebbség valamelyikéhez tartozónak vallja magát. Ők a lakónépesség valamivel több mint 4%-át képezték.

5. ábra. A nevesített kisebbségek összlétszáma identitáskategóriánként

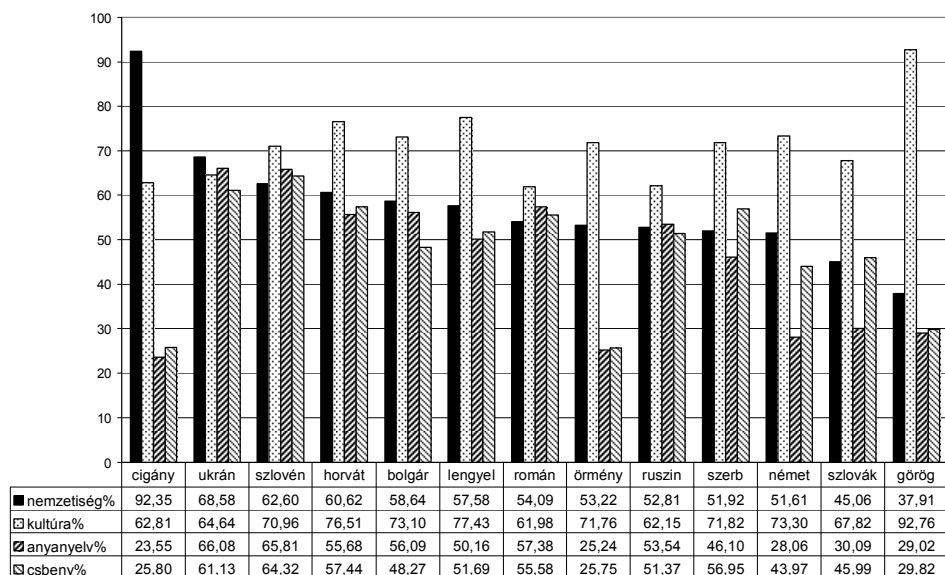
Miután egy személy a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozóan akár három választ is megjelölhetett, a válaszok száma 442 739 volt.

A kisebbségi kötődésűek közül 314 060 vallotta magát nemzetisége, 300 627 kulturális kötődése, 135 788 anyanyelve, 166 366 pedig a családi, baráti közösségben beszélt nyelv szerint valamely nevesített kisebbséghez tartozónak.

Ugyanakkor mindössze 85 321 esetben válaszoltak a kérdezettek úgy, hogy mind a négy népszámlálási kérdés esetében egy adott kisebbséghez tartoznak. Elvben ezen személyeket tekinthetnénk az adott kisebbségi közösség „magjának”, akik nem csak mindkét szubjektív deklarációjukkal – nemzetiségi hovatartozásuk és kulturális kötődésük kinyilvánításával – vállalják az adott közösséghez való tartozást, hanem mindkét „objektív” körülmény – az anyanyelv és a családi, baráti közösségben használt nyelv – is ahhoz köti őket. Ez a megközelítés azonban – az összes többi kisebbségtől eltérően – a cigányság esetében nem helytálló: esetük-

ben az anyanyelv és a családi, baráti közösségben használt nyelv nem alkalmazható a többi kisebbséggel azonos módon az identitás kompaktságának fokmérőjeként.

Ezek az arányok a többi kisebbség esetében is eltérőek. Az alábbi ábrán látjuk, hogy a cigány kötődésűek körében a legnagyobb azok aránya (92,35%), akik cigány nemzetiségűnek, vagy annak is vallották magukat. Őket az ukránok, a szlovének és a horvátok követik. A rangsor végén találjuk a görögöket, akiknek csak nem egész 38%-a mondta magát görög nemzetiségűnek, viszont majd 93%-uk nyilatkozott úgy, hogy a görög kultúrához, vagy ahhoz is kötődik.

6. ábra. Az identitáskategóriák aránya kisebbségenként a nemzetiséget jelölők arányának csökkenő sorrendjében

Az adott kisebbséghez kötődők tehát egy, kettő, három vagy mind a négy kérdésben jelezhetik a közösséghez való tartozásukat. Ezáltal összesen 15 féle kombinációban fejezhetik ki egy adott kisebbséghez való kötődésük módját (1. táblázat). A nyelvismeret mint külön népszámlálási kérdés nem tartozik szorosan az adott személy nemzeti identitásáról tanúskodó jellemzők közé, de mint mutatót felvettük a válaszkombinációk közé azokban az esetekben, amelyekben az illető vagy nemzetisége, vagy kulturális kötődése, vagy mindkettő alapján egy adott kisebbséghez tartozónak vallotta magát, de annak nyelvét sem anyanyelveként, sem családi, baráti közösségben használt nyelvként nem tüntette fel. Ezekben az esetekben érdekelt bennünket, hogy rendelkezik-e egyáltalán az adott nyelv tudásával. Így bővült ki ezzel a három lehetőséggel a válaszkombinációk száma összesen 18-ra.

1. táblázat. Az identitáskategóriák lehetséges kombinációi

	01	02	03	04	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Nemzetiség	X	–	–	–	X	X	X	X	X	X	X	X	X	–	–	–	–	–
Kultúra	–	X	–	–	X	–	–	–	–	X	X	X	X	X	X	X	X	–
Anyanyelv	–	–	X	–	–	X	–	–	X	X	–	–	X	X	–	–	X	X
Családi nyelv	–	–	–	X	–	–	X	–	X	–	X	–	X	–	X	–	X	X
Nyelvtudás	–	–			–			X				X				X		

A 7. ábrán azt szemléltetjük, hogy a kisebbségi kötődésűek hogyan oszlanak meg kisebbségenként aszerint, hogy az adott kisebbséghez való tartozásukat hány identitáskategória esetében jelölték. Látjuk, hogy a legtöbb kisebbség esetében az egy kategóriát jelölők aránya a legnagyobb, nagyságrendben őket azok követik, akik mind a négy kérdés esetében az adott kisebbséghez tartozónak vallották magukat. Ennél jóval kisebb azok aránya, akik a két vagy három válasz mellett döntöttek.

Azok hányada, akik a négy közül mindössze egy kérdés esetében jelezték az adott kisebbséghez tartozásukat, nagyjából egyharmad és kétharmad között mozog. Arányuk a görögöknél (61,5%) és az örményeknél (60,3%) a legnagyobb. Velük ellentétben a szlovén kötődésűek mindössze 29,4%-a, a horvát kötődésűeknek pedig 33,1%-a jelezte mindössze egy kérdés esetében az adott közösséghez való tartozását.

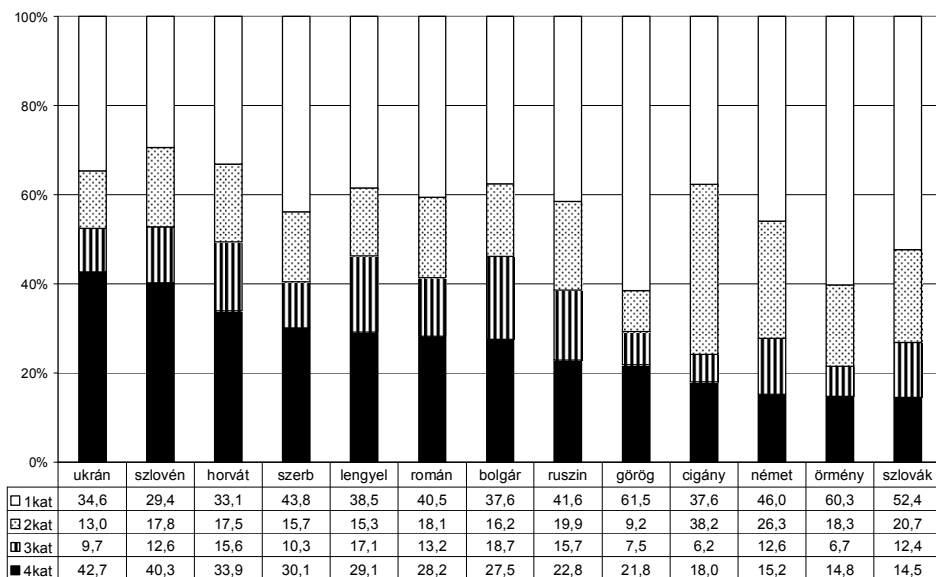
Ugyanakkor a „mag”-nak, tehát azoknak az aránya, akik mind a négy kérdésnél az adott kisebbséghez tartozónak vallották magukat, az ukránok esetében a legmagasabb, 42,7%. Ezt az értéket csak a szlovénok 40,3%-a közelíti meg.

Az elemzés logikáját csak a cigányság arányai bontják meg, miután esetükben a nyelv a többi kisebbségtől eltérő helyet foglal el az identitás szerkezetében. Annak ellenére, hogy a cigányság a demográfiai, gazdasági és kulturális jellemzők sokasága alapján a legkompaktabb közösség, a cigány nyelvek valamelyikét csak 23,5%-a vallotta anyanyelvének, és csak 25,8%-uk nyilatkozott úgy, hogy családi, baráti környezetben használja. Egybevéve, nem éri el a 30%-ot azon cigány kötődésűek aránya, akik nyelvükkel kötődnek a cigánysághoz.

Mely kategóriát jelölték azok, akik csak egy kategória mellett döntöttek?

Ha a válaszadó csak egyetlen identitáskategóriát jelölt, amellyel az adott kisebbséghez tartozónak érzi magát, az legtöbbször a kulturális kötődés volt. A szabály alól a legnagyobb mértékben ismét a cigányság a kivétel: ha csak egy identitáskategória esetében mondták magukat cigánynak, 85,4%-uk a nemzetiséget jelölte. A cigány családok zártságáról tanúskodik, hogy a cigánysághoz csak egy identitáskategória által kötődők csoportjában mindössze 4% azoknak az aránya, akik a családban cigány nyelvek valamelyikét használják, és ennél is kisebb, 2,7% a cigány anyanyelvűek aránya.

Az általános tendenciától még az ukránok és a románok esetében tapasztalunk

7. ábra. Az adott kisebbséghez kötődők megoszlása
a jelölt identitáskategóriák száma szerint

eltérést. Az ukránoknál kisebb mértékben, de ugyancsak a nemzetiséget (31,4%), a románoknál pedig a családi nyelvet jelölők aránya (33,1%) a legnagyobb.

A két identitáskategóriát jelölők aránya a görögöknél és ukránoknál a legkisebb, a cigányoknál és a németeknél a legnagyobb. Amennyiben egy kombináció dominál, úgy az a nemzetiség és kulturális kötődés párosa.

Azon személyeknél, akik három kategória keretében vallották magukat egy adott kisebbséghez tartozónak, a leginkább hiányzó identitáskategória a legtöbb kisebbség esetében a családi nyelv, illetve a szlovákok, cigányok és németek esetében az anyanyelv.

Azok tehát, akik anyanyelvük, családi nyelvük, illetve mindkettő esetében az adott kisebbséghez tartozónak vallották magukat, csak nagyon ritkán nem tartották magukat az adott kisebbséghez nemzetiség, és még ritkábban kulturális kötődés szerint is odatartozónak. Ez teljesen új tendencia a korábbi évtizedek népszámlálási eredményeihez viszonyítva, amikor a kisebbségi közösségekhez anyanyelvük szerint tartozók aránya mindig meghaladta azokat, akik nemzetiségük szerint tartoztak oda.

Végül vessünk még egy pillantást azok csoportjára, akik mind a négy kérdés esetében az adott kisebbséghez tartozóknak vallották magukat.

Mindenekelőtt látjuk, hogy a vertikálisan teljesen „kompakt” identitásuk aránya egy kisebbség esetében sem éri el a kisebbségi kötődésük felét, mi több, a németek, örmények és szlovákok esetében még 15%-át sem.

Az e fejezetben megfontoltakat összegezve tehát elmondhatjuk, hogy az iden-

titás mélysége tekintetében a kisebbségek közötti sorrend – a már vázolt okok folytán a cigányság kivételével – a következő. Vertikálisan az ukrán közösség a legzártabb, majd 43%-uk mind a négy kérdésben ukránnak vallotta magát, és még mintegy 10% jelölt három identitáskategóriát. Őket a szlovének követik, illetve a három és a négy választ adók összegét tekintve valamelyest meg is előzik. A harmadik helyen állnak a horvátok, őket a teljes kompaktság arányát tekintve a szerbek követik már jelentősen diffúzabb identitás szerkezettel. A többi kisebbség esetében már jóval egyharmad alatt van azoknak az aránya, akik mind a négy népszámlálási kérdés vonatkozásában az adott kisebbséghez tartozónak vallották magukat.

Az identitás szélessége

Az identitás szélességén azt értjük, hogy az adott identitásjellemzőkkel rendelkező személyek csoportja hogyan helyezkedik el a tőlük eltérő identitásjellemzőkkel rendelkezők csoportjai között.

Ez alkalommal nem a csoport nagysága (számbelisége) foglalkoztat bennünket – bár ez is lehet lényeges identitásformáló tényező –, hanem az, hogy milyenek ennek a virtuális értelemben vett szélességnek a határai: mennyire merevek, mikor és hol nyúlnak át egy másik közösség tartományába, milyen a többes kötődések mértéke.

A szélességet természetesen nem fizikai kiterjedésként – vagy nem csak akként, és mind kevésbé akként – értelmezhetjük.

A vizsgálathoz kiváló alapot nyújt a 2001. évi népszámlálásnak az a módszertani újítása, amelynek értelmében a nemzeti-etnikai identításra vonatkozó négy kérdés mindegyikére akár három-három válasz is adható volt. Rögtön meg kell azonban jegyezni, hogy a három választ adók száma statisztikailag elhanyagolható, és a két választ adók körében is minden esetben a magyar párú kombináció dominál.

2. táblázat. A nemzeti-etnikai kötődésre vonatkozó válaszok megoszlása az adott válasz száma szerint

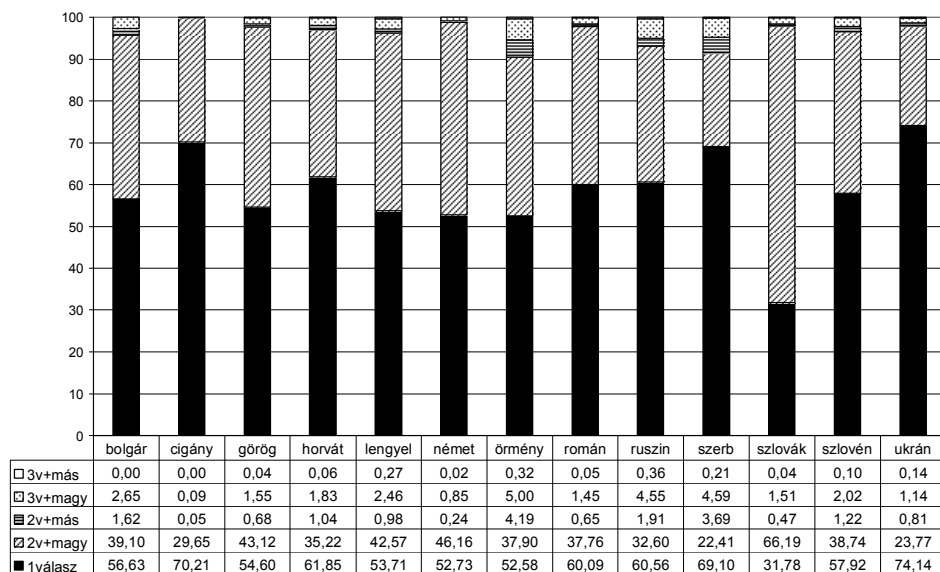
	<i>Nemzetiség</i>	<i>Kulturális kötődés</i>	<i>Anyanyelv</i>	<i>Családi nyelv</i>
Egy választ adók száma	9510631	9423111	9616410	9505691
Egy választ adók aránya (%)	93,26	92,4	94,29	93,21
Két választ adók száma	115886	142259	40361	129250
Két választ adók aránya (%)	1,14	1,39	0,4	1,27
Három választ adók száma	1261	4617	438	5128
Három választ adók aránya (%)	0,01	0,05	0	0,05
Nem válaszolók száma	570537	628328	541106	558246
Nem válaszolók aránya (%)	5,59	6,16	5,31	5,47

A többes kötődés aránya identitáskategóriánként jelentősen különbözik. Tekintjük át most néhány ábrán ezeket a különbségeket.

A nemzetséget jelölők többes kötődése

A 8. ábrán azon kisebbségi kötődésűek adatait tüntettük fel, akik nemzetségük szerint vallották magukat az adott kisebbséghez tartozónak. A két választ adók körét két csoportra bontottuk: azokéra, akik magyar nemzetségűnek is mondták magukat, és azokéra, akik nem tüntettek fel magyar nemzetséget. Ugyanígy jártunk el a három választ adók esetében is, az országban alig ezer-egynéhány személy adott három választ, és köztük is csak néhány tucat volt, aki e válaszok között nem tüntette fel a magyart.

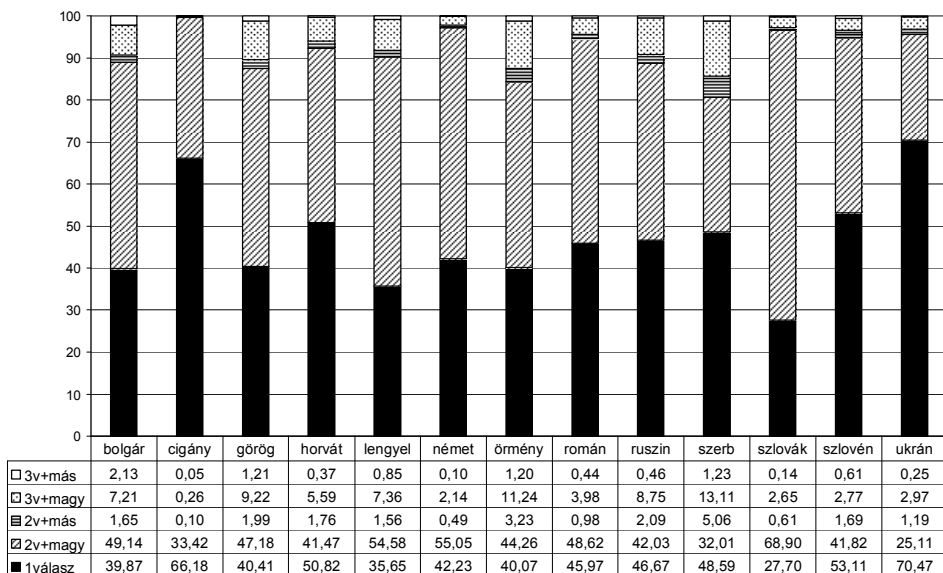
Megfigyelhetjük, hogy a kisebbségek nemzetség szerinti horizontális kompaktságának sorrendje jelentősen eltér attól, amit a vertikális kompaktság esetében tapasztaltunk. Annyi az azonosság, hogy itt is első helyen az ukrán, az utolsón pedig a szlovák közösség áll. Az ukránokat azonban itt a cigányok, majd a szerbek követik, és csak ezután következnek az amott harmadik helyen levő horvátok, a szlovének pedig itt a hetedik pozícióban helyezkednek el. Az az általános tendencia, hogy a magyarországi kisebbségek 30–50%-a nyilatkozott többes kötődésüként a nemzetség vonatkozásában.

8. ábra. Az adott nemzetséget vallók megoszlása a nemzetség kérdésre adott válaszok száma szerint

A kulturális kötődést jelölők többes kötődése

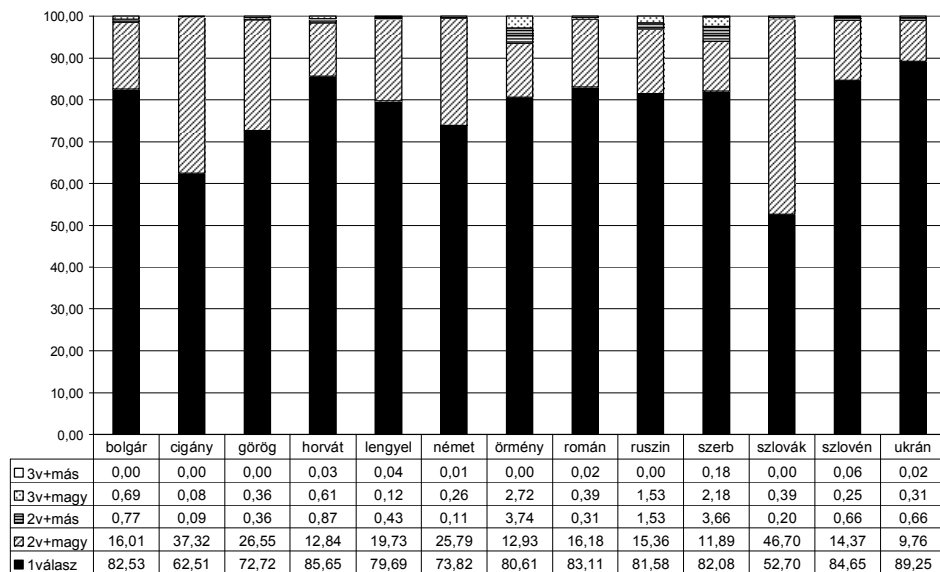
A kulturális kötődés vonatkozásában a többes kötődés sokkal nagyobb arányú, mint a nemzetiség esetében. A kisebbségek közötti rangsor azonban csak a középmezőnyben tér el a nemzetiségnél tapasztalttól azzal, hogy a szlovének ismét elfoglalták élenjáró helyüket. Megmutatkozik tehát, hogy a mutatók legtöbbje vonatkozásában rendkívül kompakt identitásuk nem áll ellentétben azzal az identitásdeklarációval, hogy nemzetiségük tekintetében magyarnak is mondják magukat.

9. ábra. Az adott kulturális kötődést jelölők megoszlása a kulturális kötődés kérdésre adott válaszok száma szerint

Az anyanyelvet jelölők többes kötődése

A négy népszámlálási identitáskategória közül az anyanyelv alapján a legmagasabb a magyarországi kisebbségek horizontális kompaktsága. Azok közül, akik anyanyelvük szerint sorolták magukat valamely kisebbséghez, a kisebbségek legtöbbje esetében a kérdezettek 75–90%-a egyetlen anyanyelvet tüntetett fel. A cigányság már sokszor megtárgyalt sajátossága mellett egyetlen jelentősen elütő példa a szlovák anyanyelvűeké, akiknek majdnem a fele magyar anyanyelvűnek is mondta magát.

10. ábra. Az adott anyanyelv vallók megoszlása az anyanyelv kérdésre adott válaszok száma szerint

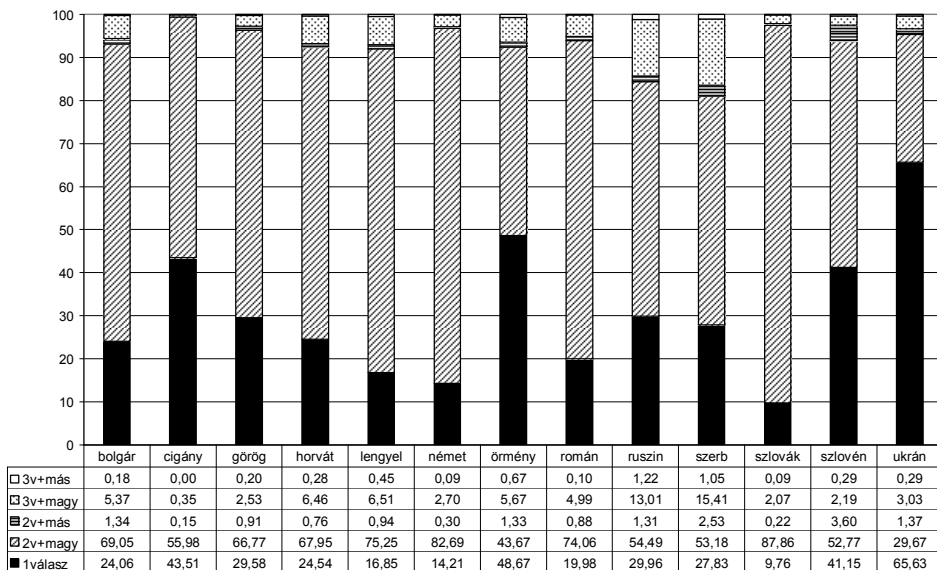
A családi nyelvet jelölők többes kötődése

Az ukránokon kívül nincs olyan kisebbség, amelynek tagjai, ha úgy nyilatkoztak, hogy a családi, baráti közösségben használják közösségük nyelvét, többségük ne jelölte volna meg a magyar nyelvet is.

Különösen jellemző, hogy a családi, baráti közösségben németül beszélők mindössze 14%-a nyilatkozott úgy, hogy e körben csak a német nyelvet használja.

A többes kötődés arányainak összehasonlítása

Megfigyelhető, hogy a kompaktság az anyanyelv esetében a legnagyobb, és a közösség határai a családi, baráti közösségben használt nyelv vonatkozásában a legátjárhatóbbak. A nemzetiségi kötődés minden kisebbség esetében szilárdabb, mint a kulturális, de mindkettő lazább, mint az anyanyelv. Hogy ez mennyire függ maguknak az identitáskategóriáknak az immanens tulajdonságaitól, és mennyire az általuk egybefogott személyek egyéb jellemzőitől (korösszetétel, migrációs jellemzők), ez a kérdés áll majd további vizsgálódásunk középpontjában.

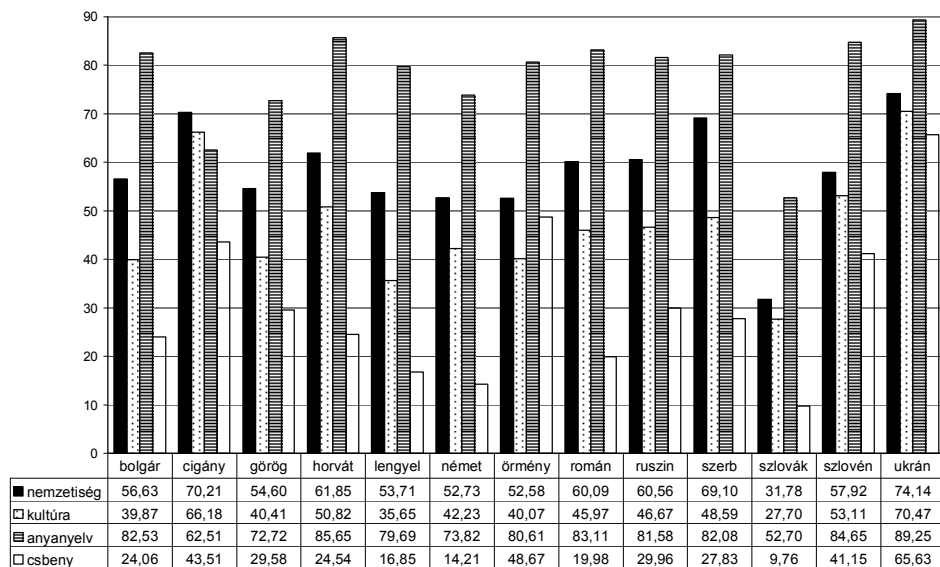

11. ábra. Az adott nyelvet a családban beszélők megoszlása
a családi nyelv kérdésre adott válaszok száma szerint

Az identitás dinamikája

Az identitás nem statikus kategória. Minden személy identitása folyamatosan változik, miközben identitásának ösztönzésére maga is folyamatosan változtatja a körülötte levő világot. E dinamika mérésének számos buktatója van. Ezek egyike az, hogy az identitás alakulására nézve nincsenek nagymintás longitudinális vizsgálatok. A népszámlálás nagyon hasznos adatforrás az identitásdeklarációk és a személy szerint hozzájuk kapcsolható objektív jellemzők vonatkozásában, de a magyarországi népszámlálási gyakorlat nem teszi lehetővé az adatok személyre vonatkozó összekapcsolását a korábbi adatokkal. A kérdőívek anonimitása folytán nem lehet megtudni, hogy a 2001. évi népszámlálás során megkérdezett személy az 1990. évi népszámlálás kérdéseire hogyan válaszolt. Még a különböző népszámlálásoknak a személyek által össze nem kapcsolt adatait is csak nagyon körültekintő eljárással lehet relációba állítani a népszámlálások módszertani különbségei miatt.

Ezért ahhoz az eljáráshoz folyamodtunk, hogy ugyanazon népszámlálás adatainak viszonyrendszerbe állításával kísérelünk meg következtetéseket levonni az identitás dinamikájára vonatkozólag. Négy összefüggést vizsgálunk: egyrészt a nemzetiségi és az anyanyelvi identitásdeklarációk viszonyát, másrészt az anyanyelv és a csa-

12. ábra. Az egy választ adók aránya
az adott identitáskategóriát vallók keretében kisebbségenként

ládi nyelv összefüggéseit, harmadrészt a korösszetétel hatását az identitásdeklarációkra, és végül, a felsoroltaktól elkülönítve, a vegyes házasságok arányát.

Nemzetiség és anyanyelv

Vizsgálatunk ez esetben csak azon kisebbségi kötődésűekre terjed ki, akik az anyanyelv és/vagy a nemzetiség vonatkozásában mondták magukat az adott kisebbséghez tartozónak.

E személyeket három csoportba soroltuk.

Az első csoportba azok kerültek, akik mind anyanyelvük, mind nemzetiségük szerint az adott kisebbséghez tartozónak vallották magukat.

A második csoport tagjai azok, akik úgy nyilatkoztak, hogy anyanyelvük az adott kisebbség nyelve ugyan, de nemzetiségük tekintetében ők már nem érzik magukat odatartozóknak. Ők a passzív kategória, és feltételezhető, hogy előbb-utóbb anyanyelvükből eredő kötődésük is tovább fog gyengülni (pl. a párválasztás, a gyereknevelés, a társasági kapcsolatok, a médiafogyasztás vonatkozásában).

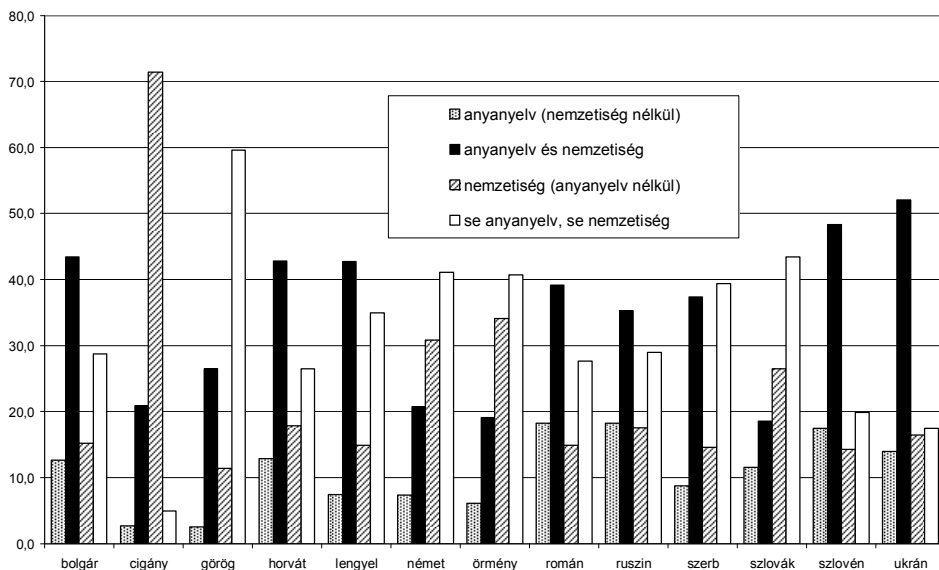
A harmadik csoporthoz tartozók válasza: „igaz, hogy anyanyelvem nem az adott kisebbség nyelve, de nemzetiségem tekintetében odatartozónak érzem magam”. Ők az aktív kategória, akik a szubjektív tényező hatására a kisebbségi közösség objektív (vagy objektívizálható) jellemzőinek erősítésére is törekedni fognak,

többek között az adott kisebbség nyelvének revitalizálására is, ha a nyelv domináns szerepet játszik az adott kisebbség tagjai identitásának szerkezetében.

Ha most az alábbi diagramon ábrázolt arányokat szemléljük, láthatjuk, hogy a kisebbségek közül az ukránok és a szlovének, majd a horvátok, lengyelek és bolgárok esetében a legmagasabb azoknak az aránya, akik mind anyanyelvük, mind nemzetiségük tekintetében az adott kisebbséghez tartozónak vallották magukat. Ez a kompaktság jelenlegi állásának mutatója.

Az előtte lévő oszlop azoknak az arányát mutatja, akik az adott kisebbség nyelvét anyanyelvüknek vallották, de nemzetiségük tekintetében nem sorolták magukat oda. Ezeknek az aránya a románoknál és a ruszinoknál a legmagasabb, pusztán ennek a mutatónak az alapján úgy is fogalmazhatnánk, hogy e két közösség kötődése a legpasszívabb. Hasonló tünetek tapasztalhatók a szlovének-nél is, de esetükben a kompaktság jelenlegi magas foka módosíthatja a folyamatot.

Ha viszont azok arányát vesszük szemügyre, akik az adott kisebbség nyelvét nem vallották anyanyelvüknek, de nemzetiségük tekintetében odasorolták magukat, akkor látjuk – a cigányságot, már többször részletezett sajátos helyzete miatt, itt nem érintve –, hogy ez az érték az örmények után a németek és a szlovákok esetében a legmagasabb. Az örmények, akárcsak a görögök esetében a kis számok miatt statisztikai módszerekkel nem juthatunk megbízható következtetésekre.

13. ábra. Az anyanyelv és/vagy a nemzetiség részesedése a kisebbségi kötődésük összlétszámában

A németek és szlovákok esetében azonban határozottan kirajzolódik az erőteljes revitalizációs tendencia. A németek esetében a folyamat dinamikusabb, a szlovákok esetében viszont valamivel több a disszimilációs potenciál.

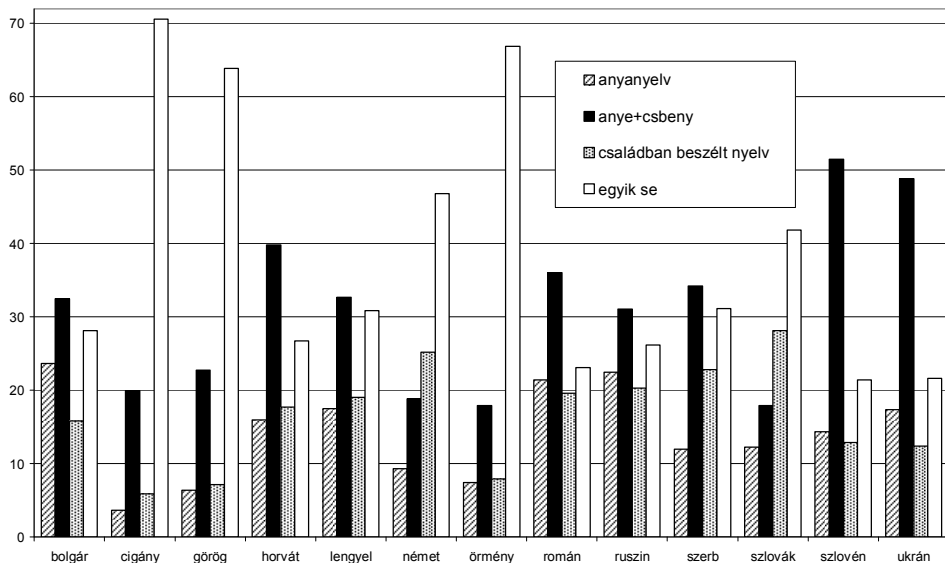
Anyanyelv és családi nyelv

A fentiekhez hasonló módszerrel végezzük el az anyanyelvet és/vagy családi nyelvet vallók arányainak kisebbségenkénti összehasonlítását is.

Az alábbi ábra azt szemlélteti, hogy miközben a szlovén és ukrán kisebbségben a legmagasabb azok aránya, akik anyanyelvüknek is vallják és a családban is beszélik kisebbségük nyelvét, addig esetükben magasabb azoknak az aránya, akik csak anyanyelvüknek vallják, mint azoké, akik csak használják a családban. A nyelvi asszimiláció biztos jele ez, ami náluknál magasabb arányban csak a bolgároknál tapasztalható.

Velük ellentétben a németek és a szlovákok körében nem éri el a 20%-ot a kisebbségük nyelvét anyanyelvüknek vallók és a családban is használók aránya, viszont a családban nem anyanyelvükként kisebbségük nyelvét használók két-háromszor többen vannak azoknál, mint akiknek anyanyelvük, de nem használják.

Érdekes még összevetni a szerbek és a horvátok arányait is. Úgy tűnik, hogy a horvát közösség a nyelvi identitáskategóriák vonatkozásában jóval kompaktabb, a szerb viszont jóval dinamikusabb. A horvátok esetében majdnem azonos

14. ábra. Az anyanyelvet és/vagy családban beszélt nyelvet jelölők aránya

a csak anyanyelvet vallók és a horvát nyelvet a családban nem anyanyelvként használók aránya, miközben a szerbek körében majdnem kétszer annyian beszélnek a családban szerbül, mint ahányuknak csak anyanyelve a szerb, de nem használja.

Itt is el kell mondani, akárcsak a nemzetiség és anyanyelv viszonyának elemzése vonatkozásában, hogy az országos összértékek szemléltetésre jók, de a kisebbségi közösség számos szegmentálódását elfedik. A családban használt nyelv esetében különösen jelentős a kisebbségi közösség korösszetétele, a külföldön születettek és a vegyes házasságok aránya stb., amit a konkrét vizsgálatok során mindig szem előtt kell tartani.

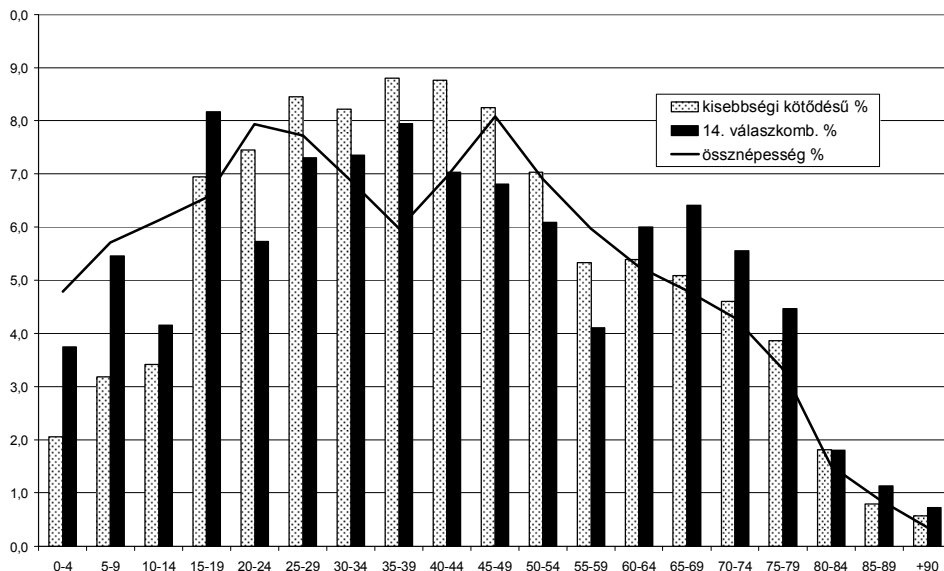
Életkor és identitás

Ismeretes, hogy a magyarországi kisebbségek átlagéletkora – a cigányság kivételével – jelentősen magasabb, mint az ország össznépességéé. Az is tudvalevő, hogy az adott kisebbség nyelvét anyanyelvüknek vallók még kisebbségi közösségük átlagánál is idősebbek, ami természetesen azt is jelenti, hogy az idősebbek között nagyobb azoknak az aránya, akik anyanyelvük szerint igen, de nemzetiségük szerint már nem sorolták magukat az adott kisebbséghez tartozók közé.

Eddigi elemzésünk során ebből azt a következtetést vontuk le, hogy az ilyen válaszkombináció az identitáshoz való passzív viszonyulást tételezi. Ezzel ellentétben, a fiataloknál az anyanyelvi és nemzetiségi identitásdeklarációk viszonyában inkább az aktív komponens, a nemzetiség dominál. A fiatalabbak körében lejátszódó változások pedig előbb-utóbb éreztetik hatásukat a kisebbségi közösség egészére is. Az identitásjellemzők életkor szerinti alakulásának vizsgálatával tehát újabb eljárásokat alakíthatunk ki az identitás várható dinamikájának előrejelzésére.

Példaképpen megmutatjuk, hogyan alakul az identitás kompaktsága a szerbek ötéves korcsoportjaiban. A fekete vonal az alábbi ábrán az ország össznépességének kormegoszlását mutatja, az oszlopok pedig azt, hogy a szerb kötődésűek, illetve a 14. válaszkombinációt jelölő szerbek összlétszámának hány százaléka tartozik az adott korcsoportba. Látjuk, hogy az első három korcsoport részese-dése a szerb kötődésűek körében sokkal kisebb, mint az össznépességben. A különbséget esetükben nem az időskorúak ellentételezik, mint a nemzeti kisebbségek legtöbbszörénél, hanem a fiatalabb felnőttkorúak, akik között jelentős arányt képeznek az 1990-es években az egykori Jugoszlávia utódállamaiból Magyarországra költözöttek.

A második oszlop magassága azt mutatja, hogy korcsoportonként hogy oszlanak meg azok, akik a nemzeti identitásra vonatkozó négy kérdés mindegyike

15. ábra. Az össznépesség, a szerb kötődésűek és a 14. válaszkombinációt jelölt szerbek megoszlása öt éves korcsoportok szerint

esetében a szerbséghez tartozónak vallották magukat (a válasznak ezt a módját nevezzük 14. válaszkombinációnak).

Megfigyelhetjük, hogy esetükben jóval nagyobb az első három korcsoport mind-egyikének hányada, mint a kisebbségi kötődésűek összlétszámánál. A népszámlálás során például 151 szerb kötődésű 0–4 éves gyereket írtak össze, akiknek több mint feléről (83 fő, 55%) nyilatkoztak úgy, hogy mind nemzetisége, mind kulturális kötődése, mind anyanyelve, mind a családban használt nyelv tekintetében a szerbséghez sorolják őket, miközben e válaszkombináció a szerb kötődésűek összlétszámában mindössze 30%. Ezt a mutatót nevezhetnénk a gyerekeikről nyilatkozó szülők szempontjából a „nemzeti optimizmus indexének”.

A vegyes házasság

Végül az identitás dinamikáját tükröző és befolyásoló tényezők sorában eljutottunk a vegyes házasságok kérdéséig.

Micsoda különbség mutatkozik a házastárs megválasztásának felelőssége és a között a felelősség között, amellyel egy népszámlálási számlálóbiztosnak bemondunk egy választ, méghozzá anoniman, egy kötelezőnek nem minősített kérdésre! Mondhatnánk, annak súlya, amellyel a nemzeti-etnikai elemet a házastárs megválasztásával kapcsolatos döntésünkben érvényre juttatjuk, nyomatékosabb

az életben lehetséges minden más identitásdeklarációnál. Csakhogy a felelősség és a szabadság itt is egybetartozik. A népszámláláskor úgy válaszolhatunk, ahogy akkor, a kérdés pillanatában éppen jónak tartjuk. A vegyes házasságok arányából azonban az identitás „állapotáról” ennyire közvetlenül nem következtethetünk, mert ezer más tényezőt kell még számba venni, nem kis mértékben az adott kisebbségi közösség létszámát, korösszetételét, társadalmi-gazdasági rétegződését, és mindeközben a területi megoszlását is. A kérdést részletesen elemző szövegünkben⁶ kísérletet tettünk annak megállapítására, hogy a többi tényező (hipotetikus) semlegesítése esetében maga a nemzeti identitás kisebbségenként mekkora szerepet játszhatna a házastárs megválasztásában, így erre a kérdésre itt nem térünk ki részletesen.

A módszer korlátai: a cigányság sajátosságai

Amikor a kisebbségi közösségek kompaktságát a népszámlálási identitáskategóriák alapján hasonlítjuk össze, a különbségek mellett is megfigyelhetünk bizonyos általános tendenciákat, s az azoktól való eltérésre is megtaláljuk a társadalmi-történelmi magyarázatot. Úgy is mondhatnánk, a különbségek lényegében árnyalatok, amelyek azt mutatják, hogy a magyarországi nemzeti kisebbségek szerkesztésen beépülnek a magyarországi társadalom egészébe, követik annak mozgásait, legyen szó a kisebbségeket – pontosabban az őket is – érintő pozitív vagy negatív impulzusokról.

Az egyetlen kivétel e szabályszerűségektől a cigányság. Vizsgáljuk meg, hogy a cigány kötődésűek csoportja mely tényezők és szempontok alapján mutat kompaktságot, és melyek képezik azon törésvonalak alapját, amelyek e közösséget keresztülzelik.

A demográfiai tényező tekintetében a magukat a cigánysághoz tartozónak vallók közössége egyértelműen kompakt: a közösségnek a népesség átlagánál sokkal nagyobb hányadát jellemzi az alacsony átlagéletkor, ami ugyanúgy ered a magas natalitásból, mint a korai halálozásból. A többi kisebbség esetében a natalitás – pontosabban: a 15 éves és idősebb nők élve született gyermekeinek száma – alig tér el az össznépesség átlagától, a kisebbségek körében a kevesebb gyermek az asszimiláció következménye. Ugyanez a magyarázat az időskorúak nagyobb arányára is: a többi kisebbség esetében annak tagjai nem élnek tovább, hanem kevesebb a kisebbségi identitást valló fiatal. Ezzel ellentétben a cigányság körében

⁶ Tóth Ágnes–Vékás János: Család és identitás. A vegyes házasság szerepe a magyarországi kisebbségi közösségek reprodukciójában. In: Kovács Nóra–Osvát Anna–Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest, Balassi, 2006. 252–309. (Tér és terep 5.)

magas a natalitás, és nagyobb arányú a korai elhalálozás. E jellemzők markánsan megkülönböztetik a csoportot az össznépességtől.

Ugyanígy kompakt a cigány közösség a gazdasági tényezők tekintetében is. A cigány kötődésűek sokkal nagyobb hányada tartozik a társadalmi rétegséma alsóbb kategóriáiba, mint amekkora e kategóriák részesedése az össznépességben. A hátrányos helyzet mind a képzettség, mind a foglalkoztatási ágazatok szerinti megoszlás, mind a gazdasági aktivitás vonatkozásában kifejezett, ami együttesen a rendkívül rossz anyagi helyzetben tükröződik. A bajt tetézi (és egyben következménye is), hogy a cigányság nagy hányada fejletlen területeken él, hisz szakképzettségi mutatói folytán vándorlásra képtelen, ugyanakkor e területek se vonzóak a beruházók számára.

A közösség kompaktsága tekintetében a harmadik tényezőegyüttes a politikai. Tehát az, amelyik a viszonyokat, nem kis mértékben az elosztással kapcsolatos viszonyokat hivatott szabályozni csoporton belül és kívül egyaránt. A cigányság vonatkozásában ez a tényezőegyüttes jelenti az akadályt az integrációs spirál továbblendülése, a modernizáció, vagyis a magyarországi társadalom egészéhez való felzárkózás tekintetében. A közösségen belül nem szilárdultak meg (nem intézményesültek) azok a viszonyok, amelyek a rétegeződés által megindítanák a felzárkózást, a csoport húzóerőiként működnének, amihez tagadhatatlanul hozzájárul a külvilág kategorizációja, a cigánysággal szembeni előítéletesség is. Így a csoport felemelkedő tagjai nagyrészt el is hagyják a csoportot, amit legjobban az identifikációs és kategorizációs arányok közötti, minden más kisebbségnél nagyobb különbség szemléltet. Azaz: míg mintegy 200 ezer személy vallotta magát cigány kötődésűnek, addig a társadalmi környezet 500–600 ezer személyt tekint annak.

Az integrációs tényezők negyedik csoportja, a széles értelemben vett kultúra, vagyis a viszonyokat megszilárdítani hivatott intézményrendszer így nem tud mire támaszkodni. Ez az oka annak, hogy a társadalmi támogatás, és nem kis mértékben a terebélyes kisebbségi önkormányzati rendszer a vártnál és az égetően szükségesnél kisebb eredményekkel jár.

Összefoglalva: amíg a 12 nevesített nemzeti kisebbséget a kulturális és ennek keretében (eltérő mértékben ugyan) a nyelvi tényező teszi sajátossá a magyarországi társadalom keretében, addig az etnikai kisebbség, a cigányság esetében ez a különbség elsődlegesen a gazdasági tényező keretében mutatkozik meg.

Ez azt példázza, hogy a társadalmi integráció tényezői csak szoros egymásra hatásban vezethetnek jelentősebb és tartósabb strukturális változásokhoz akár a társadalom egészének, akár valamely sajátos csoportjának tekintetében.

Mindezt közbevetőleg csak annak mérlegelése kapcsán jegyeztük meg, hogy mennyire megbízhatóan vonhatunk le az identitás szerkezetére vonatkozó következtetéseket a népszámlálási adatok elemzése által. Eddigi elemzéseink során azt tapasztaltuk, hogy a négy népszámlálási identitáskategóriából az identitás állapotára vonatkozó következtetéseink kiállták a gyakorlati ellenőrzés próbáját ak-

kor is, ha más adatbázisok eredményeire (oktatási statisztika, választási részvétel és pártpreferenciák, gazdasági statisztika) vetítettük rá őket, és csak a cigányság esetében nem tették lehetővé a megalapozott következtetéseket.

Bármennyire is értékesek, megkerülhetetlenek és módszertanilag megbízhatóan kezelhetőek tehát ezek az adatok, az elemzésük által levont következtetéseket folyamatosan el kell helyezni a társadalmi integráció globális tényezői egyéb vizsgálati módszereinek – az elsősorban hipotézisek felállítására alkalmas kvalitatív elemzés és az ellenőrzésre kiválóan alkalmas survey-vizsgálatok – keretében.

Megnyilvánulás

Amikor egy nemzeti-etnikai kisebbséget társadalomstatisztikai módszerekkel kívánunk tanulmányozni, akkor tisztáznunk kell a kutatás céltételezését. Ettől függ ugyanis, hogy az adatgyűjtés és feldolgozás milyen módszere vagy a módszerek milyen kombinációja bizonyul a leghatékonyabbnak.

Egyrészt ha a kisebbségi közösség oldaláról, a társadalom keretében magának követelt helyzete, jogai felől közelítjük meg a kérdést, akkor az alapvető szempont az önbevallás, az identifikáció. A nemzeti kisebbségek jogi definíciójának sok változata van, de mindegyiknek lényeges eleme, hogy nemzeti kisebbségnek az a közösség tekinthető, amelynek tagjai – egyebek között – törekednek közösségük megőrzésére, fenntartására. A nemzeti kisebbség tagjának lenni tehát aktív pozíció, s a közösség tagjai nem követelhetnek közösségük számára olyan kollektív jogokat, amelyek iránti igényüket nem deklarálják világosan egyrészt a jogalkotó, másrészt a jogalkalmazó felé. Nem követelhetik az adott kisebbség tagjai, hogy az állam szavatolja gyermekeik számára az anyanyelvű oktatást, ha iskoláskorú gyerekeik nyilvántartásba vételétől elzárkóznak.

Ugyanakkor elképzelhetetlen egy nemzeti kisebbségi közösség tagjainak olyan katasztere, amely a közösség minden jogosultsága szempontjából érvényesíthető lenne. Mint mondtuk, a csoportkötődés helyzetfüggő és dinamikus, ezért csak célhoz kötött módon engedhető meg a kataszterek felállítása, ha az önbevallás és önkéntesség elvét tiszteletben akarjuk tartani. Ugyanakkor annak is tudatában kell lennünk, hogy a nemzeti identitás sokkal mélyebben bele van ágyazódva a személyiségbe, sokszor teljesen váratlan és bonyolult áttételek útján jut kifejezésre, és olyan magatartásokkal is befolyásolja a társadalmi szerkezetet, amelyeknek a nemzeti identitásban rejlő gyökereit sem az illető egyén, de gyakran még a társadalomkutató sem ismeri fel. A népszámlálási identitásdeklaráció akkor jelentene a legtöbbet a kutatók számára, ha a kérdőív nyújtotta rendkívül szerény lehetőségek keretében is ezt a mélyréteget célozná meg, ez pedig úgy érhető el, ha a feltett kérdések és a válaszadás körülményei minél kevésbé kontextusfüggőek.

Másrészt ha az adott nemzeti kisebbséghez a társadalmi környezet felől közelí-

tünk, akkor a társadalmi kategorizáció a lényeges, vagyis az, hogy a környezet kit tekint az adott kisebbséghez tartozónak, mert ahhoz fog úgy viszonyulni, ahogy a közösség egészéhez viszonyul, attól függetlenül, hogy az adott személy a közösséghez sorolja-e magát, avagy sem.

A kutató számára azonban a legérdekesebb, a legtöbbet mondó körülmény az identifikáció és a kategorizáció közötti viszony, mert ez mutatja meg a társadalmi dinamikát. Valójában a nemzeti-etnikai kérdéskör egésze a dinamika, a társadalomban általa jelzett mozgások révén igazán érdekes. Vannak társadalmak, amelyekben a nemzeti kisebbségek tagjainak aránya az össznépességben a tíz százalékot sem éri el, a többség-kisebbség viszony mégis súlyos feszültségekkel terheli meg az életet. Másutt a többé-kevésbé harmonikus viszonyt a kisebbségek tagjainak 30 százalékos aránya mellett is sikerül megőrizni. A kisebbségek száma önmagában mint statikus állapot nem mond sokat. A várható tektonikus mozgásokat az arányok elmozdulása jelzi. Ezeknek a jelzéseknek az egyike a latencia alakulása.

Ugyanakkor azt is rögtön le kell szögezni, hogy az identifikáció és kategorizáció közötti eltérést önmagában még nem lehet a latencia mértékének tekinteni. Latenciának azt a jelenséget nevezzük, amikor az adott személy tisztában van saját nemzeti identitásával, de úgy ítéli meg, hogy azt az adott körülmények közepette nem áll érdekében megvallani. Az esetek jelentős részében azonban olyan – gyakran öntudatlan – kulturális minták jellemzik, amelyeket nem azonosít egy adott nemzeti kötődéssel, viszont a környezete azokat úgy ítéli meg. A kulturális minták társadalomstatisztikai kutatása az a nagy feladat, amellyel a jövőben a népszámlálási elemzéseket ki kell egészíteni, ha többet akarunk megtudni az identitásnak a társadalmi szerkezetre gyakorolt, mind fontosabbnak bizonyuló hatásáról.

Következtetésünk: a társadalmi struktúra elemzéséhez csak akkor tudunk hasznos mutatókat kialakítani, ha mind az identifikáció, mind a kategorizáció, mind pedig a latencia értékeit vizsgáljuk.

A népszámlálás lehetőségei és korlátai

A fenti premisszákból kiindulva a népszámlálások lebonyolításával kapcsolatban az alábbi következtetéseket vonjuk le:

(1) a nemzeti identitással összefüggő kérdéseket nem csak minden befolyástól mentesen, hanem minden gyakorlati értelmezéstől is függetlenül tartjuk célszerűnek kérdezni;

(2) a nemzeti identitásra vonatkozó kérdésfeltevésnek akkor van értelme, ha a kutatás során összekapcsolható az adott személynek az egyéb népszámlálási kérdésekre adott válaszaival;

(3) az identitás dimenzióinak minél részletesebb feltárása érdekében egy kérdés

nem elegendő: relációba kell állítani az objektív és szubjektív aspektust (nyelv vs. nemzettudat) éppúgy, mint a múlt vs. jelen/jövő aspektusát. Ez utóbbi vonatkozásában az „objektív” kérdéspár (*anyanyelv* és *családi, baráti közösségben használt nyelv*) kutatásaink során hasznosnak mutatkozott, viszont a „szubjektív” kérdéspár esetében a *nemzetiségre* vonatkozó kérdésnek nem volt a múltra vonatkozó párja, illetve a kulturális kötődésre vonatkozó kérdés nem töltötte be ezt a szerepet – helyette a *származás*, vagyis a felmenők nemzetiségének kérdezése lenne célszerű. Ez különösen a cigányság kutatásának szempontjából lényeges, mert a nyelv hiányzik mind az objektív–szubjektív, mind a múlt–jövő relációból;

(4) a több válasz megjelölésének lehetősége rendkívül hasznos információkkal szolgált, de a három lehetőség minden kérdésnél soknak mutatkozott: kettő elegendő. Gyöngye pont az egy kérdésre adott válaszok sorrendiségének hiánya, de ha sorrendet kérünk, semmiképpen sem kellene sugalmazva, tehát külön kérdésbe iktatva „kikényszeríteni” a második választ, és célszerű lenne megtartani a mellérendelő kettős válasz lehetőségét is;

(5) az identitás természetének összetettsége megköveteli, hogy kutatásában kiegészítő módon alkalmazzuk a hipotézisalkotásra kiválóan alkalmas kvalitatív módszereket, többek között az ok-okozati összefüggések feltárásához nélkülözhetetlen interjút. Magának az identitásnak a társadalomformáló jelentősége indokoltá tesz egy ilyen komplex, összehangolt megközelítést. Ez csak akkor lehetséges, ha az adatok az eddigieknél nagyobb részletességgel hozzáférhetőek;

(6) az elemzés során a válaszmegtagadást és a „komolytalan” válaszokat is érdemes komolyan venni: mindezek tükrözik a nemzeti-etnikai identitás természetes megélésében bekövetkezett zavarokat, és nemcsak a kisebbségek, hanem a magyarországi társadalom egésze tekintetében is jelzik a társadalmi szerkezet mélyrétegeiben, a társadalmi integráció folyamatában fellépő elbizonytalanodást;

(7) a különböző időpontokban, eltérő módszertannal és más-más társadalmi légkörben lebonyolított népszámlálások eredményei közötti összefüggésekből következtetéseket levonni rendkívül kockázatos vállalkozás, és nagy körültekintést igényel. Ugyanakkor viszont nagyon csábító is, hiszen a társadalomszerkezeti elemzés szempontjából a folyamatok dinamikája nyújt igazán hasznos információt. Úgy értékeljük, hogy a 2001. és a 2011. évi népszámlálási adatok korrelációba állításával minden eddiginél kedvezőbb módszertani feltételek nyílnak annak kvantitatív vizsgálatához, hogy a magyarországi társadalom integrációs vagy dezintegrációs folyamataihoz, a törésvonalak kialakulásához milyen mértékben és módon járul(hat) hozzá a nemzeti-etnikai identitás tényezője.

Irodalom

- Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan, 2006.
- Csabai Márta–Erős Ferenc: *Testhatárok és énhatárok*. Budapest, Józsefvegy Műhely, 2000.
- Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Osiris, 2002.
- Price, Monroe E.: *A televízió, a nyilvános szféra és a nemzeti identitás*. Budapest, Magvető, 1998.
- Tóth Ágnes–Vékás János: Migráció és modernizáció. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek társadalmi, gazdasági helyzete. In: Tóth Ágnes–Vékás János (szerk.): *Egység a különbözőségben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek*. Budapest, 2006. 137–197. (Érték és valóság. Hetedik füzet)
- Tóth Ágnes–Vékás János: A bevándorlás hatása a hazai nemzeti kisebbségek összetételére. In: Tamás Pál–Erőss Gábor–Tibori Tímea. (szerk.): *Nemzetfelfogások. Kisebbség-többség*. Budapest, Új Mandátum–MTA Szociológiai Kutatóintézete, 2005. 278–293.
- Tóth Ágnes–Vékás János: Lojalitás és szolidaritás. Államhatalmi homogenizálás vagy a keresztkötődések erősödése? In: Kovács Nóra–Osvát Anna–Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest, Balassi, 2005. 123–149. (Tér és terep 4.)
- Tóth Ágnes–Vékás János: Léthelyzetek, határok, identitás. A 2001. évi magyarországi népszámláláskor kisebbségi nemzeti-etnikai kötődést vallott külföldön születettek migrációs és identitásjellemzői. In: Kovács N. és Szarka L. (szerk.): *Tanulmányok az etnicitás és identitás köréből*. Budapest, Akadémiai, 2004. 135–191. (Tér és terep 3.)
- Tóth Ágnes–Vékás János: Család és identitás. A vegyes házasság szerepe a magyarországi kisebbségi közösségek reprodukciójában. In: Kovács Nóra–Osvát Anna–Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest, Balassi, 2006. 252–309. (Tér és Terep 5.)
- Vékás János: Színképek. Magyarország nemzeti és etnikai kisebbségei a népszámlálások tükrében. In: Kántor Zoltán–Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, Rejtjel, 2005. 500–533.

Kvantitatív megközelítések, módszertanok a társadalomkutatásban és ezek kisebbségkutatási vonatkozásai

A tanulmányban a társadalomtudományokban használt kvantitatív típusú makro-megközelítések fejlődését, finomodását szemléltetem néhány empirikus kutatás példáján. Vagyis olyan elemzéseket tekintek át, amelyekben alapvetően mennyiségi ismérvekkel írják le a vizsgálat tárgyát, illetve a vizsgálati szintet egy adott ország társadalmá vagy társadalmi csoportjai képezik.

Célom, hogy kiemeljem a következőkben bemutatandó módszerek előnyeit, illetve korlátait: mennyiben lehet ezeket alkalmazni tudományos kérdésfeltevéseink megválaszolásához, illetve szükséges-e ezek kiegészítése „puhább” módszerekkel is.

Ezen módszerek áttekintésével megvizsgálom továbbá azt is, hogy esetlegesen vannak-e olyan megközelítések, melyek alkalmazhatóak a kisebbségek integrációs kérdéseivel foglalkozó etnikai kutatásokban is.

Az általam vizsgált módszereket eltérő társadalomtudományi területek művelői – közgazdászok, politológusok, szociológusok – egyaránt alkalmazzák, ezzel bizonyítva a módszerek, megközelítések interdiszciplináris felhasználhatóságát.

Jelen tanulmány keretei között azonban csak néhány nagyobb vizsgálatot tudok szemléltető példaként bemutatni, melyek között nemzetközi és hazai vizsgálatok is szerepelnek.

Bevezetés

A társadalmi jelenségek egyre kifinomultabbá vált mérésének fokozatait talán a következőképpen lehetne tagolni.

Kezdetben a társadalmi indikátorok képzésével indult az irányzat. Nemzetközi viszonylatban a hatvanas–hetvenes években terjedt el a jelzőszámok, azon belül is a társadalmi jelzőszámok kialakítása és használata. Például Peter Townsend angol kutató már az 1960-as évek végén egy 60 mutatóból szerkesztett deprivációs indexet használt a szegénység mérésére.¹ Az addig alapvetően gazdasági eredmé-

¹ Az indikátorok az étkezés, a ruházkodás, a lakásfelszereltség, a lakókörnyezet, a munkahelyi

nyeket, teljesítményt mérő statisztikák mellett egyre nagyobb igény jelent meg a kormányzatok oldaláról a társadalmi tartalmak mérésére. Erre – többek közt – a gazdasági fejlődés ellenére egyre inkább kibontakozó társadalmi problémák szolgáltattak okot.

A jelzőszámok később összetett indikátorrendszerekké, indexekké fejlődtek. Ezek segítségével a társadalom igen széles körű leírása vált lehetővé. Ezeket használják például a társadalmi jólét kutatásaiban is.²

A kvantitatív módszerek összetettségi hierarchiájában a legfelsőbb szinten a társadalomtudományi modellezés áll. Ebben az esetben a vizsgálandó társadalomelméleti fogalmat vagy a társadalmi jelenséget matematikai-statisztikai eszközökkel írják le, oksági összefüggéseket is keresve.

Megkülönböztethetők továbbá olyan irányzatok is, melyek a minőségi jellegű információk számszerűsítésére töreksenek. Ezek közé sorolható a társadalmi tőke kutatása is.

A gazdasági fejlődés társadalmi tényezői

Az utóbbi évtizedekben ismét megnőtt a kutatói – és döntéshozói – érdeklődés a gazdasági fejlődés társadalmi és intézményi dimenziói iránt. Azért ismét, mert az '50–'60-as években megalapozódott szemlélet napjainkban „reneszánszát” éli, bár természetesen azóta már módosított, finomított eszközökkel, módszerekkel közelítik meg a kérdést. Először nézzük meg, hogy milyen alapokról indult ez a megközelítés.

Két amerikai közgazdász, Irma Adelman és Cynthia Taft Morris 1967-ben kiadott művében a gazdasági és nem gazdasági tényezők gazdasági fejlődésre gyakorolt szerepének vizsgálatát végezte el.³ Mindezt nemzetközi összehasonlító kutatás formájában tekintették át, azaz 74 ország gazdasági, társadalmi és politikai változóit vonták be a vizsgálatba. A változók közül 12 szociokulturális indikátor az urbanizációval és az industrializációval járó társadalmi változásokat, 12 politikai indikátor a modern állam tulajdonságait – intézmények, integráló hatás –, 17 gazdasági változó pedig a gazdasági szerkezetváltozást, a gazdasági fejlődéshez szükséges intézmények kiépülésének mértékét volt hivatott mérni. Fontos leszögezni, hogy nem oksági kapcsolatokról van szó ebben az elemzésben, hanem „csak” összefüggésekről, irány nélküli kapcsolatokról.

A szerzők először arra keresték a választ, hogy az egy főre jutó bruttó nemzeti össztermék (GNP) mennyire függ a társadalmi és politikai intézmények, illetve a gazdasági modernizációval kapcsolatos kulturális értékek átalakulásától. Faktor-

körülmények, az egészség, a családon belüli és az azon kívüli társas kapcsolatok területére terjedtek ki (Townsend, 1979, 1173–1176).

² Bukodi, 2001.

³ Adelman–Morris, 1967.

analízis segítségével megállapították, hogy a legnagyobb magyarázó erővel az a faktor – 12 változót tömörítő mutató – bírt, mely a tradicionális társadalmi szervezetek leomlásával kapcsolatos attitűdbeli és intézménybeli változásokat testesítette meg. Tehát ez volt az a 12 változó, amely a gazdasági fejlettséggel kapcsolatban állt – ezek között olyan „kemény” mutatók mellett, mint pl. a termékenységi ráta, olyan „puhább” jelzőszámok is szerepeltek, mint a szemléletmód modernizáltsági foka (lásd *1. táblázat*). Az etnikai változót itt kiemeltem, erre később majd külön kitérek.

1. táblázat. Az Adelman–Morris-féle kutatás I. faktorának tényezői

	<i>Szociokulturális indikátorok</i>	<i>Magyarázat</i>
1.	Tradicionális mezőgazdasági szektor mérete	önellátó mezőgazdasági termelést folytató népesség aránya
2.	Dualizmus kiterjedése	a gazdaság modern és nem modern szektorai között van-e éles szektorhatár vagy földrajzi határ
3.	Urbanizáció kiterjedtsége	20 ezer főnél népesebb városias területen lakók aránya a teljes népességen belül
4.	Alapvető társadalmi szervezet jelleme	melyik a döntő családforma
5.	Eredeti középosztály fontossága	néhány középosztályi foglalkozás fontossága és az eredeti és odavándorolt középosztály aránya
6.	Társadalmi mobilitás kiterjedtsége	oktatáshoz, középosztályra jellemző foglalkozásokhoz való hozzáférhetőség
7.	Műveltség kiterjedtsége	a felnőtt népesség hány százaléka művelt
8.	Tömegkommunikáció elterjedtsége	napilapok példányszámából (nagyobb súllyal) és rádiók számából képzett index
9.	<i>Kulturális és etnikai homogenitás foka</i>	index a domináns nyelvet beszélők, a domináns vallást hívők és a domináns fajhoz tartozók arányából
10.	Társadalmi feszültség foka	erőszak; faji, törzsi, vallási vagy kulturális feszültségből származó társadalmi instabilitás
11.	Nyers termékenységi ráta	egyszerű statisztikai mutató
12.	A szemléletmód modernizáltságának foka	nemcsak külsődleges jegyek (pl. öltözködés), hanem életmód, társadalmi részvétel (pl. önkéntes szervezetek)

Forrás: Adelman–Morris, 1967 alapján saját szerkesztés.

Ezek után arra voltak kíváncsiak, hogy a különböző fejlettségű országok esetében vajon milyen súllyal vesznek részt a társadalmi, politikai és gazdasági tényezők a gazdasági fejlődésben.

A legfejletlenebb országok esetében megállapították, hogy tradicionális társadalmi szervezetekbe és értékekbe ágyazott gazdasági aktivitás, így a gazdasági

fejlődés érdekében, társadalmi változások révén, ezeknek kell elsősorban megszűnnie. A politikának és a gazdaságnak kisebb volt a szerepe a növekedésben.

A fejlettebb országok közös vonása, hogy átmeneti társadalmak voltak, melyekben a tradicionális szokások, intézmények leépülése vagy megindult, vagy be is fejeződött. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan a társadalmi feszültségek megnöttek, melynek oka lehetett a faji, kulturális, nyelvi, vallási különbségek révén megnehezített társadalmi mobilitás. Rövid távon a homogenitás, az integráció, a szemléletmód-változás nem mutatott szignifikáns kapcsolatot a gazdasági fejlődéssel. Összefoglalva a társadalmi jellemzőknek továbbra is a legfontosabb, de némileg már kisebb szerep jutott a gazdasági növekedés megvalósításában.⁴

Mivel a fejlődő országok legfejlettebb csoportjában a társadalmi viszonyok már rendeződtek, azok már nem releváns tényezők a fejlődésnek. Miután tehát létrejött egy társadalmi-gazdasági alap – műveltség, média, urbanizáció –, s ehhez megfelelő színvonalú politikai fejlettség társul – sokak érdeke érvényesítésre kerül –, ezek a tényezők együttesen stimulálni tudják a gazdasági fejlődést. A legfontosabb erőnek a gazdasági faktor bizonyult.

Ezen empirikus munkával kapcsolatban megfogalmazott kritikák többsége a kiindulási változókra irányult: bemeneti indikátorokat alkalmaztak – például az oktatási helyzet mérésére a beiratkozási arányokat –, holott a fejlődést inkább annak kimeneteivel, eredményeivel lenne érdemes megragadni (pl. a műveltség konkrétabb mérésével). Továbbá az adatok „felvétele” sokszor igen szubjektívnek tekinthető: bizonyos kvalitatív típusú kérdéseknél néhány országszakértő véleményére alapoztak. Kritikával illelhető az is az I. faktorról kapcsolatban, hogy egyes számítások szerint annak jó magyarázó ereje valójában a gazdasági jellegű összetevőknek köszönhető. Azokat kihagyva – pl. a termékenységi ráta, műveltség kiterjedtsége – egy pusztán öt indikátorból álló, ún. társadalmi adottságok index⁵ is kialakítható. Ideológiai-elméleti szempontból pedig az emelhető ki, hogy a kutatók a fejlődő országokat a saját, fejlett világuk színvonalához hasonlították, azt tekintették viszonyítási pontnak.

A maga korában azonban ez a vizsgálat mégis nagy jelentőségű volt, mert a gazdasági fejlődés magyarázatában nagy hangsúlyt fektettek a nem gazdasági, főleg társadalmi és intézményi tényezőkre. Az úttörőnek számító műben definiált

⁴ Az ezen a mintán végzett elemzések végig nagyon bizonytalanok, nem volt olyan jó magyarázó erő, nem annyira konzisztensek az eredmények, mint a másik két minta esetében.

⁵ Családszerkezet, a szemléletmód (mely a társadalmi-politikai részvételt méri – ezzel a mai, társadalmi tőke fogalmához közel állva), a tömegkommunikáció kiterjedtsége, a középosztály szerepe, illetve a társadalmi mobilitás. Később további szűkítésre is sor kerül: kihagyják a középosztály változót (arra hivatkozva, hogy az a gazdasági egyenlőtlenségek és a humán tőke függvénye), majd a társadalmi mobilitást is (mert az meg kapcsolatban áll a középosztállyal, hiszen a középosztálybeli foglalkozásokhoz történő hozzáférhetőség az egyik komponense) (Temple–Johnson, 1998).

társadalmi indikátorokat, pontosabban a belőlük előálló I. faktort több szerző⁶ is átvette, tovább formálta. Az index(ek) és a faktoranalízis módszerének alkalmazása a legtöbb esetben Adelmanékat igazolta.

Társadalmi struktúra

Míg az előbbieken a gazdasági megközelítésekre jellemzően az volt a fő kérdés, hogy melyek a gazdasági fejlődés társadalmi tényezői, vagyis hogy érhető el társadalmi hatékonyság, amelynek következménye lehet a gazdasági növekedés, addig a társadalomkutatói vizsgálódások központjában a Hogyan érhető el társadalmi fejlődés? kérdése áll. Azaz: hogyan érhető el társadalmi integráció? Tulajdonképpen ez izgatja a társadalomszerkezet-kutatókat.

A klasszikus társadalomszerkezet-kutatásokban egy állam társadalmában fennálló egyenlőtlenségeket vizsgálják. A társadalmi pozíciók – vagy státuszok – közötti egyenlőtlenségi viszonyok feltárására a gyakorlatban a rétegződésvizsgálatok alkalmazhatók. Ezek mögött végső soron az a cél húzódik meg, hogy kimutathatóak legyenek a leglényegesebb társadalmi különbségeket hordozó társadalmi nagycsoportok, amelyek egymás közti viszonyai a társadalmi fejlődés szempontjából alapvető fontosságúak. Továbbá hogy a jól leírt csoportok társadalmi viselkedését, cselekvését is minél nagyobb mértékben lehessen magyarázni, netán előre jelezni.

A struktúra-/rétegződéskutatások „virágzása” hazánkban a ’60–’80-as évekre tehető, akkoriban ugyanis nagymintás felmérések adatain végezhatték a szakemberek vizsgálataikat. Először 1963-ban végzett a KSH survey-felvétellel rétegződésvizsgálatot, majd 1981–1982-ben a Társadalomtudományi Intézet rétegződésmodell-vizsgálata volt a következő és egyben utolsó nagyobb horderejű felmérés. Az első esetben 15 ezer háztartást, a másodikban 15 ezer főt tartalmazott a minta – szemben a ma használatos 2 ezer háztartásos felmérésekkel.

A társadalmiszerkezet- és mobilitáskutatások módszertana egyértelműen erősen számításigényes, összetett matematikai-statisztikai eljárásokon alapul. Ezt most Kolosi Tamás egyik munkáján⁷ szemléltetném. Kolosi az 1981–82-es felmérés adatainak elemzésekor megkülönböztetett nyolcféle státuszt/egyenlőtlenségrendszert (lásd 2. táblázat), melyek elemzési egységenkénti értékeit faktoranalízis segítségével vonta össze két, tömörített mutatóba. Az első faktor tartalmazta valamennyi státuszt, kivéve a második gazdaságbeli részvételt mérőt, illetve a területi státusz súlya mindkét faktoron azonos volt. Tehát ezek vezettek arra a megállapításra, mely szerint a második gazdaságban való részvétel a társadalmi rétegződés

⁶ Pl. Barnum, 1976; Syrquin, 1978; Temple–Johnson, 1998; Temple 1998; Hofstede, 2003.

⁷ Kolosi, 1987.

önálló tényezője. Ezután az első, általános faktoron elért pontszámok alapján ún. státuszcsoportokat (12) alakított ki – ehhez pedig a klaszteranalízis módszerét alkalmazta. Így határozta meg Kolosi a társadalom státusz szerinti rétegződését, majd ezt követően külön vizsgálta a munkamegosztás szerinti rétegződést is.

2. táblázat. A Kolosi-féle nyolc státusz

	<i>Egyenlőtlenségrendszer</i>	<i>Magyarázat</i>
1.	A munkamegosztási státusz	foglalkozás és a konkrét munkakörülmények jellemzői
2.	Az érdekérvényesítési státusz	pl. munkahelyi érdekérvényesítés, társadalmi-politikai szervezetekben viselt funkciók
3.	A lakásstátusz	lakások komfortossága, tágassága és a használat módja
4.	Az anyagi státusz	vagyoni helyzet (ingatlan és ingó vagyon, tartós fogyasztási cikkek) és jövedelmi helyzet
5.	A fogyasztási státusz	táplálkozási szokások és fogyasztási szokások
6.	A(kulturális) életmód státusz	pl. iskolázottság, kulturális intézmények látogatása, szabadidő
7.	A területi státusz	települési hierarchia és lakóövezetek
8.	A második gazdaságbeli státusz	a részvétel intenzitása (mennyi a belőle származó jövedelem)

Ami a '80-as években működni látszott, az napjainkban már nem feltétlenül érvényesül. Ugyanis csökkenni látszik a rétegződés determinációs/magyarázó ereje. Ulrich Beck német szociológus individualizációs hipotézise szerint egyes nyugat-európai társadalmakban az egyének eddig áttételek (csoportok, intézmények) révén kapcsolódtak a társadalomhoz, mely viszonyok, hagyományos kötődési rendszerek most felbomlanak. Mivel a rétegződés egyre kisebb jelentőségű, a vertikális társadalmi egyenlőtlenségek kutatásáról egyre inkább áthelyeződik a hangsúly az egyéni életutak és élethelyzetek vizsgálatára.⁸

Talán a magyar társadalomban ez a folyamat nem ennyire erőteljes, de feltehetően azért ezt a tényezőt is figyelembe kell venni az esetleges rétegződéskutatások megtervezésénél.

Társadalmi tőke

Visszatérve a gazdasági és társadalmi fejlődés egymásra hatásának kérdéséhez, a '90-es években a gazdasági növekedés kutatásában újra nagyobb szerepet

⁸ Kapitány, 2002.

kaptak a társadalmi jellegű tényezők. Többek között a társadalmi adottságok (pl. Abramovitz, Temple–Johnson) vagy a társadalmi tőke (pl. Putnam, Knack–Keefer) koncepciója kínál újfajta elemzési irányokat. Ezek az endogén fejlődési modellek értelmében szintén nagy fontosságúak a fizikai, vagy éppen a humán tőke mellett.

Robert D. Putnam szerint a társadalmi tőke a társadalmi szervezetek sajátosságaira utal, úgymint bizalom, normák és hálózatok, amelyek fejleszthetik a társadalom hatékonyságát azzal, hogy lehetővé teszik a koordinált cselekvéseket.⁹ Így az a feladat hárul a kutatókra, hogy ezeket a nehezen megragadható jellemzőket valahogy megmérjék. A leggyakoribb mérőeszközök az általános bizalom szintjével¹⁰ és az informális és formális társaságokban való tagsággal közelítik a társadalmi tőkét.

Érdekes módon a társadalmi adottságok vagy a társadalmi tőke irányzata is visszanyúlik olyan empirikus munkákra, mint amilyen a fent bemutatott Adelman–Morris-kutatás volt.¹¹ Több esetben igyekeztek Adelmanék I. faktorát egyfajta társadalmi adottságokat vagy a társadalmi tőkét mérő „előfutárként” értelmezni. Jerve¹² kritikája szerint az Adelman–Morris-index nem egyértelműen koherens azonban a társadalmi tőke elméletével, mert a társadalmi tőke definíciója szerint ennek a tőketípusnak társadalmi okai és gazdasági következményei kell hogy legyenek. Így valójában ez az index a társadalmi tőke egy közvetett (proxy) mérője, hiszen ez az index humán és fizikai tőkék felhalmozódásának, valamint például a gazdasági szerkezetváltásnak vagy az urbanizációnak a következménye.

Knack és Keefer¹³ a bizalom kiterjedése és a szervezetekben való tagság (World Values Survey adatok) révén definiált társadalmi tőke és a gazdasági növekedés összefüggéseit vizsgálták az OECD országok vonatkozásában az 1980-as évektől. Az általuk definiált társadalmi tőke kapcsolata fordítottan bizonyult mind Adelmanék I. faktorával, mind az ott önállóan szereplő „szemlélet”¹⁴ változóval. Ugyanakkor, amikor a társadalmi tőkét az Adelmanék tömegkommunikációs változójának két résztényezőjével¹⁵ külön-külön vizsgálták, akkor pozitív volt a korreláció köztük. Temple és Johnson fontos végkövetkeztetése az, hogy a tömegkommunikációs index azért működik jól a növekedés „megjósolásában”, mert valójában a fejlődő országok társadalmi tőkéjét jelenti, azt méri.

⁹ Putnam et al., 1993.; Szabó, 2011.

¹⁰ Melynek forrása lehet például a World Values Survey (WVS) felmérés.

¹¹ Woolcock, 2000.

¹² Jerve, 2006.

¹³ Knack–Keefer, 1997.

¹⁴ A szemléletmód modernizáltságának foka.

¹⁵ A tömegkommunikáció kiterjedése index két tényezője a napilapok példányszáma – ami egyébként nagyobb súllyal is szerepel – és az egy főre eső rádiók száma; az előbbi különösen erős korrelációban áll a növekedéssel.

Etnikai vonatkozások

További felmerülő kérdés, hogy megjelennek-e, és ha igen, milyen módon az etnikai változók a fentiekben bemutatott módszerekben? Lehet-e ezen módszereket az etnikai jellegű kutatásokban használni?

Az Adelman-féle vizsgálatban a társadalmi típusú változók közül a kulturális és etnikai homogenitásra vonatkozó változó mindig megzavarta az összefüggéseket, ezért többször is kihagyták. Ennek oka az, hogy az ő vizsgálati bázisuk annyira széles volt, annyira magas volt a szórás ezen mutató tekintetében az országok között, hogy a makró megközelítés keretében ezen változók elhagyására volt szükség.

A vizsgált hazai társadalomszerkezeti kutatásban nem került elő az etnikai tényező. Az etnikai hovatartozást alapvetően később sem rétegtképző változóként alkalmazzák, hanem olyan, az elemzést segítő változóként, mint amilyenek például a demográfiai típusú változók. Ugyanakkor a határon túl élő magyar kisebbségek vizsgálatakor ennél tovább mennek a kutatók. Két megközelítési irány jellemzi a társadalomszerkezeti vizsgálatok etnikumspecifikusságát. Az egyik szerint a vizsgálatokban önálló változóként jelenik meg az etnikai hovatartozás, melyhez az adatokat nemzeti felmérésekből nyerik, míg a másik esetben külön, – lehetőleg reprezentatív – felmérést készítenek az adott etnikumról, és ennek az adott ország teljes társadalma egy szeletét képező résznek a struktúráját igyekeznek feltárni.

Az első típusú megközelítést alkalmazta például Kiss Tamás, amikor Erdély etnikai rétegződésvizsgálatának lehetőségeiről értekezett – a románok, a magyarok és a cigányok vonatkozásában.¹⁶ A szerző álláspontja szerint a kisebbségi magyar társadalom, vagy pontosabban a kisebbségi magyar közösségek mint önálló entitások csak korlátozottan lehetnek társadalomtudományos vizsgálat tárgyai. Tehát a kisebbségi társadalom szerkezetének kutatása helyett az etnikai egyenlőtlenségi rendszerek vizsgálatát ajánlja, melyhez Gerhard Lenski modelljét alkalmazza. A Lenski-féle¹⁷ modellben az etnicitás a társadalmi rétegződés egyik dimenziójaként szerepel, továbbá csak abban az esetben ismeri el az etnikai csoportokat (etnikai) hatalmi osztályoknak és az etnikai hierarchiát etnikai osztályrendszernek, ha az ezen csoportokban való tagság az elosztás, az erőforrásokhoz való hozzáférés szempontjából releváns. Kiss ezek alapján négy etnikai egyenlőtlenségi dimenzió – iskolai végzettség, gazdasági aktivitás, foglalkozásszerkezet és lakáshelyzet – mentén három népszámlálási időpontra (1977, 1992 és 2002) vizsgálta a három etnikum jellemzőit.¹⁸ A tanulmány – mint azt a szerző is jelzi – egy

¹⁶ Kiss, 2010a, 2010b.

¹⁷ Lenski, 1966; Lenski, 1997; Kiss, 2010a.

¹⁸ Pontosabban a romániai népszámlálási adatok 10%-os mintáján végezte elemzéseit.

nagyobb munka első eredményeit ismerteti, így egyelőre arra nem tér ki, hogy milyen rétegeket, státuszcsoportokat lehetne megkülönböztetni. Ugyanakkor felállít egy fontos hipotézist, mely szerint „a magyar népességen belül – amellet, hogy a magasabb státuszúak alacsonyabb arányban vannak jelen – az országosnál valamivel kisebb mértékűek a társadalmi egyenlőtlenségek”.¹⁹ Gyurgyik László is hasonlóképpen közelítette meg a szlovákiai magyarság társadalomszerkezetének vizsgálatát.²⁰

A második megközelítést – tehát amikor a kisebbségi társadalom önálló entitásként előfeltételezett – alkalmazta például Veres Valér, amikor az erdélyi magyar kisebbség rendszerváltás utáni társadalomszerkezetét vizsgálta.²¹ Az elsősorban az 1997-es Kárpát-projekt²² Erdélyre vonatkozó adatbázisán alapuló elemzésben a kutató egy hét társadalmi réteget alkotó modellt állított fel az erdélyi magyar társadalom rétegződésének vizsgálatához, majd a gazdasági tőke (jövedelem és vagyon), a kulturális tőke (az iskolai végzettség és a könyvellátottság) és a társadalmi tőke (kapcsolati háló kiterjedtsége) vonatkozásában vizsgálta a rétegeket. Eredményei szerint a társadalmi státusz, melyet a foglalkozási presztízzsel mért, meghatározásában a legnagyobb szerep a kulturális tőke tényezőinek jut, azonban a társadalmi tőke közvetve szintén nagy jelentőségű, mert hozzájárul a gazdasági tőkefelhalmozáshoz.

Végül a társadalmitőke-kutatások egy fontos megállapítása, hogy a különböző etnikai csoportok jelentős hordozói lehetnek a társadalmi tőkének. Például olyan kapcsolatokkal, hálózatokkal rendelkezhetnek, melyek az egymás iránti bizalom erős szintjével a csoport összetartozását is elősegíthetik. Kérdés ugyanakkor, hogy a többségi társadalom felé irányuló kapcsolatok ennek fényében hogyan alakulnak? Vajon az integráció felé, vagy épp ellenkezőleg?

Például Schafft és Brown kutatása²³ arra fókuszált, hogy a helyi cigány kisebbségi önkormányzatok működésére milyen hatással bírnak a társadalmi tőke olyan dimenziói, mint a településen élő roma közösség összetartozása, a cigányok egymás iránti kapcsolatai, a helyi kisebbség és többség kapcsolata a bizalom és az együttműködés szintjével mérve, illetve magának a kisebbségi önkormányzat intézményének a településen kívülre irányuló kapcsolatai a roma és nem roma civilszervezetekkel, az Országos Cigány Önkormányzattal és egyéb kormányzati szervezetekkel. Az elemzésben egy 1998-ban a helyi kisebbségi önkormányzatok

¹⁹ Kiss, 2010b, 37.

²⁰ Gyurgyik, 2004.

²¹ Veres, 2003.

²² Kárpát-projekt: interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében, 1997-es adatfelvétel, mely egy magyar (1126 fős) és egy román (715 fős) almintát is tartalmazott (a magyar almintát felülreprezentálta az erdélyi magyar lakosságot) (Veres, 2003).

²³ Schafft–Brown, 2000.

vezetőivel készített országos kérdőíves felmérés adataira támaszkodtak.²⁴ A felhasznált regressziós modell segítségével kimutatták, hogy a legnagyobb mértékben az Országos Cigány Önkormányzattal fenntartott kapcsolatok és a helyi kisebbségi-többségi kapcsolatok befolyásolják a helyi cigány kisebbségi önkormányzatok működését, működésének hatékonyságát. Vagyis a modell alapján nem tűnt alapvető feltételnek, hogy a kisebbségi közösség összetartó legyen.

Molnár Emília²⁵ később folytatta ezt a kutatási irányt, hiszen 2000-ben részben megismételte a fenti kérdőíves vizsgálatot, vagyis ezúttal a második kisebbségi önkormányzati választások után megalakult önkormányzatok vezetői voltak a kérdezettek.²⁶ A szerző többek közt szintén a cigány kisebbségi önkormányzatok sikerességét, hatékonyságát vizsgálta a társadalmi tőke koncepciójára támaszkodva. Például a cigány önkormányzati vezetők roma szervezetbeli tagságának és a kapott támogatásoknak az összefüggéseit vizsgálta, és arra a következtetésre jutott – amint az várható volt –, hogy azok az önkormányzatok, amelyek nem tagjai roma szervezeteknek (nincsenek intézményi és/vagy személyi kapcsolataik), kevesebb támogatást tudnak szerezni.

Következtetések

A tanulmány során azt igyekeztem bemutatni néhány példán keresztül, hogy a társadalmak és a társadalmi csoportok, illetve a köztük lévő viszonyok leírására, esetlegesen ezek viselkedésének magyarázatára milyen jelentősebb kvantitatív módszereket alkalmaztak az elmúlt néhány évtizedben.

Úgy vélem, a fenti példákon keresztül is látható volt, hogy a mennyiségi elemzések – melyeket főleg nagy mintás vagy nemzetközi összehasonlító kutatásokban alkalmaztak – részben mindig tartalmaztak minőségi tényezőket is. Például amikor a szubjektív jellemzőket országszakértők segítségével számszerűsítették.

A felmerülő kritikák hatására a módszerek egy részénél továbbra is a kvantitatív megközelítés keretein belül igyekeztek kezelni a felmerülő problémákat, más esetekben egyre inkább elmozdulás látszik ugyanazon vizsgálati téma ténylegesen minőségi jellegű tényezőinek bevonása felé, akár például a kvalitatív adatok valamely módon történő számszerűsítésével. Sok esetben pedig a kvantitatív elemzéshez szükséges adatok felvételének már eleve anyagi korlátai vannak.

Tanulásként talán az állapítható meg, hogy vizsgálatunk tárgya, vagyis a társadalom egyre pluralizáltabbá, összetettebbé (netán instabilabbá) válik, átfogó, minden jelenségre egyszerre kiterjedő tanulmányozása egyre nehezebbé válik.

²⁴ A 410 működő helyi cigány kisebbségi önkormányzat közül 232 válasz érkezett vissza (57%).

²⁵ Molnár, 2004.

²⁶ Ekkor a 738 kiküldött kérdőívből 551 válasz érkezett vissza (75%).

Sok esetben már csak hajszálnyi minőségi eltérések mutathatók ki az egyes jelenségek között. Ehhez a kihíváshoz kell tehát napjaink mennyiségi elemzési módszereinek alkalmazkodni.

Irodalom

- Adelman, Irma–Morris, Cynthia Taft (1967): *Society, Politics and Economic Development: A Quantitativ Approach*. Baltimore, MD, Johns Hopkins University Press, 1967.
- Barnum, Howard N. (1976): The Interrelationship among Social and Political Variables, Economic Structure, and Rural-Urban Migration. *Economic Development and Cultural Change*, 1976. No. 4. 759–764.
- Bukodi Erzsébet (2001): Társadalmi jelzőszámok – elméletek és megközelítések. *Szociológiai Szemle*, 2001. 2. sz. 35–57.
- Gyurgyik László: A szlovákiai magyarság társadalmi szerkezetének alakulása 1980–2001 között, *Korall*, 2004. 18. sz. 155–176.
- Hofstede, Geert H. (2003): *Culture's consequences: comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations*. SAGE, 2003.
- Jerve, Morten (2006): 'Social Capital as a Determinant of Economic Growth in Africa'. *Literature review*, 2006. www.ratio.se/pdf/wp/mj_africa.pdf
- Kapitány Balázs (2002): A rizikótársadalom másfél évtizede. *Szociológiai Szemle*, 2002. 1. sz. 123–133.
- Kiss Tamás (2010a): Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához I. *Pro Minoritate*, 2010. Nyár, 3–28.
- Kiss Tamás (2010b): Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához II. *Pro Minoritate*, 2010. Ősz, 3–42.
- Knack, Stephen–P. Keefer (1997): „Does Social Capital Have an Economic Pay-off? A Cross-Country Investigation,” *Quarterly Journal of Economics*, 1997. 112. 1251–1288.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 1987.
- Lenski, Gerhard E. (1997): Hatalom és privilégium. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum, 1997, 302–344.
- Lenski, Gerhard E. (1966): *Power and Priviledge*. University of North Carolina Press, 1966.
- Molnár Emília (2004): *Cigány kisebbségi önkormányzatok. A kisebbségi érdekérvényesítés korlátai*. PhD-értekezés. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, Szociológia PhD-program. 2004. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/87/1/molnar_emilia.pdf
- Putman, R.–Leonardi, R.–Nanetti, R. (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, Princeton University Press, 1993.

- Schafft, Kai A.–Brown, David L. (2000): Social Capital and Grassroots Development: The Case of Roma Self-Governance in Hungary. *Social Problems*, 2000. No. 2. 201–219.
- Syrquin, Moshe (1978): The Application of Multidimensional Scaling to the Study of Economic Development. *The Quarterly Journal of Economics*, 1978. No. 4. 621–639.
- Szabó Andrea (2011): *Társadalmi tőke*. Kutatási fórum beszámoló. Debreceni Egyetem, Közgazdaság- és Gazdaságtudományi Kar, Doktori Iskola. Debrecen, 2011. http://www.de-kdi.unideb.hu/download/pdf/kutatasiforum/2011jun/Szabo_Andrea.pdf
- Temple, Jonathan (1998): Initial Conditions, Social Capital and Growth in Africa. *Journal Of African Economies*, 1998. No. 3. 309–347.
- Temple, Jonathan–Johnson, Paul A. (1998): Social capability and economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 1998. No. 3. 965–990
- Townsend, Peter (1979): *Poverty in the United Kingdom*. Harmondsworth, Penguin, 1979.
- Veres Valér (2003): A társadalmi struktúra etnikai sajátosságai a posztszocialista Erdélyben. *Erdélyi Társadalom*, 2003. 1. sz. 87–112.
- Woolcock, Michael (2000): *The place of social capital in understanding social and economic outcomes*. <http://www.oecd.org/dataoecd/5/13/1824913.pdf>

Az iskolai teljesítmény területi különbségei

Az oktatási rendszer kiemelkedő szerepe a társadalmi struktúra formálásában, és az egyének pozíciójának kijelölésében már a mobilitáskutatások első generációja óta ismert. Pitirim A. Sorokin (1964) az oktatási rendszert a vertikális mobilitás egyik legfontosabb csatornájának találja, hiszen a modern nyugati társadalmakban egy-egy pozíció betöltésének feltétele bizonyos végzettség elérése, vagy még ha a pozíció nem kötődik is ilyenhez, a magasabb iskolai végzettség relatív előnyt jelent.¹ Ugyancsak Sorokin ír arról, hogy az iskolarendszer egyik legfontosabb funkciója a társadalomban nem csupán a tárgyi tudás átadása a tanulóknak, hanem hogy feltárja, a diákok milyen képességekkel rendelkeznek, kik azok, akik „társadalmi és magatartási szempontból megfelelőek; eltávolítsa azokat, akik nem rendelkeznek a kívánatosnak tartott szellemi és erkölcsi tulajdonságokkal; harmadsorban pedig a kudarcot vallók eltávolítása révén elzárja előlük a társadalmi érvényesülést útját [...], azokat a diákokat viszont, akiknek sikerül kiválónak mutatkozniuk, hozzásegítse ahhoz, hogy általános és speciális képességeiknek megfelelő társadalmi pozícióba jussanak.”² Az iskola egyik fő funkciója tehát a szelekció, amely azáltal valósul meg, hogy bizonyos tanulók elől elzárja a magasabb fokú végzettség elérését. Már Sorokin felismeri tehát, hogy az iskola nem szünteti meg az egyenlőtlenségeket, hanem éppen ellenkezőleg, új, másfajta egyenlőtlenségeket hoz létre.

Az iskolai teljesítmény az ún. státuszjelzési modellekben is helyet kapott. Donald Treiman (1970) Duncan és munkatársai kutatásaira építve foglalkozik az iparosodásnak a státuszjelzés folyamatára gyakorolt hatásaival, és arra a megállapításra jut, hogy az iparosodottabb társadalmakban, az ingyenes oktatási rendszer létrejöttével csökkennie kellene a szülői státusz szerepének az egyén elért iskolázottsági szintjében, és ezáltal foglalkozási státuszában és jövedelmi viszonyai-

¹ Sorokin, 1998a

² Sorokin, 1998b: 30–31.

ban, hiszen a tanulmányok folytatása ezekben a társadalmakban a korábbi iskolai teljesítményen múlik, nem pedig a szülők anyagi lehetőségein.³

A különböző tőkeelméletek azonban az előbbivel némileg ellentétes következtetésre jutnak, amikor azt állítják, hogy a társadalom magasabb rétegei kulturális tőkéjük közvetlen és közvetett átadása, valamint gazdasági tőkéjük – többek között – kulturális tőkévé konvertálása révén képesek áthagyományozni magasabb társadalmi státuszukat a következő generációkra. Ezek a tőkekonverziós módok pedig annál hangsúlyosabbá válhatnak, minél kevésbé lehetségesek a gazdasági tőke generációk közötti átadásának közvetlen módjai.⁴

Ganzeboom, Treiman és Ultee (1991) a mobilitáskutatás három generációjának áttekintése során a fent leírtakkal összhangban arra a megállapításra jut, hogy az iskolai végzettségnek a foglalkozási státuszra gyakorolt hatása erősebb, mint a szülők foglalkozásának, azaz a származásnak, ugyanakkor az oktatás az előnyök egyik generációról másikra történő átörökítésének rendkívül fontos mechanizmusa.⁵

Mindezek alapján levonhatjuk a következtetést, hogy az egyén iskolai teljesítménye nagymértékben meghatározza, milyen pozíciót tölthet be a társadalmi struktúrában. Ezért a kisebbségek integrációjának kutatásában valószínűleg mindig is kiemelt szerepe lesz iskolai teljesítményük vizsgálatának.

A társadalmi különbségek etnikai vetülete és főleg a cigányság hátrányos helyzete számos téren már régóta fontos témája a magyarországi szociológiának. A kutatók időről időre rámutatnak a romák hátrányos gazdasági helyzetére, jövedelmi szegénységére, valamint alacsonyabb iskolázottságára, amelyet az előbbiekből egyik legfőbb okának tekintenek.⁶ A fent bemutatott elméletek tükrében pedig a cigányság iskolai teljesítményét a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek csökkentése szempontjából kiemelten fontos kérdésnek kell tekintenünk.

Az országos kompetenciamérés

Magyarországon és nemzetközi viszonylatban több olyan mérés is létezik, amely az oktatási rendszer működéséről és a tanulók teljesítményéről nyújt információkat (ilyenek pl. a PISA-felmérések, PIRLS- és TIMSS-mérések). Magyarországon 2001-től zajlanak az országos kompetenciamérések, amelyeket két év, 2002 és 2005 kivételével, minden évben lefolytattak. Ezek a felmérések a 6., 8. és 10. évfolyamos tanulók olvasás-szövegértési és matematikai kompetenciáira terjednek ki.

³ Treiman, 1998.

⁴ Bourdieu, 1998., Bourdieu, 1978., DiMaggio, 1998.

⁵ Ganzeboom–Treiman–Ultee, 1998.

⁶ A romák hátrányos helyzetéről ld. pl. Gábos–Szívós, 2010., Kertesi–Kézdi, 2010., Tóth–Vékás, 2011.

Ennek keretében sztenderd feladatlapok segítségével mérik fel a tanulók képességeit. A tesztek nem kötődnek közvetlenül az iskolai tananyaghoz, a cél annak felmérése, hogy az iskolában elsajátított tudást mennyire képesek a tanulók mindennapi problémák megoldása során alkalmazni.⁷

A szövegértés fogalmát a következőképpen fogalmazzák meg: „az írott nyelvi szövegek megértésének, használatának és a rájuk való reflektálásnak a képessége annak érdekében, hogy az egyén elérje céljait, fejlessze tudását, képességeit, kikapcsolódjék, sikerrel alkalmazkodjon vagy vegyen részt a mindennapi kommunikációs helyzetekben.”⁸ Így az olvasás-szövegértés teszt egyaránt tartalmaz elbeszélő típusú prózai szövegeket, magyarázó (ismeretterjesztő, illetve tudományos) típusú szövegeket és különböző dokumentumokat (táblázatok, menetrendek, ábrák, térképek, nyomtatványok, kérdőívek). A diákok feladata, hogy különböző információkat nyerjenek ki a szövegekből, értelmezzék az olvasottakat, reflektáljanak azok formájára és tartalmára, következtetéseket vonjanak le ezek alapján. A feladatok egyaránt lehetnek feleletválasztósak és nyílt végűek, azon belül rövid, illetve hosszabb választ igénylők. A különböző típusú feladatok aránya és nehézsége természetesen évfolyamonként különbözik.⁹

A matematikai eszköztudás az OKM tartalmi kerete értelmében magában foglalja „az egyénnek azt a képességét, amely által érti és elemzi a matematika szerepét a valós világban; a matematikai eszköztár készség szintű használatát; az elsajátított matematikai tudás valós élethelyzetekben való alkalmazásának igényét és az erre való képességet; a matematikai eszközök használatát a társadalmi kommunikációban és együttműködésben az egyén életkorának megfelelő szinten”.¹⁰ A matematikai tesztben ennek értelmében azt vizsgálják, mennyire képes a diák matematikai tudását mindennapi problémák megoldása során alkalmazni, tehát mennyire képes a valós problémát matematikai fogalmak szerint rendezni, formalizálni, megoldani, majd a megoldást a valóságos problémának megfelelően értelmezni. Ennek során adott esetben a matematika különböző területei között kell kapcsolatot teremteni, illetve önálló és eredeti megoldási módokat megtervezni. Arra voltak tehát kíváncsiak, képes-e a tanuló előzetes kalkulációkat végezni, személyes pénzügyi feladatokat megoldani, valamint táblázatokat, grafikonokat és diagramokat értelmezni. Formai szempontból a matematikai teszt kérdései is feleletválasztósak, illetve rövid vagy hosszabb választ igénylő nyílt végű kérdések lehetnek.¹¹

⁷ Az országos kompetenciamérés értékeléséről, módszertani problémáiról és megoldási lehetőségekről ld. Kertesi, 2008.

⁸ Balázsi–Félvégi–Rábainé–Szepesi, 2006: 23.

⁹ Az országos kompetenciamérés 2003. évi iskolai jelentése – 6. évfolyam, (www.kompetenciameres.hu)

¹⁰ Balázsi–Félvégi–Rábainé–Szepesi, 2006: 11.

¹¹ Az országos kompetenciamérés 2003. évi iskolai jelentése – 6. évfolyam, (www.kompetenciameres.hu)

Az eredmények feldolgozása során a kompetenciaértékeket minden évben – az egyes évfolyamok esetében külön-külön – lineáris transzformációval egy 500 átlagú, 100 szórású normál eloszlássá alakították. Ennek értelmében kb. a tanulók fele kapott 500 pontnál kevesebbet, és ugyancsak fele 500-nál többet, a tanulók 2/3-a pedig 400–600 pontot kapott.¹²

A legfontosabb eredményeket évente közlik, az egyes résztvevők pedig interneten keresztül hozzáférhetnek a mérések intézményi, telephelyi, illetve tanulói szintű eredményeihez is.¹³

A kompetenciamérések során ezen túl a tanulókkal és az intézményvezetőkkel is kitöltettek kérdőíveket. Ezekből olyan további információkhoz juthatunk hozzá, mint pl. a tanuló családi háttere, anyagi körülményei, a tanulást segítő eszközök megléte, vagy intézmények esetében az oktatás személyi feltételeire, a tanári karra, az iskola bevételeire, a tanulók becsült – többek között etnikai – összetételére, jellemző magatartás- és viselkedésbeli problémákra, az oktatás infrastrukturális feltételeire, a telephely eszközellátottságára vonatkozó információk. A kérdőívek kitöltése önkéntes, a tanulók a kérdőívet otthon, szüleik segítségével tölthették ki.

Kutatási kérdések

Az elemzés során a célom azon túl, hogy megvizsgáljam, milyen mértékű különbségek vannak az egyes települések és kistérségek között, az volt, hogy választ kapjak arra, ezek a különbségek mennyiben tekinthetők időtállóknak a vizsgált időszak folyamán, azaz hogy mennyire állandósultak az egyes térségek relatív hátrányai, illetve előnyei. Ahhoz ugyanis, hogy ténylegesen meglévő különbségekről beszélhessünk, szükségesnek tartom, hogy ezek ne változzanak évről évre radikális mértékben, hanem viszonylagos állandóságot mutassanak, vagy felvázolhatóak legyenek bizonyos trendek. A kutatás során egyik célom az volt, hogy megvizsgáljam, mennyiben lehetséges olyan összevont mutatót alkotni, amely jól leírja az egyes települések különböző helyzetét.

Az elemzés során ugyancsak figyelmet szenteltem a matematikai és szövegértési kompetenciák összefüggésének és annak, vannak-e olyan térségek, ahol a két kompetenciában szisztematikus különbségek figyelhetők meg.

Végezetül külön vizsgáltam a települések egy részmintáját, amelyen a 2001-es népszámlálás alapján jelentősebb cigány lakosság él. Elemeztem ezek területi

¹² Az országos kompetenciamérés 2003. évi iskolai jelentése – 6. évfolyam, (www.kompetenciameres.hu)

¹³ 2008-tól lehetőség nyílik az adott tanuló fejlődésének nyomon követésére is. Ezt az azonosítók kiosztási módjának megváltoztatása, valamint egy új, évfolyamfüggetlen skála kidolgozása tette lehetővé. Az új skáláról bővebben ld. Változások az országos kompetenciamérés skáláiban (www.oh.gov.hu)

megoszlását, illetve azt, hogy országos és kistérségi viszonylatban mennyiben tekinthetők előnyös vagy épp hátrányos helyzetűnek, valamint hogy ez a helyzet milyen összefüggést mutat a cigányság arányával.

Eredmények

A vizsgálat alapját az országos kompetenciamérés 2003–2009 közötti időszakának tanulói adatai alkotják, mégpedig elsősorban a tanulók matematikai és olvasás-szövegértési kompetenciái. Ezeket területi, azaz települési és kistérségi szinten, aggregált formában elemzem. Az országos kompetenciamérés adatbázisai közül az elemzéshez a következőket használtam fel: 2003. évi 6. és 10. évfolyamos, 2004. évi 6. és 8. évfolyamos, 2006. évi 8. és 10. évfolyamos, 2007. évi 8. és 10. évfolyamos, valamint a 2008. és 2009. évi adatokat mindhárom évfolyamra vonatkozóan.

Az országos kompetenciamérés országos jelentései a területi különbségeket regionális és megyei bontásban elemzik.¹⁴ Tanulmányomban a finomabb, települési és kistérségi bontás mellett döntöttem.

A települések közötti egyenlőtlenségek mértéke

Az adatok azt mutatják, hogy az értékek belső heterogenitása nem csökken jelentősen azáltal, hogy a megyeinél némileg finomabb bontást alkalmazok, tehát már az egyes településeken belül is nagy szórásértékekkel találkozunk, az egyes településeken egyaránt találhatók relatíve jobban és rosszabbul teljesítő tanulók. Ugyanakkor a települési átlagokban megfigyelhető különbségek nem elhanyagolhatók. A települési átlagokra vonatkozó legfontosabb leíró statisztikákat mutatja be az 1. táblázat.

1. táblázat. A településszintű adatok legfontosabb leíró statisztikái

Évfolyam	6				8					10				
Év	2003	2004	2008	2009	2004	2006	2007	2008	2009	2003	2006	2007	2008	2009
Minimum	305,3	284,6	280,5	258,8	260,0	296,9	253,6	285,5	248,0	331,2	337,7	298,6	320,9	305,5
(mat. átlag)														
Maximum	775,3	692,1	651,9	663,1	658,7	643,6	697,9	717,6	646,7	675,9	657,8	656,3	645,2	660,7
(mat. átlag)														
1. Kvartilis	450,8	454,0	444,5	435,6	448,7	440,9	441,5	447,5	432,5	443,6	443,4	435,2	437,0	441,2
(mat. átlag)														

¹⁴ Legfrissebb elérhető jelentés: Balázsi–Lak–Szabó, 2010.

Évfolyam	6				8					10				
Év	2003	2004	2008	2009	2004	2006	2007	2008	2009	2003	2006	2007	2008	2009
2. Kvantilis (<i>mat. átlag</i>)	478,7	482,8	476,7	467,6	476,9	468,6	472,0	475,3	463,1	473,6	471,5	471,3	471,7	470,1
3. Kvantilis (<i>mat. átlag</i>)	503,5	509,9	505,2	497,7	502,1	496,7	503,0	503,6	493,4	493,5	494,6	492,6	498,2	498,8
Minimum (<i>szöv. átlag</i>)	237,0	301,8	287,4	275,1	248,4	258,0	199,1	267,3	190,7	305,8	283,9	294,3	304,0	304,3
Maximum (<i>szöv. átlag</i>)	659,7	649,7	616,7	686,5	651,9	618,4	653,5	612,1	641,8	615,3	632,6	653,8	616,3	609,7
1. Kvantilis (<i>szöv. átlag</i>)	450,4	461,6	466,3	459,5	444,6	442,3	444,3	454,2	444,6	447,5	447,2	446,6	446,0	445,9
2. Kvantilis (<i>szöv. átlag</i>)	481,0	489,7	495,5	489,9	475,4	469,2	475,0	481,2	477,1	474,2	477,9	478,6	480,7	482,6
3. Kvantilis (<i>szöv. átlag</i>)	506,2	514,3	521,5	517,6	504,3	493,8	502,6	506,3	505,9	499,2	501,2	503,0	506,0	509,0
Range (<i>mat.</i>)	470,1	407,5	371,4	404,2	398,6	346,7	444,3	432,1	398,8	344,7	320,1	357,7	324,4	355,1
Range (<i>szöv.</i>)	422,6	348,0	329,2	411,4	403,5	360,4	454,4	344,8	451,1	309,4	348,7	359,4	312,3	305,4
Interkvartilis Range (<i>mat.</i>)	52,7	55,9	60,7	62,1	53,5	55,8	61,4	56,1	61,0	49,9	51,1	57,4	61,3	57,7
Interkvartilis Range (<i>szöv.</i>)	55,8	52,7	55,2	58,2	59,7	51,5	58,4	52,1	61,4	51,7	54,0	56,3	60,0	63,0
Település- közi szórás (<i>mat.</i>)	44,6	46,6	49,2	50,7	44,9	44,9	52,0	47,8	50,1	49,1	50,0	54,8	51,8	52,9
Település- közi szórás (<i>szöv.</i>)	44,7	42,6	46,2	47,4	46,9	42,5	50,2	42,9	48,8	52,8	52,4	56,7	53,6	56,1

Mint az 1. táblázatból is látszik, a települések értékeinek átlaga elmarad a tanulókra számított átlagtól, ami minden évben megközelítőleg 500. Ennek oka, hogy pozitív összefüggés van a településtípus és a kompetenciaszókók átlaga között. A legjobb eredményt Budapest éri el minden évben, mindkét kompetencia esetében, ezt követik a megyeszékhelyek, majd a városok, és végül a legrosszabb eredményeket a községek mutatják fel. Ezáltal a jobb eredményt elért diákok gyakran a nagyobb településeken koncentrálódnak, a kisebb települések, amelyek szám szerint többségben vannak, átlagosan alacsonyabb eredményeket érnek el a kompetenciaméréseken, aminek következtében a településekre számított átlag lecsökken.

Ugyancsak jelentős különbségek mutatkoznak az iskola típusa szerint. A 6. évfolyamosok esetében a nyolcosztályos gimnáziumok diákjai átlagosan jobban teljesítenek, mint az általános iskolások. A 8. évfolyamosok körében ugyancsak

a nyolc-, illetve hat évfolyamos gimnáziumok tanulói érték el a jobb eredményeket. A 10. évfolyamosok esetében a nyolc-, illetve hat évfolyamos gimnáziumokat a négyéves gimnáziumok követik, majd a szakközépiskolák, és átlagosan a leggyengébb eredményt a szakmunkásképzők mutatták fel.

A településszintek közötti egyenlőtlenségek ugyanakkor nem vezethetők vissza a fenti bekezdésben ismertetett iskolatípusok közötti különbségekre. A nagyobb települések jobb eredményét nem pusztán a különböző gimnáziumok, illetve szakközépiskolák jelenléte eredményezi, a fent bemutatott összefüggés ugyanis akkor is fennáll, ha csupán az általános iskolások körében elért eredmények egyenlőtlenségeit vizsgáljuk, azaz ez által kontrolláljuk a települések oktatási intézményrendszereinek eltérő összetételéből adódó egyenlőtlenségeket.

A települések közötti egyenlőtlenségek időtállósága

Az egyes évek értékei között mutatkozik némi összefüggés. Az egymást követő évek közötti korreláció a 6. és 8. évfolyamok esetében néhány kivételtől eltekintve eléri a 0,5 szintet. Ez alapján elmondható, hogy bár évről évre vannak változások a kompetenciamérés eredményeiben, mégpedig elsősorban az általános iskolások körében, az iskolák adott évben elért eredménye a felmért tanulók cserélődése ellenére nem független az előző évek eredményeitől. A középiskolás korúak esetében pedig a korreláció rendkívül erős, kb. 0,7–0,9 közötti erősségű. Ez azt mutatja, hogy a középfokú oktatásban elválnak egymástól az évről évre jól vagy éppen rosszul teljesítő intézmények. Az általános iskolák esetében ez kevésbé érvényesül, ugyanakkor még a legtávolsabbi időpontok között is kimutatható némi összefüggés.

Ugyancsak mérhető összefüggés évenként a különböző évfolyamok között, mégpedig nem csupán a két általános iskolai évfolyam között, hanem a 10. évfolyamosok és a másik két évfolyam mért eredményei között is, ami arra mutat rá, hogy a különbségekben szerepe lehet a helyi társadalom állapotának is. A korreláció mértéke ebben az esetben 0,4–0,65 között változik.

Másik vizsgált kérdéssel, a matematikai és olvasás-szövegértési kompetenciák közötti összefüggéssel kapcsolatban azt találtam, hogy viszonylag erős kapcsolat mérhető minden évben, minden osztály esetében. A korrelációk értéke 0,72–0,97 közé tehető. A matematikai és olvasás-szövegértési kompetenciák közötti eltérések az egyes településeken jellemzően nem szisztematikusak.

Az iskolai teljesítmény területi különbségei

A következő térképen az országos kompetenciamérések során felmért iskolák eredményeit mutatom be, települési szintre aggregálva. A térkép 1814 település adatait mutatja. A felmért települések közül egyedül Budapest hiányzik, a többi adathiány abból ered, hogy a településen nem működik sem alapfokú, sem középfokú oktatási intézmény, vagy ha mégis, valamilyen okból nem szerepelt a kompetenciamérések adatbázisában. A térkép a matematikai és olvasás-szövegértési kompetenciaszókórok egyszerű átlagát mutatja. Azért döntöttem e mellett a mutató mellett, mivel ez jól tudja kezelni az esetleges adathiányokat, amelyek a más összetett mutatók esetében (pl. főkomponens) jelentős adathiányt eredményeztek, még akkor is, ha csak az általános iskolás eredményekre vonatkozóan számítottam ki ezeket. Ennek oka, hogy voltak olyan települések, amelyek csak néhány évben szerepeltek a kompetenciaméréseken. A középiskolások eredményeit is magában foglaló főkomponens-alkotás pedig még ennél is nagyobb hiányzó értékarányt produkált, hiszen ebben az esetben minden olyan település kimaradt, amelyben nem működik középfokú oktatási intézmény.¹⁵ Az egyszerű átlag esetében a hiányzó adatok problémája nem merül fel, emellett, ha megvizsgáljuk kapcsolatát az egyes évek kompetenciaértékeivel vagy pedig az ezekből képzett különböző főkomponensekkel, rendkívül magas korrelációs együtthatókat találunk.

A térképen látszik, hogy az alacsonyabb eredményeket elért települések elsősorban az ország északkeleti és délnyugati térségeiben találhatók, tehát a tanulói kompetenciák szempontjából a leghátrányosabb helyzetben az Észak-Magyarország, Észak-Alföld és Dél-Dunántúl régiók vannak. Emellett még a Dél-Alföldön és Közép-Dunántúl déli részén találunk viszonylag hátrányos térségeket. A térkép skálabeosztása a településszintre aggregált kompetenciaeredmények deciliseinek felel meg.

A kistérségek közötti egyenlőtlenségek időtállósága

Kistérségi szinten a települési szinten megfigyelhetőknél erősebbek az egyes években mért értékek összefüggései. A korrelációk értéke ebben az esetben az egyes évek között 0,58–0,9 közötti értéket vesznek fel, ha pedig csak az egymást követő éveket vesszük alapul, a korrelációk kivétel nélkül 0,7 fölöttiek. A 6. és 8. évfolyam között az egyes években 0,76–0,9 nagyságú korreláció mérhető, a matematikai és olvasás-szövegértési kompetenciák közötti korrelációk pedig 0,84–0,95 közötti értékeket érnek el. Mindez azt mutatja, hogy ha történt is változás a települések

¹⁵ A 6. és 8. évfolyamosok adataira alapozott főkomponens-elemzés esetében a hiányzó adatok aránya 32,7% volt, míg a mindhárom évfolyamra alapozott főkomponensek esetében 86,8%.

1. ábra. Az országos kompetenciamérések településszintű adatai
(2003–2009, szövegértés és matematika, egyszerű átlag, 1814 település)

Forrás: Az országos kompetenciamérés tanulói adatai (2003–2009)

sorrendjében egyik évről a másikra, ez valószínűleg legalább bizonyos mértékben a kistérségeken belül zajlott le, és ezek a változások a kistérség szintjén némileg kiegyenlítették egymást. A kistérségek esetében tehát még inkább jellemző a kialakult egyenlőtlenségek fennmaradása.

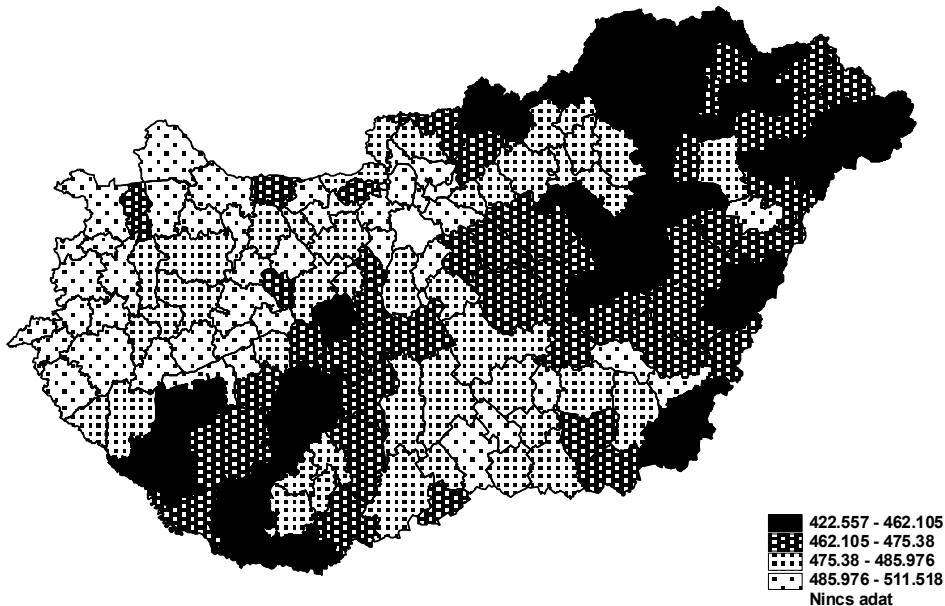
A kistérségek közötti területi egyenlőtlenségek

Mint a kistérségi szintre aggregált kompetenciaszókórok szélső értékei is mutatják, az aggregáltságnak ez a foka is számos kistérségen belüli különbséget elfed. Minden kistérségen belül találunk viszonylag jó és kevésbé jó teljesítményt felmutató településeket, oktatási intézményeket. Ugyanakkor a kistérségek kompetenciaszókórajainak átlagát mutató térkép még egyértelműbben mutat rá az ország északkeleti és délnyugati régióinak relatív elmaradottságára. A térkép szintén a kompetenciaszókórok egyszerű átlagát mutatja be, a fent részletezett megfontolásokból. A skála-beosztás a kompetenciaszókórok kistérségi szintre aggregált mutatóinak kvintiliseit követi. Figyelemre méltó, hogy a legfelső kategória felső határa, azaz a relatíve legjobban teljesítő kistérség átlagos kompetenciaeredménye is csak kis mértékben haladja meg az országos tanulói átlagot, amelynek értéke 500. Ez összhangban van a fent bemutatott megfigyeléssel, mely szerint az átlagosan jól teljesítő ok-

tatási intézmények néhány nagyobb településen összpontosulnak, ezeket a viszonylag jó eredményeket azonban kiegyenlítik a környező kisebb települések kevésbé jó eredményei, így kistérségi viszonylatban nem mutatkoznak meg ilyen mértékű különbségek, és a kistérségi átlagok is alacsonyabbak lesznek.

2. táblázat. A kistérségi szintű adatok legfontosabb leíró statisztikái

Évfolyam	6				8					10				
Év	2003	2004	2008	2009	2004	2006	2007	2008	2009	2003	2006	2007	2008	2009
Minimum (mat. átlag)	436,5	444,3	415,9	388,9	435,3	439,1	435,9	438,9	420,8	365,5	356,5	303,3	348,8	397,5
Maximum (mat. átlag)	524,7	534,9	535,0	517,6	527,4	538,6	534,5	533,0	528,6	637,9	613,7	616,6	620,6	638,0
1. Kvantilis (mat. átlag)	473,7	472,4	467,8	460,1	472,6	465,3	469,2	470,9	456,4	457,6	456,9	451,8	448,5	453,5
2. Kvantilis (mat. átlag)	487,8	490,5	486,8	477,0	485,3	484,1	481,3	484,2	470,2	471,2	472,6	474,8	476,6	477,9
3. Kvantilis (mat. átlag)	500,8	503,9	499,6	488,9	498,9	497,3	494,1	496,9	486,3	489,7	491,9	491,0	495,0	497,5
Minimum (szöv. átlag)	423,9	436,9	434,9	423,3	431,5	426,8	433,6	434,2	431,3	390,9	359,2	294,3	322,6	382,0
Maximum (szöv. átlag)	530,8	538,3	550,2	547,1	536,2	529,7	533,2	535,9	532,1	599,3	598,5	619,6	600,4	595,5
1. Kvantilis (szöv. átlag)	470,7	479,9	489,1	483,0	470,0	464,3	470,7	477,6	471,0	459,9	458,5	460,8	457,0	462,0
2. Kvantilis (szöv. átlag)	487,6	495,9	507,4	500,8	486,1	482,8	486,8	493,3	488,9	474,5	479,5	478,6	483,3	488,3
3. Kvantilis (szöv. átlag)	501,2	509,5	521,4	513,9	498,7	495,9	502,8	506,7	502,8	489,0	494,7	500,5	501,4	506,1
Range (mat.)	88,2	90,6	119,2	128,7	92,1	99,4	98,6	94,1	107,8	272,4	257,2	313,4	271,7	240,5
Range (szöv.)	106,9	101,4	115,3	123,8	104,7	102,9	99,6	101,7	100,7	208,5	239,2	325,2	277,8	213,5
Interkvartilis terjedelem (mat.)	27,1	31,5	31,7	28,8	26,3	32,0	24,9	26,0	29,9	32,0	35,0	39,2	46,4	44,0
Interkvartilis terjedelem (szöv.)	30,6	29,6	32,3	30,9	28,7	31,6	32,1	29,2	31,8	29,1	36,2	39,7	44,4	44,1
Kistérség- közi szórás (mat.)	20,4	20,4	22,9	23,4	18,7	20,7	18,8	19,3	21,1	31,6	33,0	34,8	33,5	34,6
Kistérség- közi szórás (szöv.)	21,6	20,2	24,5	23,8	19,9	21,5	22,4	20,9	22,6	32,7	33,0	37,0	34,0	35,1

2. ábra. Az országos kompetenciamérések kistérségi eredményei
(2003–2009, szövegértés és matematika, egyszerű átlag)

Forrás: Az országos kompetenciamérés tanulói adatai (2003–2009)

A romák által nagyobb arányban lakott települések helyzete

Az elemzés során külön foglalkoztam azokkal a településekkel, ahol a 2001-es népszámlálásból kiindulva jelentősebb cigány kötődésű lakosság valószínűsíthető. A mintába kerülés kritériuma, hogy az adott településen 2001-ben legalább 100 fő vallotta magát valamilyen formában romának. Ebben az értelemben romának számít, aki a népszámlálás során a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozóan feltett kérdés közül legalább egy alapján a cigánysághoz sorolható.¹⁶ Ez alapján jött létre az 514 települést tartalmazó minta. Ezeken a magukat cigány kötődésűnek vallók aránya 0,32% és 93,43% között van. A mintába kerültek közül 485 település esetében rendelkezünk adatokkal az országos kompetenciamérésből. A cigányság arányának egy másik mutatójaként felhasználhatóak az intézményvezetők becslései az adott telephelyen tanulók összetételére, többek között a romák arányára vonatkozóan. A minta 514 települése közül 456 esetében

¹⁶ A népszámlálásban a nemzeti-etnikai kötődésre négy formában kérdeztek rá: vallott nemzetiség, anyanyelv, családban, informális helyzetekben jellemzően használt nyelv, adott etnikum/nemzetiség kultúrájához való kötődés.

rendelkezünk adatokkal a romák arányáról. Én a 2009-es év általános iskolákra vonatkozó adatait használom. Ezek alapján a minta települései rendkívül nagy mértékben különböznek. Vannak olyanok, ahol az iskolaigazgató állítása szerint egyáltalán nem tanulnak roma gyerekek az általános iskolában, és vannak ezzel szemben olyanok, ahol az igazgatók besorolása értelmében mindenki roma.

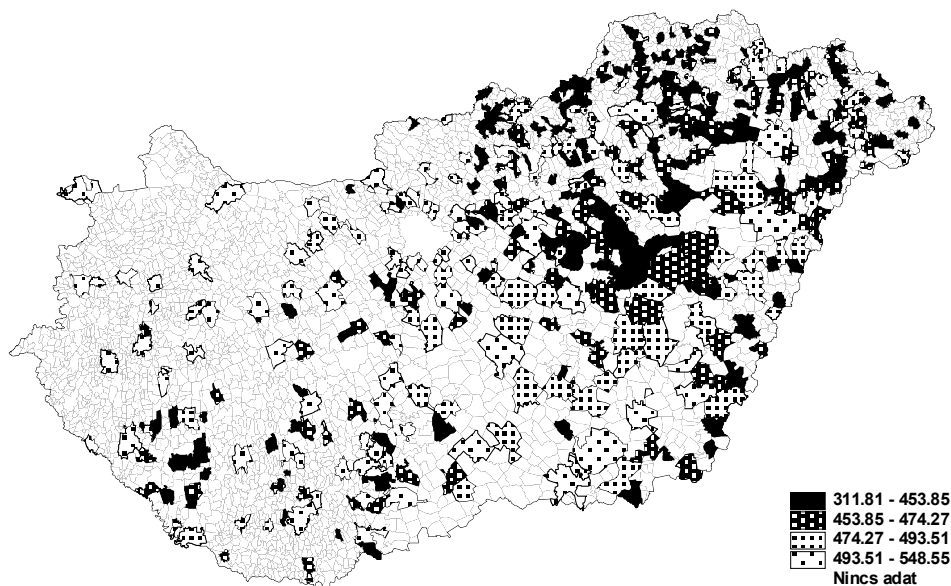
A mintába került településeken a tanulók eredményeinek átlaga alacsonyabb, mint az összes település esetében. Ez nem vezethető vissza a települések eltérő településszint szerinti összetételére, a különbség az utóbbi változóra való kontrollálás mellett is fennáll. A 6. és 8. évfolyam adatait tekintve a települések nagyobb hányada tartozik a legalsó kvartilisbe, míg a másik három kvartilis aránya egyenként nem éri el a 25%-ot. A 10. évfolyamosok esetében ez már nem érvényesül egyértelműen, ebben az esetben a mintába került települések 25%-nál nagyobb arányban tartoznak a 2. és 3. kvartilisbe, és kisebb arányban az 1. és 4. kvartilisbe, tehát a „középmezőny” aránya nagyobb a mintában, mint az összes település között.

A térkép annak a mintába került 485 településnek az adatait mutatja, amelyről rendelkezünk adatokkal a kompetenciamérésekből. A térkép az olvasás-szövegértési és matematikai kompetenciák egyszerű átlagát mutatja a teljes 2003–2009-es időszakra számítva. A térkép skálabeosztása az összes településre számított decilisértékeket követi.

Látható, hogy a települések többsége az ország északkeleti régióiban (Észak-Magyarország, Észak-Alföld) található. A települések között egyaránt találunk az országos kompetenciaméréseken jobban és rosszabbul teljesítő településeket. Mint azonban fent láthattuk, jelentős különbségek vannak a települések között a cigányság aránya tekintetében a településen és az általános iskolában. Fontos megvizsgálni, hogyan teljesítenek azok a települések, ahol az igazgatók szerint magas a cigány általános iskolai tanulók aránya azokhoz képest, ahol ez az arány alacsony.

Összességében elmondható, hogy minél magasabb a cigány tanulók becsült aránya egy településen, annál alacsonyabb a kompetenciaszókórok átlaga. A korreláció értéke a matematikai kompetenciák esetében $-0,51$, míg az olvasás-szövegértés kompetenciák esetében $-0,61$.

A mintába került települések ezen túlmenően kistérségi viszonylatban is relatív hátrányban vannak, ennek a mértéke átlagosan $-13,56$. Ez az átlagos eltérés nem jelentős, ugyanakkor ebben a tekintetben is nagy különbségek vannak település és település között. A roma tanulók arányával összevetve jól látszik, hogy azok az iskolák, ahol a roma tanulók aránya magas, nem csupán országos viszonylatban, de az adott kistérség átlagához viszonyítva is hátrányosabb helyzetben vannak, mint azok, ahol a roma tanulók aránya alacsonyabb. A korrelációk értéke a matematika esetében $-0,39$, míg az olvasás-szövegértési kompetenciák esetében $-0,47$. Eszerint tehát a cigány tanulók nagy része olyan településeken végzi iskoláját, ahol az oktatás színvonala országos és kistérségi viszonylatban is relatíve alacsony.

3. ábra. A mintába került települések kompetenciaeredményei
(2003–2009, matematika és szövegértés, egyszerű átlag, 485 település)
Forrás: Az országos kompetenciamérés tanulói adatai (2003–2009)

Összegzés

Tanulmányomban az országos kompetenciamérés adatait felhasználva három kérdésre szerettem volna választ kapni. Egyrészt megvizsgáltam a tanulói kompetenciákban mutatkozó település- és kistérségi szintű különbségek időtállóságát. E tekintetben az adatok azt mutatják, hogy a településszintű eredmények az egyes években nem függetlenek az előző évek eredményeitől. Bár minden évben vannak olyan települések, amelyek javítanak, vagy épp rontanak a települések rangsorában elfoglalt helyükön, a különbségek legalább részben fennmaradnak. Az egyes évek közötti korreláció mértéke a települések szintjén sem elhanyagolható, kistérségi szinten pedig kifejezetten erős korrelációs értékekkel találkoztunk. Mindez azt mutatja, hogy a kialakult területi különbségek időtállóak, a vizsgált időszak egészét tekintve többé-kevésbé állandóak. Ugyancsak erős korreláció mérhető a matematikai és olvasás-szövegértési kompetenciák között. Mindez lehetővé tette, hogy az egyes évek egyes évfolyamokra vonatkozó adatait egy összetett mutatóba sűrítve elemezzem az egyes települések oktatási intézményeinek teljesítményét a vizsgált időszak során. Ez alapján láthatóvá vált, hogy az oktatás színvonala, illetve a tanulók teljesítménye szempontjából a relatíve elmaradottabb települések elsősorban Magyarország északkeleti és délnyugati térségeiben össz-

pontosulnak (elsősorban Észak-Magyarország, Észak-Alföld és Dél-Dunántúl, részben Dél-Alföld és Közép-Dunántúl régiókban). A kistérségi szintű adatok még szemléletesebben mutatták meg ezt a délnyugat–északkelet tengelyt.

Ezek a térségek egyúttal a cigányság által nagyobb arányban lakott térségek. A romák által nagyobb számban lakott települések is az országnak fent megnevezett régióiban koncentrálódnak. A népszámlálási adatok alapján a legalább 100 cigány kötődésű személy által lakott településekből összeálló 514 települést tartalmazó minta megoszlása is ezt mutatta. Ezek között a települések között egyaránt megtalálhatóak voltak az országos kompetenciamérésen jól és kevésbé jól teljesítő települések. Ugyanakkor a településeknek a cigányság aránya szempontjából vett heterogenitása nagy volt, így szükséges volt a cigány tanulók becsült arányának és a kompetenciaeredményeknek az összevetése. Ehhez az általános iskolák igazgatóinak roma tanulók arányára adott 2009. évi becslését használtam fel. A kapott eredmények azt mutatják, minél magasabb a cigány tanulók aránya egy település általános iskolájában/iskolaiban, átlagosan annál alacsonyabb az országos kompetenciamérések alkalmával elért eredmény. Ennek alapján elmondható, hogy a cigány tanulók nagy része olyan településen végzi iskoláit, amelyen az iskolarendszer teljesítménye elmarad az országos átlagtól. Ezen túl megvizsgáltam azt is, hogyan teljesítettek a romalakta települések kistérségi viszonylatban. Az eredmények azt mutatják, hogy az átlagos eltérés összességében nem túl jelentős, mindössze 13,56 pont a mintába került települések rovására, ugyanakkor a cigány tanulók arányának növekedésével a lemaradás mértéke is nő.

Fontos szem előtt tartani, hogy települési, vagy akár telephelyi, intézményi szintű aggregált adatokból sem lehet egyértelmű következtetéseket levonni a cigány tanulók iskolai teljesítményére vonatkozóan anélkül, hogy az ökológiai tévkövetkeztetés hibáját kockáztatnánk. Ugyanakkor az adatok arra engednek következtetni, hogy az iskolarendszer működése nem kedvez az egyenlőtlenségek csökkentésének. Természetesen tanulmányomban nem állt módomban teljes képet adni a cigányság által nagyobb arányban látogatott iskolák teljesítményéről, sem pedig az emögött meghúzódó okokról, mindössze arra vállalkozhattam, hogy ismertetem az országos kompetenciamérés települési szintű aggregált adatainak elemzéséből származó első eredményeket. Ahhoz, hogy egy árnyaltabb, és teljesebb képet kapjunk a roma lakosság iskolai teljesítményéről, illetve az iskolák hatékonyságáról a romák hátrányainak leküzdésében, további kutatásokra van szükség.

Irodalom

Balázsi Ildikó–Felvégi Emese–Rábainé Szabó Annamária–Szepesi Ildikó: Országos kompetenciamérés 2006. Tartalmi keret, http://kompetenciameres.hu/2006/tartalmikeret/OKM2006_tartalmi_keret.pdf, Letöltve: 2011. 12. 19.

- Balázs Ildikó–Lak Ágnes Rozina–Szabó Vilmos: Országos kompetenciamérés 2010. Országos jelentés, http://www.kir.hu/okmfit/files/OKM_2010_Orszagos_jelentes.pdf, Letöltve: 2011. 12. 19.
- Bourdieu, Pierre: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták – A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*, Budapest, Aula, 1998.
- Bourdieu, Pierre: Rekonverziós stratégiák. In: Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, Budapest, Gondolat, 1978.
- DiMaggio, Paul: A kulturális tőke és az iskolai teljesítmény. In: Róbert Péter (szerk.): *Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Budapest, Új Mandátum, 1998.
- Gábos András–Szívós Péter: Jövedelmi szegénység és anyagi depriváció Magyarországon. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010*, Társi, Budapest, 2010.
- Ganzeboom, Harry B. G.–Treimand, Donald J.–Ultee, Wout C.: Összehasonlító intergenerációs rétegződésvizsgálat – három generáció és azon túl. In: Róbert Péter (szerk.): *Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*, Budapest, Új Mandátum, 1998.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor: Iskolázatlan szülők gyermekei és roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló az Educatio Életpálya-felmérésének 2006 és 2009 közötti hullámáról. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010*. Társi, Budapest, 2010.
- Kertesi Gábor: A közoktatási intézmények teljesítményének mérése értékelése. In: Fazekas Károly – Köllő János – Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért 2008*, Ecostat, Budapest, 2008.
- Sorokin, Pitirim A.: A vertikális mobilitás csatornái. In: Róbert Péter (szerk.): *Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*, Új Mandátum, Budapest, 1998 (a)
- Sorokin, Pitirim A.: Az egyének társadalmi rétegenkénti minősítésének, kiválasztásának és elosztásának mechanizmusa. In: Róbert Péter (szerk.): *Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Budapest, Új Mandátum, 1998 (b)
- Tóth Ágnes–Vékás János: A kisebbségi közösségek társadalmi integrációjának külső és belső tényezői – a cigány kötődésük példája. In: Bárdi Nándor–Tóth Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Budapest, Argumentum–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2011.
- Treiman, Donald J.: Iparosodás és társadalmi rétegződés. In: Róbert Péter (szerk.): *Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Budapest, Új Mandátum, 1998.

Pedagógiai hozzáadott érték a roma tanulói arány függvényében a magyar iskolarendszerben¹

Bevezető.

A pedagógiai hozzáadott értékről általában

Visszatérő kihívás, hogy az oktatási folyamat hatékonyságáról, sikerességéről, minőségéről meggyőző, tudományosan megalapozott adatokkal alátámasztott állításokat tegyünk. Az iskolák mérése, értékelése többféle módon történhet. E tekintetben nemzetközi vonatkozásban kétségtelenül a PISA-mérések szolgálnak sok értékes információval, míg ennek Magyarországon egyik legjobb eszköze a standardizált tesztekre épülő országos kompetenciamérés (OKM), amelynek során az iskola belső és külső környezetéről éves rendszerességgel, és bizonyos évfolyamok tekintetében teljes körűen egyaránt adatokat kaphatunk. Tanulmányunkban ezért három témára térünk ki: röviden áttekintünk a hozzáadott értékkel kapcsolatos néhány modellt, ezután bizonyos vonatkozó indikátorok mentén elhelyezzük Magyarországot a nemzetközi porondon, végül pedig a magyarországi OKM telephelyi adatai mentén megnézzük, hogy a hozzáadott érték hogyan változik a becsült roma tanulói aránnyal összefüggésben.²

Korábbi hazai és nemzetközi elemzések is kimutatták már, hogy az iskolai teljesítményt a családi háttér nagymértékben befolyásolja, amelynek következtében a társadalmi egyenlőtlenségeket az iskolarendszer konzerválja vagy megerősíti ahelyett, hogy a mobilitási pályákat erősítené. E kérdés különösen élesen merül fel a hátrányos helyzetűek szempontjából, hiszen az e rétegből származók számára az iskoláztatás, az oktatási folyamatok által kialakítható és megszerezhető, majd pedig a munkaerőpiacra is konvertálható kompetenciák, ismeretek, készségek jelentik az egyetlen, hosszú távon is fenntartható stratégiát.

A családi háttér iskolai teljesítményre gyakorolt elsöprő hatása rendszerszinten „elrejteti” az iskolák reális, mindennapi erőfeszítését, amelyet a minőségi okta-

¹ A szerző tanulmánya megírása alatt az MTA Bolyai János Tudományos Ösztöndíjában részesült, amiért ezúttal is háláját fejezi ki.

² Köszönet ezúttal is az Oktatási Hivatalnak, hogy az MTA Kisebbségkutató Intézete számára rendelkezésre bocsátotta a kutatói adatfájlokat.

tás paradigmája úgy fogalmaz meg, hogy minden tanuló oktatható, ezért mindenki teljesítményét valójában önmagához mérten kell megítélni. A különféle teszteken mért „nyers” eredmények, az átlagok könnyen félrevezetőek lehetnek, ha ezen értékek mögött nem látjuk az iskolák belső világát és környezetét.

A pedagógiai hozzáadott érték tehát azt kívánja mérni, hogy az iskola milyen mértékben járul hozzá egy tanuló iskolai teljesítményének növeléséhez. Ezt elméletileg úgy lenne a legegyszerűbb mérni, ha egy tanulót egy adott oktatási időszak elején és végén „teljesen objektíven” valamilyen módon felmérnénk, és a bemeneti és kimeneti értékek különbségét próbálnánk értelmezni. Összevethetnénk e különbséget iskolai szintű vagy akár rendszerszintű adatokkal, megtisztíthatnánk a családi háttér vagy akár más háttérváltozó hatásától is.

A pedagógiai hozzáadott érték mérése viszont sok tényezőtől függ: attól is, hogy milyen jellegű és minőségű adatokat állnak rendelkezésünkre, ám attól is, hogy az eredményeket mire használják fel. Bizonyos eljárások ugyanis csak iskolai szintű adatok kapcsán alkalmazhatók, mások pedig az egyéni, tanulói adatok birtokában relevánsak. A mérések eredményei is más-más célt szolgálhatnak. Vannak országok, ahol az iskolák elszámoltathatóságának eszközét jelentik, máshol pedig „csak” a diákok egyéni fejlesztésének eszköze. Egy OECD-tanulmány szerint³ (OECD 2008) a hozzáadott értékek vizsgálata három oktatáspolitikai célt szolgálhat: iskolafejlesztés innovációja, az iskolák elszámoltathatósága, az iskolaválasztás elősegítése, és könnyen belátható, e céloknak más felhasználói is vannak. Az iskolafejlesztés célú értékelés célcsoportja maga az iskola és vezetése, az iskolák elszámoltathatósága végső soron az adófizetők vagy más iskolatámogatók pénzéből való gazdálkodás hatékonyságára utal, míg az iskolaválasztásra vonatkozó információk a szülők tájékozódását segítik elő.

A hozzáadott érték számítására több eljárás is használatos, ezek közül megemlíthetjük a lineáris regresszió, a hierarchikus lineáris vagy varianciakomponens modelleket, a rögzített hatás modellt, az ún. Dallas-modellt, illetve a longitudinális többváltozós véletlen hatás modellt.⁴

A későbbiekben csak az első kettőre építve ismertetünk nemzetközi és hazai adatokat. A lineáris regressziós modellben az iskolai szintre aggregált vagy a tanuló családi háttere alapján becsüljük meg a teljesítményeket, a hozzáadott érték pedig a becsült és mért teljesítmények közötti különbségeket, az ún. reziduálisokat jelenti. Ha nem csak egy egyenessel, hanem az egyenes görbeségével is számolunk, a modell kibővül a családi háttér négyzetével is. Ha egyéni és tanulói adatokkal is rendelkezünk, a hierarchikus lineáris modellt két lépésben kell elvégeznünk, amelynek eredményeképpen külön tudjuk választani az iskolán belüli és az iskolák közötti varianciákat, azaz az iskolai hatást, illetve a rendszerhatást.⁵

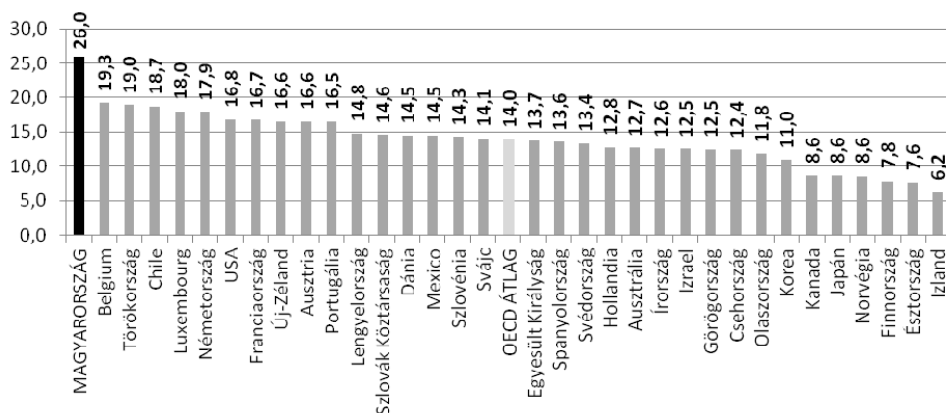
³ OECD 2008: *Measuring improvements in learning outcomes: best practices to assess the value added of schools. Best Practices to Assess the Value-Added of Schools.*

⁴ E modellek leírását ld. OECD 2008.

⁵ E két modell rövid leírását és magyarországi adatokra való alkalmazását lásd pl. Balázsi Ildikó–

A hozzáadott értékkel kapcsolatos néhány indikátor a PISA-mérésekben

A magyarországi kontextus felvázolása, illetve a korábban említett módszerek alkalmazásának bemutatása céljából a PISA-vizsgálatok néhány eljárását és adat-sorát is felvillantjuk. Mivel a hozzáadott értéket a családi háttér és az iskolai teljesítmény kapcsolatának vizsgálatára építjük, tekintsük meg először, hogy a PISA-ban mért családi háttér változó hány százalékban magyarázza meg az iskolai teljesítményeket. Az 1. ábrán láthatjuk, hogy az OECD-országokon belül a családi háttér éppen Magyarországon fejt ki a legnagyobb hatását az iskolai teljesítményekre: a kompetenciaértékeket 26 százalékban magyarázza az ESCS index, miközben az OECD-átlag 14 százalék.⁶ Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a kimagasló teljesítményt nyújtó országok esetében ez az érték jóval alacsonyabb (ld. például Finnország, Korea).

1. ábra. A családi háttér hatása az iskolai teljesítményekre (PISA 2009)⁷

Forrás: PISA 2009, Table: II.3.2.

A PISA-vizsgálatok segítségével többek között képet kaphatunk az iskolák képességbeli és családi háttér szerinti elkülönülésének mértékéről, az ún. vertikális és horizontális inklúzió mértékéről is. A *vertikális (akadémiai) inklúzió* indexe az iskolai életutak szétválasztásának, illetve a tanulók képességek szerinti iskolai el-

Zempléni András: A hozottérték-index és a hozzáadott pedagógiai érték számítása a 2003-as kompetenciamérésben. *Új Pedagógiai Szemle*, 2004. 12. sz. 32–50.

⁶ Ezt gazdasági, társadalmi és kulturális indexszel mérik (ESCS: *PISA index of economic, social and cultural status*.) A bemeneti változók leírását, illetve az index kiszámításának módját lásd: OECD 2010: *PISA Data Analysis Manual. SPSS Second Edition*. 472–474.

⁷ A feltüntetett értékek a családi háttér és az iskolai teljesítmény változókkal felállított lineáris regressziós egyenes R-négyzetének százalékos formái.

rendeződésének mértékét jelenti: ha 0-hoz közeli, a szegregációt jelzi, a 100-hoz közeli érték pedig az inklúzió meglétére utal. A *horizontális (társadalmi) inklúzió* indexe az oktatási szinteken a családi háttér szerinti együttnevelés mértékére utal, és hasonló módon a nullához közeli érték a szegregációra, a 100-hoz közeli érték az inklúzióra vagy társadalmi háttér szerinti integrációra utal.

Ezen értékeket az iskolán belüli és iskolák közötti hatások különválasztása után egy úgynevezett *rho-index* segítségével számolják ki, amely a (teljesítmény vagy családháttér-index: ESCS) iskolák közötti és a teljes varianciák hányadosát jelenti. A *rho*-t csoporton/osztályon belüli korrelációs együtthatónak is nevezik (*intraclass correlation*), és gyakorlatilag a szegregáció mértékét fejezi ki,⁸ a vertikális és horizontális inklúzió százalékos indexét pedig az $(1-\rho) \cdot 100$ képlettel adják meg a nemzetközi PISA-jelentésekben.

A két inklúzió között az OECD-országok esetében szoros és szignifikáns összefüggés van ($r=0,68$),⁹ ami azt jelenti, hogy a korai iskola(típus) választása együtt jár az iskola társadalmi környezetének a megválasztásával is. Ha az iskolák belül homogének, és az egyes iskolák között nagy különbségek vannak, akkor a szülő szempontjából nyilván nem mindegy, melyik iskolába jár a gyerek, ahogy mondani szokták: az iskola választása a társadalmi osztály megválasztását is jelenti. Ha az iskolák belül heterogének, leképezik a társadalmi sokszínűséget, akkor értelemszerűen az iskolák között nincsenek nagy különbségek, és elviekben mindegy, a gyerek melyik iskolába fog járni. E választásokkal önmagában nem is lenne semmilyen gond, hiszen egy iskolarendszer vagy hálózat sajátosságait egy ország hagyománya, jogrendszere, és sok más tényező is befolyásolja. Csakhogy a PISA-eredmények alapján kiderül az is, hogy (szintén az OECD-országok szintjén) mindkét inklúzió-index magas mértéke szignifikánsan együtt jár a kompetenciaeredmények emelkedésével.¹⁰

Részletesebb elemzés során továbbá az is megállapítható, hogy az akadémiai inklúzió alapján az európai OECD-országok gyakorlatilag két csoportba sorolhatók: 1. az egyikben a szegregáció átlagon felüli növekedése a kompetenciák növekedésével, de OECD-átlag körüli vagy alatti szinten maradásával jár együtt (kivétel Hollandia); 2. az OECD-átlaga körül és afölött teljesítő országokban viszont az inklúzió mértékének növekedése a kompetenciák növekedésével jár együtt (kivételnek számít itt Spanyolország és Portugália). Magyarország az első

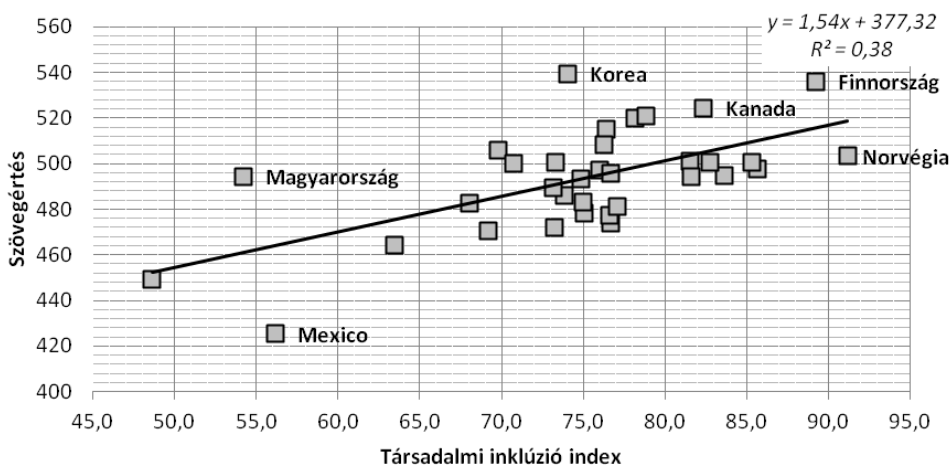
⁸ A varianciaelemzésben (ANOVA-ban) járatosak könnyen beláthatják, hogy ez ugyanazt fejezi ki, mint a magyarázottság mérésére használatos eta-négyzet.

⁹ Saját számítás a PISA 2009 Table II.5.1 és Table II.5.2 adatai alapján.

¹⁰ A Pearson-féle korrelációs együttható a horizontális és akadémiai index, illetve a szövegértési kompetenciaszintekkel: 0,61, illetve 0,45 (szign.: 0,000). Mindezek az összefüggések a nem OECD-országok esetében alacsonyabb mértékűek és nem is szignifikánsak, illetve fontos azt is tudni, az OECD-országok szignifikánsan jobban teljesítenek, mint a mérésben részt vevő partner országok.

csoportba tartozik, azaz az átlagos olvasási kompetenciákat a vertikális szegregáció (azaz a korai iskolaválasztás) gyakorlatilag „visszahúzza”.

A horizontális inklúzió alapján a kép talán még egyértelműbb: minél magasabb az inklúzió mértéke, annál jobban teljesítenek az OECD-országok (2. ábra). Magyarország bizonyos értelemben kivételnek számít, ugyanis a rendszeren belül mért szegregáció mértékének nemzetközi összehasonlításban alacsonyabb teljesítményt kellett volna eredményeznie. A becsléshez képest felülteljesítő többi ország azonban az OECD-átlag (és Magyarország) fölött teljesített.

2. ábra. OECD-országok szövegértése a társadalmi inklúzió index függvényében (PISA 2009)
Forrás: Saját számítás a PISA 2009 Table II.5.2 alapján

Az oktatási rendszerek hozzáadott értékének egy másik indikátora a PISA-vizsgálatokban az ún. reziliens diákok aránya. Reziliens vagy sikeres hátrányos helyzetű diákoknak számítanak azok, akik a családi háttér (ESCS) szerinti alsó kvartilisbe tartoznak, ám teljesítményük a hozzáadott érték szerinti felső kvartilisbe tartozik. Magyarán e mutató segítségével a szegényebb rétegből származó és tehetségüket az iskolában magas szinten kibontakoztató diákok arányát azonosíthatjuk be. Az ilyen értelemben vett iskolai mobilitás mutatója tehát arról árulkodik, az iskola milyen mértékben képes hozzátenni a családi háttér vagy hozott érték indexe alapján várható teljesítményszinthez. A PISA-jelentésben az ESCS-index kvartiliseit országokon belül számolják ki, míg a hozzáadott érték kvartiliseinek értékhatárait nemzetközi szinten határozzák meg az alábbi modell alapján.¹¹

¹¹ OECD 2010: *PISA 2009 Results: Overcoming Social Background. Equity in Learning Opportunities and Outcomes*. Vol. II. 64.

$$\bar{Y} = C + B_1*(ESCS) + B_2*(ESCS)^2 + e$$

ahol:

$\bar{Y}$ – a teljesítmény becsült értéke

C – konstans

$ESCS$ – családháttér-index

B_1 – regressziós együttható, a meredekséget kifejező érték

B_2 – regressziós együttható, a görbeséget kifejező érték (*index of curvilinearity*)

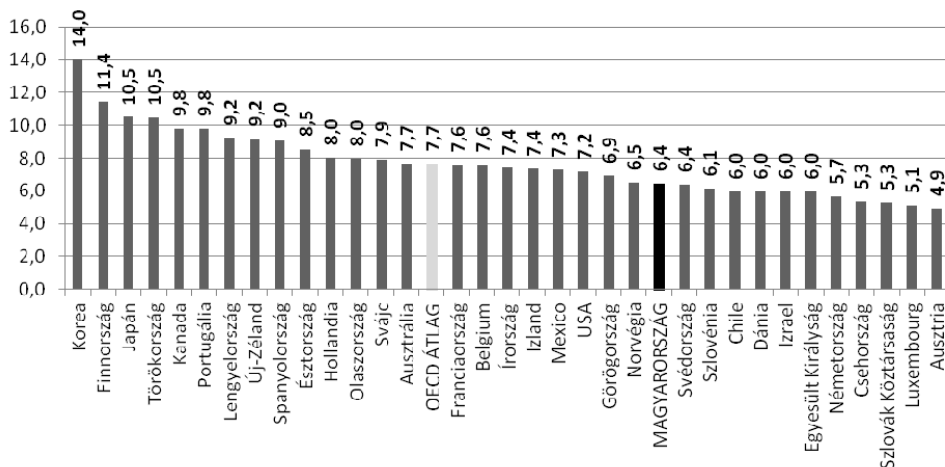
e – reziduális, a családi háttér által meg nem magyarázott rész, ezért hozzáadott értéknek is nevezik.

A hozzáadott érték kiszámításánál figyelembe veszik a családi háttér és a kompetenciák közötti egyenes „görbeségét” is, azaz az iskolai teljesítményt nem csak a családháttér-index, hanem annak négyzete szerint is megbecsülik egy regressziós egyenes segítségével. A modellben meg nem magyarázott részt (a reziduálisokat: e) hozzáadott értékneként értelmezhetjük, és az ez alapján meghatározott alsó kvartiliseket gyenge, míg a felső kvartilisbe eső értékeket sikeresnek tekinthetjük. A hátrányos helyzetből származó és az ily módon meghatározott alsó teljesítménybe eső tanulókat az egyik legveszélyeztetettebb csoportnak tartják, míg a felső kvartilisbe esőket rezilienseknek nevezik.

Nemzetközi összehasonlításban Magyarország a reziliensek vonatkozásban is az OECD-átlag alatt marad: a hátrányos helyzetű diákok mintegy negyede, az összes diák 6,4 százaléka tekinthető sikeres hátrányos helyzetűnek (az OECD-országokban ez 31, illetve 7,7 százalék). Ugyanakkor megállapíthatjuk azt is, a ki-magasló reziliensek arányával rendelkező országok rendszerint átlag fölött is teljesítenek (3. ábra).

A B_2 együtthatónak is jelentős pedagógiai értelmezése lehet, a méltányosság egyik indikátorának is tekinthetjük. Ez az együttható ugyanis azt fejezi ki, a kedvező és kedvezőtlen háttérrel rendelkezők iskolai teljesítménybeli különbsége milyen mértékben konstans az ESCS különféle szintjein. Ha a B_2 értéke pozitív, azt jelzi, hogy a családháttér-index növekedésével a társadalmi különbségekből származó teljesítménykülönbségek is folyamatosan növekednek (a családi háttér mondhatni hatványozottan kedvez a gazdagoknak, ezzel jelentősen növelve a társadalmi különbségeket). Ha a B_2 értéke negatív, azt jelzi, hogy a gazdagabb családból származók előnye valamelyest csökken, magyarul a hátrányosabb és előnyösebb társadalmi háttérrel rendelkezők iskolai teljesítménybeli különbsége csökken, ahogy haladunk a magasabb ESCS-index értékek felé.¹² E vonatkozásban Magyarország oktatási rendszere nemzetközi összehasonlításban az egyik legméltányosabbnak tekinthető: az index értéke: -4,71 az OECD országok -0,95-ös szintjéhez képest.

¹² OECD 2010, i.m. 57.

3. ábra. Reziliens tanulók aránya az OECD-országokban (PISA 2009)

Forrás: PISA 2009. Table II.3.3.

Pedagógiai hozzáadott érték a becsült roma tanulói arányok függvényében

A kompetenciamérések adatainak korábbi vizsgálataiban¹³ körülírtuk a roma tanulók becsült arányát a magyar iskolarendszerben, illetve több szempontból is megvizsgáltuk, hogy a telephelyi szintre aggregált családháttér-index hogyan függ össze a kompetenciaértékekkel, illetve a felmérés során megbecsült telephelyi roma aránnyal. Megállapítottuk többek között, hogy noha a becsült roma tanulói arány és az iskolai eredmények között negatív szignifikáns kapcsolat mutatható ki, ez a hatás megszűnik, ha a modellbe bevesszük a családi háttér indexét. Magyarán, a tanulók hozottérték-indexe „zárójelbe” teszi a telephely becsült arányával (és sok más tényezővel) magyarázható kompetenciaérték varianciáját.

Az, hogy a családi háttér magyarázza elsősorban az iskolai teljesítményeket, nem újdonság, ezt korábbi kutatások és az előbbieken röviden felvillantott PISA-eredmények is jelezték már. Láttuk azt is, hogy a pedagógiai hozzáadott érték modelljében éppen a családháttér-index hatásán túlmutató (reziduális) értékeket tudjuk vizsgálni. Ezért óhatatlanul is felmerül a kérdés, ez a hozzáadott érték hogyan függ össze a becsült roma tanulói aránnyal. Magyarán vajon az „átla-

¹³ Ld. Papp Z. Attila: A roma tanulók aránya Magyarországon és az iskolai teljesítmények az általános iskolai oktatásban. In: Bárdi Nándor–Tóth Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Budapest, Argumentum, 2011. 227–264. Papp Z. Attila: Idősoros roma tanulói arányok és kihatásuk a kompetenciaeredményekre. *Pro Minoritate*, 2011. 3. sz. 77–104.

gos magyar” iskolák, avagy a sok szempontból megbélyegzett „gettósodó” vagy „gettóiskolák” produkálnak-e nagyobb hozzáadott értéket? A kérdéskör úgy is megközelíthető, hogy noha a magasabb roma aránnyal rendelkező iskolák átlagos teljesítménye elmarad az országos szinttől, a hozzáadott érték tekintetében elképzelhető, hogy ezek az iskolák – önmagukhoz, a tanulói összetételhez képest – mégis jól teljesítenek. Ráadásul tudjuk azt is, az elmúlt közel egy évtizedben több hazai és EU-s forrásból támogatott projekt éppen a hátrányos helyzetű gyerekek iskoláztatását, integrált nevelését célozta, ezért méltán merül fel az is, e projekteknek érezhető, mérhető hatását ilyen módon kimutathatjuk-e?

Mivel a becslt roma tanulói arányokra vonatkozóan telephelyi adataink vannak, a hozzáadott értéket a lineáris regressziós modellek segítségével vizsgáljuk. Első lépésben meghatározzuk a telephelyi kompetenciaértékek, illetve a családi-háttér-index (CSHI) alapján a pedagógiai hozzáadott értéket (PHE), majd pedig ezt a PHE-t körülírjuk néhány területi és iskolai adattal. Az iskolai adatok tekintetében külön megvizsgáljuk, hogy a PHE hogyan alakul a becslt roma arány függvényében. A telephelyi adatokra építve, a PISA-vizsgálat módszerével meghatározzuk a reziliens iskolákat, és megvizsgáljuk ezen iskolák főbb jellemzőit is.

Vizsgálatainkat a 2009-es OKM adatbázis 8. évfolyamára, illetve a szövegértés kompetenciaszintjére végzetük el. Módszertani korlátként azonban meg kell jegyeznünk, hogy a családi háttérre, illetve a becslt roma tanulói arányra együtvéve a telephelyek mintegy felére van adatunk. Az adatszolgáltatás e két változóra azonban nem mutat szisztematikus torzítást,¹⁴ azaz hasonló arányban rendelkezünk a családi háttérre vonatkozó adattal a roma arányt bevalló és nem bevalló telephelyek esetében is. Igaz, az általános iskolák szintjén ez már nem jelenthető ki, itt a roma arányról nem nyilatkozók körében alulreprezentált a családi háttér-ről nyilatkozók aránya.¹⁵

A telephelyre aggregált családiháttér-index (ld. *1. táblázat*) nagymértékben megmagyarázza az ugyanerre a szintre számított kompetenciaértékeket, a méltányosság indikátorának pozitív értéke (6,2) pedig a rendszeren belüli esélyegyenlőtlenségre utal, azaz arra, hogy telephelyi szinten a családiháttér-index növekedése hatványozottan hozzájárul a teljesítménybeli különbségekhez. Ez nyilván összefügg az iskolarendszer társadalmi inklúziójának alacsony szintjével, azaz az iskolai életutak családi háttér szerinti elkülönülésével, hiszen ebben az általános modellben a gimnáziumi osztályok is benne vannak. Ha ugyanezt megvizsgáljuk a becslt roma tanulói arány szerint (*2. táblázat*), túl azon, hogy a roma tanulói arány növekedésével a becslt átlagos telephelyi kompetenciaértékek csökkennek, megállapíthatjuk azt is, hogy a gettósodó (31–50 százalékos roma tanulói

¹⁴ Chi-négyzet: 0,668; df. 1; szign: 0,225.

¹⁵ 31,2 százalék az átlagos 55,3 százalékkal szemben. Chi-négyzet: 34,414; df. 1; szign: 0,000. A nem válaszolók további jellemzését, illetve a roma arány becslésével kapcsolatos megfontolásokat lásd még: Papp: *A roma tanulók aránya...*, i. m. 229–230.

aránnal bíró) iskoláknál még érvényesül egyfajta méltányosság, ám a gettóiskolák esetében már nem beszélhetünk e tekintetben statisztikailag releváns összefüggésről. Az is megfigyelhető, hogy míg a helyi becslések alapján egyetlen roma származásút sem oktató iskolatípusban kismértékben szintén beazonosítható a méltányosság, addig az összes telephely mintegy kétharmadát kitevő, 1–30 százalékos roma tanulói becslést adó intézmények magasabb családi háttérrel rendelkező iskolái relatíve nagyobb, kompetenciaértékben mért előnyre tesznek szert.

Ha mindezeket a számításokat csak az általános iskolák szintjén végezzük el (ld. 3. táblázat), azt tapasztaljuk, hogy méltányosságról statisztikai értelemben az 1–30 százalékos roma arányú iskolákban továbbra sem beszélhetünk: az általános iskolák elmozdultak ugyan a méltányosság irányába, de ez statisztikailag nem jelentős mértékű (az egyenlőtlenséget kifejező index lecsökkent 0,5-re, de hatása nem szignifikáns).¹⁶ Az általános iskolák szintjén méltányosságról tehát a telephelyek mintegy ötödét kitevő romákat nem oktató, illetve a gettósodónak nevezett további 8 százaléknyi iskolában beszélhetünk – de megjegyzendő, hogy mindkét típusban a kompetenciaértékre kifejtett hatása alacsony szintű (béta regressziós együtthatók: $-0,04$, illetve $-0,08$). Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az általános iskolai oktatásban a kismértékben emelkedő roma tanulói arány (1–30 százalék) mellett még létezik az iskolák között szelekció, ám a teljesítményekben ez különösebben nem mutatkozik meg, míg a gettósodó iskolákban a családi háttérből származó hátrányokat valamilyen mértékben sikerül kompenzálni. A gettóiskolákban méltányosságról e terminusokban nem beszélhetünk, hiszen a tanulók családi hátterének homogenitása miatt a CSHI-index nem is járul hozzá szignifikánsan a teljesítmény növekedéséhez. Az 50 százalék fölötti roma aránnyal rendelkező iskolákat mondhatni kétszeres átok sújtja: az átlagos iskolai teljesítmény is alacsony, illetve a családi háttér sem tud hozzájárulni az eredmények szignifikáns javulásához.

1. táblázat. Az iskolai teljesítmény és a családháttér-index kapcsolata telephelyi szinten

	Standardizálatlan együttható		Standardizált együttható	<i>t</i>	<i>Sig.</i>
<i>Becsült roma arány</i>	<i>B</i>	<i>Std. Error</i>	<i>Beta</i>		
Átlag	504,1	0,146		3463,520	0,000
CSHI	67,9	0,212	0,786	320,645	0,000
CSHI2	6,2	0,232	0,065	26,570	0,000

¹⁶ Mivel magasabb (30 százalék fölötti) roma tanulói aránnyal gimnáziumokban nem találkozni, az 1. és 2. táblázatok magasabb roma arányú típusainak együtthatói megegyeznek. Korábbi elemzéseink alapján a 8 évfolyamos gimnáziumok roma tanulói arányának átlaga 3,4, a hat évfolyamosok esetében 1,3 százalék. (Papp: *A roma tanulók aránya...*, i. m. 231.)

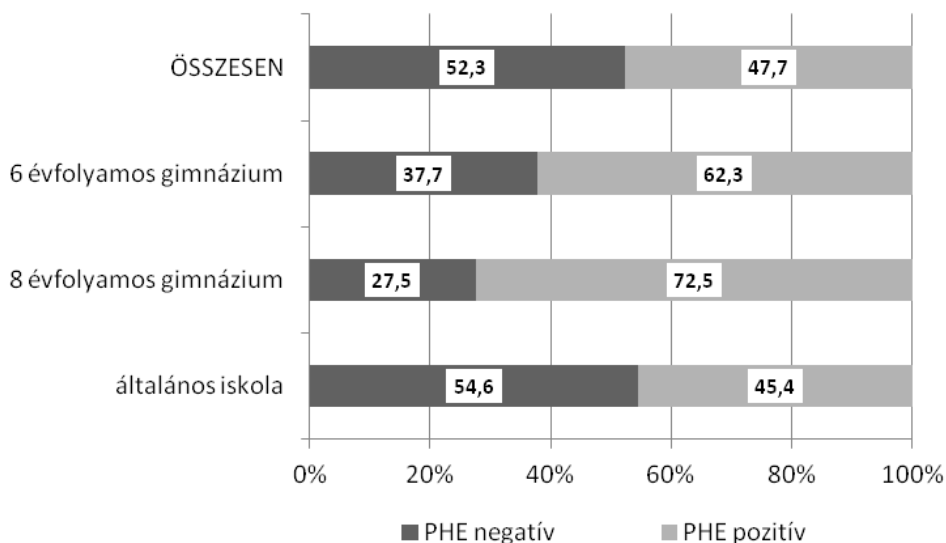
2. táblázat. Az iskolai teljesítmény és a családháttér-index kapcsolata telephelyi szinten a becsült roma tanulói arány függvényében

		Standardizálatlan együttható		Standardizált együttható	t	Sig.
Becsült roma arány		B	Std. Error	Beta		
0%	Átlag	507,4	0,337		1507,128	0,000
	CSHI	64,4	0,574	0,753	112,292	0,000
	CSHI2	-3,1	0,743	-0,028	-4,106	0,000
1–30%	Átlag	503,4	0,170		2952,535	0,000
	CSHI	60,7	0,335	0,682	180,934	0,000
	CSHI2	4,2	0,497	0,032	8,464	0,000
31–50%	Átlag	499,6	1,489		335,444	0,000
	CSHI	55,5	4,535	0,419	12,238	0,000
	CSHI2	-8,8	3,440	-0,087	-2,549	0,011
50% fölött	Átlag	458,1	4,834		94,780	0,000
	CSHI	14,0	8,769	0,119	1,595	0,111
	CSHI2	-7,1	3,794	-0,139	-1,860	0,063

3. táblázat. Az iskolai teljesítmény és a családháttér-index kapcsolata telephelyi szinten a becsült roma tanulói arány függvényében – általános iskolák

		Standardizálatlan együttható		Standardizált együttható	t	Sig.
Becsült roma arány		B	Std. Error	Beta		
0%	Átlag	507,0	0,343		1480,229	0,000
	CSHI	62,7	0,596	0,735	105,295	0,000
	CSHI2	-4,0	0,761	-0,037	-5,231	0,000
1–30%	Átlag	503,5	0,172		2928,977	0,000
	CSHI	58,6	0,342	0,665	171,248	0,000
	CSHI2	0,5	0,542	0,003	0,866	0,387
31–50%	Átlag	499,6	1,489		335,444	0,000
	CSHI	55,5	4,535	0,419	12,238	0,000
	CSHI2	-8,8	3,440	-0,087	-2,549	0,011
50% fölött	Átlag	458,1	4,834		94,780	0,000
	CSHI	14,0	8,769	0,119	1,595	0,111
	CSHI2	-7,1	3,794	-0,139	-1,860	0,063

A pedagógiai hozzáadott értéket (PHE) e görbeséget is figyelembe vevő regressziós modell alapján határozzuk meg. A PHE-nak mint reziduálisnak¹⁷ értelem-szerűen nulla az átlaga, és segítségével beazonosíthatjuk az e tekintetben átlagon felül (PHE pozitív) és alul (PHE negatív) teljesítő telephelyeket is. Ha figyelembe vesszük azokat a telephelyeket is, amelyekről nincsen a roma arányra, illetve a CSHI-re vonatkozóan információnk, azt mondhatjuk, hogy az iskolák harmada (33 százalék) ténylegesen hozzáadott értéket produkált, és közel ugyanennyien (30 százalék) pedig a várakozásokhoz képest alulteljesítettek. Az iskola típusa szerint (4. ábra) azonban óriási eltérést tapasztalni: míg az általános iskolák csak kevesebb, mint feléről (48 százalék) mondhatjuk azt, hogy így-úgy felülteljesített, addig a hat- és nyolcosztályos gimnáziumok 62, illetve 72 százaléka a családiháttér-index becsléséhez képest is felülteljesített.¹⁸ A méltányosság kérdése e ponton még inkább felmerül, hiszen ezek az adatok jól szemléltetik, hogy a horizontális szegregáció hogyan egészül ki a vertikális szegregációval: magyarul, a gimnáziumokba nemcsak hogy a magasabb gazdasági-társadalmi státuszú szülők gyerekei járnak, hanem ezeknek az iskoláknak a hozzáadott értéke is jóval magasabb, mint az általános iskoláké. A gimnáziumokba járó 8. évfolyamosok

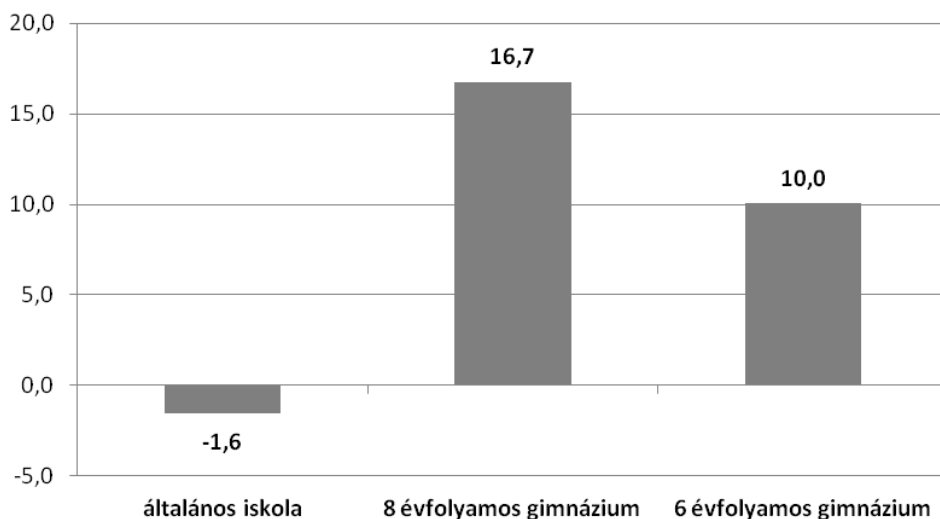
4. ábra. Pedagógiai hozzáadott-érték átlagtól való eltérése iskolatípusonként (százalék)

¹⁷ A kifejezést, miszerint *pedagógiai* hozzáadott értékről van szó, az is indokolja, hogy ez az érték az egy tanulóra jutó kiadásokkal nem mutat semmilyen kapcsolatot (Pearson-féle korrelációs együttható: 0,001).

¹⁸ Chi-négyzet: 1113,585; df. 2, szign: 0,000.

tehát családi háttér szerint is, ám az iskolák hozzáadott értéke szerint is elkülönülnek, ezért mondhatni hatványozott módon előnyökhöz jutnak.

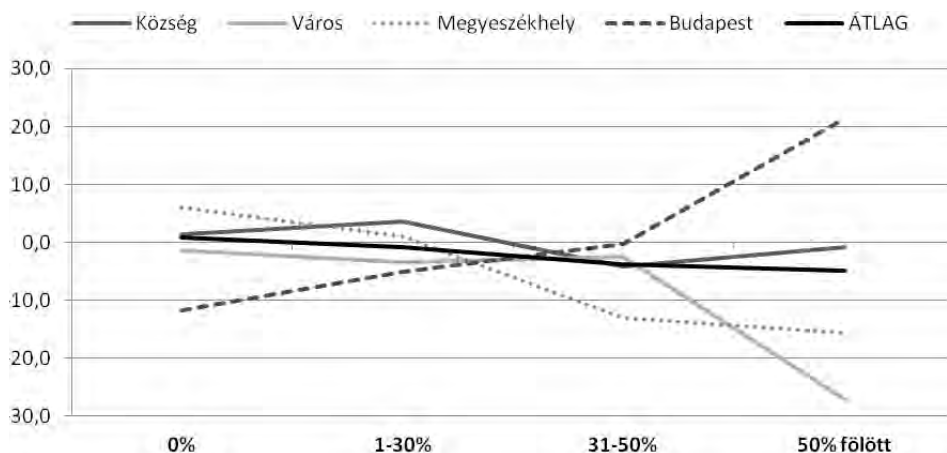
A PHE értékének iskolatípus szerinti elkülönülése is szignifikáns, és az előbbieket alapján egyáltalán nem meglepő, hogy a gimnáziumok nagyságrendekkel többet tesznek hozzá a hozott értéknek is nevezett családháttér-indexhez, mint az általános iskolák (5. ábra). Az általános iskolák PHE-je azonban nem minden településtípuson belül negatív, a községekben és megyeszékhelyen például pozitív értéket érnek el, azaz ők is hozzátesznek valamit a hozott értékhez. Úgy is fogalmazhatnánk, ezeken a településtípusokon az általános iskolák szinten tartják magukat a „gyerekanyaghoz” képest, de ez persze nem jelenti azt, hogy itt is ne maradnának le a helyi hat- vagy nyolcosztályos gimnáziumokhoz képest. Érdekes külön megemlíteni Budapestet: a fővárosi nyolcosztályos gimnáziumok teljesen elkülönülnek a többi iskolatípustól, miközben az általános iskolák és a hat évfolyamos gimnáziumok is relatíve kedvező családi háttérük ellenére mégis negatív PHE-t érnek el. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy abszolút értékben, a kompetenciák átlaga szintjén a budapesti iskolák teljesítenek a legjobban, így ez a negatív PHE éppen a méltányosság korábban definiált kérdésére utal: a családi háttér szerinti teljesítményelőnyök a magasabb CSHI-k felé elmozdulva vélhetően¹⁹ kiegyenlítődnek.

5. ábra. Pedagógiai hozzáadott érték (PHE) iskolatípus szerint

¹⁹ Azért használom a feltételes módot, mert ezt az állítást statisztikailag nem sikerült kimutatni. Jeleztük korábban is, hogy a családháttér-index az iskolák mintegy felére áll csak rendelkezésünkre.

A PHE értéke a roma aránnyal fordítottan csökken: a korábban használt becslt roma arány szerinti iskolatípusok szintjén vizsgálva, láthatjuk, hogy az egyetlen roma diákot sem oktató iskolák, úgy tűnik, átlag fölötti, pozitív PHE-t érnek el, az iskolák zöme (1–30 százalék becslt roma) átlag körüli,²⁰ míg a gettósodó és gettóiskolák átlag alatti negatív PHE-t mutatnak (6. ábra).

6. ábra. A pedagógiai hozzáadott érték településtípus és a becslt roma arány függvényében

Ha a roma arány és a településtípus együttes hatását vizsgáljuk a PHE-értékek szintjén, megállapíthatjuk, hogy a városi és megyeszékhelyi telephelyek kevésbé tudnak „megbirkózni” az emelkedő roma aránnyal, a gettósodó iskolák esetében e településeken mondhatni pedagógiai kudarccal van dolgunk. A községi iskolák jobbára átlag körül teljesítenek, és ez így van mindegyik becslt roma arány mellett. A fővárosi „fehér” iskolák ugyan átlag alatt teljesítettek PHE tekintetében, de látható az is, hogy a roma arány növekedésével egyre jobb eredményeket érnek el a pedagógiai munka szintjén.

A telephelyi kérdőívben szerepelt az is, hogy az iskola részt vett-e képességki-bontakoztató, illetve integrációs programban, ezért érdekes lehet azt az összefüggést is megvizsgálni, vajon azok az iskolák, akik az Integrációs Pedagógiai Rendszert (IPR-t)²¹ használták, azonos roma arány mellett képesek voltak-e nagyobb pedagógiai hozzáadott értéket produkálni, mint azok, akik nem? Mivel tudjuk, hogy a roma származásúak aránya az általános iskolákban jóval magasabb, mint

²⁰ A PHE átlaga itt azért nem nulla, mert a roma arányra nem ugyanazok a telephelyek választottak, akikre kiszámítható volt a CSHI értéke is.

²¹ Az IPR jogi kereteit és kihívásait lásd: Németh Szilvia (szerk.): *HH-s gyermekek a közoktatásban. Kézikönyv hátrányos és halmozottan hátrányos gyermekek neveléséhez és oktatásához*. Budapest, Raabe Tanácsadó és Kiadó Kft., 2010.

a többi iskolatípusban, ezt az összefüggést csak ezen típuson belül vizsgáljuk meg. Annak érdekében pedig, hogy az átlaggal és egymással könnyebb legyen összehasonlítani az eredményeket, a PHE értékét standardizáljuk.²²

A 7. ábrán láthatjuk, hogy az integrációs vagy képességkibontakoztató programban részt vevő iskolák telephelyei általában magasabb pedagógiai hozzáadott értéket produkáltak, ennek szintje pedig a gettóiskolákat leszámítva a pozitív tartományba tartozik.²³ A gettósodó iskolák esetében láthatjuk, hogy a két iskolatípus között mintegy 0,34 szórásegységnyi különbség tapasztalható, azaz a programban részt vevők átlagosan mintegy 34 ponttal nagyobb értéket értek el, mint az ugyanúgy gettósodó, de IPR-t nem alkalmazó iskolák. Hasonló módon számolva, az 1–30 százalékos roma tanulói becslést adó iskolákban az IPR-t alkalmazók relatív előnye 0,13 szórásegység.

Az iskolatípusok két végétének eredménye is szembeűnő. A gettóiskolákban mondhatni mindegy, hogy IPR-ben részt vettek-e, avagy nem a telephelyek, hiszen mindkét referenciacsoport közel hasonló mértékben aműgy is alulteljesített. A másik póluson látható, hogy a nulla roma százaléku iskolákban e jellemzők abszolút értéke szerint a legsikeresebb az integrációs program, hiszen itt a szórás közel 9 százalékanak megfelelő értéket tettek hozzá az iskolák a hozott értékhez. Könnyen belátható azonban az is, hogy e „fehér” iskolák IPR alapú relatív előnye kisebb (0,10 szórásegység) a másik két előbb említett iskolatípushoz képest. Az, hogy itt a romák becsült aránya nulla százalék, legalább két dologgal magyarázható: 1. az integrációs program jog szerinti célcsoportja nem a romák, hanem a hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetűek, így természetesen lehet olyan „fehér” iskola, ahol romák nincsenek, ám „HH” vagy „HHH”²⁴ gyerekek tanulnak; 2. az iskolában valóban vannak roma származásúak, de a kompetenciamérés során a telephelyi kérdőívet kitöltő személy „letagadta” őket. E két feltételezést részben tudjuk ellenőrizni, hiszen a telephelyi kérdőívben rákérdeztek a hátrányos helyzetűekre, illetve arra is, hogy az iskolában működik-e cigány nemzetiiségi program. Itt nem részletezett válaszok alapján kijelenthetjük, hogy főként az első feltételezésről van szó, de kisebb részben a második is beazonosítható.

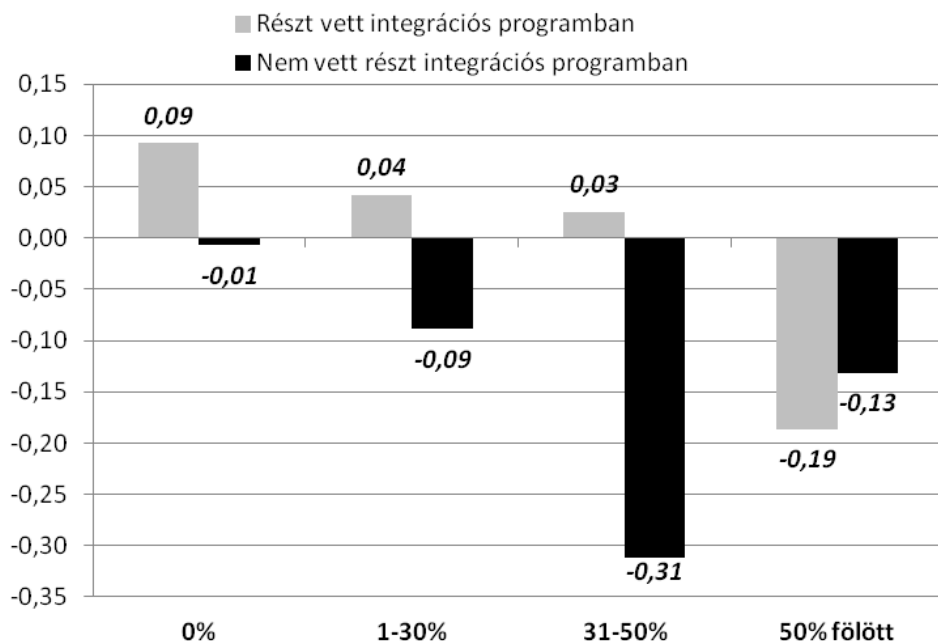
A cigány kisebbségi program hatása azonban témánk szempontjából is érdekes. E kisebbségi pedagógiai program, elméletileg legalábbis – a többi nemzetiiségi programhoz hasonlóan –, a roma kisebbség nyelvét, kultúráját ápolandó, a kisebbségi identitás megerősítését célzó programként működik.²⁵ Kérdés lehet tehát, hogy a kisebbségi identitás erősítését célzó pedagógiai program konvertálódik-e kompetenciaértékbe, avagy nem, illetve egyáltalán milyen viszony lehet

²² A változót úgy alakítjuk át, hogy átlaga nulla és szórása 1 legyen.

²³ A modell magyarázottsága ugyan nem magas, de az eltérések szignifikánsak (interakciós hatás szignifikanciája: 0.000, eta-négyzet: 0,001)

²⁴ HH: hátrányos helyzetű, HHH: halmozottan hátrányos helyzetű.

²⁵ Ld. *Nemzeti és etnikai kisebbségi oktatás középtávú fejlesztési programja*. Budapest, OM, 2004.

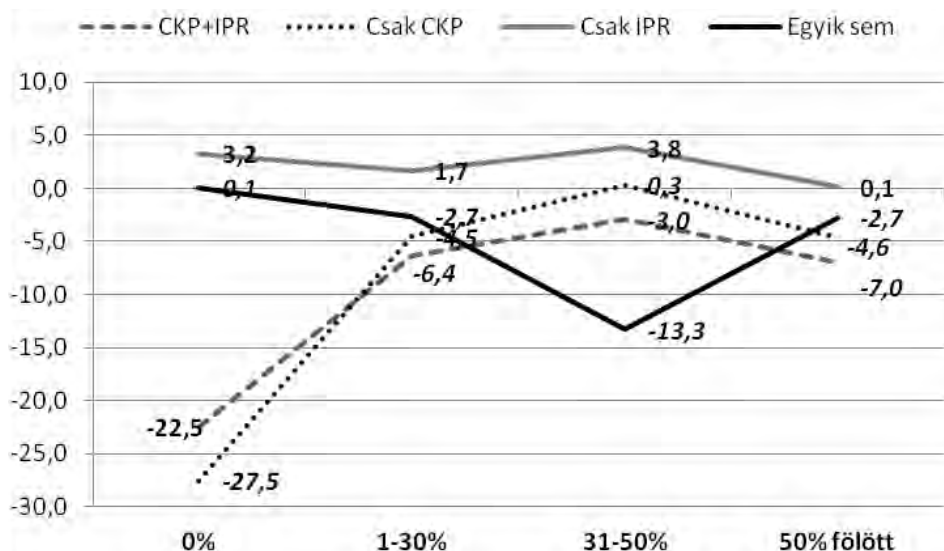

7. ábra. Standardizált pedagógiai hozzáadott érték a becsült roma arány, illetve az integrációs, képességkibontakoztató programban való részvétel szerint

a szociálisan definiált, ám a gyakorlatban nagymértékben a romák iskolai integrációját elősegíteni hivatott (IPR), illetve a kulturális elemeket célzó kisebbségi program (CKP) között.

A kétféle program PHE-re való hatását összevetve (standardizálatlan PHE-értékek alapján, ld. 8. ábra) kijelenthetjük, hogy az IPR kismértékben ugyan, de hozzájárult az olvasási kompetenciák erősödéséhez. A cigány kisebbségi program és az IPR együttes futása az iskolán belül mintha egymást nem csak kioltanák, hanem együttesen le is húzzák a PHE értékét, hiszen ahol e programok egyszerre működnek, ott a hozzáadott érték alacsonyabb a csak egyféle programot futtató hasonló típusba tartozó iskolákhoz képest is. A gettóiskolák helyzetének javításán úgy tűnik, az IPR e kontextusban sem segít, de működtetése legalább hozzájárul ahhoz, hogy az iskolák a tanulói összetételnek megfelelő eredményeket produkáljanak. Érdekes módon a gettóiskolákon már az is segít, ha sem önmagában, sem az IPR-rel együtt nem működtetnek cigány kisebbségi programot.²⁶ A több program egyszerre történő működtetése valószínűleg jól tesz az iskolák büdzsé-

²⁶ Korábban láttuk, ha az IPR-ben részt vevő és nem részt vevő gettóiskolákat hasonlítjuk össze, az IPR szintén nem sikeres – jelen gondolatmenet pedig arra világít rá, hogy a helyzetet ezen iskolatípusban tovább rontja, ha cigány kisebbségi programot is alkalmaznak.

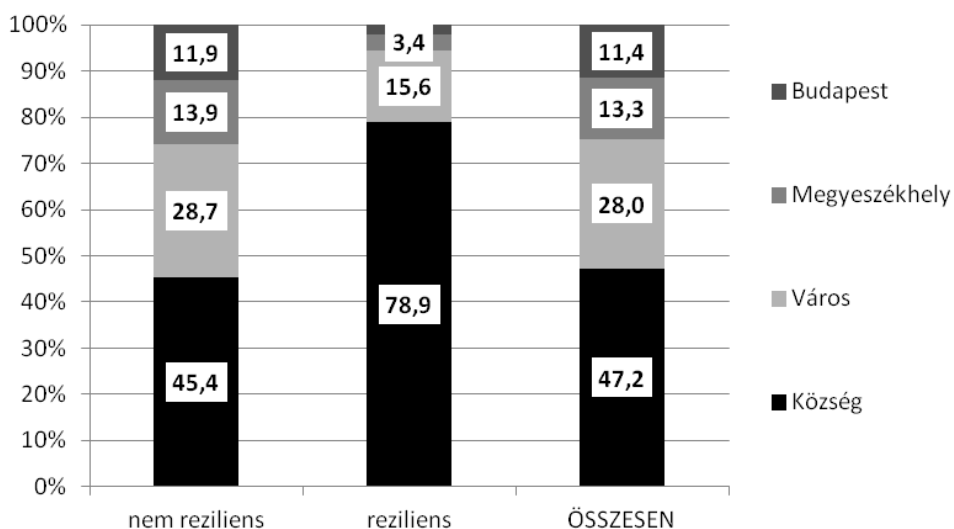

8. ábra. Standardizálatlan pedagógiai hozzáadott érték a becsült roma arány, illetve az integrációs, képességbontakoztató programban való részvétel és a cigány kisebbségi program alkalmazása szerint

jének, egyfajta normatíva hatásnak tarthatjuk, hiszen egy adott intézmény stratégiájában az teljesen életszerű, hogy olyan programokat indítanak, amelyeknek segítségével pluszforrásokra tesznek szert. Csakhogy ha e programok interferenciájával nem foglalkozik egy intézmény, akkor a jó szándék ellenére is – ahogy a fenti példa szemlélteti – kiolthatják egymást a párhuzamosan futó tevékenységek. A projektek általi pluszforrások kétségtelenül fontosak lehetnek az intézmény számára, de ahogy korábban is jeleztük (ld. 17. lábjegyzet), a pedagógiai hozzáadott érték és az iskola egy tanulóra jutó kiadása között nincs összefüggés.

A továbbiakban a reziliencia problémáját igyekszünk körüljárni az ismertetett PISA-módszertan alkalmazásával. Mivel e kérdéskört is a becsült roma arány függvényében akarjuk elemezni, és tudjuk, hogy az általános iskolákban belül nagyobb az átlagos roma tanulói arány, ezért elsősorban erre az iskolatípusra koncentrálunk. A reziliencia eredetileg a sikeres hátrányos helyzetűek arányára vonatkozik, de mivel a roma tanulói arányok telephelyi szinten állnak rendelkezésünkre, ezért a sikeres hátrányos helyzetű iskolák/telephelyek beazonosítására törekszünk. A PISA-módszertan mintájára a hátrányos helyzetet iskolatípusokon belül, míg az iskolai sikerességet rendszerszinten állapítjuk meg. A hátrányos helyzetű iskolákat a CSHI iskolatípusokon belüli alsó kvartilisébe eső telephelyek képezik, a sikeres iskolákat pedig a szövegértés kompetenciaeredményekre épülő pedagógiai hozzáadott érték országos szinten számított felső kvartilisébe tartozó telephelyek teszik ki.

Az ily módon kiszámított rezilienciára vonatkozó adataink teljes mértékben összhangban vannak a PISA-eredményekkel. A tanulói létszám alapján súlyozva megállapíthatjuk, hogy a hátrányos helyzetű iskolák 27,1 százaléka tekinthető sikeresnek, ami az összes telephely 6,1 százalékát teszi ki (amint azt korábban is láttuk, ugyanezek az értékek hasonlóak a PISA-felmérés alapján: 26, illetve 6,4 százalék – ld. 3. ábra). A sikeres hátrányos helyzetű iskolák szignifikánsan elkülönбöződnek az országos rendszertől. Településtípus szerint (9. ábra)²⁷ elsősorban községekben keresendők, a nagyobb településtípusok alulreprezentáltak. Roma arány szempontjából (10. ábra) továbbá kijelenthetjük, hogy a reziliencia nagymértékben összefügg a romák iskolai kérdésével, hiszen a sikeres hátrányos helyzetű iskolák 40 százaléka gettósodó vagy gettóiskola, míg ugyanez az arány országos szinten csak 20 százalék.²⁸ Ez nem jelenti azt, hogy ne lennének romáktól függetlenül is sikeres hátrányos helyzetű iskolák, csak hogy ezek az országos adatokhoz képest alulreprezentáltak. Hasonlóképpen szignifikáns összefüggés van a reziliencia és az integrációs vagy képességkibontakoztató programban való részvétel között is,²⁹ a sikeresek körében ugyanis közel kétszeres az IPR-t használók aránya, mint a nem sikeres iskolák körében (52 százalék a 32 százalékhoz képest), ám itt is megfigyelhető, hogy kisebb arányban ugyan, de IPR nélkül is lehet sikeres egy telephely.

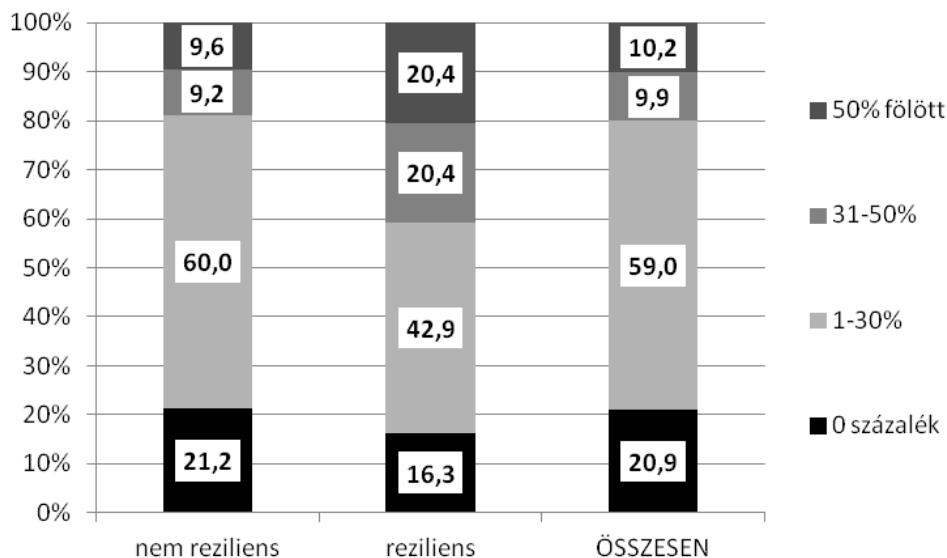

9. ábra. Reziliens általános iskolák településtípus szerint

²⁷ Szignifikáns eltérés: chi-négyzet: 64,988, df. 3, szign. 0,000.

²⁸ Chi-négyzet: 42,013, df. 3, szign. 0,000.

²⁹ Chi-négyzet: 25,310, df. 1., szign. 0,000.

10. ábra. Reziliens általános iskolák a becsült roma tanulói arány függvényében

Összegzés

Tanulmányunkban röviden áttekintettünk a pedagógiai hozzáadott érték kiszámítására használatos néhány eljárást, majd ezeket alkalmaztuk a PISA 2009-es mérés, illetve a magyarországi OKM 2009-es telephelyi adataira. A nemzetközi mérések arra figyelmeztetnek, hogy Magyarországon a fejlett országokhoz képest nagyobb arányban magyarázzák az iskolai teljesítményt a családi háttér sajátosságai. A PISA-ban használatos egyik indikátor szerint azonban a társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó különbségek a magasabb státuszú szülők gyerekei esetében relatíve kisebb mértékű teljesítménybeli előnyökkel társulnak – ilyen szempontból tehát a magyar rendszer méltányosnak is tekinthető.

A kompetenciamérés adatain a nemzetközi mérésben használatos két eljárást is használtunk. Egyrészt a pedagógiai hozzáadott érték kiszámításakor figyelembe vettük az esélyegyenlőségre utaló ún. görbeségi indexet is, másrészt pedig igyekeztünk a reziliens, azaz a sikeres hátrányos helyzetű iskolák néhány jellemzőjét is megragadni. Az iskolák jellemzői között figyelembe vettük a telephelyi becsült roma tanulói arányt, másrészt néhány adatsort megvizsgáltunk az explicite és impliciten roma tanulókat célzó programok tekintetében is.

Elemzésünk alapján kiderült, hogy az esélyegyenlőség biztosítására leginkább a romákat nem oktató általános, illetve az ún. gettósodó (31–50 százalékos roma arányú) iskolák képesek. Az átlag körüli, 1–30 százalékos közötti roma arányt

kitevő iskolák – az általános iskolák zöme – mondhatni semlegesek, statisztikailag nem szignifikáns az esélyegyenlőtlenség együttthatója, ám pozitív értéke az egyenlőtlenségek fennmaradása irányába mutat. Az 50 százalék fölötti roma aránnyal rendelkező ún. gettóiskolák esetében statisztikai értelemben szintén érdemtelen esélyegyenlőségről beszélni, az index negatív értéke azonban azt jelzi, e típusban lehetséges lenne a méltányosság érvényesülése – de éppen a családi háttér homogenitása okán ez nem lehet szignifikáns.

A pedagógiai hozzáadott érték adataink szerint a roma aránnyal fordítottan csökken: az egyetlen roma diákot sem oktató iskolák átlag fölötti PHE-t érnek el, az iskolák zöme (1–30 százalék becsült roma) átlag körüli,³⁰ míg a gettósodó és gettóiskolák átlag alatti PHE-t mutatnak. A roma arány és a településtípus együttes hatását vizsgálva megállapítottuk azt is, hogy míg a városi és megyeszékhelyi telephelyek kevésbé tudnak „megbirkózni” az emelkedő roma aránnyal, addig a községi iskolák mindegyik becsült roma tanulói arány mellett jobbra átlag körül teljesítenek. Adataink lehetővé tették azt is, hogy a pedagógiai hozzáadott értéket megvizsgáljuk az integrációs pedagógiai rendszer alkalmazása, illetve a cigány kisebbségi programban való részvétel függvényében is. A gettóiskolákat leszámítva az IPR alkalmazása mindegyik roma arány szerinti iskolatípusban hozzájárult a kompetenciaértékek családi háttér becsléséhez képesti növekedéséhez. A gettóiskolákon úgy tűnik, nem segít sem az IPR, sem a kisebbségi oktatási program. Igaz, ez utóbbi, a kulturális, etnikai identitás erősítésére fenntartott program a többi iskolatípusban sem hat ki a kompetenciaértékek növekedésére.

A sikeres hátrányos helyzetű, reziliens általános iskolákban tanuló diákok arányai hasonló szintet érnek el, mint a nemzetközi mérések adatai: a tanulók 6 százaléka reziliens iskolába jár, ami az összes hátrányos helyzetű diák mintegy 27 százalékát teszi ki. Sikeres hátrányos helyzetű iskolákat elsősorban községekben találni. Ezek az iskolák képesek megbirkózni diákjaik családi háttérből származó hátrányaival és/vagy a magasabb roma tanulói aránnyal is. Ezek belső működésének feltárása, statisztikai, kvalitatív jellemzőik leírása természetesen további vizsgálatokat feltételezne.

³⁰ A PHE átlaga itt azért nem nulla, mert a roma arányra nem ugyanazok a telephelyek válaszoltak, akikre kiszámítható volt a CSHI értéke is.

Kísérlet a roma civil szféra méretének, térbeli elhelyezkedésének és három forrás példáján bemutatott forrásmegszerző képességének vizsgálatára

A roma civilszervezetek kutatása nem tartozik a romák társadalomtudományi vizsgálatának főbb területei közé. Sőt arról sincs kialakult tudományos diskurzus, hogy mik a roma civilszervezet fogalmának pontos határai. A szakirodalomban a roma civilszervezet tág fogalma alatt alapvetően három egymástól jól elválasztható csoportot lehet megkülönböztetni. Az elsőbe tartoznak a regionális, országos hatókörű, elsősorban politikai, jogvédelmi, kulturális tevékenységet kifejtő, főként romák által működtetett szervezetek. A második csoportba sorolhatók a helyi, általában gazdasági, kulturális funkciókat betöltő, szinte teljesen romák által működtetett szervezetek, ezek néhol egybemosódnak a romák által működtetett gazdasági szervezetekkel is. Harmadikként pedig a kisebbségi önkormányzatokat is fel szokták tüntetni egy tágabb roma civil szférát áttekintő összefoglalás keretei között, mivel ez a szervezettípus elvileg garantálja, hogy a működtetői roma etnikumúak.¹ Ennek a sokszínűségnek az oka elsősorban annak köszönhető, hogy ez a három szervezettípus lépten-nyomon kapcsolatban van egymással, sokszor személyi átfedések jellemzik őket.

A nem túl bő szakirodalomra két fő érdeklődési irány a jellemző. Egyfelől a kisebbségi önkormányzati rendszer, amelynek működése az újszerűség, és a romák esetében a különleges kisebbségi lét miatt nagy fontosságot nyert.² Másfelől az országos regionális szervezetek, amelyek – főleg az 1990-es években – a romák politikai képviselését ellátták, illetve egymással folytattak harcot a kisebbségi önkormányzatoknak, az országos politikai erők támogatásának és a pénzügyi forrásoknak a megszerzéséért.³ Ezek a kutatások elsősorban a romák politikai viszonyait és a magyar közjogi berendezkedésben elfoglalt helyzetét vizsgálták, illetve azt, hogy a magyar állami, pártpolitikai szervek miként foglalkoztak a romák helyzetével, politikai szerepvállalásaival. Mindezek mellett a roma civil szféra kutatásában speciális területként megjelent egy-egy kutatás, amely kilépett

¹ Wizner–Bernáth 2002.

² Kállai 2005, Molnár 2002, 2004, Molnár–Schafft 2003, Kovats 1999.

³ Blaha–F.Havas–Révész 1995, Wizner 2005, Kovats 1996, Kerényi 1999.

a fenti két szervezettípus vizsgálati keretei közül, és más típusú roma szervezeteket vett vizsgálat alá, például a roma közösségi házakat⁴ vagy a roma pártokat.⁵ A helyi érdekeltségű, kisebb taglétszámú roma civilszervezetek elsősorban a romák gazdasági, szociális viszonyainak a szempontjából kerültek előtérbe, jórészt abból a szempontból, hogy milyen mértékben képesek a helyi roma lakosság szociális helyzetén változtatni.⁶ Így összességében az volt a jellemző eddig a roma civilszervezetekkel – akár csak érintőlegesen – foglalkozó szakirodalomra, hogy politikai vagy gazdasági kérdésekre helyezte a hangsúlyt, mivel ezekben látta a roma civil szféra problémáinak és céljainak a fő mozgatóit.

Abban egyetértés mutatkozik a kutatók között, hogy a romák társadalmi integrációjának egyik elemeként a civilszervezetek vizsgálata több szempontból is fontos. Egyfelől a civilszervezetek anyagi csatornákként működhetnek, amelyek révén a roma lakosság forrásokhoz tud jutni. Másfelől a civilszervezetek lehetőséget teremtenek a bennük tevékenykedő romáknak arra, hogy szervezeti, érdekérvényesítési tapasztalatokra tegyenek szert, amelyeket a civilszervezetek keretein kívül is felhasználhatnak.⁷ Ezek mellett a civilszervezetek alkalmasak lehetnek arra, hogy a romák megteremthessék gazdasági, politikai, kulturális sikereik alapjait.

Ebben a tanulmányban a roma civilszervezetek egy másik aspektusát szeretném megvizsgálni. Elsősorban arra szeretnék – ha csak hipotetikusan is – választ kapni, hogy megközelítőleg mekkora a roma civil szféra kiterjedtsége, milyen a területi tagoltsága? Milyen folyamatok jellemzik: egyenletesen nő a számuk, vagy hullámzóan, esetleg stagnál vagy csökken? Hogyan viszonyul a területi elhelyezkedésük a kisebbségi önkormányzatokhoz, illetve a roma népességhez? Ott van-e sok roma civilszervezet, ahol sok a roma lakos, vagy ott, ahol kevesebb? Azokon a területeken több a roma civilszervezet, ahol jobb a romák gazdasági, oktatási stb. helyzete, vagy azokon, ahol rosszabb?

Ahhoz, hogy pontosan meg tudjuk határozni területi alapon a roma civilszervezetek megoszlását, szükségünk van annak megállapítására, hogy mely civilszervezetek roma szervezetek és melyek nem. A következőkben kísérletet teszek egy olyan objektív, de rengeteg problémát magában rejtő definíció felállítására, amellyel meg lehet határozni, hogy melyek a magyarországi roma civilszervezetek. Ez azért különösen problematikus, mivel meglehetősen nehéz a szervezeteket etnikai szempontok szerint kategorizálni. Maguknak a roma személyeknek a meghatározása is elég sok társadalomtudományi és közéleti vita tárgyát képezi.

⁴ Lukács 2001.

⁵ Veres 2006.

⁶ Lukács 2000, 2007.

⁷ Bíró 1997, 1999.

Például Kemény István arra is felhívta a figyelmet, hogy a roma szervezetek tagságának közel fele nem vallja magát romának.⁸

Azt gondolom, hogy a roma integráció szempontjából nem az az elsődleges kérdés, hogy mely civilszervezetek foglalkoznak romákkal, hanem az, hogy a romák milyen szervezeteket alakítanak és működtetnek. Tehát etnikai szempontból nem a szervezet célja, hanem a tagjai minősítik a szervezeteket. Itt azonban megint visszaköszön a „ki a roma” kérdése. Nincs arról pontos tudásunk, hogy országunkban melyik honfitársunk roma, és melyik nem az. Erre a különböző tudományterületek különböző megoldásokat alkalmaztak, de egyik sem működik tökéletesen. A két leginkább elfogadott nézet az identifikáció – az tekinthető romának, aki annak vallja magát – és a kategorizáció – az tekinthető romának, akit a környezete annak tart. A civilszervezetek meghatározásánál különböző eljárások mellett szintén lehetőség nyílik arra, hogy vizsgáljuk az identifikációt. Különböző roma szervezetek számára kiírt pályázatoknál⁹ a pályázó szervezetek körében az a tendencia figyelhető meg, hogy a roma szervezetek 70–85%-ának nevében valamilyen módon (roma, cigány, beás, etnikai,¹⁰ kisebbségi, különböző roma nyelvű kifejezés stb.) kifejezésre van juttatva az etnikai hovatartozás. Így amikor roma szervezetekről beszélek a következőkben, akkor definíciószerűen azok a szervezetek értendők, amelyek nevükben kifejezésre jutatják a fenti módon, hogy a roma kisebbséghez köthető szervezetek. Ezeknek a meghatározása nagy pontossággal elvégezhető a bíróság adatállományából.¹¹ Azonban azt már itt fontos előre jelezni, hogy ebből az adatbázisból csak az állapítható meg, hogy egy szervezetet mikor jegyezték be, illetve ha törölték, akkor azt mikor tették. Arra vonatkozóan nem tudunk meg információkat, hogy a szervezet valóban működik-e, ha igen, akkor milyen hatásfokkal, milyen hatókörben, mekkora létszámmal stb., vagy pedig nem működik, de még nem törölték. Emellett tisztában vagyok azzal is, hogy ez nem a teljes köre a roma szervezeteknek, de egy teljes körű lista elkészítése, minthogy etnikai önbesorolási kötelezettsége a civilszervezeteknek nincs, nem lehetséges. A név alapján való kategorizálás viszont nagy arányban jelzi, hogy az adott szervezetet romák működtetik. Természetesen elismerem, hogy ezeken kívül vannak más szervezetek is, amelyeket romák működtetnek. Viszont azok a szervezetek nevükben nem utalnak roma voltukra, így jelen tanulmány keretében nem foglalkozom velük.

Az a kérdés, hogy mely szervezetek tekinthetők roma szervezeteknek, azért

⁸ Kemény 2004:46

⁹ Roma Kulturális Alap, Kisebbségi társadalmi szervezetek költségvetési támogatása.

¹⁰ Az etnikai és a kisebbségi kifejezésből még nem következik, hogy roma szervezetről van-e szó, itt további vizsgálatnak kell eldöntenie, hogy mely kisebbség, vagy a többség alkotja-e a szervezetet.

¹¹ A civilszervezeteket a bíróság honlapján online is lehet keresni.

Forrás: <http://www.birosag.hu/engine.aspx?page=tarsservsearch> Utolsó letöltés: 2011. 05. 31.

fontos, hogy meg tudjuk állapítani, mennyire kiterjedt a roma civil szféra, mennyiben képesek a romák bekapcsolódni a teljes magyarországi civil szférába. A következőkben az általam definiált szervezetek térbeli megoszlását fogom ismertetni és összevetni a roma kisebbségi önkormányzatok, illetve a roma lakosság térbeli megoszlásával, hogy kiderüljön, az általam használt szelekciós elv révén kiválasztott szervezetek földrajzilag ott alakultak-e meg, ahol a roma lakosság él, vagy sem. Amennyiben igen, akkor az nagy valószínűséggel erősíti az ebből a vizsgálatból levont tanulságokat, amennyiben nem, akkor az erősen megkérdőjelezi annak módját. Természetesen a nagyfokú azonosság nem jelenti azt, hogy ezzel a módszerrel sikerül megragadni a roma civil szféra egészét, ugyanakkor azt gondolom, hogy ha sikerül egy kellően nagy minta megragadása, akkor abból már lehetséges érvényes következtetéseket levonni a roma civil szféra állapotáról. A tanulmány harmadik részében három, egymástól különböző, nemcsak roma szervezetek számára fenntartott forrás esetében vizsgálom meg a roma civilszervezetek forrásmegszerző képességét és ennek területi aspektusait.

A roma civilszervezetek

2011 májusában a magyar bíróság adatállománya szerint 1521 olyan bejegyzett vagy törölt szervezet volt, amelynek a nevéből arra lehetett következtetni, hogy a roma etnikumhoz tartozik.¹² Ezek közül 1033, a szervezetek 68%-a volt bejegyzett, 488 pedig törölt, ez 32%. A szervezetek tevékenységi köre szerteágazó, nevükben 36 különböző önmegnevező működési forma különíthető el. Ezek közül a leggyakoribb az egyesület, ez a szervezetek 47,1%-ának nevében található meg. 20,9% egyszerűen szervezetnek titulálja magát. Az alapítványok aránya 9,4%, a szövetségeké 8,5%. Tagszövetség nevű, de önállóan bejegyzett a szervezetek 5,6%-a. Több mint 1%-ot tesznek ki a pártok 1,2%-os aránnyal és a mozgalmak 1,1%-kal, a többi 29 működési forma részaránya a szervezeteken belül nem éri el az 1%-os arányt – tehát 16-nál kevesebb alakult közülük. Ezek közé tartoznak többek között a klubok, társaságok, zenekarok, fórumok, stb.

A szervezetek arányosan fedik le a különböző települési szinteket. Legjelentősebb arányban községiek, de mind a városokban, mind a fővárosban nagyobb számban megtalálhatók, összesen 604 különböző településen. Figyelemreméltó, hogy településekre bontva a megyei jogú városokra jut a legtöbb szervezet. Ennek oka, hogy azon 18 település közül, ahol 10-nél több szervezetet jegyezték be, 8 megyei jogú város, a legalább 20 bejegyzett szervezettel rendelkező 9 település közül pedig 5. A fővárosi kerületek száma az előbbi két csoportban 6, illetve 2 kerület. Ugyanakkor arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a megyei jogú

¹² A kutatás adatgyűjtése 2011 májusában zárult.

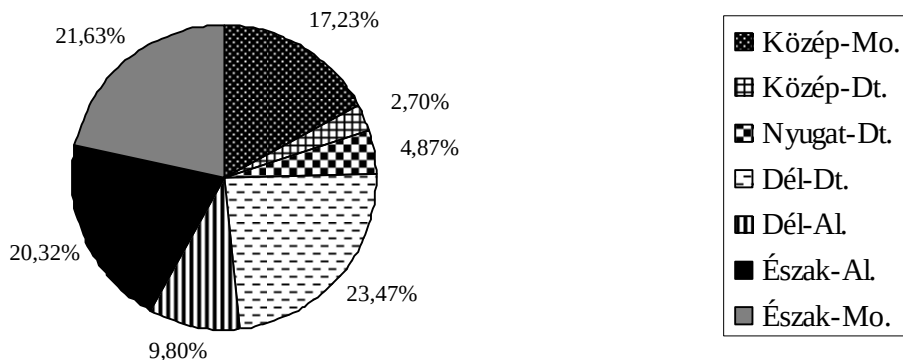
városok, illetve a főváros szervezetei abban is eltérést mutatnak, hogy a fővárosi szervezetek közül arányaiban kisebb a már törölt szervezetek aránya az összes szervezet hasonló adatához képest, míg a megyei jogú városok esetében magasabb. A városi, illetve községi szervezetek esetében szinte megegyezik az arány az összes szervezettel.

1. táblázat. A roma szervezetek településtípus szerint

Településtípus	Szervezetek száma	Részesedése az összes szervezetből	Érintett település/kerület	Egy településre/kerületre jutó szervezet	Bejegyzett/összes szervezet
Budapest	199	13,1%	22	9,05	73,4%
Megyei jogú városok	257	16,9%	22	11,68	62,6%
Városok	416	27,3%	163	2,55	67,5%
Községek	649	42,7%	418	1,55	68,6%

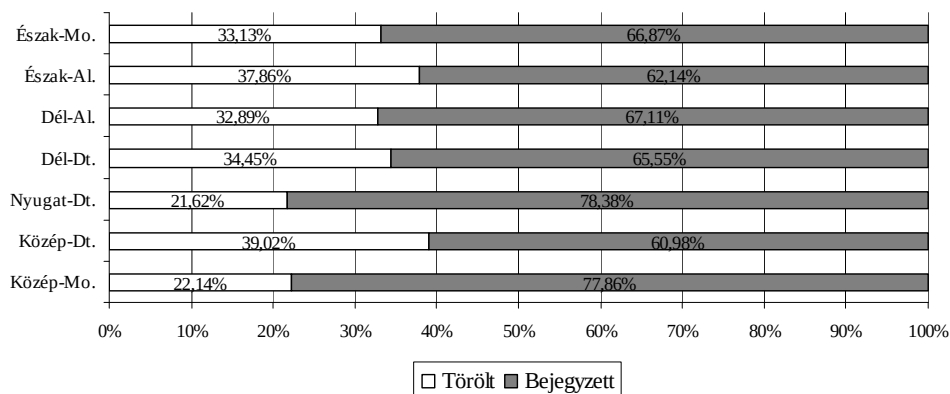
Az ország különböző régiói között jelentős eltérés van a roma szervezetek számában. A szervezetek között a legmagasabb a dél-dunántúli szervezetek aránya, őket az észak-magyarországi, illetve az észak-alföldi szervezetek követik. Ebben a három régióban található a szervezetek több mint 65%-a. Legkisebb arányban a közép-dunántúli szervezetek vannak. Megyei bontásban a legkiemelkedőbbek a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szervezetek, ezek adják az összes szervezet több mint 15%-át, amely adattal, ha önálló régió lenne Borsod-Abaúj-Zemplén megye, akkor a negyedik legnagyobb aránnyal rendelkezne a régiók között. Második legnagyobb arányban pedig a budapesti szervezetek vannak 13%-kal. Meghatározó 11–5% közötti részesedéssel, csökkenő sorrendben, a következő megyék rendelkeznek: Somogy, Hajdú-Bihar, Baranya, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagykun-Szolnok. Érdekes, hogy amíg az Észak-Alföld régió mindhárom megyéje megtalálható a nagyobb arányban részesedő megyék listájában, addig az Észak-Magyarország régió három megyéje közül csak Borsod-Abaúj-Zemplén megye szerepel. Ezzel szemben a másik véglet a 2–0,5% közötti részesedéssel rendelkező megyék szintén csökkenő sorrendben: Fejér, Győr-Moson-Sopron, Veszprém, Vas, Komárom-Esztergom. Tehát az Észak-Dunántúl megyéi csak nagyon kis arányban részesednek a roma szervezetekből.

Ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes régiók közül hol magas, illetve hol alacsony a megszűnt szervezetek aránya, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy átlag felett csak a nyugat-dunántúli, illetve a közép-magyarországi szervezetek vannak, ezekben a régiókban viszont 10 százalékponttal alacsonyabb a törölt szervezetek aránya, mint az összes szervezet esetében. A legmagasabb törölt szervezeti aránnyal pedig a Közép-Dunántúl, illetve az Észak-Alföld régió rendelkezik. A Közép-Dunántúl

1. ábra. A roma szervezetek regionális megoszlása

régió magas törölt szervezeti aránya azért figyelemre méltó, mivel ebben a régióban található messze a legkevesebb számú szervezet, és ezeket törölték a legnagyobb arányban is. Ebből arra lehetne következtetni, hogy az országnak ebben a régiójában a legrosszabb állapotú a roma civil szféra.

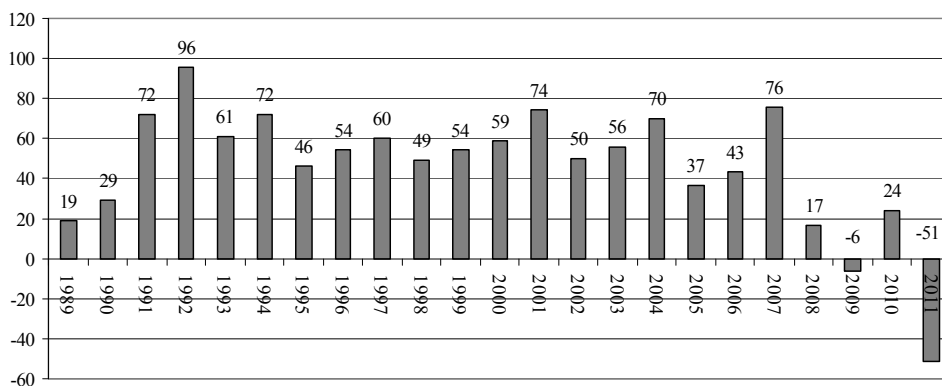
2. ábra. A bejegyzett/törölt roma szervezetek aránya, regionális bontásban

Ha megyei szinten vizsgáljuk ugyanezt a kérdést, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy jelentős különbségek figyelhetők meg a megyék között.¹³ Kiemelkedően jó mutatóval, 8% alatti törölt szervezeti aránnyal rendelkezik Győr-Moson-Sopron és Pest megye. Őket követik 20–30% közötti, tehát az átlagosnál jobb aránnyal rendelkező megyék romló mutató szerinti sorrendben: Zala, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Veszprém, Nógrád, Budapest, Tolna és Somogy megye. 40% feletti törölt szervezeti aránnyal pedig a következő megyék rendelkeznek: Hajdú-Bihar,

¹³ A függelékben az összes megye adata megtalálható.

Komárom-Esztergom, Baranya, Vas, Fejér, Jász-Nagykun-Szolnok. Ez utóbbi megyében a törölt szervezetek száma meghaladja a bejegyzett szervezetekét. Összességében igen különösnek mondható, hogy a szomszédos, illetve az egy régióba tartozó megyék között milyen lényeges az eltérés a törölt szervezetek arányát tekintve, egyedül a Dél-Alföld régió három megyéje mutat egymáshoz nagyon hasonló adatot – Békés 31,8%, Bács-Kiskun 32,3%, Csongrád 35%. Így a regionális adatokat csak igen erős fenntartással érdemes kezelni, mivel az egyes régiókon belül nagyon jelentős eltérések tapasztalhatók. A megyénél alacsonyabb vizsgálati szintet az esetszám alacsonysága miatt nem vettem figyelembe.

1989 óta folyamatosan minden évben jegyezték be roma civilszervezeteket. A rendszerváltás előtti évben még csak 19-et. A szervezetek számának növekedése 2008-ig folyamatos volt, de 2007-ben már csak 17-el nőtt a számuk, míg korábban, a kezdeti két évet leszámítva, egyetlen évben sem volt 37-nél kisebb az évenkénti növekedés. Ennek hátterében az a folyamat áll, hogy 2008-tól kezdődően drasztikusan megemelkedett az adott évben törölt szervezetek száma.¹⁴ A 2011-ig törölt szervezetek több mint 38%-a 2009 és 2011 között vesztette el bejegyzett státusát. Ennek köszönhetően az addig viszonylag egyenletesen növekvő roma civil szféra növekedése megállt, 2009-ben, illetve 2011-ben pedig zsugorodott is.¹⁵

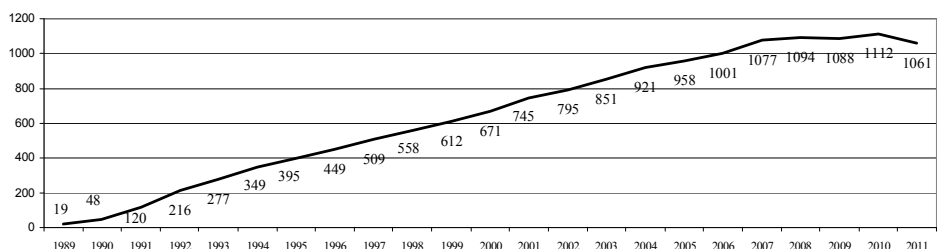
3. ábra. A roma szervezetek számának évenkénti változása

A 4. ábra idősorba rendezve mutatja a roma szervezeteket úgy, hogy minden évhez azok a szervezetek tartoznak, amelyek abban az évben legalább 1 napot bejegyzettként szerepeltek a bírósági nyilvántartásban. Tehát minden évhez tar-

¹⁴ A törölt szervezetekről évenkénti bontásban ábra található a függelékben.

¹⁵ Ugyanakkor, mivel a kutatáshoz az adatgyűjtés 2011 májusában lezárult, a 2011-es adat csak egy szűk félétvet jelöl.

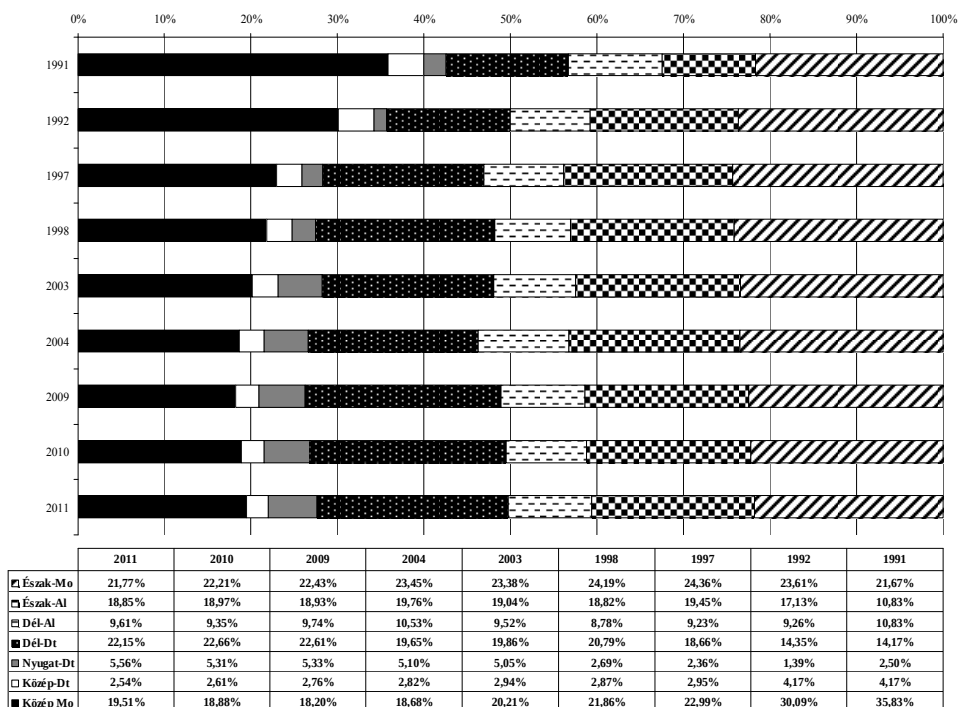
tozó szám tartalmazza az abban az évben újonnan bejegyzett szervezeteket, és az abban az évben törölt szervezeteket is. Ez szemléletesebben mutatja a szféra dinamikus növekedését a 2000-es évek utolsó harmadáig, majd az utóbbi 4 év stagnálását.

4. ábra. A roma szervezetek száma az adott évben
– minden abban az évben alapított és törölt szervezet

A szervezetek számának növekedése, illetve a szervezetek megszűnése nem egyenletes ütemben jellemezte a különböző régiókat. A kezdeti években a közép- és észak-magyarországi szervezetek alkották a legnagyobb részét a teljes roma civil szférának. 2000-ig ebben a két régióban volt a legtöbb roma szervezet. Részesedésük a roma civil szférából folyamatosan 20% fölötti volt. Az 1989-es illetve 1990-es évet nem tekintem mérvadónak a civil szféra arányainak tekintetében, mivel ekkor még 100 szervezet sem működött összesen az országban. 1991 óta viszont egy viszonylag kiegyenlített kép bontakozik ki, az egyes régiókban székhellyel rendelkező szervezetek között. A Közép-magyarországi régió szervezetei a kezdeti 30% feletti részesedésükből fokozatosan vesztek. 1993-ban már csak 27%-ot, 2000-ben pedig csak 20%-ot tettek ki. A csökkenés 2007-ig tartott, akkor mindössze a szervezetek 17,36%-a volt közép-magyarországi. 2008 óta viszont fokozatosan nő a részesedésük. 2011 májusában 19,51% volt. Az Észak-magyarországi régió szervezeteinek részesedése 1991 és 2011 között nagyon stabil képet mutat. A két szélső évszám adata szinte teljesen megegyezik: 21,67%, illetve 21,77%. A köztes években ezeknél kisebb mértékben nem részesedtek, a legmagasabb részesedésük pedig 24,36% volt 1997-ben. A dél-dunántúli szervezetek aránya 1991-ben alig haladta meg a 14%-ot. Innen 2001-ig fokozatosan nőtt az arányuk, megközelítve a 22%-ot. 2003 és 2006 között kicsit vesztek részarányukból, és 19–20% között mozogtak, 2007 óta folyamatosan 22% feletti az arányuk. Az Észak-alföldi régió szervezeteinek aránya is az 1991-es évet leszámítva – amikor alig haladták meg a 10%-ot – viszonylag szűkebb sávban, bár folyamatosan ingadozva mozgott. 1992 óta folyamatosan 17–21% közötti az arányuk. A dél-alföldi szervezetek aránya is egyenletes képet mutat, egyik évben sem csökkent 8,6% alá vagy emelkedett 10,9% fölé. 1991 és 1998 között a Nyugat-dunántúli régióban működött a legkevesebb roma szervezet, arányuk az

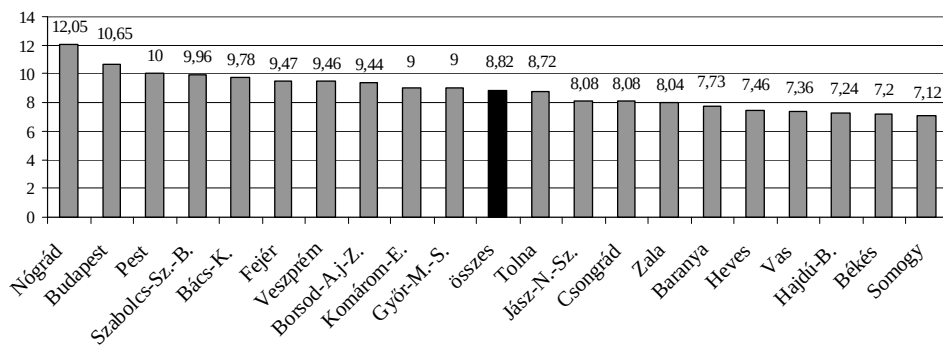
összes szervezet 1,4–2,7%-át tette ki az egyes években. Az 1999 és 2001 közötti időszakban azonban megnőtt a nyugat-dunántúli szervezetek aránya az összes szervezeten belül, és már 4% körüli szinten mozgott. 2002-ben az arányuk pedig átlépte az 5%-os határt is, és azóta is ezen a szinten mozog. A Közép-dunántúli régió szervezeteinek aránya a nyugat-dunántúliakéval ellenkező utat járt be. 1991 és 1992-ben még az összes roma szervezet 4%-a volt közép-dunántúli, ez az arány folyamatosan csökkenve 1993 és 1996 között 3% körül mozgott, 1997 óta pedig 2,5–3% között ingadozik. Tehát ha évenként vizsgáljuk az egyes szervezeteket, akkor az látható, hogy régióként viszonylagos stabilitás jellemzi a szervezeti szférát, a Dunától keletre kis ingadozásokkal, de stabil az egyes régiók aránya a teljes roma civil szférán belül. A Dunától nyugatra viszont vannak elmozdulások. A közép-magyarországi, illetve közép-dunántúli szervezetek aránya csökkent, míg a dél- és nyugat-dunántúli szervezeteké nőtt.

5. ábra. A roma szervezetek aránya régióként, éves bontásban¹⁶

¹⁶ Ezen az ábrán csak a jelentősebb változásokat leginkább bemutató éveket tüntettem fel, az összes év adata a függelékben található.

A vizsgált 22 évben, az egyes szervezetek működési ideje jelentősen eltért, vannak szervezetek, amelyek 22 éve működnek, és vannak, amelyek csak most kezdték meg működésüket. A szervezetek átlagos működési ideje 8,82 év – ebbe a mutatóba a már megszűnt szervezetek működési ideje is bele van számítva. Az egyes megyék szervezetei között lényeges különbségek vannak. A kimagaslóan leg-hosszabb működési idővel, 12,05 évvel a Nógrád megyei szervezetek rendelkeznek, őket a budapesti és a Pest megyei szervezetek követik, 10 év fölötti átlaggal. Az a tendencia figyelhető meg, hogy van egy észak–déli elkülönülés a megyék között. Az északi megyékben az összátlag fölötti, míg a déli megyékben összátlag alatti a szervezetek átlagos működési ideje. Ebbe a hipotetikus észak–dél különbségét mutató modellbe azonban Bács-Kiskun, Heves, Hajdú-Bihar és Vas megye adatai nem illeszkednek. Mégis, más összefüggés nem olvasható ki a megyei adatokból.

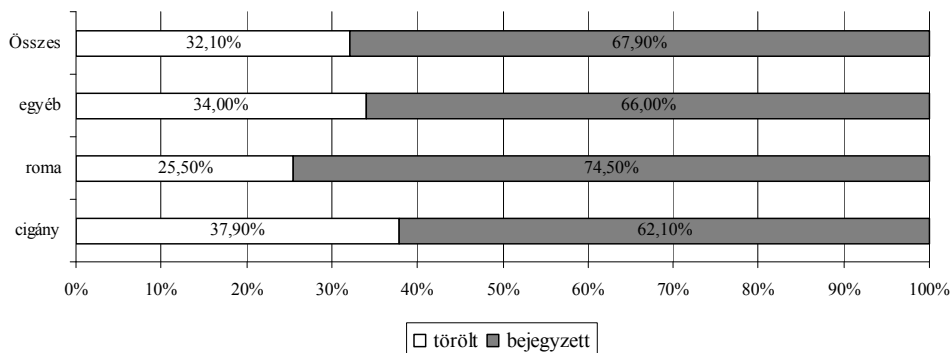

6. ábra. A szervezetek átlagos működési ideje megyénként bontva

Mivel a szervezetek meghatározásánál a szervezet nevében megjelenő etnonímekre támaszkodtam, ezért ez lehetőséget kínál arra, hogy megvizsgáljam, a cigány/roma etnonímeket használó szervezetek mutatnak-e bármiféle alaptulajdonságbeli eltérést. Mivel az összes többi kifejezés, ami alapján roma szervezetként azonosítottam egy civilszervezetet, statisztikailag kis elemszámmal került csak az elemzésbe, ezért minden egyéb nevű roma szervezetet – tehát amelyiknek nem szerepel a nevében a cigány vagy a roma kifejezés, illetve mindkettő egyszerre szerepel – közös kategóriába vontam, és kontrollváltozóként használtam. Erre azért volt szükség, mivel ez a csoport létszámát tekintve így is jóval kisebb a másik kettőhöz viszonyítva. Az egyéb kategóriába 153 szervezet tartozik, a cigány kategóriába 704, a roma kategóriába 664. Innentől kezdve ebben az alfejezetben a *roma szervezet* terminus azt fogja jelenteni, hogy olyan szervezet, amelynek a nevében megjelenik a roma kifejezés vagy ragozott alakja. A *cigány szervezet* terminus pedig olyan szervezetet jelöl, amelynek nevében megjelenik a cigány kifejezés vagy annak ragozott alakja. Az *egyéb szervezet* kategória pedig azokat a szervezete-

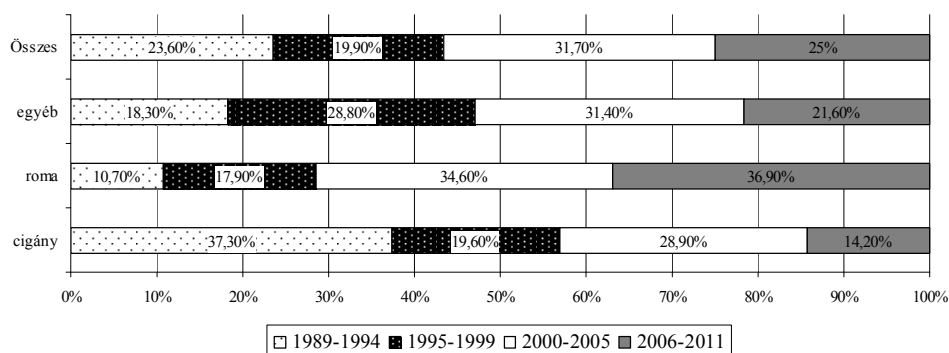
ket jelenti, amelyek nevében vagy nem jelenik meg sem a roma, sem a cigány kifejezés, vagy mindkettő egyszerre megjelenik. Ez utóbbi 12 szervezet esetén áll fenn.

Elsőként arra hívnám fel a figyelmet, hogy a roma szervezetek körében kisebb a törölt szervezetek aránya az összes szervezethez viszonyítva, szemben a cigány szervezetekkel, ahol magasabb. A két csoport között 14,4 százalékpont az eltérés, ami jelentősnek mondható. Az egyéb szervezetek aránya viszont nagyon hasonló az összes szervezet arányához.

7. ábra. A bejegyzett/törölt szervezetek aránya etnoním alapú bontásban

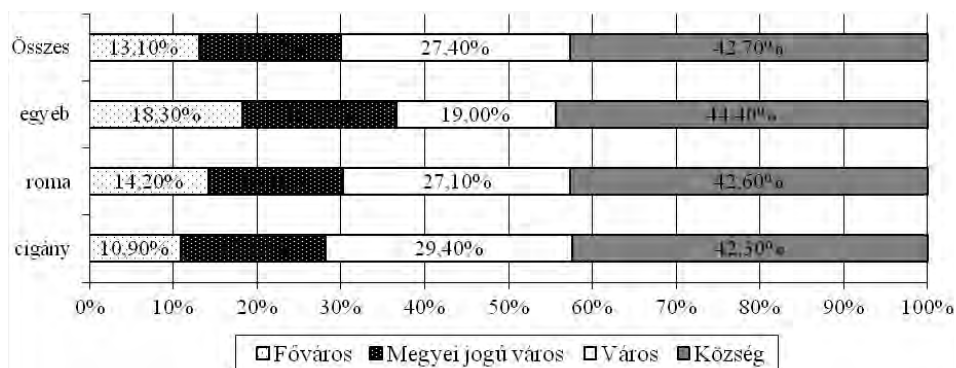
A törölt szervezetek magasabb arányának hátterében elsősorban az állhat, hogy a cigány szervezetek korábbi alapításúak. A cigány szervezetek közel 57%-a 2000 előtt alakult, míg a roma szervezetek 71,5%-a 2000 után. Az átlagos működési időt tekintve is jól látszik, hogy a roma szervezetek későbbi alapításúak, a cigány szervezetek pedig korábbiak. Egy roma szervezet átlagos működési ideje – tehát a bejegyzéstől 2011-ig, vagy a törlés évéig számított évek száma – 7,27 év.

8. ábra. A szervezetek etnoním alapú bontása 4 alapításiév-csoport szerint

A cigány szervezetek esetében ez az adat 10,29 év, az egyéb szervezetek esetében 8,77 év, az összes szervezetet tekintve pedig 8,82 év.

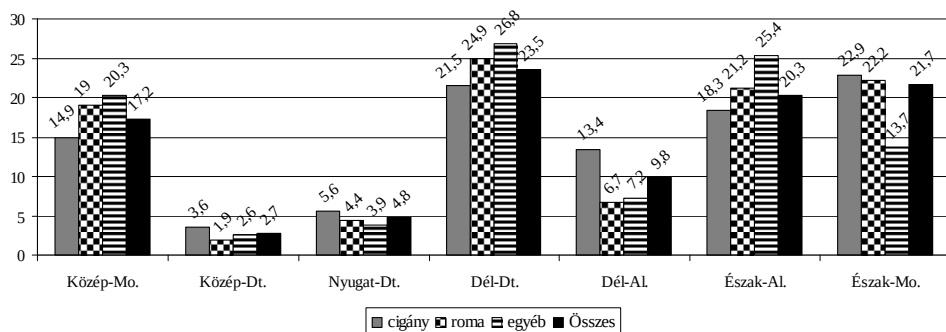
Ha településtípus szerint bontjuk a szervezeteket, akkor nem látszik különösebb eltérés a három csoport között. A roma szervezetek a cigány szervezetekhez képest kicsit nagyobb – 3,3 százalékpont – arányban találhatók meg a fővárosban. De urbánusabbnak egyáltalán nem mondhatók. Az egyéb szervezeteknél található nagyobb arányú fővárosi szervezet, az ő esetükben a szervezetek száma megegyezik a megyei jogú városok szervezeteinek számával. Ugyanakkor ebben a kategóriában a legmagasabb – ugyan csak minimális mértékben – a községi szervezetek aránya is. Összességében nincs jelentős eltérés a három csoport között a településtípus szerinti megoszlás viszonylatában.

9. ábra. A szervezetek etnoním alapú bontása településtípus szerint

Végezetül vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy a roma, illetve cigány szervezetek között van-e lényegi eltérés Magyarország régiói között? A legjelentősebb eltérés a Dél-Alföld régióban figyelhető meg, az itteni cigány szervezetek kétszer akkora részét képezik a cigány szervezeteknek, mint ami a roma szervezetek esetében megfigyelhető. Regionális adatok alapján a roma és cigány szervezetek területi megoszlása 0,93-as korrelációt mutat, megyei adatok alapján pedig 0,86-osat. Tehát statisztikailag nincs lényeges eltérés a roma, illetve cigány szervezetek területi megoszlásában, a szervezetek mindkét csoportja megtalálható Magyarország összes megyéjében, és hasonló arányban oszlanak meg a régiók és a megyék között.

Összességében az állapítható meg tehát, hogy a roma, illetve a cigány szervezetek között az elsődleges különbséget az okozza, hogy míg a szervezetek az 1990-es években nagyobb arányban a cigány etnoním használatával fejezték ki etnikai jellegüket, addig a 2000-es években már inkább a roma etnoním vált elterjedtebbé. Ugyanakkor mindkét kifejezés a teljes vizsgált időszakban használatban volt, illetve van. Emellett viszont nem lehet számottevő különbséget találni sem a településtípus, sem a területi megoszlás tekintetében.

10. ábra. A szervezetek etnoním alapú bontása régiók szerint

A magyarországi roma népesség és kisebbségi önkormányzatok térbeli megoszlása

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy megvizsgáljam, a fenti módszerrel kialakított roma szervezetek térbeli elhelyezkedése mennyiben hasonlít más, a romák térbeli megoszlását jelző számadatokhoz? Ehhez két kontrolladatot használok fel, nevezetesen a roma lakosság térbeli arányának megoszlását, illetve a roma kisebbségi önkormányzatok térbeli megoszlását. Végül a teljes magyar civil szféra térbeli megoszlásával is összevetem a roma civil szféra hasonló adatait.

Arra vonatkozóan, hogy Magyarországon ki számít romának, és milyen módon lehet meghatározni a magyarországi roma lakosság nagyságát, különböző elképzelések születtek, illetve különböző felmérési kísérletek történtek. Jelen kutatásban, ahogy a civilszervezetek esetében, úgy a személyek esetében is, az identifikációs eljárás eredményeit használtam fel, amikor arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen arányban oszlik meg a magyarországi roma lakosság a különböző területi egységek tekintetében. A legszélesebb körű és a legkisebb területi egységeket is reprezentáló, már publikált identifikációs felmérés a 2001-es népszámlálás volt. Az 1990 utáni kategorizációt alapul vevő kutatások közül a legkomplexebbek a Kemény István vezetésével lefolytatott 1993-as és 2003-as roma kutatások voltak. Ha összevetjük a 2001-es népszámlálást ezeknek a roma kutatásoknak¹⁷ az eredményeivel regionális szinten – követve a Kemény-féle kutatás beosztását –, akkor azt láthatjuk, hogy nincs jelentős eltérés abban a tekintetben, hogy milyen arányban helyezkedik el a roma lakosság Magyarország területén.

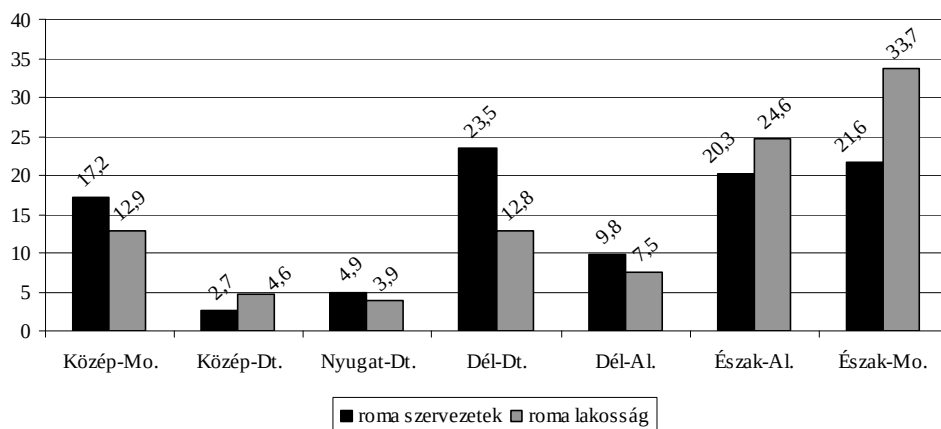
¹⁷ Kemény 2004:14

2. táblázat. A romák regionális megoszlása az 1993-as és a 2003-as Kemény-féle romakutatás, illetve a 2001-es népszámlálás alapján¹⁸ (az adatok %-ban értendők)

	<i>Kemény 1993</i>	<i>Népszámlálás 2001</i>	<i>Kemény 2003</i>
Észak	24,3	33,6	32,1
Kelet	19,8	16,3	19,7
Alföld	12	10,8	9,4
Bp. iparvidék	18,2	21,4	17,8
Dél-Dunántúl	22,8	16,3	17,5
Nyugat-Dunántúl	2,9	1,6	3,5

A 2001-es népszámlálás regionális adatai 0,97-es korrelációs együtthatót mutatnak a 2003-as, illetve 0,86-os korrelációt az 1993-as Kemény-féle kutatás regionális adataival. A továbbiakban én a 2001-es népszámlálás területi megoszlását fogom összehasonlítani alapul venni a romák területi megoszlásának megállapítására.

A roma szervezetek területi megoszlását összevetve a 2001-es népszámlálás roma kötődésű lakosságának területi megoszlásával, a következőket állapíthatjuk meg.

11. ábra. A roma lakosság regionális megoszlása a 2001-es népszámlálás alapján, és a roma szervezetek

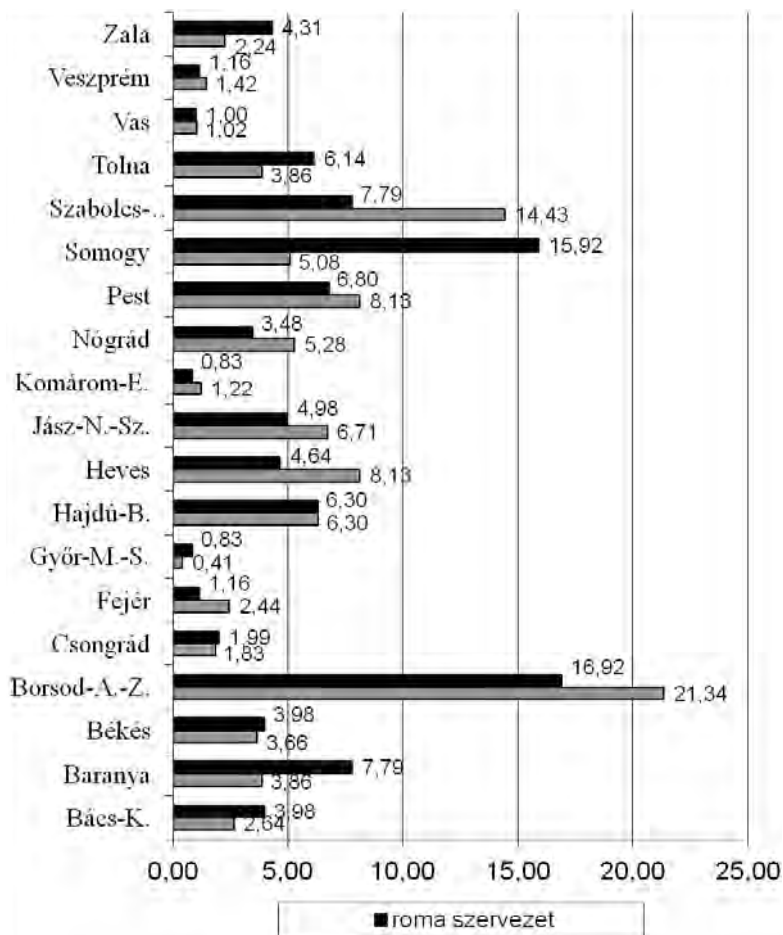
¹⁸ A régiókat a következőképpen osztotta be a Kemény-kutatás. Észak: Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megye, Kelet: Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Békés megye, Alföld: Bács-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok és Csongrád megye, Budapesti iparvidék: Pest, Fejér, Komárom-Esztergom megye és Budapest, Dél-Dunántúl: Baranya, Tolna, Somogy, Zala és Veszprém megye, Nyugat-Dunántúl: Győr-Moson-Sopron és Vas megye.

Észak-Magyarország, az Észak-Alföld és a Közép-Dunántúl esetében a roma kötődésű lakosság százalékos aránya a magasabb, míg a másik 4 régió esetében a roma szervezetek százalékos aránya. A legjelentősebb különbség a Dél-Dunántúl esetében figyelhető meg, ahol több mint 10 százalékpontos eltérés tapasztalható. Ez erősen arra utal, hogy ebben a régióban valamilyen okból kifolyólag magasabb a szervezetalapítási hajlandóság, mint az ország többi régiójában. Ugyan a Közép-Magyarország régióban is számottevő, több mint 4 százalékpontos eltérés figyelhető meg, de mivel ebbe a régióba tartozik a főváros is, így ezt a különbséget nem tekinteném kirívónak. A másik végletet az Észak-Magyarország régió képviseli, ahol jóval alacsonyabb a szervezeti arányszám, a lakosságéhoz képest több mint 12 százalékpont az eltérés, tehát ebben a régióban alacsonynak tekinthető a szervezetalapítási hajlandóság. Azért szervezetalapításról beszélek, és nem szervezetfenntartásról, mivel ebben a mutatóban mind a jelenleg is bejegyzett státusban lévő, mind a már törölt szervezeteket figyelembe vettem.

A 2001-es népszámlás során 493 településen volt legalább 100 fő, aki a roma közösséghez tartozónak vallotta magát.¹⁹ És mivel 604 olyan települést találtam, ahol van/volt roma szervezet, ezért kézenfekvő összehasonlítani, hogy a roma szervezetek azokon a településeken működnek-e, ahol magasabb a magukat romáknak vallók aránya. Ha a két települési listát összevetjük, akkor 316 olyan település volt 2001-ben, ahol legalább 100 fő a roma közösséghez tartozónak vallotta magát, és 1989–2011 között volt vagy van legalább 1 darab roma civilszervezet. Ez a fenti elv szerinti települések 64%-a. Azoknak a településeknek, amelyek esetében 2001-ben legalább 100 fő a roma közösséghez tartozónak vallotta magát, ugyanakkor a vizsgált időszakban nem volt egy roma civilszervezet sem, a 82%-a község. A pusztá egybevetésén kívül azt is érdemes megvizsgálni, hogy területileg miként aránylanak egymáshoz a népszámlálás alapján a nagyobb roma közösségek által lakott települések és azok a települések, ahol roma civilszervezetek működtek vagy működnek. Mivel az elemszámok eltérőek, így csak a százalékos arányok vizsgálatára van mód. Összehasonlítva a két szempont szerinti településmegoszlásokat, 5 megye esetében 1 százalékpontonál nagyobb a különbség a szervezetek javára, ezek Somogy, Baranya, Tolna, Zala és Bács-Kiskun, tehát az ország déli, délnyugati része, benne a teljes Dél-Dunántúl régióval, és ezek közül is kiemelkedik Somogy megye, ahol az eltérés több mint 10 százalékpont. 7 megye esetében nincs 1 százalékpontonál nagyobb eltérés a két adat százalékos aránya között. Ezek a megyék két tömbben találhatók, van egy északnyugati tömb – Győr-Moson-Sopron, Vas, Veszprém, Komárom-Esztergom –, illetve egy délkeleti tömb – Csongrád, Békés és Hajdú-Bihar. További 7 megye esetében pe-

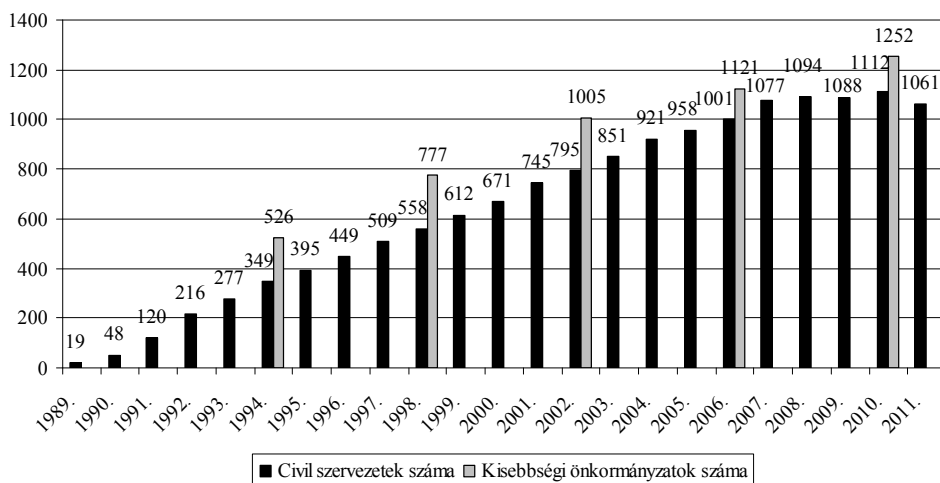
¹⁹ Akik a nemzeti, etnikai identitásra vonatkozó négy népszámlálási kérdés legalább egyike esetében az adott kisebbséghez tartozónak vallották magukat. Vö. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/04/04_modsz.pdf. Utolsó letöltés: 2011. 10. 31.

dig a nagyobb roma közösséggel rendelkező települések aránya a magasabb, több mint 1 százalékponttal. Ezek a megyék szintén egymás mellett helyezkednek el, és az ország északi, északkeleti térségeit foglalják el – Pest, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg. Ez utóbbi három megye esetében a legnagyobb az eltérés, 3–6 százalékpontos differencia jelentkezik a két arány között. Tehát azt a következtetést lehet levonni, hogy a népszámláláshoz képest a Dél-Dunántúlon a roma lakosság arányain belül magasabb a civilszervezet-alapítási hajlandóság, míg Északkelet-Magyarországon alacsonyabb. Települési viszonylatban az ország többi részében a két mutató egymáshoz viszonylag hasonló értéket vesz fel.

12. ábra. Olyan települések, ahol a 2001-es népszámláláson legalább 100 fő romának vallotta magát, illetve olyan települések, ahol alakult legalább 1 roma szervezet, megyei megoszlás (%)

A kisebbségi önkormányzati rendszer 1994-es megalakulása egy másik lehetőséget nyújt a romák társadalmi aktivitásának térbeli vizsgálatára. 1994 és 2010 között 5 alkalommal választottak kisebbségi önkormányzatokat.²⁰ A megalakult önkormányzatok száma fokozatosan minden ciklusban nőtt. Ha ezt a növekedést összevetjük a roma civilszervezetek számának a növekedésével, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az önkormányzati rendszer mindig kiterjedtebb méretű volt, mint a civilszervezetek köre. Ugyanakkor a két szervezeti forma növekedése hasonló utat jár be, erőteljesebb a növekedés a 2000-es évek közepéig, azóta mérsékeltebb a növekedési ütem a kisebbségi önkormányzatok esetében, míg a roma civil szféra stagnáló fázist mutat, ezáltal a hasonló pálya a 2000-es évek végén eltérővé vált.²¹

13. ábra. A roma civilszervezetek és a cigány kisebbségi önkormányzatok számának éves változása²²

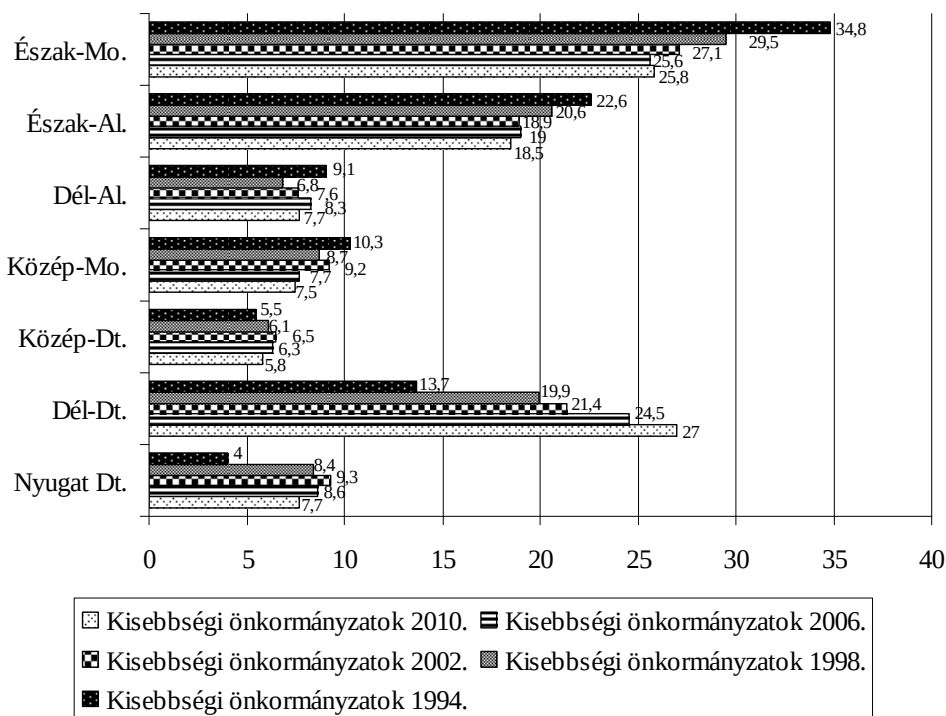
A térbeli tagoltság szempontjából is összehasonlítási pontot jelentenek a cigány kisebbségi önkormányzatok, de itt fontos megjegyezni, hogy amíg egy településen csak egy cigány kisebbségi önkormányzat alapítható, addig számtalan civilszervezet jöhet létre. Ez különösen akkor, ha regionális szintet vizsgálunk, Budapest esetében komoly torzító tényező, mivel itt maximálisan 23 kisebbségi önkormányzat alakulhat.

²⁰ Az 1994-es kisebbségi önkormányzati választást 1995-ben egy pótválasztás egészítette ki, a két választás eredményét egybevonva kezeltem, és 1994-es megjelöléssel használok.

²¹ Ugyanakkor itt is érdemes figyelembe venni, hogy nem minden településen alakították újjá a kisebbségi önkormányzatot. Sőt olyan településekre is van példa, ahol az egyik ciklusban megalapították a kisebbségi önkormányzatot, a következőben nem, aztán az újabb választások alkalmával újra megalapították. Számos esetben előfordult az is, hogy kisebbségi önkormányzatok azelőtt beszüntették működésüket, hogy mandátumuk lejárt volna. Ezeket a speciális helyzeteket jelen esetben nem vettem figyelembe, csak jelzem.

²² Kisebbségi önkormányzatok csak választási évben alakulhattak, így csak ezeket tüntettem fel.

ségi önkormányzat alapítható csak, továbbá az ország régióiban eltérő a településhálózat, a nagyszámú aprófalvas régiók elsősorban a Nyugat-, a Dél-Dunántúl és az Észak-Magyarország régióban találhatók. Mindenesetre, annak figyelembevételével, hogy minden ciklusban nőtt a kisebbségi önkormányzatok száma, azt állapíthatjuk meg, hogy a dunántúli települések roma lakossága a 90-es években még kisebb mértékben alakította meg saját önkormányzatait, szemben az északi, keleti roma lakossággal. Ezt jól illusztrálja, hogy a Dél-Dunántúl régió részesedése az összes kisebbségi önkormányzatból minden egyes választási ciklus után nőtt, a kezdeti 13,7%-ról 2010-ben, több mint a duplájára emelkedve, már 27%-os részesedéssel rendelkezett. Ezzel szemben a települési struktúra szempontjából hasonló Észak-Magyarország régió részesedése, ahol a legmagasabb a romák aránya a magyarországi régiók körében, 34,8%-ról 26% alá süllyedt.

14. ábra. A cigány kisebbségi önkormányzatok regionális megoszlása a választási években

Jelen összehasonlítás megkönnyebbítése miatt a civilszervezetek esetében is csak azokat az éveket vettem számításba, amikor önkormányzati választások voltak. A kisebbségi önkormányzatokkal szemben a civilszervezetek területi ta-

goltsága jóval kiegyensúlyozottabbnak látszik. Két fő tendenciát lehet kiemelni. Az egyik, hogy visszaszorult a közép-magyarországi szervezetek aránya – 1994-ben még 25,5%-ot tettek ki, 2010-ben pedig csak 18,9%-ot –, és hogy ezzel párhuzamosan megnőtt a dél- és nyugat-dunántúli szervezeteké. A Dél-Dunántúl esetében 18,1%-ról 22,7%-ra, a Nyugat-Dunántúl esetében pedig 2%-ról 5,3%-ra. Ez részben megerősíti azt a következtetést, amit a kisebbségi önkormányzatokkal kapcsolatban már felvettem, hogy a dunántúli romák a 90-es évtizedben még kevésbé voltak szervezettek, mint a kelet-magyarországi, fővárosi romák.

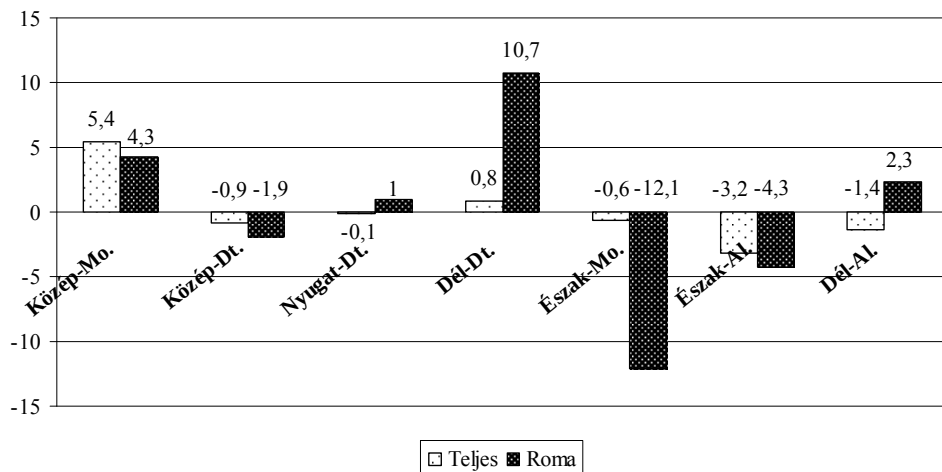
15. ábra. A roma civilszervezetek regionális arányai a kisebbségi önkormányzati választások éveiben

Azt a 604 települést, amelyekben az 1989–2011-es periódusban találtam legalább 1 roma szervezetet, szintén érdemes megvizsgálni abból a szempontból, hogy ezeken vajon alakult-e legalább egyszer kisebbségi önkormányzat? 94,2%-ukban igen, tehát az esetek döntő többségében a helyi romák mindkét szervezettípust létrehozták, legalább egy ideig. Összesen 35 olyan település van, ahol találtam roma civilszervezetet, kisebbségi önkormányzat viszont egyik választási év során sem alakult. Ezen települések közül 34 község, és csak egy rendelkezik városi ranggal. Két településen közülük 2 szervezet is be van jegyezve. Ezek a települések 8 különböző megyében és 6 régióban találhatók. Kiemelkedően sokan a somogyi települések vannak közöttük, szám szerint 16-an (46%). Tehát ebben a tekintetben is dél-dunántúli felülreprezentáltság figyelhető meg. Ezek az

adatok megerősítik azt a szakirodalmi tételt, hogy a kisebbségi önkormányzatok és a civilszervezetek párhuzamos működtetése jellemző a roma közösségekre.²³

A kisebbségi önkormányzatokkal való egybevetést lezárva azt a kérdést kell még megvizsgálni, hogy a Dunántúl, különösen a Dél-Dunántúl szervezeti felülreprezentáltsága, illetve Észak-Magyarország alulreprezentáltsága mennyiben a roma lakosság sajátossága, vagy pedig itt a magyar társadalomra jellemző eltérésről van szó? Ezt a magyar civil szféra kiterjedtségével vizsgáltam. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) minden évben megjelenteti a non-profit szervezetekről végzett kutatásait, amelyek alapján az látszik, hogy 2009-ben – ez a legfrissebb publikált kutatás – a főváros mellett a lakosságszámra vetítve a legtöbb civilszervezettel a dél-dunántúli megyék rendelkeznek.

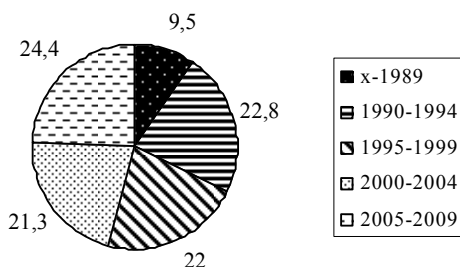
Ha megnézzük, hogy mennyiben tekinthető a dél-dunántúli szervezetek felülreprezentáltsága romaspecifikusnak, akkor a következő mondható el. A 16. ábra azt mutatja, hogy a lakosság aránya százalékosan, és a civilszervezetek aránya százalékosan mennyiben tér el egymástól. A teljes magyar civil szféra esetében a Közép-Magyarország régió mellett valóban a Dél-Dunántúl az egyetlen, ahol pozitív az eltérés, de mindösszesen 0,8 százalékpont a differencia. A romák esetében viszont egészen magas, 10,7 százalékpont az eltérés, de ennél is nagyobb a különbség az Észak-Magyarországi régió esetében, ahol –12,1 százalékpont látható. Tehát ennyivel kisebb arányban van jelen a roma civil szféra, mint a roma lakosság, míg a teljes magyarországi viszonylatban csupán –0,6 százalékpont az eltérés.

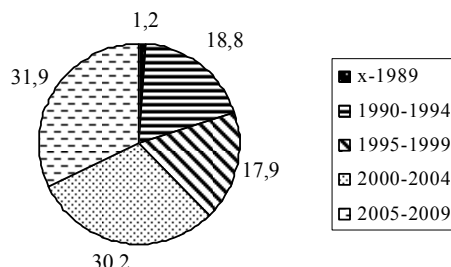
16. ábra. A teljes magyarországi, illetve a roma civil szféra regionális megoszlásának eltérése a magyarországi, illetve a roma lakosság regionális megoszlásától százalékpontban

²³ Lukács 2000:495–496.

Befejezve a roma civil szféra összehasonlítását a teljes civil szférával, még arra hívnám fel a figyelmet, hogy a roma szervezetek későbbi alapításúak, 62%-uk az ezredfordulón vagy az után alakult, míg a teljes magyar civil szférában ez az arány 45% körüli. Mivel a KSH legfrissebb adatai 2009-esek, ezért én is a 2009-re számolt adatokat tüntettem fel a 18. ábrán a roma szervezetek körében. Ha a 2011-es adatokat vesszük figyelembe, akkor azt lehet megfigyelni, hogy az 1995–1999-es, illetve a 2000–2004-es periódusok szervezetei veszítettek nagyobb arányban a részesedésükből. Az 1995 előtt alakult, 2009-ben is bejegyzett szervezetek 90%-a 2011-ben is bejegyzett volt.

17. ábra. A teljes magyarországi civil szféra 2009-es kormegoszlása, 5 kategória

18. ábra. A roma civil szféra 2009-es kormegoszlása, 5 kategória

A források

A fogalmi tisztázás és a szervezetek egyéb, a roma népesség térbeli megoszlását reprezentáló mutatójával való összehasonlítása után a következőkben három, elvileg minden szervezet számára nyitva álló, de jelentősen eltérő méretű és kötelezettségeket jelentő anyagi forrás vizsgálatával szeretném vizsgálni a roma szervezetek forrásmegszerző képességét. A tanulmány e részében is a területi szempontok fognak dominálni, mivel elsősorban azt szeretném kimutatni, hogy az ország különböző területein működő szervezetek között mekkora eltérések vannak a források megszerzése szempontjából, és ezek mennyiben hasonlítanak a szervezetek, illetve a lakosság elhelyezkedésének az arányaihoz. A három kiválasztott forrás: a személyi jövedelemadó 1%-os felajánlása, a Nemzeti Civil Alapprogram (NCA) pályázata, illetve két fejlesztési terv, a Nemzeti Fejlesztési Terv (NFT) és az Új Magyarország Fejlesztési Terv (ÚMFT) pályázata.²⁴ A személyi jövedelemadó 1%-os felajánlásai olyan forrásnak tekinthetők, amelyeket

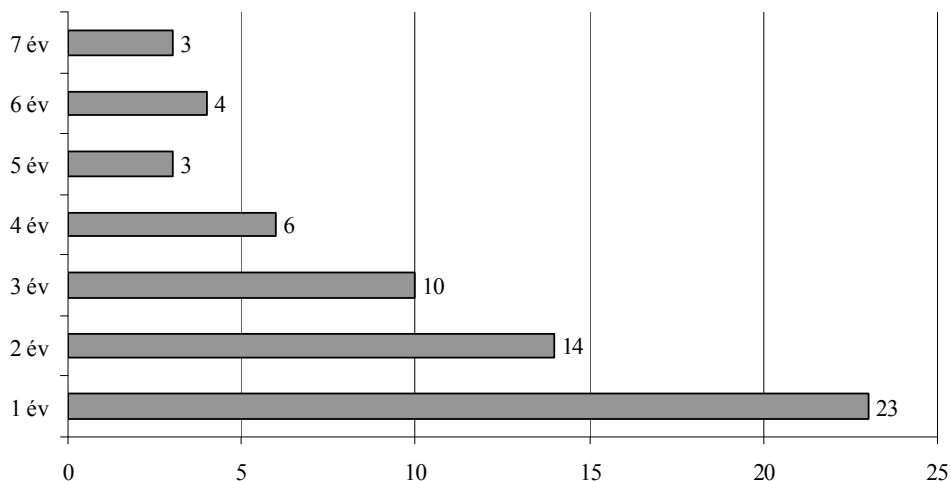
²⁴ A források a következő internetes linkekről érhetők el:
http://www.nav.gov.hu/magyar_oldalak/nav/szja1_1/kozlemeny Utolsó letöltés: 2011. 07. 28.
<http://nca.hu/BWS/search.php> Utolsó letöltés: 2011. 11. 03.
<http://www.nfu.hu/content/58> Utolsó letöltés: 2011. 06. 16.

a lakosságtól kapnak a civilszervezetek, ezek általában nem nagy összegű felajánlások, de a nagyszámú potenciális felajánló miatt nagyobb pénzmennyiség is összegyűjthető. A szervezetek a támogatást szabadon használhatják fel. Az NCA pályázatai civilszervezetek számára kínálnak fel állami forrásokat, ezek lehetnek a fenntartást elősegítő támogatások, de lehetnek feladatalapú, fejlesztést lehetővé tevő források is. A támogatások a százezer, milliós nagyságrendet képviselik. Az NFT, illetve az ÚMFT pedig civilszervezetek számára is elérhető pályázatokat írt ki, és állami és EU-s forrásokat osztott szét, ezek minden esetben egy projekt megvalósítására voltak felhasználhatók. Ezeken a pályázatokon az elnyerhető összegek a milliótól a több száz milliós tételig terjedhettek. Fontos azonban megjegyezni, hogy ez a forrás nem kifejezetten civilszervezetek számára van fenntartva, önkormányzatok, magánszemélyek, vállalkozások, állami intézmények is pályázhatnak. Valamint, mivel fejlesztésre lehet elsősorban felhasználni az egyes pályázatokon nyert összegeket, így mind a településtípusok, mind a régiók tekintetében eltérő esélyeket és lehetőségeket biztosítanak, amelyek a rosszabb helyzetűek számára kedveznek. Azt is fontos előrebecsíteni, hogy ezeket a pályázatokat a jelentős összegek mellett a nagy terhet jelentő és szigorú adminisztráció is jellemzi, így a pályázóknak kiterjedt pályázati ismeretekkel vagy külső segítséggel kell rendelkezniük a sikeres pályázáshoz. Mindhárom forrást időben párhuzamosan, visszamenőleg 2004-től vizsgáltam, a személyi jövedelemadó 1%-a és a fejlesztési tervek esetében 2010-ig, az NCA esetében 2011-ig.

A személyi jövedelemadó 1%-os felajánlásai

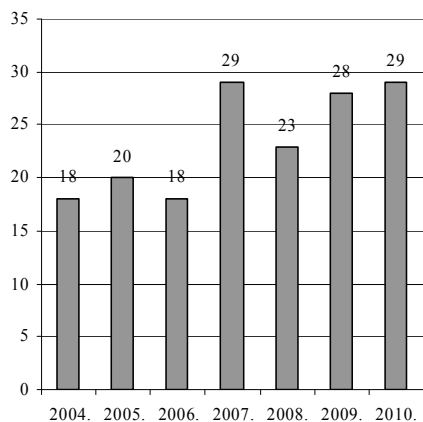
A 2004–2010-es időszakban mindösszesen 63 szervezet tudott ilyen felajánlást gyűjteni. Ezen szervezetek közül mindösszesen 3 szervezet kapott minden évben támogatást. 16 olyan szervezet volt, amely a vizsgált 7 évből legalább 4-szer kapott támogatást, ez a támogatott szervezeteknek csupán egynegyede. Átlagosan 1 szervezet 2,62 évben kapott támogatást. Tehát azt mondhatjuk, hogy azok a roma civilszervezetek, amelyek kapnak 1%-os személyi jövedelemadó támogatást, azok sem kapják meg ezt a támogatást folyamatosan. Évente átlagosan 24 szervezet tudott felajánlást gyűjteni. Ez a teljes roma civil szférához viszonyítva nagyon alacsony szám, és ezek a támogatások is általában kis összegűek, 43 esetben, az összes alkalom 26%-ában nem érték el a tízezer forintos értékhárt. Csak 19 esetben, az esetek 12%-ában lépte túl az összegyűjtött támogatások értéke a százezer forintot.

Időrendben állítva, a roma civil szféra által megszerzett támogatások eloszlása és az össztámogatások változása arra enged következtetni, hogy van egy növekedési tendencia, de ez nagyon mérsékelt. A 2004–2006-os időszakban 18–20 szervezet tudott csak támogatást gyűjteni, 2007 óta pedig 23–29 szervezet. Az össze-

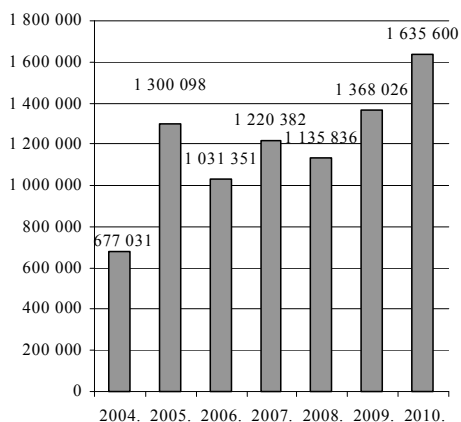

19. ábra. Egy roma kisebbségi szervezet hány évben részesült 1%-os személyi jövedelemadó támogatásban

gyűjtött támogatás 2004-ben még a hétszázezer forintot sem érte el, 2005–2009 között 1–1,4 millió között mozgott, míg 2010-ben meghaladta az 1,6 millió forintot is. Így azt állapíthatjuk meg, hogy ebben a nem túl széles időintervallumban, amióta a személyi jövedelemadó 1%-os felajánlásait lehet gyűjteni, a roma civil szférának nem sikerült számottevő jövedelemre szert tenni ebből a támogatási formából. Az összes támogatás, amit a 63 különböző szervezet a vizsgált 7 év során összegyűjtött, 8 368 324 forint volt.

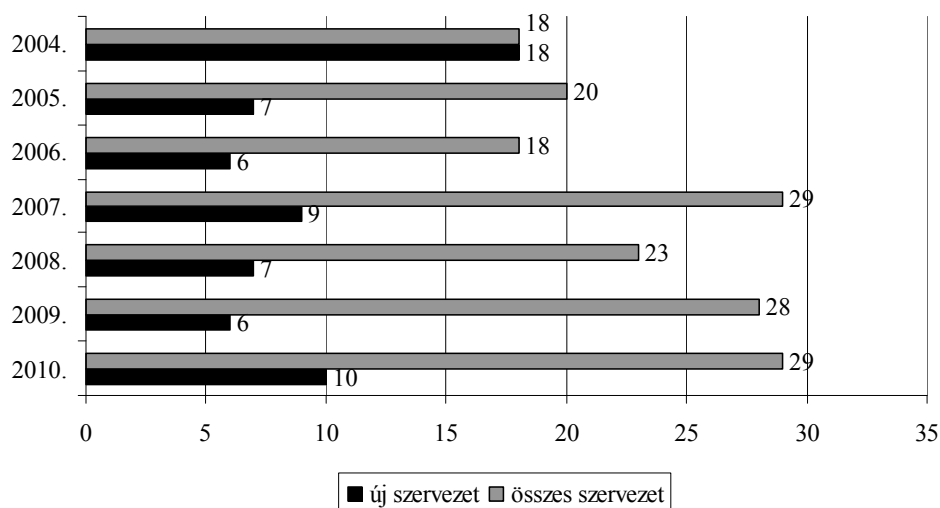

20. ábra. Támogatási alkalmak évente

21. ábra. Össztámogatások évente (forint)

Ezt a képet tovább árnyalja, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes években hány olyan szervezet jelenik meg a támogatottak listáján, amely korábban még nem kapott ilyen jellegű támogatást. Jól látszik, hogy folyamatos az újabb és újabb szervezetek megjelenése. Egyik évben sem kevesebb az új szervezetek aránya a 20%-nál, és 2010-ben az összes támogatásokból részesült szervezet közül minden harmadik először kapott ilyen jellegű támogatást.

22. ábra. Újonnan támogatást kapó szervezetek

Az újabb szervezetek megjelenése ugyanakkor mégsem jelenti a támogatott szervezetek számának a fokozatos növekedését. Összesen 10 olyan szervezet van, amely, miután egyik évben kapott felajánlást, onnantól kezdve mindig kapott. Ezek a szervezetek 18%-át teszik ki.²⁵

A főbb eloszlások után vizsgáljuk meg a területi megoszlásokat. Településtípus szerint azt az érdekességet figyelhetjük meg, hogy a községi szervezetek nagyobb mennyiségű támogatást tudtak gyűjteni, mint a városi – beleértve a megyeszékhelyeken működő – szervezetek. Ennek hátterében az áll, hogy a három kiemelkedően legtöbb támogatást begyűjtő szervezet közül kettő községi. Ugyanakkor az átlagos támogatási alkalom esetében is megelőzik a városiakat a községi szervezetek. A fővárosi szervezetek minden mutatóban a legjobbak, de itt is érdemes kiemelni, hogy a legtöbbet gyűjtött szervezet, amely több támogatásra tett szert, mint az összes városi szervezet együttvéve, fővárosi.

²⁵ Ebben a mutatóban természetesen az a 10 szervezet, amely 2010-ben kapott először támogatást, nem szerepel, mivel az ő esetükben nem lehet megállapítani, hogy tendenciáról van-e szó.

3. táblázat. A támogatott szervezetek megoszlása településtípus szerint

	Szervezet	Összes támogatás	Támogatási átlag	Támogatási alkalom	Átlagos alkalom
Főváros	15	3 533 482	235 565	46	3,07
Megyeszékhely	13	833 867	64 143	31	2,38
Város	12	713 291	59 441	24	2
Község	23	3 287 684	142 943	64	2,78
Összesen	63	8 368 324	132 831	165	2,62

Regionális beosztásban vizsgálva azt lehet kiemelni, hogy három nagy egységre oszthatók a szervezetek. A közép-magyarországi szervezetek – amelyek egy kivételével mind fővárosiak – rendelkeznek a legtöbb bevétellel. A Dunától keletre székelő szervezetek adják a második csoportot, itt található a szervezetek közel fele, és a támogatottsági átlaguk is az átlaghoz közeli, ennek ellenére ritkábban kapnak támogatást. A dunántúli szervezetek a legkevésbé támogatott szervezetek, viszont gyakrabban számíthatnak támogatásra.

4. táblázat. A támogatott szervezetek megoszlása régióként

	Szervezet	Összes támogatás	Támogatási átlag	Támogatási alkalom	Átlagos alkalom
Közép-Magyarország	16	3 558 821	222 426	47	2,9
Közép-Dunántúl	1	111 608	111 608	6	6
Nyugat-Dunántúl	5	341 470	68 294	11	2,2
Dél-Dunántúl	12	657 019	54 752	38	3,2
Dél-Alföld	6	831 467	138 578	12	2
Észak-Alföld	12	1 671 304	139 275	30	2,5
Észak-Magyarország	11	1 196 635	108 785	21	1,9
Összesen	63	8 368 324	132 831	165	2,6

Az összesítések és az átlagok statikus képe után itt is vizsgáljunk meg egy dinamikus mutatót, nevezetesen azt, hogy az egyes években melyik régióban hány szervezet tudott 1%-os adófelajánlást gyűjteni. Egy-egy kiugró évet leszámítva a támogatott szervezeteket régiós bontásban viszonylagos stabilitás jellemzi. Amit érdemes kiemelni, hogy a 2007-es, kiugróan magas, tendenciabontó támogatási évet a közép-magyarországi és a dél-dunántúli szervezetek számának egyszeri megnövekedése okozta, egyik régióból sem kaptak azóta olyan nagy számban szervezetek 1%-os személyi jövedelemadó támogatást, mint abban az évben.

5. táblázat. Támogatott szervezetek évente, regionális bontás

Régió	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Összesen
Közép-Magyarország	4	8	6	10	6	6	7	47
Közép-Dunántúl	1	1	1	1	0	1	1	6
Nyugat-Dunántúl	0	1	1	2	2	2	3	11
Dél-Dunántúl	5	5	4	9	5	5	5	38
Dél-Alföld	1	2	1	1	1	2	4	12
Észak-Alföld	4	3	2	4	5	8	4	30
Észak-Magyarország	3	0	3	2	4	4	5	21
Összesen	18	20	18	29	23	28	29	165

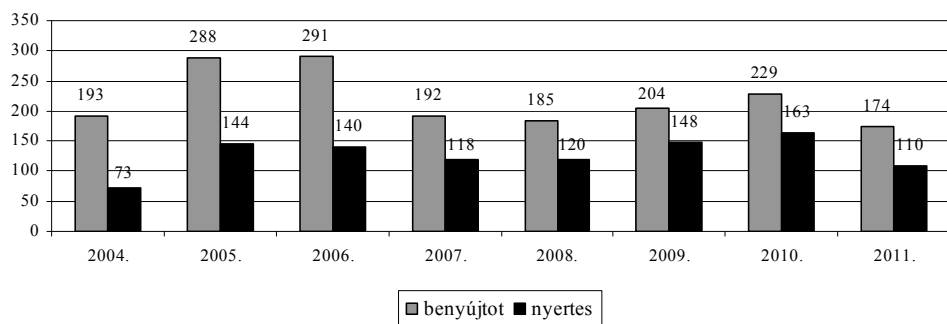
A Nemzeti Civil Alapprogram

A Nemzeti Civil Alapprogram 2004 óta ad támogatást civilszervezeteknek.²⁶ Ez idáig 432 különböző roma civilszervezet pályázott, közülük 302 volt sikeres. 1756 érvényes pályázatot adtak be a szervezetek, ebből 1016 nyert támogatást, 660-at elutasított, 80-at pedig vagy visszavont az NCA, vagy a pályázó mondta vissza a pályázatát. Így a pályázatok 58%-a volt nyertes. Ezek mellett 195 pályázatot érvénytelennek nyilvánított az NCA. Ezeken a pályázatokon több mint 3 milliárd forintot igényeltek a szervezetek, és több mint 615 millió forintot meg is kaptak, ami 20,4%-os arány. Ha csak a sikeres pályázatokat vesszük figyelembe, akkor az összes megpályázott összeg 1 milliárd 625 millió forint volt, és ennek az összegnek a 37,9%-át nyerték el. Összesen 143 különböző típusú pályázaton indultak, ezekből 84 feladatalapú támogatás volt, 59 pedig működési támogatás. Az 1016 nyertes pályázatnak 14%-a volt feladatalapú és 86%-a működési. A feladatalapú támogatások átlagosan 1,2 millió forintos támogatást biztosítottak, a működésiek pedig 500 ezer forintot.

Az összesített adatok mögött egy dinamikusan változó tendencia áll. Idősorosan vizsgálva a pályázatokat az látszik, hogy 2004-ben 193 különböző pályázatot adtak be roma szervezetek, és ezen pályázatok közül 73 nyert is támogatást. A következő két évben mind a benyújtott, mind a nyertes pályázatok száma megnőtt. 2007–2008 egy visszaeső időszak volt, a benyújtott pályázatok száma visszaesett a kezdeti év szintjére, de az elnyert pályázatok száma közel a duplája

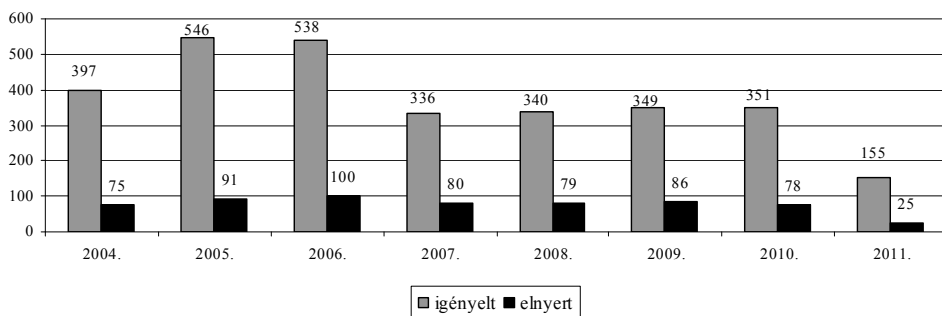
²⁶ Az NCA támogatási kerete 2004 és 2007 között a következőképpen alakult: 2004: 5 milliárd forint, 2005: 6,3 milliárd forint, 2006: 6,9 milliárd forint, 2007: 6,4 milliárd forint. 2011-ben viszont már csak 3,4 milliárd forint volt a támogatási keret. Forrás: <http://nonprofit.hu/?q=content/t%C3%B6red%C3%A9k%C3%A9re-cs%C3%B6kken-civil-alap-p%C3%A9nze> <http://www.ifjusag.com/?az-nca-2011.-evi-koltsegvetesi-eliranyzat-zarolasaval-kapcsolatos-tajekoztatas,651> http://www.nca.hu/download.php?fil_id=8182 http://www.nca.hu/download.php?fil_id=7376 Utolsó letöltés: 2012. 01. 19.

volt a 2004-es értékhez viszonyítva. 2009–2010 egy újabb felfelé ívelő periódus mind a benyújtott, mind az elnyert pályázatok számát tekintve. 2011-ben viszont az eddigi legalacsonyabb szintre esett vissza a benyújtott pályázatok száma, és a nyerteseké is a második legkisebb volt a vizsgált periódusban.

23. ábra. A benyújtott és nyertes pályázatok számának évenkénti megoszlása

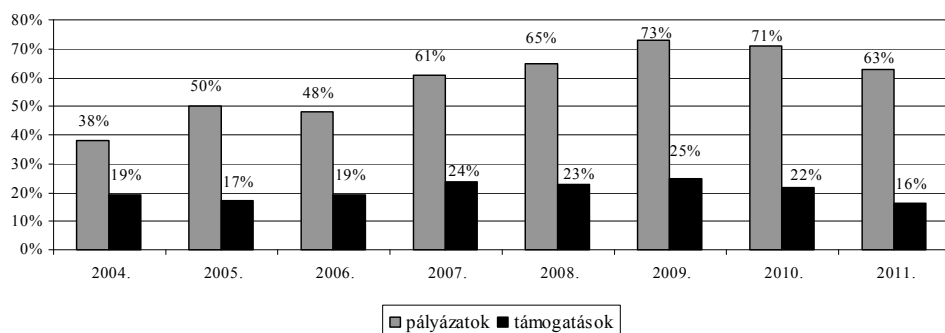
Az igényelt és az elnyert támogatásokat tekintve azt lehet megállapítani, hogy csak részben követik a pályázatok számainak változásait. A kezdeti évhez viszonyítva ezekben a mutatókban is megfigyelhető, hogy 2005–2006-ban jelentős mértékben megnöttek mind az igényelt, mind az elnyert összegek. 2007-től viszont már egészen más kép bontakozik ki, a 2007–2010 közötti periódusban mind az igényelt, mind az elnyert összegek egy szűk sávban mozognak. Az igényelt támogatási összegek 336–351 millió forint között folyamatosan emelkednek. Az elnyert összegek 78–86 millió forint között mozogtak, a páratlan években magasabb, a páros években alacsonyabb összeggel. 2011 viszont mindkét változóban erős visszaesést mutat.²⁷ Mind az igényelt, mind az elnyert összegek a korábbi évek töredékére estek vissza.

24. ábra. Az igényelt és elnyert támogatások összege (millió forint)

²⁷ Ennek háttérben valószínűleg az a tény áll, hogy 2011-ben körülbelül felére csökkent az NCA támogatási kerete.

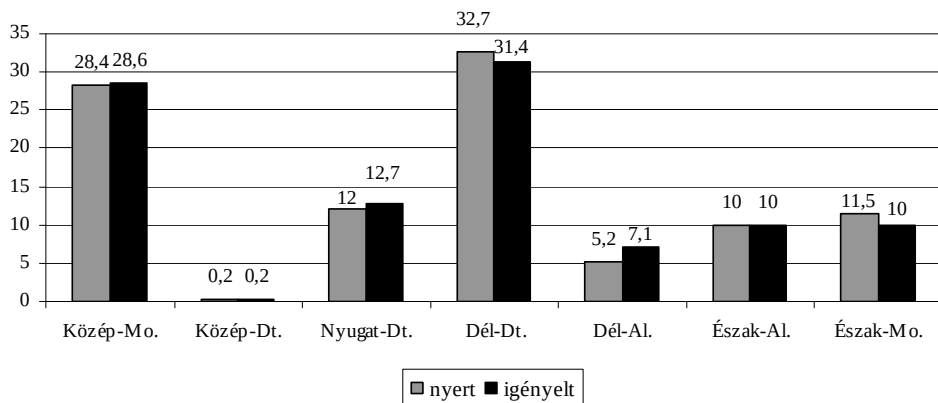
Mivel az egyes években mind a pályázatok, mind az összegek igen eltérő képet mutatnak, ezért érdemes megvizsgálni, hogy az egyes években milyen arányok mutatkoznak a nyertes pályázatok és a benyújtott pályázatok, illetve az elnyert összegek és az igényelt összegek között. Az látszik, hogy a pályázatok esetében a 2004-es 38%-os nyerési mutató 2009-ig 73%-ig növekedett, azóta viszont újra csökkenő pályán van, és 2011-re 63%-ra mérséklődött. Az igényelt összegekhez képest az elnyert összegek aránya sokkal egyenletesebb képet mutat. A legjobb és a legrosszabb adat között nincs 10 százalékpontnyi eltérés sem. Továbbá nem rajzolódik ki semmilyen tendencia, egy 16–25% közötti sávban mozog, noha, mint láttuk, jelentős eltérések voltak az egyes évek között abban tekintetben, hogy mekkora összegre pályáztak, illetve mekkora összeget nyertek el a szervezetek.

25. ábra. A nyertes pályázatok és az elnyert támogatások évenkénti százalékos megoszlása

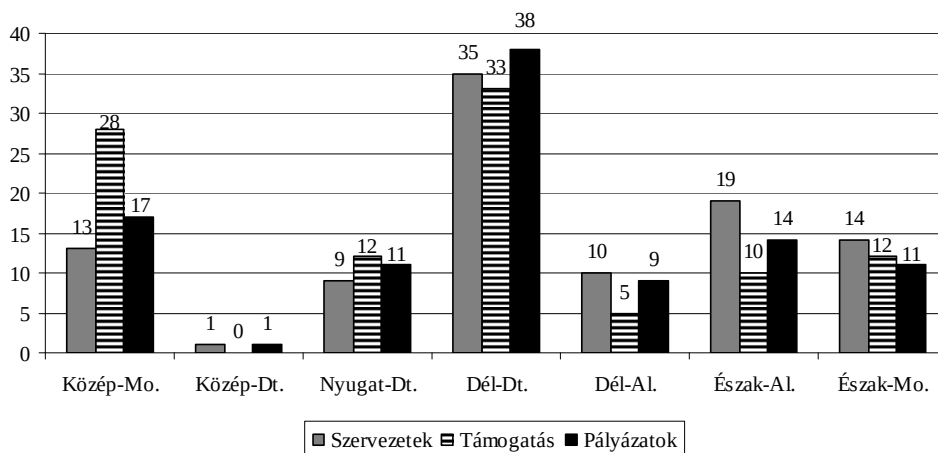
Területi alapon vizsgálva azt láthatjuk, hogy az elnyert és az igényelt összegek között regionális szinten nincs sehol sem 2 százalékpontot meghaladó különbség. A legnagyobb differencia a Dél-Alföld régió esetében figyelhető meg, innen 1,9 százalékponttal magasabb arányban igényeltek támogatást, mint amilyen arányban elnyerték azt. A régiók között mind az igényelt, mind a támogatott összegek esetében hasonló sorrend figyelhető meg. A legnagyobb összegek a dél-dunántúli szervezetekhez érkeztek, őket a közép-magyarországiak követik. Némi meglepetésre a nyugat-dunántúli szervezetek megelőzik mind az észak-magyarországi, mind az észak-alföldi szervezeteket, ami a korábbiakban látott, az összes roma szervezeten belüli arányukat tekintve váratlannak tűnik. A dél-alföldi szervezetek részesednek a második legkisebb mértékben a roma szervezetek által elnyert NCA pályázati forrásokban, míg a közép-dunántúli szervezetek részesedése csak elhanyagolható mértékű.

A regionális összehasonlítást kibővítve az egyes régiókból beérkező pályázatok és az onnan pályázó szervezetek arányával, már egy kevésbé egységes képet láthatunk. A három adat között eltérő erősségű korreláció figyelhető meg. A regionális eltérés a pályázatok és a szervezetek száma között 0,96-os korrelációt

26. ábra. Az igényelt és elnyert ösztámogatások regionális megoszlása

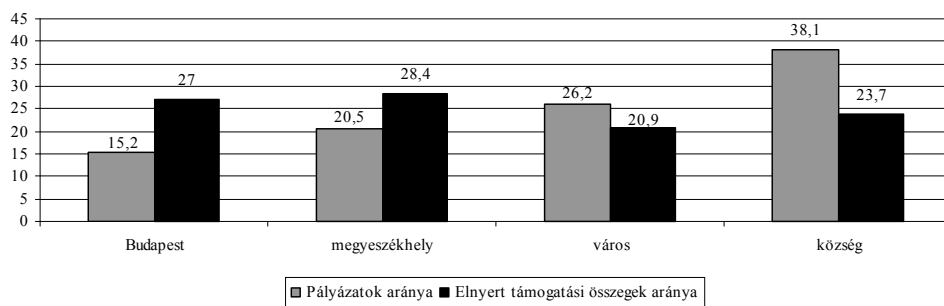
mutat, itt a legnagyobb a hasonlóság. A támogatás és a szervezetek között 0,89-es, a pályázatok és a támogatás között pedig csak 0,77-es korreláció mutatható ki. A három dunántúli és az Észak-Magyarország régióban a három arány viszonylag megegyezik egymással, tehát ugyanolyan mértékben vannak pályázó szervezetek, nyújtanak be pályázatokat és nyernek el támogatási összegeket. Az alföldi régiók esetében az elnyert támogatási arányok jelentős mértékben kisebbek – feleakkorák –, mint a szervezeti arányuk. A Közép-Magyarország régió esetében viszont jelentősen magasabb – a duplája – a támogatási arány, mint a szervezeti arány. Ez utóbbi könnyen magyarázható azzal, hogy az országos, illetve nagyobb hatókörrel rendelkező szervezetek valószínűleg leginkább a fővárosban, ezáltal

27. ábra. A pályázó szervezetek, az elnyert támogatások és a benyújtott pályázatok regionális megoszlása

a Közép-Magyarország régióban található. Ez azonban még nem magyarázza meg, hogy az alföldi régiók szervezetei arányukhoz képest miért részesednek ennyivel rosszabb arányban a támogatásokból, mint a dunántúli szervezetek?

A területi bontást érdemes kiegészíteni települési bontással is. Itt jól látszik, hogy a budapesti szervezetek majdnem kétszer akkora arányban részesültek a támogatásokból, mint amekkora arányban pályáztak értük. Továbbá a megyeszékhelyek esetében is pozitív ez az arány, míg a kisebb települések szervezetei esetében negatív. Tehát az NCA-támogatásokról megállapítható, hogy a nagyobb városok szervezetei nagyobb támogatást tudtak megszerezni. Viszont a kutatásból nem derült ki, hogy a szervezetek hatóköre mekkora, ezért könnyen lehetséges, hogy ennek háttérében az áll, hogy a megyei, vagy annál nagyobb hatókörben tevékenykedő szervezetek tudtak nagyobb támogatásokat elnyerni, és ezért vannak felülreprezentálva a nagyobb városok szervezetei.

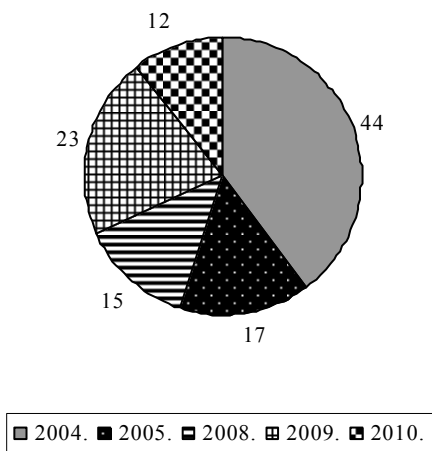
28. ábra. A pályázatok és az elnyert össztámogatások településtípus szerinti megoszlása

Összegezve az mondható el, hogy az NCA-pályázatokat széles körben megpróbálják kihasználni a roma szervezetek, de a teljes roma civil szférához képest eléggé eltérő mértékben: a dél-dunántúli, fővárosi szervezetek aktívabbak és sikeresebbek is, mint a kelet-magyarországiak és a kisebb településeken működők.

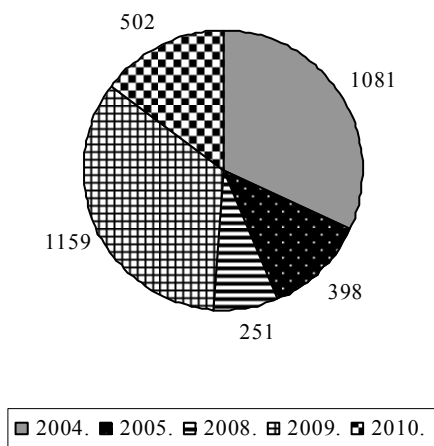
A Nemzeti Fejlesztési Terv és az Új Magyarország Fejlesztési Terv

A Nemzeti Fejlesztési Terv (NFT) keretében 11 programon összesen 72 nyertes pályázatot adott be 44 különböző roma szervezet. Ezek keretében összesen 1 540 145 350 forintnyi támogatást nyertek el. Az Új Magyarország Fejlesztési Terv (ÚMFT) keretében 19 programon 39 nyertes pályázatot adott be 31 különböző roma szervezetet, és elnyertek 1 850 872 074 forintot. Tehát amíg az NFT esetében átlagosan 21 390 908 forint támogatást nyertek, addig az ÚMFT esetében 47 458 258 forintot. A két fejlesztési terven nyertes szervezeti körök között volt átfedés, így összesen 60 különböző szervezet nyert el fejlesztési támogatást.

Ezek a szervezetek 52 különböző településen működnek.²⁸ De a fejlesztések nem minden esetben az adott településhez kötődnek. Ha éves bontásban vizsgáljuk a fejlesztési pályázatok elnyerését, akkor az látszik, hogy 2004 és 2009 voltak azok az évek, amikor a legtöbb pályázatot és a legtöbb támogatást tudták elnyerni a szervezetek.

29. ábra.
Elnyert fejlesztési pályázatok évenként

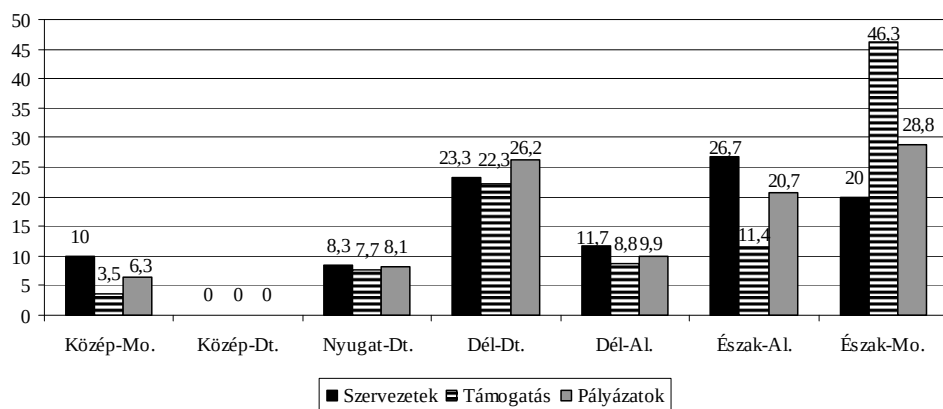

30. ábra.
Elnyert támogatás évenként (millió forint)

A fejlesztési támogatások elosztásában a területi egyenlőtlenségeknek meghatározó szerepük van, így a roma szervezetek szempontjából befolyásoló ereje volt a térbeli elhelyezkedésüknek. Ha a fejlesztési támogatásokat összevontan vizsgáljuk, akkor területi alapon a következő megállapításokat tehetjük. Az ország legkevésbé fejlett régiójában, az észak-magyarországi működő szervezetek voltak a legsikeresebbek, a támogatások 46%-át az ő pályázataik tették ki, míg a második legmagasabb arányban a dél-dunántúli szervezetek részesültek, ők a támogatások 22%-át nyerték el, így az ebben a két régióban működő roma szervezetek által elnyert fejlesztési támogatások több mint kétharmadát teszik ki az összes roma szervezet által elnyert támogatásnak. A többi régió szervezetei jóval kisebb mértékben nyertek el támogatást. A Közép-Dunántúl régióból egy szervezet sem nyert el támogatást – arra vonatkozó adat nincs, hogy adott-e be szervezet ebből a régióból pályázatot. A Közép-Magyarország régióból pedig igen alacsony, 3,5%-os arányban részesedtek támogatásban. Emellett azt érdemes kiemelni,

²⁸ Fontos megjegyezni, hogy a fejlesztési támogatások esetében a felhasznált forrás által nincs mód arra, hogy a fejlesztés megvalósulását vizsgáljuk. Nem elképzelhetetlen, hogy ezek a projektek nem valósultak meg, így minden kijelentés csak feltételes módban értendő.

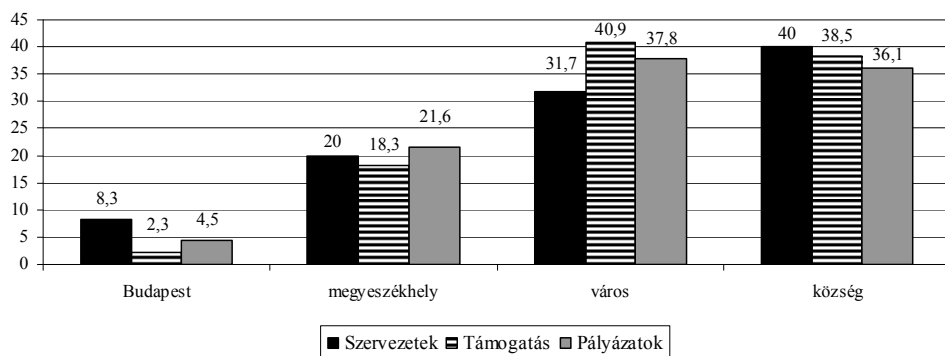
hogy ennél a forrásfajtánál a legnagyobb az eltérés a szervezetek, a nyertes pályázatok és az elnyert összegek között. A legtöbb, legalább egy pályázatot elnyert szervezet az Észak-Alföldön található, és az észak-magyarországi szervezetek aránya csak a harmadik legnagyobb. A nyertes pályázatok esetében az észak-magyarországiaké a legnagyobb arány, de mindösszesen csak 2,6 százalékponttal előzik meg a dél-dunántúli szervezeteket. Korrelációkat felállítva a pályázatok és a szervezetek között még 0,90-es korreláció van, a pályázatok és a támogatások között 0,87-es, míg a szervezetek és a támogatások között már csak 0,57-es. Ez utóbbi adat a regionális összevonás esetében már komoly eltérést mutat.

31. ábra. A nyertes szervezetek, elnyert támogatások és sikeres pályázatok regionális megoszlása

Ha településtípus szerint is besoroljuk a nyertes szervezeteket, akkor szintén érvényes az a megállapítás, hogy a fejlettségi szintekkel ellentétes a forrásból való részesedés. A fővárosi szervezetek nyerték el a legkevesebb támogatást, míg a városi és községi szervezetekhez került a források közel négyötöde. Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a városi szervezetek ugyan kisebb számban nyertek el pályázatot, mint a községi szervezetek, de arányukhoz képest több pályázatot és több támogatást tudtak megszerezni. Ezzel szemben a legrosszabb arányban a fővárosi szervezetek voltak, amelyek támogatási aránya 6 százalékponttal, az elnyert pályázataik aránya 3,8 százalékponttal alacsonyabb, mint a szervezeti arányuk.

Összegezve azt lehet megállapítani, hogy a fejlesztési tervek inkább a hátrányos helyzetű térségek és településtípusok számára nyújtottak forrásokat. De a szervezetek arányában ez a szándékosság kevésbé figyelhető meg, mint a támogatási összegek arányának megoszlásában.

32. ábra. A nyertes szervezetek, elnyert támogatások és sikeres pályázatok településtípus szerinti megoszlása

A három forrás révén kiemelkedőnek minősülő szervezetek térbeli sajátosságai

Összegezve a három különböző forrás vizsgálatával kapott eredményeket, azt lehet megállapítani, hogy leginkább az NCA pályázatai jelentenek sok roma szervezet számára támogatási forrást. Ez azért kedvező, mert azt bizonyítja, hogy számos olyan roma szervezet van, amely teljesítményével egy nem csak kisebbségi szervezetek számára fenntartott forrás esetében is teljesíteni tudja azokat a feltételeket, amelyeket az állami forrásosztók egy jól működő civilszervezettől elvárnak. A fejlesztési tervek esetében a bonyolult és kiterjedt pályázati anyagok elkészítése mint körülmény magyarázhatja, hogy miért csak a szervezetek egy kis csoportja tudott elnyerni támogatást projektjeihez, de az mindenképpen jó eredmény, hogy nem csak elvétve vannak ilyen roma szervezetek, illetve hogy olyan szervezetek is vannak, amelyek több sikeres pályázason is túl vannak. Azt külön érdemes hangsúlyozni, hogy ebben az esetben is nem nemzetiségi pályázatok voltak azok, amelyeken támogatást nyertek a roma szervezetek. Az viszont már sokkal meglepőbb, hogy a személyi jövedelemadó 1%-os felajánlásának gyűjtésében miért csak ennyire kisszámú roma szervezet vesz részt, és miért ennyire sikertelenek. A vizsgált hat évben a romák csak egy elenyészően kicsi összeget, alig több mint 8 millió forintot tudtak összegyűjteni. A konkrét okait a sikertelenségnek nyilván csak mintavétellel, konkrét szervezetek megkérdezésével lehet feltárni, a makroelemzés csak a jelenség felismerését tette lehetővé.

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, a fentebbi források megszerzésében sikeres szervezetek hogyan helyezkednek el térben, és milyen viszonyban vannak a sikeres kisebbségi önkormányzatokkal. A sikerességet anyagi sikerességben mértem, szimbolikus határokat húzva. Az adó 1%-a esetén

legalább 1 millió forint támogatás összegyűjtését tekintettem küszöbnek. Ezt az összeghatárt 2 szervezet tudta átlépni. Az NCA esetében legalább 5 millió forintnyi támogatást vettem figyelembe, ez 39 szervezet esetében teljesült. A fejlesztési tervek esetében pedig a legalább 50 millió forintos projekteket regisztráltam; 19 olyan szervezet volt, amely kapott legalább ekkora támogatást. A vizsgálatba vont 60 szervezet 28 különböző településen van bejegyezve.²⁹ Látszik, hogy van egy északkelet–délnyugat tengely. Az nem meglepő, hogy Zala megyétől északra nincsenek dunántúli települések, ami viszont meglepő, hogy a Tiszától keletre összesen négy település szervezetei kerültek fel a listára, és ezek közül egyik sem Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei. Ahogy azt az eddigi adatokból már megszokhattuk, amennyiben ideszámíthatjuk Zala megyét, akkor a Dél-Dunántúlon található a legtöbb település. Ami érdekes, hogy az alföldi régiók is viszonylag jól szerepeltek.

Összehasonlításképpen azokat a kisebbségi önkormányzatokat vettem alapul, amelyek 2008 és 2011 között – amióta lehetséges – legalább 2 millió forintnyi feladatalapú támogatást kaptak.³⁰ Összesen 32 ilyen kisebbségi önkormányzat van. Ezek nagy része a Dél-Dunántúlon található, míg az északi, északkeleti országrészben összesen 2, pontosan annyi, mint a romák által egyik legkevésbé lakott Komárom-Esztergom megyében. A két településcsoport metszete két megyeszékhely, egy város és Budapest. Tehát ezeknek a forrásoknak a tekintetében kijelenthető, hogy egy településen vagy a kisebbségi önkormányzat, vagy egy civilszervezet a sikeres a forrásmegszerzésben, párhuzamosan mindkét szervezeti típus csak elvétve. Amennyiben ezek a példák helytállóak, akkor azt lehet mondani, hogy ugyan gyakori mind a civilszervezet, mind a kisebbségi önkormányzat megalapítása a roma közösségek körében, de ritkák azok az esetek, amikor mindkét szervezettípus egyformán sikeres forrásmegszerző tevékenységet tud kifejteni. Természetesen ez csak hipotézis, ennyire kevés forrás figyelembevételével nem lehet biztosat állítani, de ennek a négy változónak az ismerete már kirajzol egy képet. Hogy ezt a képet megerősítsük, vagy éppen cáfoljuk, ahhoz ki kellene bővíteni a vizsgált források listáját, ami akár egy következő kutatás témája is lehet.

Végül összehasonlításként nézzük meg azokat a településeket, ahol a 2001-es népszámláláson több mint 100 fő vallotta magát romának. Ez a fentebb már vizsgált 493 település. Két fő tanulságot vonhatunk le ebből az összevetésből. Az egyik, hogy olyan településeken működnek sikeres szervezetek és önkormányzatok, ahol viszonylag nagyobb roma közösség él. A másik, hogy ezek a települések Magyarországnak nem azokon a területein csoportosulnak, ahol a legnagyobb a roma lakosság. Ott is vannak, de nem ott a leggyakoribbak. Ez szintén azt erő-

²⁹ A függelékben szerepel három térkép, amelyen a települések elhelyezkedése nyomon követhető.

³⁰ Forrás: <http://www.nek.gov.hu/index.php> Utolsó letöltés: 2011. 10. 27

síti meg, hogy a dél-dunántúli roma lakosság – ideszámítva a zalaiakat is – nem csak arányaihoz képest több, hanem hatékonyabb szervezetekkel is rendelkezik. Az észak-magyarországi szervezetek – beleértve a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyeieket is – között viszont nincs arányaiban több sikeres szervezet, mint a többi régióban – kivéve a Közép-Dunántúl régiót –, holott a magyarországi roma lakosság legnagyobb arányban ebben a régióban él.

Következtetések

Összegezve az eddig leírtakat, azt lehet elmondani, hogy az a módszer, amellyel megpróbáltam meghatározni a teljes roma civil szféra méretét, egy nagyobb, a 2000-es évekre már több mint 1000 szervezetet magában foglaló, az ország és különösen a romák által lakott térségek nagy részét lefedő szektor képét mutatja. Továbbá az is kirajzolódott, hogy ez a szféra az 1989-es kezdetektől fokozatosan növekedett a 2000-es évek második feléig, azóta a megszűnő szervezetek számának a növekedése miatt inkább stagnáló időszak figyelhető meg. Fontos kiemelni, hogy már az 1990-es évek kezdetétől fogva minden régióban jelen voltak roma civilszervezetek, és csak a szervezetszám növekedésében voltak eltérőek az egyes régiók. A szervezetek regionális és megyei tagoltsága nagyban hasonló a 2001-es népszámlálás szerinti roma lakosság térbeli tagoltságához. Ebből arra lehet következtetni hogy többé-kevésbé minden régióban hasonló a szervezetalapítási hajlandóság. Kapcsolat a kisebbségi önkormányzatokkal is kimutatható, nagyon kevés olyan települést találtam, ahol feltételezhető, hogy roma civilszervezet működött vagy működik, kisebbségi önkormányzat pedig egyetlen választási ciklusban sem alakult. Összességében úgy tűnik, hogy a kiválasztási módszer a nyert adatok és a kontrollváltozók tükrében nem eredményezett irreális következtetéseket, de azzal is mindenképpen számolni kell, hogy a durva szelektálási eljárás valamilyen módon finomításra szorul. További szempontok együttes alkalmazása még jobban elősegítheti a roma civil szféra kiterjedtségének feltérképezését. Ez a kísérlet csak egy első lépésnek tekinthető, amelyet további módszertani megfontolások révén fejleszteni kell.

Amit mint számszerűen is biztosnak tűnő eredményt érdemes kiemelni, hogy a tágan értelmezett Dél-Dunántúl az a térsége Magyarországnak, ahol a legtöbb roma közösség szervezeteket alapít, legyenek azok civilszervezetek vagy kisebbségi önkormányzatok. Csak terepmunka és összehasonlító kutatások adhatnak választ arra, hogy milyen tényezők alakították ki ezt a jelenséget. Különösen a Somogy megyei szervezetek nagy száma tűnik vizsgálandónak.

A három kiválasztott forrás elemzéséből arra lehet következtetni, hogy ebben a roma civil szférában már jelentős számban vannak olyan szervezetek, amelyek képesek nemcsak roma szervezetek számára fenntartott pályázati terepen

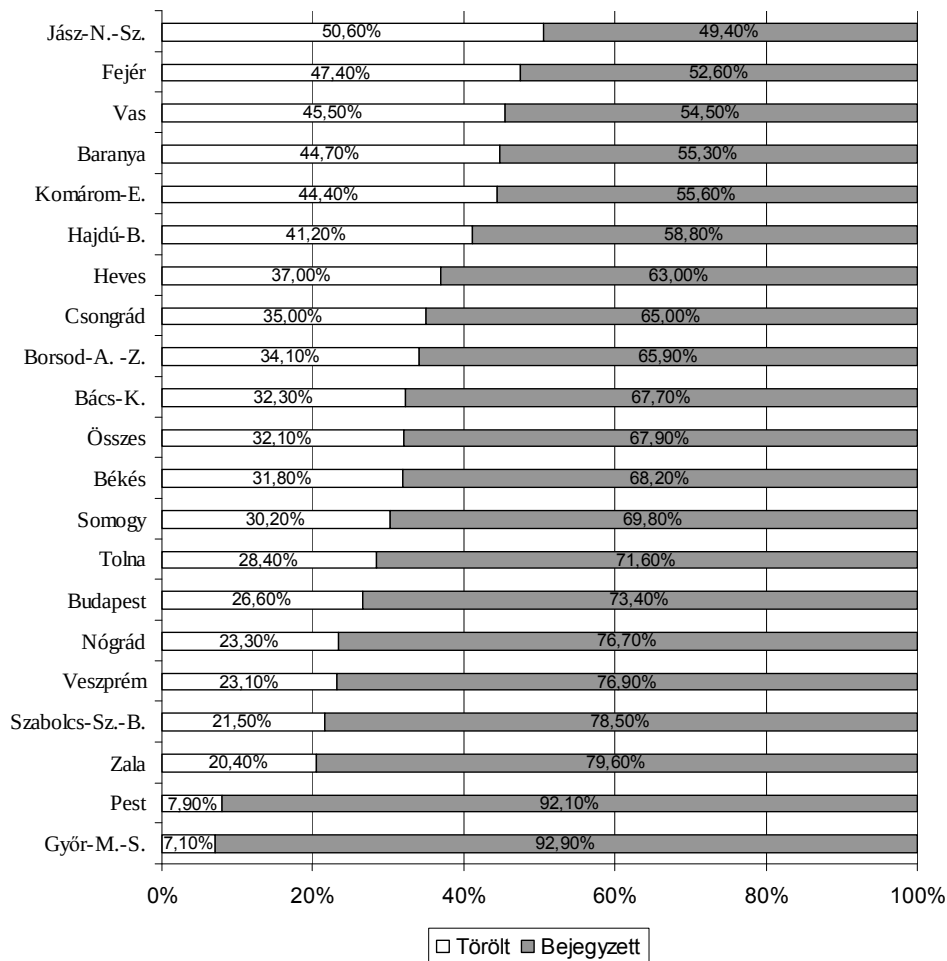
helytállni és forrásokat megszerezni a helyi vagy tágabb roma közösség számára. Ugyanakkor a teljes szféra még messze áll ettől a szinttől. Azt gondolom, hogy a sikeres szervezetek számos szempontból pozitív szerepet tölthetnek be példamutatásukkal mind a többi roma civilszervezet, mind a roma lakosság számára. Ezeknek a sikeres szervezeteknek a vizsgálata azonban csak esettanulmányok útján lehetséges, a makrovizsgálatok nem alkalmasak rá. Sikeres szervezetek kijelölése ezen három forrás révén abból a szempontból volt kockázatos, hogy nem tudjuk, milyen módon használták fel a megszerzett támogatásokat. Ennek vizsgálatát ez a kutatás nem tette lehetővé, így ezeket az eredményeket csak kellő óvatossággal illik kezelni. Itt újra csak egy-egy hatásvizsgálat hozhat megnyugtató eredményeket.

Irodalom

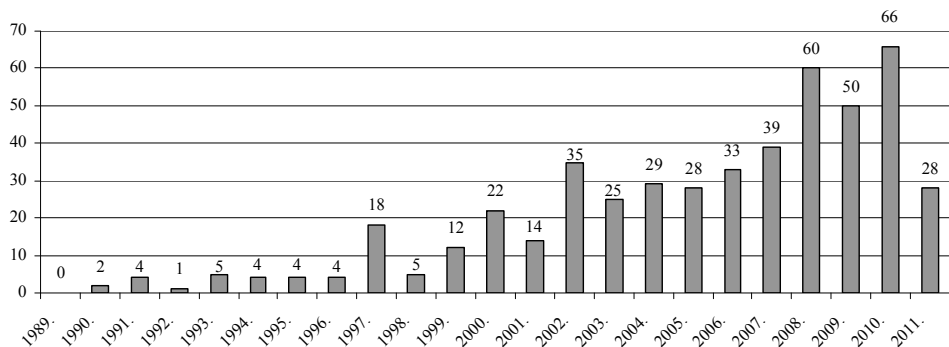
- Bíró András: A demokratikus deficit és a roma civilszervezetek. *Magyar Tudomány*, 1997. 6. sz. 724–728.
- Bíró András: Autonómia és jövedelem. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest, MTA, 1999. 205–215.
- Blaa Márta–F. Havas Gábor–Révész Sándor: Nyerőviszonyok. *Beszélő*, 1995. 19. sz. 20–28.
- Kállai Ernő: *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest, Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005.
- Kemény István–Jankó Béla–Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest, Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2004.
- Kerényi György: Önerő a roma önszerveződés. *Belügyi Szemle*, 1999. 7–8. sz. 62–68.
- Kovats, Martin: A jó, a rossz és a csúf – a romapolitika három arca Magyarországon. In: *Eszmélet*, 1996. Tél, 132–153.
- Kovats, Martin: Az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat tevékenysége. In: Csefkó Ferenc–Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–MTA Regionális Kutatások Központja, 1999. 185–202.
- Lukács György: *Roma közösségi házak Magyarországon*. Budapest, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, 2001.
- Lukács György Róbert: A roma munkaerőpiaci programok és a roma szervezetek. In: Csorba Judit–Czibere Ibolya (szerk.): *Tipikus munkaerőpiaci problémák – atipikus megoldások*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. 175–190.
- Lukács György Róbert: A roma nonprofit – a nonprofit roma. In: Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest, Új Mandátum, 2000. 491–506.

- Molnár Emilia: Atyáskodás és kizorítósdí Helyi intézmények, cigányok, kisebbségi önkormányzatok. In: *Beszélő*, 2002. január, 74–84.
- Molnár Emilia: *Cigány kisebbségi önkormányzatok. A kisebbségi érdekérvényesítés korlátai*. PhD-értekezés, Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem 2004. In: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/87/1/molnar_emilia.pdf Utolsó letöltés: 2011. 11. 10.
- Molnár Emilia–Kai A. Schafft: A helyi roma/cigány kisebbségi önkormányzatok tevékenysége és céljai Magyarországon 2000–2001-ben. In: *Szociológiai Szemle*, 2003. 1. sz. 79–99.
- Veres Edit: Roma etnopolitika Magyarországon In: Lácza Magdolna–Kiss Lajos András (szerk.): *Inventárium*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Kiadványa, 2006. 121–136.
- Wizner Balázs: Osztok, keverek. Cigány programok és roma szervezetek finanszírozása a rendszerváltás után. In: Neményi Mária–Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest, Új Mandátum, 2005. 430–457.
- Wizner Balázs–Bernáth Gábor: Roma közélet és civilszervezetek. In: Forray R. Katalin–Mohácsi Erzsébet (szerk.): *Esélyek és korlátok – A magyarországi cigányközösség az ezredfordulón*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetem, Bölcsészettudományi Kar Romológia Tanszék, 2002. 85–106. (Cigány tanulmányok sorozat)

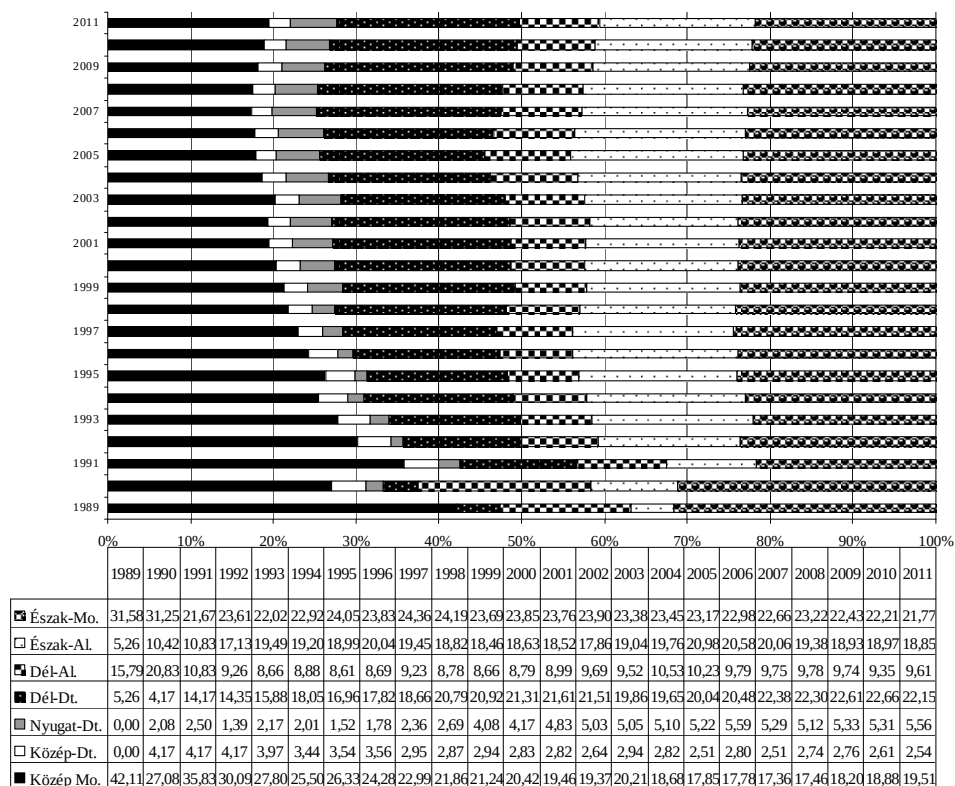
Függelék

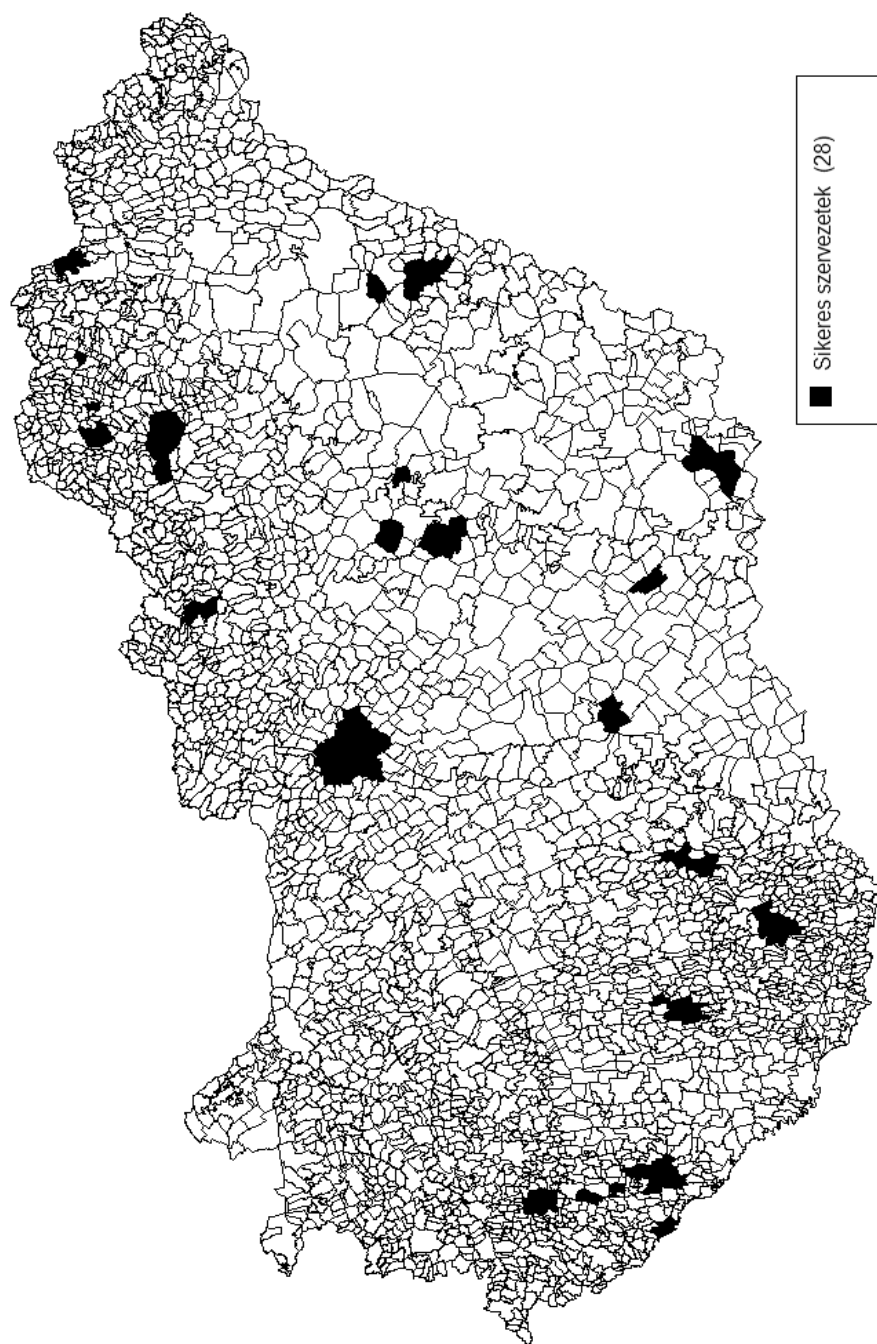
FI. A roma szervezetek törölt/bejegyzett aránya megyénként bontva

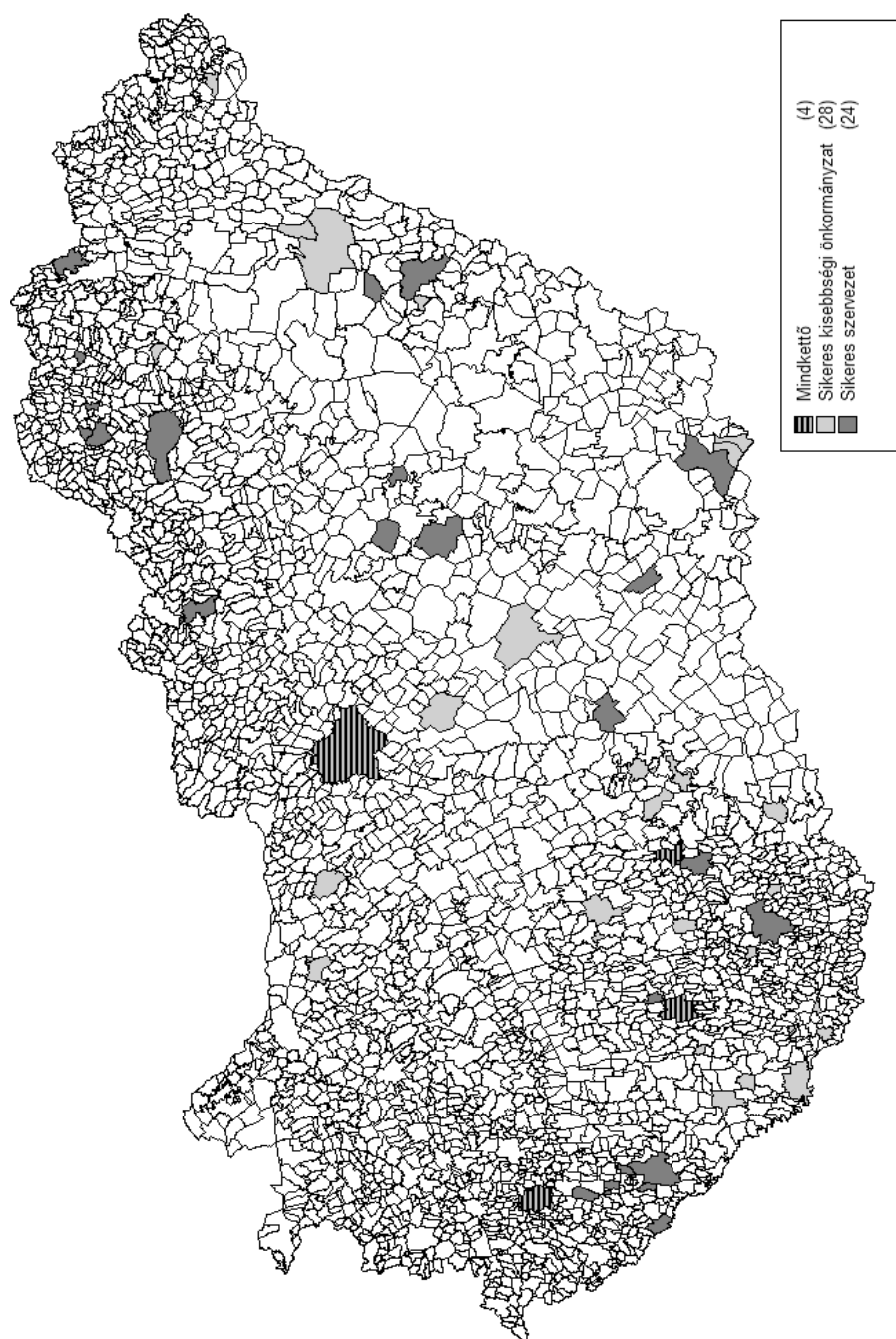
F2. Törölt szervezetek száma évenként bontva

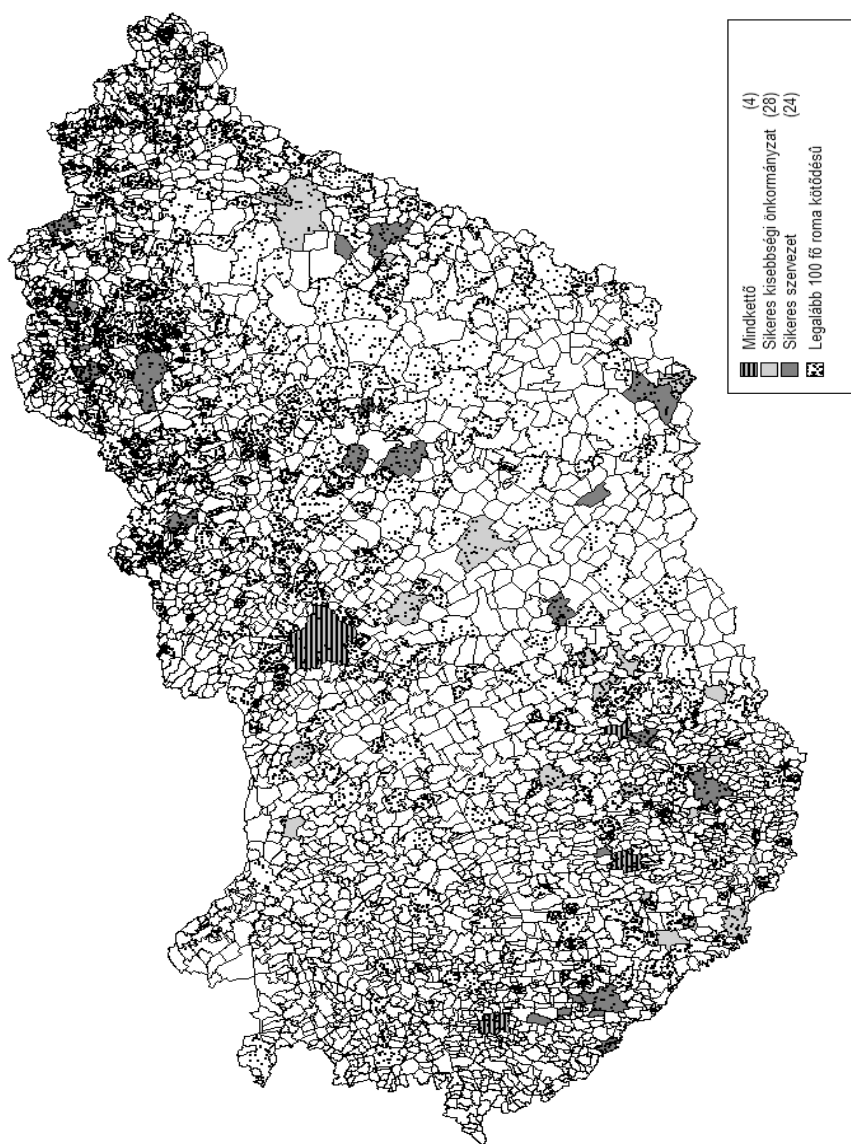
F3. Bejegyzett szervezetek regionális aránya évenként bontva

1. térkép. Sikeres roma civilszervezetek elhelyezkedése Magyarországon települései között

2. térkép. Sikeres roma civilszervezetek és cigány kisebbségi önkormányzatok elhelyezkedése Magyarország települései között

3. térkép. Sikeres roma civilszervezetek, cigány kisebbségi önkormányzatok és a 2001-es népszámlálás alapján 100 főnél nagyobb roma népesség elhelyezkedése Magyarországon települései között

³¹ Az alkalmazott grafika vizuálisan kissé csalóka, mivel minden települést azonos pontszám takar, így a kisebb településeken nagyobb a pontsűrűség, míg a nagyobb településeken kisebb. De a pontszám minden településen megegyező.

Médiafogyasztás és politikai beállítódás a magyarországi kisebbségi elit körében

Bevezetés

2009-ben az MTA Kisebbségkutató Intézete a Politikatudományi Intézettel közösen projektet folytatott le *Elit és innováció* elnevezéssel. A projekt részeként kérdőíves felmérést végeztek a magyarországi, a romániai és a szlovákiai kisebbségi vezetők körében.¹ Jelen tanulmány a magyarországi kisebbségi elit vizsgálatára szorítkozik,² ezen belül pedig a felmérésben részt vevők médiafogyasztási szokásainak és politikai beállítódásának bemutatására tesz kísérletet.

A Magyarországon lefolytatott vizsgálat az öt legnagyobb létszámú hazai kisebbség közül a cigány, német, román és szlovák kisebbségre irányult.³ Csurgó Bernadett és Megyesi Boldizsár megállapítása szerint az elitkutatásokban az intézményi-pozicionális elitfogalom alkalmazása a legjellemzőbb, ami egy-egy jelentősebb intézmény pozícióihoz köti az elitbe kerülés kritériumát.⁴ Huszár Tibor megfogalmazása szerint „a pozíció-elit megjelölés a társadalom irányításában, szellemi vezérlésében szerepet játszó intézmények, az azokban vezető beosztást, tisztséget betöltők körét fogja át”.⁵ Ezt a megközelítést alkalmazva a hazai kisebbségi elit körében lefolytatott vizsgálat során a kisebbségi önkormányzati pozíciókat betöltők között végezték el a felmérést. A kutatásvezetők álláspontjával egyetértve azonban úgy gondoljuk, hogy a kisebbségi önkormányzati pozíció önmagában nem lehet elegendő az elitbe való besoroláshoz,⁶ s a mandátumok birtokosai az adott kisebbségi csoport elitjének csupán egy szegmensét alkotják.

Felmerül tehát a kérdés, hogy kiket és milyen kritériumok alapján tekinthetünk

¹ A sajátos kisebbségi kérdéscsoportokat Szarka László, Tóth Ágnes és Papp Z. Attila állította össze. Kovách 2011:10.

² A témában a korábbi kutatásokat lásd: Tóth–Vékás 2011b

³ A 2001-es népszámlálás alapján a kisebbségi kötődésűek száma a következő: cigány 205 720; német 120 344; szlovák 39 266; román 14 781; horvát 25 730. A 2001. évi népszámlálásnak a KSH által közzétett adatai (24. kötet)

⁴ Csurgó–Megyesi 2011:149.

⁵ Huszár 1993:20.

⁶ Tóth–Vékás 2011a:395.

egy adott kisebbség elitjének, s a számos elitmeghatározás közül melyik alkalmas leginkább e csoport megjelölésére. Kézenfekvő követelmény elsősorban, hogy a vizsgált személy az adott kisebbségi csoporthoz tartozónak vallja magát, és az elitpozícióból származó előnyöket közössége javára fordítsa. Amennyiben például egy nemzetiségi képviselő – annak hiányában, vagy egyéb okból – nem saját nemzetiségi pártjának színeiben politizál,⁷ és tevékenysége során nem törekszik kisebbségi csoportja érdekeinek érvényesítésére, nem tekinthetjük a kisebbségi politikai elit – hanem legfeljebb a többségi politikai elit – tagjának.

Az elitpozícióhoz szükséges képességeket tekintve úgy gondoljuk, hogy a kisebbségi csoportokra is alkalmazható Valuch Tibor megfogalmazása, miszerint eliten „azokat értjük, akik személy szerint tartós befolyással rendelkeznek a társadalom ügyeinek intézésében; akik a társadalom működtetésében fontos szerepet betöltő komplex szervezetek vezetői közé tartoznak; akik döntéseikkel vagy véleményükkel képesek a társadalmi újratermelés folyamatának befolyásolására”.⁸ Ehhez hasonló elitfogalmat közöl Szalai Erzsébet is: „Az elitkutatók... az elit fogalmán... a hatalom legfőbb birtokosait értik – azokat, akik a társadalomban a legalapvetőbb, a társadalom életére leginkább kiható döntéseket tartósan meghozzák.”⁹ Lengyel György a gazdasági elittel kapcsolatban szintén a döntésbefolyásolási kompetenciát hangsúlyozza.¹⁰ Úgy gondoljuk tehát, hogy az elit fogalmát tekintve a kisebbségi közösségek esetében is a – csoport életét érintő kérdésekkel kapcsolatos – befolyásolási és érdekérvényesítési képesség a kulcsmomentum.

Az elitbe kerülés kritériuma mellett több szerző foglalkozik a szakirodalomban az elit társadalomban betöltött szerepével. Bibó István megfogalmazása szerint „az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre s az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon.”¹¹ Hasonlóan vélekedik a Szalai Erzsébet által idézett Pareto is, aki szerint az elit funkciója szintén a társadalmi magatartásminták felmutatásában ragadható meg.¹² Az említett két szerzővel szemben az elit – és a kisebbségi elit – szerepére vonatkozóan inkább Szalai véleményével értünk egyet. Érvelése szerint a magatartásminták felmutatása és követése megfigyelhető társadalmi jelenség, nem pedig az elitekkel szemben támasztott normatív, erkölcsi követelmény.¹³ Az elitek, vezetők tehát kifejezett akaratuk ellenére is irányt mutathatnak és mintaként szolgálhatnak a közösség

⁷ Ilonszki 2009:52.

⁸ Valuch, 2002: 121.

⁹ Szalai, 2001: 13.

¹⁰ Lengyel: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Budapest, Magvető, 1989. 16. Idézi Gyáni, 2001: 222.

¹¹ Bibó, 1986: 226.

¹² Szalai 2001: 19.

¹³ Uo.

számára. Egyetértünk továbbá azzal a megállapítással is, hogy kitüntetett szereppel bírnak az elit által követett értékek és a hozzájuk tartozó érdekvéonyesítési metóduok, hiszen ezek is magatartásmintaként jelenhetnek meg a közösség számára.¹⁴ Úgy gondoljuk tehát, hogy fentiek a kisebbségi közösségekre is érvényes megállapítások.

Ahogy a többségi elitet, úgy véleményünk szerint a kisebbségi elitet sem lehet egységes társadalmi csoportnak tekinteni. A szakirodalomban gyakran használt, társadalmi alrendszereknek megfelelő – politikai, gazdasági, kulturális¹⁵ – elitfelosztást a kisebbségi közösségek esetében is alkalmazhatjuk, a csoporttagok elérésére pedig az intézményi-pozicionális megközelítés tűnik a legalkalmasabbnak. Vagyis a kisebbségi elitekről akkor kaphatunk teljesebb képet, ha a kisebbségi önkormányzati pozíciók mellett a gazdasági elithez tartozókat, valamint a kisebbségekhez kötődő oktatási, tudományos, és kulturális intézmények vezetőit is bevonjuk a vizsgálatba. Ahogy fentebb említettük, a jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatás a kisebbségi önkormányzati képviselőkre fókuszál.

A mintavételi eljárás során a kutatók a kisebbségi törvény 1993. évi meghozatala után – 1994-ben, 1998-ban, 2002-ben és 2006-ban – tartott négy kisebbségi önkormányzati választáson mandátumot szerzett képviselőkből alakítottak ki mintát. Azon személyek kerültek kiválasztásra, akik a fenti négy választás során legalább egy alkalommal országos és legalább kétszer települési mandátumot szereztek, illetve azok, akik nem voltak ugyan országos önkormányzati tagok, viszont legalább háromszor lettek települési kisebbségi önkormányzati képviselők. Az így kialakított mintából a nemek aránya, a korösszetétel és a lakott település típusa szerint reprezentatív mintát vettek. Tóth Ágnes és Vékás János megállapítása szerint a magyarországi kisebbségi önkormányzatokhoz tartósan kötődő személyeket indokolt volt az adott kisebbségi közösség elítje mintájának tekinteni.¹⁶

A kérdőív egyes blokkjai az alanyok által nyíltan vállalt értékek, szokások és nézetek feltárására irányultak. A szerkesztők kíváncsiak voltak például a médiafogyasztási szokásokra, a pártpreferenciára, a politikai nézetekre és a választási hajlandóságra. Ezen túl a státuszára vonatkozó, valamint az életszínvonallal és a társadalmi presztízzsel való elégedettség is a vizsgálat tárgyát képezte. Ugyanakkor a kérdőív szerkesztői a latens értékek feltárására is kísérletet tettek. Ezt a célt szolgálták azok a kérdések, amelyek az alanyok Magyarországhoz, illetve az Európai Unióhoz fűződő viszonyára, individualista, illetve kollektivistá gondolkodásmódjára próbálnak rávilágítani. Egy további kérdéssor azt tudakolta, hogy a kérdezett mely személyeket tart a gazdasági, politikai és kulturális elit tagjának saját kisebbségi csoportja, illetve a magyar társadalom egésze tekintetében.

¹⁴ Szalai, 1996: 65.

¹⁵ Csurgó–Kovách, 2003: 189; Szalai, 2001:19.

¹⁶ Tóth–Vékás (2011a): 395–396., 435.

Jelen tanulmányban a médiafogyasztásra és a pártpreferenciára, illetve a politikai szerepvállalásra vonatkozó válaszokat, valamint ezek összefüggéseit vesszük vizsgálat alá.

Módszertani megfontolások

A felmérésben összesen 522 személy – 219 cigány, 128 német, 122 szlovák és 53 román nemzetiségű – vett részt. Mindegyik kisebbség esetében magasabb a férfiak aránya a nők arányánál, a kérdezettek csaknem kétharmada 40–59 éves, és több mint felük községben él. A cigányok és a románok esetében a legmagasabb a férfiak és a községben élők aránya.¹⁷ Átlagban a legalacsonyabb iskolai végzettséggel a cigányok rendelkeznek, őket követik a románok és a németek, a legiskolázottabbak pedig a szlovák válaszadók.

A lekérdezésre 2009 szeptembere és novembere között került sor. Az interjúk 95%-a személyes megkereséssel készült, az alanyok 5% pedig elektronikus formában töltötte ki a kérdőívet. A kérdőív a médiafogyasztással kapcsolatban két, a pártpreferenciával, a szavazói hajlandósággal és a politikai szerepvállalással kapcsolatban pedig tizenhárom kérdést fogalmazott meg.

A kutatók a médiafogyasztással kapcsolatos szokásokat elsősorban az újságolvasási szokásokon keresztül igyekeztek lemérni. A kérdőív szerkesztői a megnevezett 10 újságon túl – *Blikk*, *Bors*, *Magyar Hírlap*, *Magyar Nemzet*, *Metro*,¹⁸ *Napi Gazdaság*, *Nemzeti Sport*, *Népszabadság*, *Népszava*, *Világgazdaság* – a helyi, megyei lap, az egyéb, illetve a nem olvas napilapot válaszlehetőséget kínáltak fel az interjúalanyok számára. Ezek közül kellett minden kérdezettnek kiválasztania, hogy mely lapot olvassa a *leggyakrabban*, illetve mely további lapokat *olvassa még rendszeresen*. Amennyiben az alany nem említette az adott lapot, a kérdezőbiztosok ezt a tény is rögzítették a kérdőívben.

A médiafogyasztásra vonatkozó másik kérdés azt tudakolta, hogy a válaszadók nyomon követik-e a nemzetiségi média orgánumait. A kérdezőbiztosok az interjúalanyok négyféle válaszát rögzítették (*csak az írott sajtót, csak az elektronikus médiát – TV, rádió, internet –, mindkettőt, egyiket sem*).

Tanulmányunk első felében tehát a fenti két kérdésre adott válaszokat vizsgáljuk meg. Az alacsony esetszámok okozta nehézségek kiküszöbölése érdekében és a jobb átláthatóság céljából gyakran – a hasonló jellegű lapokból készített – összevont kategóriákkal dolgoztunk, így a politikai szempontból bal-, illetve jobboldali lapokat, a gazdasági jellegű lapokat, valamint a bulvársajtó kiadványait

¹⁷ I. m. 399., 403–404.

¹⁸ A kérdőívben Metro elnevezés szerepel, azonban 2008 augusztusától a lap hivatalos neve Metropolis. <http://www.origo.hu/gazdasag/hirek/20080807-nevet-valtoztatott-a-metro-ujsg.html>

együttesen kezeltük. Vizsgálat tárgyát képezte továbbá az átlagosan olvasott lapok száma és a nemzetiségi hovatartozás összefüggéseinek megvilágítása is.

A kérdőív politikával kapcsolatos blokkja először a pártszimpátiát igyekezett felmérni. Az alanyoknak nyolc megnevezett pártról (*Fidesz, MSZP, SZDSZ, MDF, KDNP, Jobbik, MIÉP, Munkáspárt*) kellett eldönteniük, hogy azok mennyire rokonszenvesek. Az értékelésre egy hétfokú skálát alkalmaztak, melynek két végpontján a *nagyon rokonszenves* (7), illetve az *egyáltalán nem rokonszenves* (1) válaszlehetőség kínálkozott. Hasznosnak tűnt a hétfokú skálát háromfokúra csökkenteni, és ezáltal az egyes nemzetiségi csoportok pártokhoz való viszonyát pozitív vagy negatív előjellel, illetve a semleges jelzővel illetni.

A pártszimpátia vizsgálata után a kérdőív a felmérésbe bevont személyek politikai nézetei iránt érdeklődött. Az alanyokat arra kérték, hogy helyezték el politikai nézeteiket egy olyan kilencfokú skálán, melyen az 1-es érték a *leginkább jobboldali*, a 9-es pedig a *leginkább baloldali* nézeteket jelöli. Ebben az esetben is alkalmaztuk az összevonás módszerét, amely alapján a válaszadókat bal- vagy jobboldali beállítódásúnak, illetve közömbösnek tekintettük az önbesorolás alapján.

Az egyes nemzetiségek válaszainak bemutatása után magyarázó modell építésével arra kerestük a választ, hogy a nemzetiségi hovatartozás befolyásolja-e a válaszadó pártszimpátiáját, illetve politikai beállítódását.

Az újságolvasási szokások és a pártszimpátia, illetve a politikai beállítódás közötti korrelációk¹⁹ is a vizsgálat tárgyát képezték.²⁰ Ezek közül főleg a politikai színezetű lapok olvasása és a pártszimpátia kapcsolata tűnt érdekesnek, így az egyéb lapok és a pártok iránt táplált rokonszenv közötti összefüggések bemutatásától az esetek többségében eltekintettünk. Mivel az egyes nemzetiségek válaszaiban mutatkozó különbségek feltárását tartjuk elsősorban relevánsnak, az egész mintára vonatkozó korrelációk bemutatását ugyancsak mellőztük.

A kérdőív szerkesztői a következő kérdéscsoportban arra voltak kíváncsiak, hogy a felmérés pillanatában milyen mértékű a választási hajlandóság, továbbá a kérdezett mely pártra szavazna jelenleg, illetve mely pártra szavazott az 1990-es és a 2006-os országgyűlési választások alkalmával.

Végül a felmérés idején érvényes, illetve az egykori politikai szerepvállalásra vonatkozó kérdések zárják a politikai kérdésblokkot. Az alanyoknak arról kellett nyilatkozniuk, hogy párttagok-e jelenleg, vezető pozícióban vannak-e, továbbá vállaltak-e szerepet az egykori MSZMP-ben és a KISZ-ben.

¹⁹ Korreláció: a változók közötti lineáris kapcsolat szorosságát és irányát mutatja meg. A korrelációs együttható értékei: 0–0,2: gyenge pozitív; 0,2–0,7: közepes pozitív; 0,7–1: erős pozitív; (-0,2)–0: gyenge negatív; (-0,7)–(-0,2): közepes negatív; (-1)–(-0,7): erős negatív. Sajtos–Mitev, 2007: 204–205.

²⁰ Kizárólag a szignifikáns korrelációk bemutatására szorítkozunk. Szignifikáns a kapcsolat két változó között, ha legfeljebb 5% valószínűséggel kaphatnánk pusztán a mintavételi hibából eredően olyan erős összefüggést, amelyet megfigyeltünk. Babbie, 2003: 520.

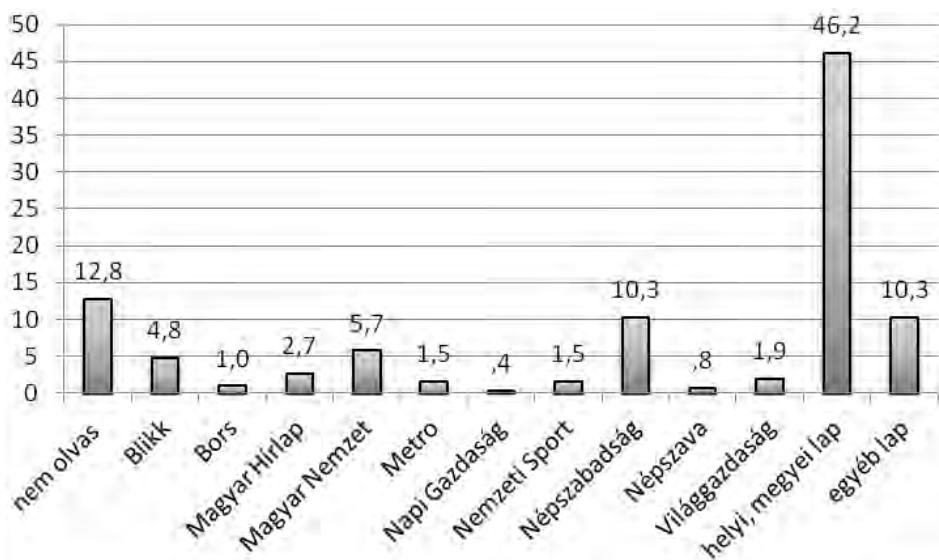
Médiafogyasztási szokások

A legnépszerűbb napilapok

A kérdőíven felsorolt lapok közül a *helyi, megyei lapok* kivételével minden esetben sokkal magasabb azoknak az aránya, akik egyáltalán nem említik az adott lapot, mint az olvasóké. Ez azt vonja maga után, hogy a nemzetiségek összehasonlításánál tett megállapításaink többnyire viszonylag alacsony számú válaszadóra vonatkoznak, amit érdemes szem előtt tartani.

A kérdezettek újságolvasási szokásaival kapcsolatban először is arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen arányban sorolták az első helyre a megnevezett újságokat. Tehát a továbbiakban csak a „*leggyakrabban olvassa*” válaszok megoszlásával foglalkozunk, a „*még olvassa*” lehetőséget pedig figyelmen kívül hagyjuk.

Ahogy azt az alábbi grafikon mutatja, az interjúalanyok tetemes hányada (46,2%) azt vallotta, hogy a helyi, megyei lapokat vásárolja a leggyakrabban. A *Népszabadság*ot és az egyéb lapokat is csupán a kérdezettek 10,3%-a olvassa a legszívesebben, a többi lapot pedig még ennél is kevesebben. A válaszadók csaknem 13%-a egyik lehetőséget sem jelölte meg. (1. ábra)

1. ábra. Leggyakoribb olvasás (%)

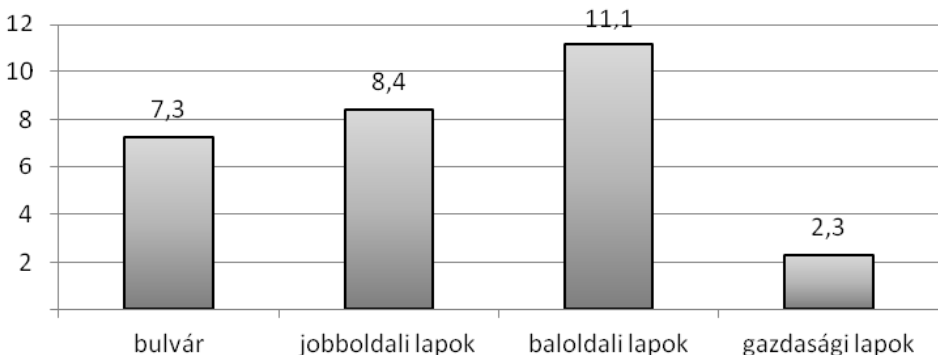
A leggyakoribb olvasottsági adatok az egyes nemzetiségekre lebontva is többnyire rendkívül alacsony esetszámokat mutatnak. A *helyi, megyei* sajtókiadványok a románok (58%), az *egyéb* lapok a cigányok (13,2%) és a szlovákok (12,3%) kö-

rében a legnépszerűbbek, a *Népszabadság*ot pedig elsősorban a szlovákok (14%) vásárolják.

A legnépszerűbb laptípusok

Az alacsony esetszámokból adódóan célszerű volt együtt kezelni a baloldali (*Népszabadság*, *Népszava*), illetve a jobboldali sajtót (*Magyar Hírlap*, *Magyar Nemzet*) képviselő lapokat, valamint a két gazdasági jellegű (*Napi Gazdaság*, *Világ Gazdaság*) újságot. A *Blikket*, a *Borsot* és a *Metro*²¹ újságot pedig a bulvár-lapok csoportjába soroltuk. Az egyetlen sportújságot (*Nemzeti Sport*), a *helyi, megyei lapok* csoportját és az *egyéb* kategóriát nem tudtuk összevonni egyéb változókkal.

Megvizsgálva az egyes laptípusok leggyakoribb olvasottságát a következő megállapításokat tehetjük. Baloldali lapokat az összes kérdezett 11%-a, míg jobboldali sajtótermékeket csak kevesebben, 8,4% olvas leggyakrabban. A bulvársajtó kiadványait az összes kérdezett 7,3%-a, a két gazdasági lapot pedig együttesen is csak az összes válaszadó 2,3%-a választja leggyakrabban. (2. ábra)

2. ábra. Leggyakoribb olvasás laptípusok szerint (%)

Vagyis 2009 őszén a felmérésben részt vevők a helyi, megyei lapokból tájékozódtak a legszívesebben, míg a baloldali sajtókiadványokból ritkábban. Ezek viszont népszerűbbek voltak a jobboldali lapoknál.

²¹ A Metro újság Budapesten és 58 nagyvárosban elérhető ingyenes napilap, melyet nagy forgalmú, sűrűn lakott városközpontokban és tömegközlekedési eszközökön terjesztenek. www.metropolbusiness.hu

Rendszeres újságolvasási szokások

A válaszadók újságolvasási szokásairól teljesebb képet kaphatunk, ha a rendszeres olvasási szokásokat vesszük szemügyre. Ennek érdekében az egyes lapok, illetve laptípusok tekintetében a *leggyakrabban* és a *még olvassa* kategóriát együttesen is megvizsgáltuk.

Bulvár jellegű lapok

Ahogy fentebb említettük, a *Blikk*, a *Bors* és a *Metro* újságot a bulvársajtó termékeinek tekintettük. Ezek közül a *Blikk* tűnik a legnépszerűbbnek, hiszen a válaszadók több mint negyede nyilatkozta, hogy olvassa. A kisebbségek közül a cigányok csaknem harmada (32%), a románok több mint negyede (28,3%), a szlovákok több mint ötöde (22,1%), de a németeknek is közel 19%-a olvassa rendszeresen. A *Borsot* a cigányok, valamint a szlovákok olvassák a legmagasabb arányban (10%, 6%), míg a *Metro* újság a németek és a szlovákok között a legnépszerűbb (15,6%, 13,1%). A *Metro* újság nagyobb népszerűségét az utóbbi két nemzetiség körében az a körülmény is befolyásolhatta, hogy ez a napilap a községekben élők számára nem elérhető, és a négy kisebbség közül a németek és a szlovákok körében a legalacsonyabb a községekben élők aránya.

Az említett három lapot együttesen az összes kérdezett több mint harmada olvassa rendszeresen. A válaszokat összevonva megállapítható, hogy a cigányok kedvelik legjobban a bulvársajtót. Közülük a kérdezettek 38,4%-a olvassa rendszeresen legalább az egyiket a fenti lapok közül. A román kérdezettek több mint harmadáról (35,8%) mondható el ugyanez, de a német (31,3%) és a szlovák (27,9%) interjúalanyok körében is népszerűek a bulvárlapok. (3. ábra)

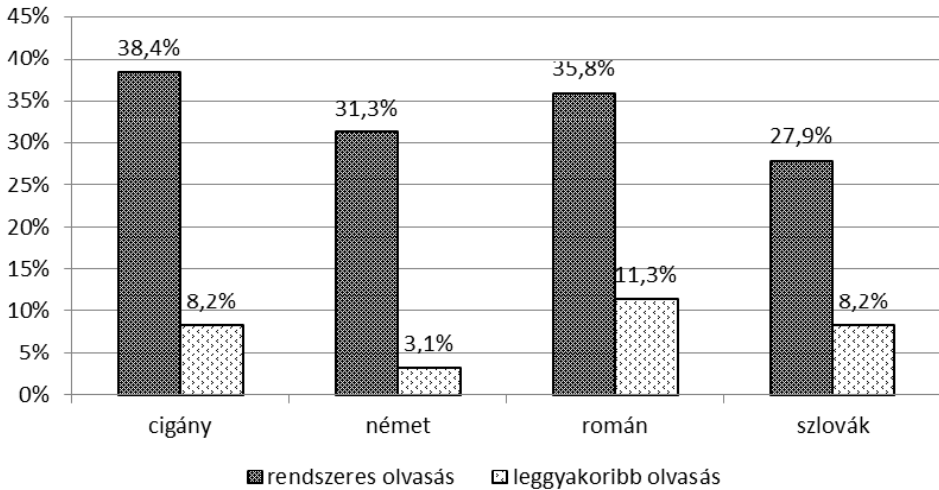
A fenti három lap együttes olvasottságáról a teljes népességre vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal. Egy felmérésből azonban tudjuk, hogy 2009 második felében a 15 évesnél idősebb magyar lakosság körében a legolvasottabb fizetős napilap a *Blikk* volt (12,9%, jelen mintában 26,1%), a negyedik helyet pedig a *Bors* szerezte meg. Az ingyenesen hozzáférhető *Metrót* ebben a periódusban 5,9% (jelen mintában 11,5%) olvasta.²² Vagyis – 2009 második felében – a *Blikket* és a *Metrót* a válaszadók magasabb arányban részesítették előnyben, mint a felnőtt magyar lakosság.²³

A bulvárlapok leggyakoribb olvasottságát nemzetiégi bontásban vizsgálva azt

²² GfK Hungária-Ipsos, Nemzeti MédiaAnalízis 2009. II. félév.
http://www.gfk.hu/imperia/md/content/gfk_hungaria/pdf/press_h/2010/press_2010_03_18_h.pdf;
<http://www.mediapiac.com/digitalis-lap/2010-4-szam/A-kozeleti-lapok-helyzete-a-csokkenopolitikai-erdeklodes-idejen/655/>. (a továbbiakban MédiaAnalízis 2009. II. félév)

²³ A *Bors* olvasottsága jelen mintában 6,5%, 2010-ben a magyar felnőtt lakosság körében 3,4%. GfK

láthatjuk, hogy ezeket a kiadványokat leggyakrabban a románok (11,3%) és a cigányok olvassák. (3. ábra)

3. ábra. Bulvárlapok olvasása

Ha a rendszeres és a leggyakoribb bulvárfogyasztási adatokat összevetjük (3. ábra), kitűnik, hogy a román kérdezettek a leggyakoribb olvasás terén az első helyen állnak, és a rendszeres olvasás terén is csak a cigányok előzik meg őket. Ennek megfelelően a cigányok a rendszeres bulvárfogyasztás terén megelőzik a többi nemzetiséget, a leggyakoribb fogyasztás terén pedig – holtversenyben a szlovákokkal – a második helyen állnak. Ez alapján tehát bátran állíthatjuk, hogy a román és a cigány kérdezettek bizonyulnak a leginkább fogékonyak a bulvársajtó kiadványaira, megelőzve ezzel a szlovák és német nemzetiségűeket.

Baloldali lapok

A baloldali kötődésű lapok közül a *Népszabadságnak* jóval népesebb az olvasótábor, mint a *Népszavának* (22,6%, 4,4%).²⁴ A *Népszabadságot* a szlovák kérdezettek majdnem harmada (32,8%), a románok több mint 28%-a, a németek ötöde, a cigányoknak pedig csaknem 17%-a olvassa rendszeresen. A nemzetiségek közötti különbségek ennél jóval csekélyebbek a *Népszava* olvasói között. A cigá-

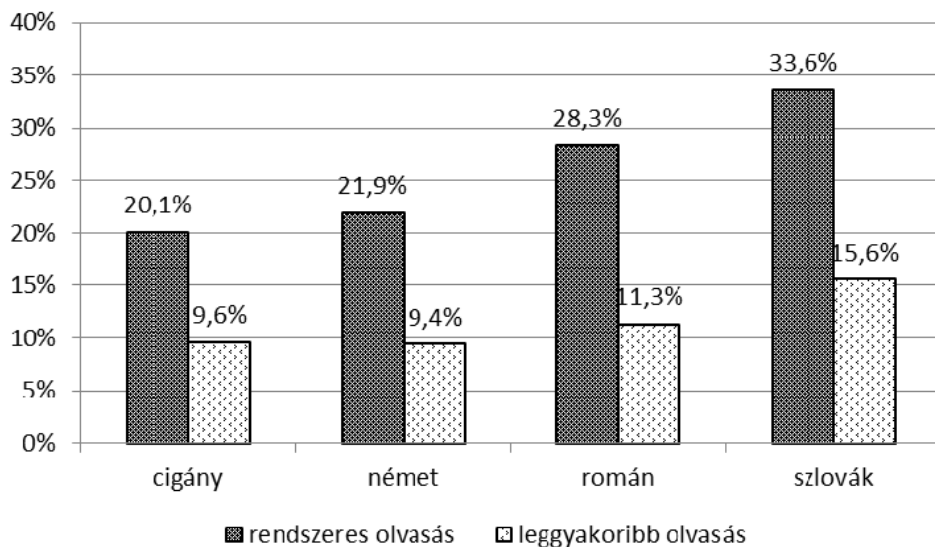
Hungária-Ipsos MédiaAnalízis. Közli: Kántor Kata http://www.epitomarketing.hu/download/kantor_kata.pdf. (a továbbiakban MédiaAnalízis)

²⁴ A *Népszava* olvasótábor 2010-ben a felnőtt magyar lakosság körében 1%. MédiaAnalízis.

nyok és a szlovákok 5%-a, a németek alig 4%-a és mindössze egy román vallotta, hogy rendszeresen kézbe veszi ezt a lapot. Az átláthatóság kedvéért a baloldali kötődésű újságok olvasóinak válaszait is összevontuk. Összességében a kérdezettek majdnem negyede olvassa rendszeresen a fenti két lap legalább egyikét. Ezen belül a szlovák nemzetiségűek több mint harmada, a románok 28%-a, de a német és a cigány kérdezetteknek is több mint ötöde tájékozódik rendszeresen a baloldali sajtókiadványokból. (4. ábra)

A kérdezettek körében a baloldali sajtót kifejezetten népszerűnek tekinthetjük a társadalom egészéhez képest, hiszen 2009 második felében a magyar felnőtt lakosság csupán 3,2, míg a válaszolók 22,6%-a tájékozódott a *Népszabadságból*.²⁵

A leggyakoribb olvasás tekintetében szintén a szlovák nemzetiségűek állnak az első helyen (15,6%), őket a románok követik (11%), a cigányok és németek aránya pedig 10% alatt marad ebben a bontásban. (4. ábra)

4. ábra. Baloldali lapok olvasása

A baloldali sajtókiadványok rendszeres és leggyakoribb (4. ábra) fogyasztása egyaránt azt mutatja, hogy elsősorban a szlovákok, másodsorban pedig a román válaszadók preferálják a baloldali lapokat. Emlékezzünk arra, hogy a román nemzetiségű válaszadók a helyi, megyei sajtókiadványok leggyakoribb olvasói, és a bulvársajtó olvasói között is az elsők között szerepeltek.

²⁵ MédiaAnalízis 2009. II. félév.

Jobboldali lapok

A következő lépésben a jobboldali lapok olvasottságát vizsgáltuk meg. A *Magyar Hírlap* olvasói között a német nemzetiségűek mutatják a legnagyobb arányt (9,4%), igaz, nem sokkal előzik meg a cigányokat és a szlovákokat (8,7%, 8,2%). Jóval markánsabb különbségeket figyelhetünk meg a *Magyar Nemzet* olvasottságának vizsgálatakor. A német kérdezettek több mint negyede (26,6%), a szlovákok több mint ötöde (21,3%) olvassa a lapot rendszeresen, míg a cigányok körében csak 10%-os ez az arány. A román kérdezettek közül mind a *Magyar Hírlapot*, mind a *Magyar Nemzetet* csupán hárman olvassák rendszeresen.

A fentebb említett felmérés szerint 2009 második felében a tizenöt évesnél idősebb magyar lakosság 2,2%-a tájékozódott a *Magyar Nemzet*ből, mely a legolvasottabb fizetős sajtótermékek listáján az ötödik helyet foglalta el.²⁶ Válaszadóink körében ez az arány ennek több mint hétszerese (16,3%), és ahogy láttuk, a német és a szlovák képviselők preferenciája okozza a lap felülreprezentáltságát.

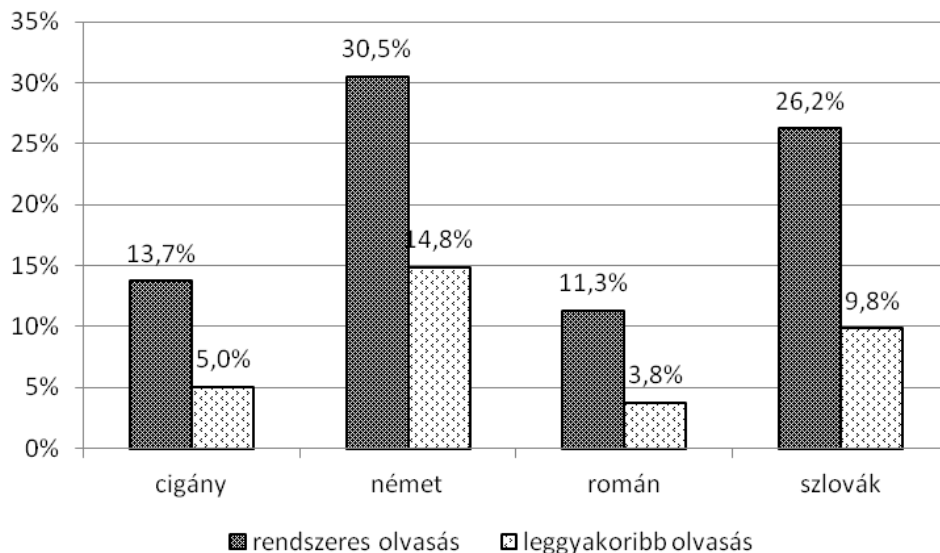
A két lap olvasottságára vonatkozó válaszokat összevonva megállapítható, hogy a kérdezettek ötöde preferálja a jobboldali sajtót. Korábban megállapítottuk, hogy a baloldali újságokat az interjúalanyok negyede, a bulvárlapokat pedig több mint harmada vásárolja rendszeresen. Azaz a kérdezettek körében többen olvasnak rendszeresen baloldali újságokat, mint jobboldaliakat.

A németek több mint 30%-a, a szlovákoknak pedig több mint negyede tájékozik a jobboldali sajtóból, míg a cigány és a román kérdezettek jóval kevesebben (13,7%, 11,3%) (5. ábra). A leggyakoribb olvasást vizsgálva szintén a német és szlovák kérdezettek foglalják el az első két helyet (15%, 10%). (5. ábra)

Fentiek alapján megállapítható, hogy a német és a szlovák nemzetiségű kérdezettek vásárolják leginkább a jobboldali sajtót, őket követik a cigányok, míg végül a román válaszolók zárják a sort.

Érdemes figyelni arra, hogy kizárólag a németek esetében figyelhető meg magasabb olvasási arány a jobboldali sajtónál a baloldalihoz képest (rendszeres olvasás: 30,5%, 21,9%; leggyakoribb olvasás: 14,8%, 9,4%). Vagyis amellet, hogy a németek után a szlovákok tűnnek a jobboldali sajtó legaktívabb fogyasztóinak, ők magasabb arányban olvasnak baloldali lapokat, mint jobboldaliakat.

²⁶ MédiaAnalízis 2009. II. félév.

5. ábra. Jobboldali lapok olvasása

Gazdasági lapok

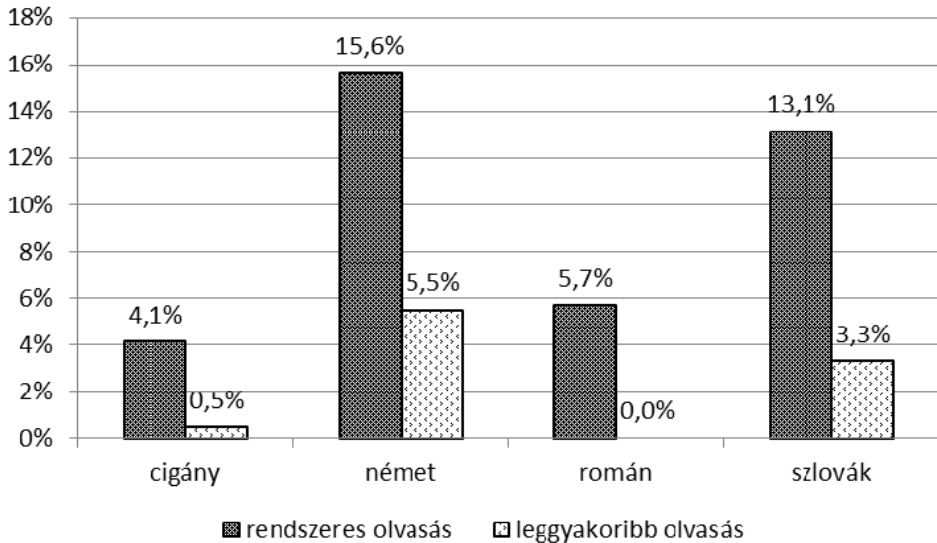
A *Napi Gazdaság* és a *Világgazdaság* nem rendelkezik népes olvasótáborral a kérdezettek körében.²⁷ A két gazdasági lapot összességében is csak a kérdezettek 9,2%-a részesíti előnyben. A két lapot külön-külön és együttesen (6. ábra) is a német és szlovák válaszadók választották a legtöbben (15,6%, 13,1%), és ugyanez mondható el a leggyakoribb olvasottság tekintetében is. (6. ábra) Azaz összességében a németek és a szlovákok a leginkább fogékonyak a gazdasági témájú sajtókiadványokra a négy nemzetiség közül.

A német és a szlovák válaszadók látványosan nagyobb részesedése a cigányokhoz és a románokhoz viszonyítva hasonló képet mutatott, mint a jobboldali lapok vizsgálatánál. Vagyis mind a jobboldali, mind a gazdasági lapokat preferálók nagyobb valószínűséggel kerülnek ki a német és a szlovák, mint a cigány és a román képviselők közül.

Nemzeti Sport

A kérdőív listáján szereplő egyetlen sportújságot csupán a kérdezettek 9%-a említette. 2009 második felében ez a lap volt a második legolvasottabb fizetős

²⁷ A *Napi Gazdaság* és a *Világgazdaság* olvasottsága a mintában, illetve 2010-ben a felnőtt magyar lakosság körében: 3,6% és 0,2%; 7,9% és 0,3%. MédiaAnalízis.

6. ábra. Gazdasági lapok olvasása

napilap az országban, és a 2010-es adatok alapján valószínűsíthető, hogy 2009-ben népszerűbb volt alanyaink, mint a felnőtt lakosság körében.²⁸ A Nemzeti Sport a cigányok körében bizonyult a legnépszerűbbnek (10%), de a nemzetiségek közötti különbség nem számottevő. A cigány kérdezettek a sportújságon kívül csak a bulvárlapok fogyasztása terén mutattak magasabb arányt a többi nemzetiségnél.

Helyi, megyei lapok

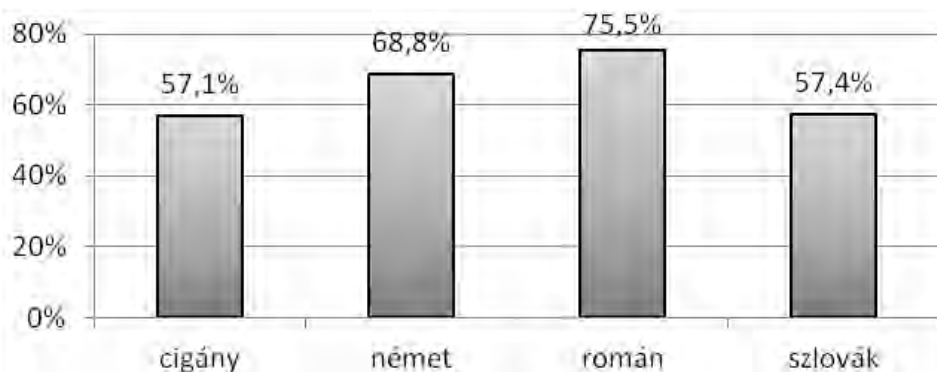
A helyi, megyei lapok rendszeres olvasása tekintetében bizonyultak a legaktívabbnak a felmérés résztvevői. Az összes kérdezett csaknem 62%-a tájékozódik az ilyen jellegű újságokból. 2009 második felében a felnőtt magyar lakosság körében is a megyei lapok vezették a népszerűségi listát, 28% vallotta, hogy a helyi sajtót kedveli a leginkább.²⁹ A kérdezettek körében tehát több mint kétszer annyian tájékozódnak a helyi sajtóból, mint a felnőtt lakosság.

A román nemzetiségűek háromnegyede, a németek közel 70%-a, a szlovákok és a cigányok 57%-a vásárolja rendszeresen a helyi sajtótermékeket. (7. ábra) A románok a kérdőívben szereplő tíz napilapból hétnél nagyon alacsony esetszámot mutatnak. A helyi, megyei lapoknál viszont kiugró olvasási arány tapasztalható.

²⁸ 2010-ben a felnőtt magyar lakosság 4,4%-a olvasta a *Nemzeti Sportot*. MédiaAnalízis.

²⁹ MédiaAnalízis 2009. II. félév.

Emlékezzünk arra, hogy e lapok leggyakoribb olvasásánál is a románok álltak az első helyen, vagyis őket tekinthetjük a helyi sajtó legaktívabb fogyasztóinak.

7. ábra. Helyi, megyei lapok olvasása

Egyéb lapok

A kérdőívben megnevezett lapok alacsony olvasási arányát – a helyi, megyei sajtó népszerűségén túl – némileg ellensúlyozza az a tény, hogy a kérdezettek több mint negyede az egyéb kategóriát jelölte meg. A románok több mint 37%-a, a szlovákok harmada, a németek negyede, a cigányoknak pedig több mint ötöde vallotta, hogy valamely egyéb újságot részesíti előnyben.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a kérdezettek leginkább a helyi, megyei sajtótermékeket vásárolják (61,9%), akárcsak a felnőtt magyar lakosság, de szép számmal akadnak olvasói a bulvársajtónak (33,9%) és az egyéb lapoknak is (26,8%). A baloldali lapok (24,5%) népszerűbbek a jobboldaliaknál (20,5%). A legkevésbé a gazdasági újságokat és a sportújságot olvassák a válaszadók (9–9%).

A baloldali sajtótermékek leginkább a szlovák és a román válaszadók között népszerűek. A jobboldali és a gazdasági lapok iránt elsősorban a németek és a szlovákok mutatnak érdeklődést. A bulvárlapokra a cigány és a román kérdezettek a legfogékonyabbak, a helyi, megyei, illetve az egyéb kiadványokat pedig a román nemzetiségűek vásárolják a legmagasabb arányban.

A 2009. második félévi, illetve ennek hiányában a 2010-es adatokkal való összehasonlítás alapján elmondható, hogy minden vizsgált lap olvasottsága magasabb a felmérésben részt vevők körében a felnőtt magyar lakossághoz képest. Ez nem meglepő, mivel az elitekről általában nagyobb aktivitást feltételezünk a médiafogyasztás terén, mint a többségről. Ebből a szempontból sokkal érdekesebb lenne a többségi elit és a kisebbségi elit, valamint az adott kisebbségi csoport és a kisebbségi elit összehasonlító vizsgálata. Megfelelő adatok hiányában azonban egyelőre erre nincs lehetőségünk.

Az olvasott lapok száma

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy a kérdezettek – saját bevallásuk szerint – összesen hány lapból tájékozódnak. 12% azt nyilatkozta, hogy egyáltalán nem olvas napilapot. A válaszolók több mint negyede egy újságból tájékozódik rendszeresen. A legnagyobb részt azok teszik ki, akik két újságot olvasnak (32%), de szép számmal akadnak olyanok is, akik három (16,3%), illetve négy vagy annál több (13,8%) lapot jelöltek meg a kérdőíven. A kérdezettek átlagosan 2, míg 2009 második felében a felnőtt magyar olvasók 3,7 lapot vettek a kezükbe,³⁰ vagyis az olvasott lapok számát tekintve a válaszadók elmaradnak a felnőtt lakosság egészétől.

A négy kisebbség közül a szlovákok bizonyulnak a legaktívabb újságolvasóknak, hiszek ők átlagosan 2,25 lapot olvasnak rendszeresen. A másik pólust a cigányok képviselik 1,84-es értékkel. (1. táblázat)

1. táblázat. Hány lapot olvasnak átlagosan nemzetiségek szerint

	Átlag	Kérdezettek száma
Cigány	1,84	219
Német	2,16	128
Román	2,13	53
Szlovák	2,25	122
Összes	2,04	522

A magyarázó modell azonban nem bizonyította, hogy a nemzetiségi hovatartozás hatással lenne az olvasott lapok számára. A lakóhely típusa viszont szignifikánsan befolyásolja az olvasott lapok számát. A fővárosi lakosok közel három, a vidéki városiak több mint két, a községekben élők pedig kevesebb, mint két újságot olvasnak rendszeresen. Míg a legkevesebb lapot olvasó cigány kérdezettek csaknem kétharmada, addig a legaktívabbnak mutató szlovákoknak kevesebb, mint a fele él községekben. A fővárost vizsgálva ennek ellenkezőjét tapasztalhatjuk. Míg a szlovák képviselők 15, addig a cigányoknak csupán 2,3%-a él Budapesten.

Szignifikáns összefüggés mutatkozott továbbá az olvasott lapok száma és az iskolai végzettség között is. A magasabb iskolai végzettség több napilap olvasásával jár együtt. Ahogy fentebb láttuk, átlagban a legalacsonyabb végzettséggel a cigányok rendelkeznek, a legiskolázottabbak pedig a szlovák válaszadók. Ez a sorrend pedig megfelel az olvasott újságok számánál tapasztaltakkal. Vagyis a különbségeket nem a nemzetiségi hovatartozás, hanem inkább a lakóhely típusa és az iskolai végzettség befolyásolja.

³⁰ MédiaAnalízis 2009. II. félév.

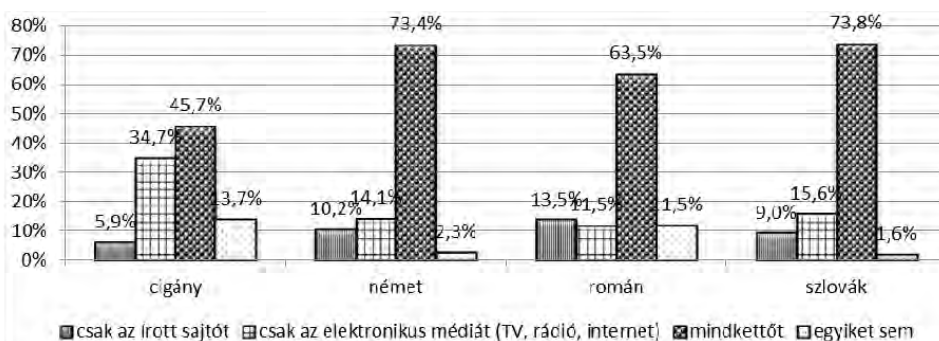
Ezek után megpróbáltunk fényt deríteni arra, hogy milyen lapkombinációk fordulnak elő leggyakrabban a több lapot olvasók körében. Csupán annyi érdekesség mutatkozott, hogy a baloldali és a jobboldali sajtót párhuzamosan követi figyelemmel az összes kérdezett 2,1%-a. Azaz ennél a tizenegy személynél a politikai jellegű sajtótermékek fogyasztásából nem vonhatunk le következtetéseket a pártszimpátiára vonatkozóan.

A kisebbségi elit és a nemzetiségi média

A médiafogyasztási szokások feltérképezésére szolgáló másik kérdés arra irányult, hogy az alany a nemzetiségi média mely fajtáit követi nyomon.

A kérdezettek 92%-a azt vallotta, hogy figyelemmel kíséri a nemzetiségi médiát, és csupán 8% nyilatkozta, hogy nem érdeklődik iránta. A többség, csaknem 61% mind az írott sajtót, mind az elektronikus médiát figyelemmel kíséri. Kizárólag utóbbit a válaszadók csaknem 23, előbbi több mint 8%-a jelölte meg.

A kisebbségek összehasonlításából kiderül, hogy a német és a szlovák kérdezettek között vannak a legtöbben (73%), akik mindkét médiatípus iránt érdeklődnek, de a románok között is magas ez az arány (63,5%). (8. ábra) A cigányok körében a kérdezettek kevesebb, mint a feléről mondható el ugyanez. Ezen túl náluk a legmagasabb a nemzetiségi médiát figyelmen kívül hagyók aránya (13,7%). A románok 11,5%-a nem követi egyik médiát sem. A szlovákok és a németek válaszait mutató oszlopok nagy hasonlóságot mutatnak. Legtöbben mindkét médiatípust követik, jóval kevesebben csak az elektronikus, még kevesebben csak az írott sajtót.

8. ábra. Nemzetiségi média nyomon követése

Az írott és az elektronikus sajtó együttes nyomon követése alapján elmondható, hogy a nemzetiségi médiát a szlovák és a német válaszolók követik a legaktívabban. Mint láttuk, ennél a két nemzetiségnél volt a legmagasabb a jobboldali és

a gazdasági jellegű lapokat olvasók aránya is, illetve az olvasott lapok száma is náluk mutatta a legmagasabb átlagot. Igaz, ez utóbbi inkább iskolai végzettségükkel és lakóhelyük típusával magyarázható.

Véleményünk szerint az írott sajtó kizárólagos követése nem jelent nagyobb aktivitást, mint az elektronikus média figyelemmel kísérése, és fordítva. Akár az internet használata is jelenthet magasabb aktivitási szintet, mint az írott sajtótermékek kizárólagos vásárlása. Ezért úgy gondoljuk, hogy csak az egyik vagy csak a másik médiatípus követése alapján nem lehet további sorrendet felállítani a nemzetiségek között.

A kisebbségi elit és a politika

Áttekintő kép a pártszimpátiáról

A felmérésben részt vevők pártszimpátiájának vizsgálata előtt vessünk egy pillantást a magyar politikai pártok életében 2009-ben bekövetkezett változásokra.

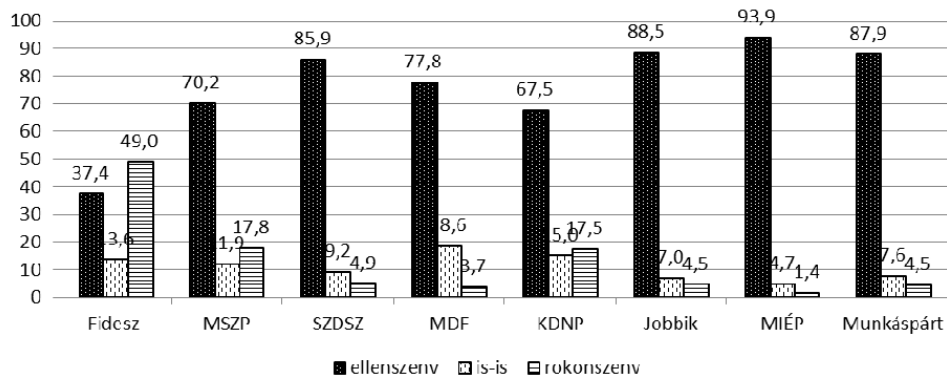
2009-ben jelentős események zajlottak a magyar politikai életben. A 2000-es évek elejétől jellemző – a Fidesz és az MSZP dominanciájára épülő – kétpólusú rendszer a baloldali pólus meggyengülésének és a szélsőjobboldal előretörésének következtében felbomlott.³¹ A tavaszi kormányválság után az MSZP erőteljesen meggyengült, de az év folyamán az SZDSZ és az MDF – az európai parlamenti választásokon való sikeres szereplése ellenére – is összeomlott.³² Ezzel szemben a parlamenti ellenzék, a Fidesz jelentősen megerősödött, továbbá politikai tényezővé vált a radikális jobboldali vonalat képviselő Jobbik is. A megváltozott erőviszonyok következtében a 2010-es országgyűlési választások előtt fél évvel csupán az volt a kérdés, hogy a Fidesz képes lesz-e kétharmados többséget szerezni.³³

2009 őszére vonatkozóan a válaszadók pártszimpátiáját az alábbi ábra foglalja össze. (9. ábra) Ez alapján összességében elmondható, hogy 2009-ben a kérdezett személyek leginkább a szélsőséges nézeteket valló pártokat – MIÉP, Jobbik, Munkáspárt – utasították el, de az SZDSZ és az MDF sem örvendett nagy népszerűségnek. A Fideszt a válaszadók csaknem fele, a KDNP-t és az MSZP-t pedig több mint 17%-a tartotta rokonszenvesnek. Ezzel ők alkotják az első hármast. A legtöbb válaszadó az MDF-ről (18,6%) és a KDNP-ről (15%) nem tudta eldönteni, hogy szimpatikusnak találja-e.

³¹ Juhász, 2010: 61.

³² Navracsics, 2010: 158.

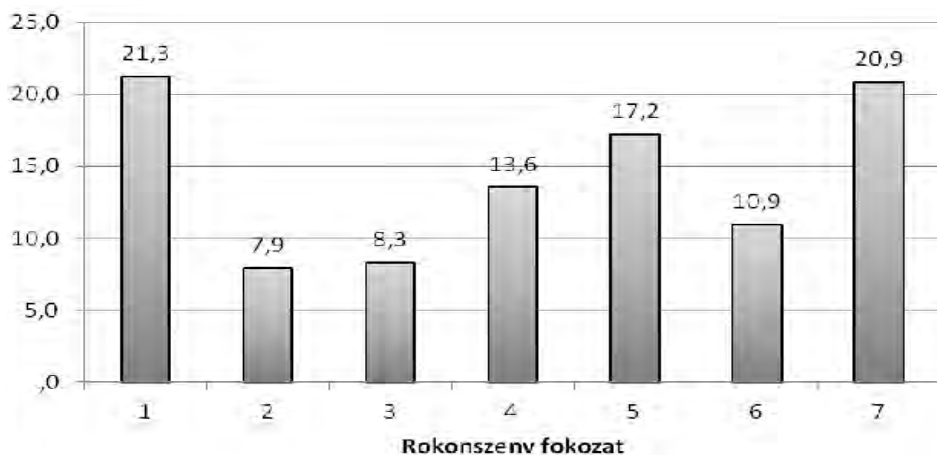
³³ Giro-Szász-Héjj-Schultz, 2010: 33–37.

9. ábra. Ellenszenv–rokonszenv pártok szerint (%)

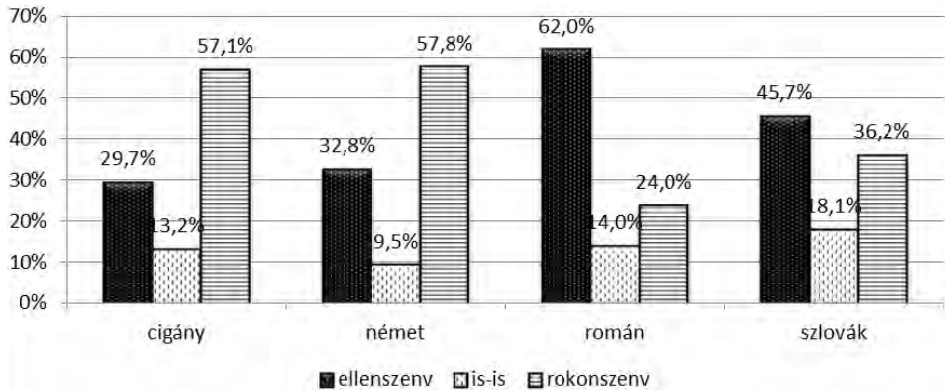
Fidesz

A kérdezetteknek először a Fideszre vonatkozóan kellett állást foglalniuk. A válaszadók közül szinte ugyanannyian találják *nagyon* (20,9%) és *egyáltalán nem* rokonszenvesnek (21,3%) a pártot. Az *is-is* választ jelölő osztályzatot a válaszadók csaknem 14%-a adta, továbbá jóval többen találták inkább rokonszenvesnek a pártot, mint inkább ellenszenvesnek. Amellett, hogy a válaszadók több mint ötöde egyáltalán nem szimpatizál a Fidesszel, az inkább rokonszenvezők aránya megközelíti az 50%-ot. (10. ábra)

10. ábra. Fidesz-szimpatia (%)

A nemzetiségek pozitív és negatív válaszait összehasonlítva úgy tűnik, hogy a cigány és a német kérdezettek jóval magasabb arányban rokonszenveznek a Fidesz-szel (57%), mint a szlovák és román interjúalanyok (36,2%, 24%). (11. ábra) És fordítva: a román és a szlovák kérdezettek közül többen táplálnak ellenszenvet a párttal szemben, mint a német és cigány kisebbséghez tartozók. A románok körében a Fideszt elutasítók aránya kiugróan magas értéket (62%) mutat a többi nemzetiség válaszadóihoz képest.

11. ábra. Fidesz-szimpatia nemzetiségek szerint

Összességében elmondható, hogy a Fidesz – az adatfelvétel idején – inkább a német és cigány kérdezettek körében rendelkezett szimpatizánsokkal, mintsem a román és a szlovák képviselők között. A német válaszadók esetében ez nem meglepő, hiszen az újságolvasási szokásoknál láttuk, hogy közöttük sokan a jobboldali sajtó olvasótáborához tartoznak. Ugyanakkor a cigányokról nem mondható el ugyanez, hiszen ők elsősorban a bulvársajtó fogyasztóinak számát gyarapították.

Az újságolvasási szokások és a pártszimpatia összefüggéseinek alátámasztására a változók közötti korrelációk vizsgálata nyújt lehetőséget. A továbbiakban tehát megvizsgáljuk, hogy a válaszadók párt iránt érzett rokonszenve milyen kapcsolatban áll – elsősorban – a politikai színezetű sajtótermékek olvasási hajlandóságával.

A cigány interjúalanyok esetében sem a jobb-, sem a baloldali lapok olvasása kapcsán nem tapasztalható szignifikáns kapcsolat. A román kérdezettek esetében is csupán a pártszimpatia és a jobboldali lapok leggyakoribb olvasása között mutatkozik pozitív kapcsolat. Ezzel szemben a német és a szlovák kérdezettek kifejezetten következetesnek tűnnek. Az ő esetükben a jobboldali sajtó olvasása pozitív, a baloldali lapok olvasása pedig negatív – közepes erősségű – kapcsolatot mutat a pártszimpatia növekedésével (2. táblázat).

2. táblázat. Fidesz-szimpatia és laptípusok olvasása korreláció

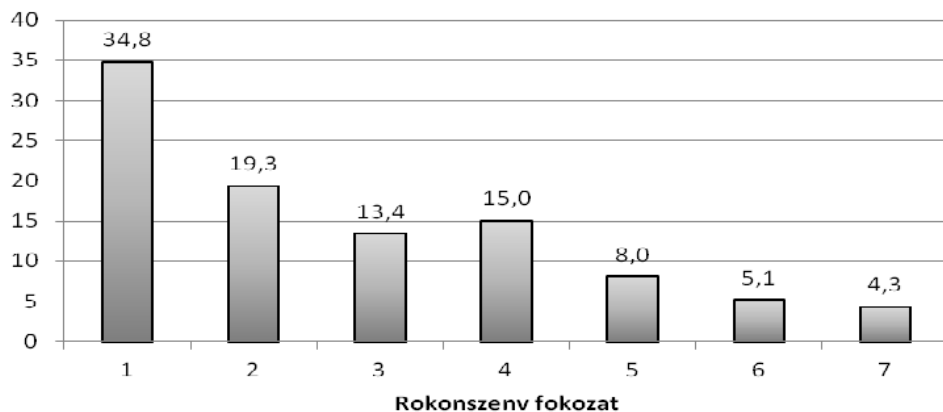
	Német	Szlovák
Jobboldali	0,338*	0,269*
Baloldali	-0,335*	-0,246*

* A korreláció legalább 1%-os szignifikanciaszint mellett elfogadható.

Tehát a Fidesz-szimpatia és a politikai jellegű lapok olvasása kapcsán a németek és a szlovákok magatartása látszik a „legkövetkezetesebbnek”, míg a románoké kevésbé, a cigányokról pedig egyáltalán nem mondható el, hogy következetesek lennének.

Kereszténydemokrata Néppárt

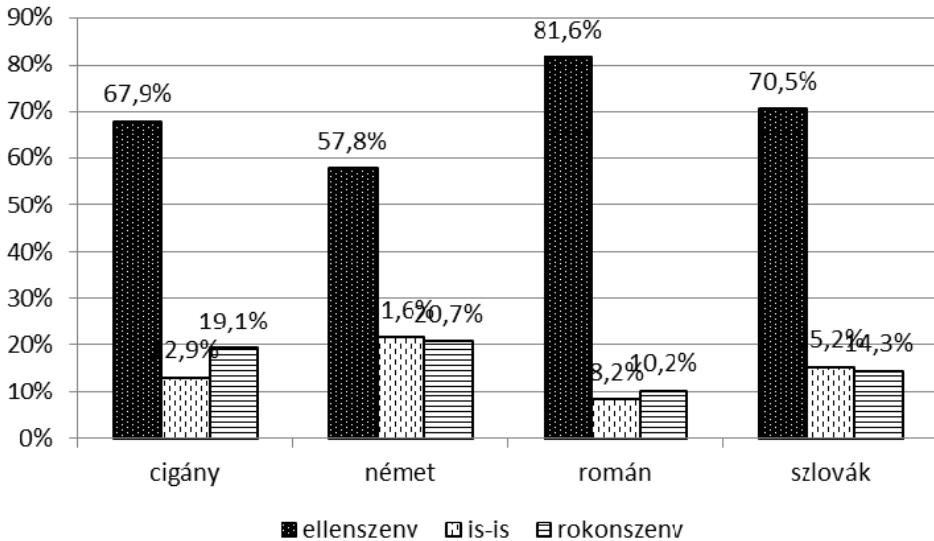
A felmérésben részt vevők sokkal elutasítóbbak a másik jobboldalinak számító tömörüléssel, a KDNP-vel szemben. A válaszadók csaknem 35%-a vallotta, hogy *egyáltalán nem* szimpatizál a párttal. A kérdezettek további harmada pedig inkább nem találja rokonszenvesnek a KDNP-t. Az *is-is* értéket az interjúalanyok 15%-a választotta, *nagyon rokonszenvesnek* pedig csupán 4,3% találta. Összességében a KDNP-t a kérdezettek több mint kétharmada utasítja el, viszont 17,5%-uk szimpatizál vele. (12. ábra)

12. ábra. KDNP-szimpatia (%)

Összességében a Fideszt vagy a KDNP-t, vagyis a két jobboldalinak tekinthető pártot a válaszadók több mint kétharmada találta valamelyest szimpatikusnak.

Az ellenszenvet és rokonszenvet jelölő értékek összevonása után a románok

13. ábra. KDNP-szimpatia nemzetiségek szerint

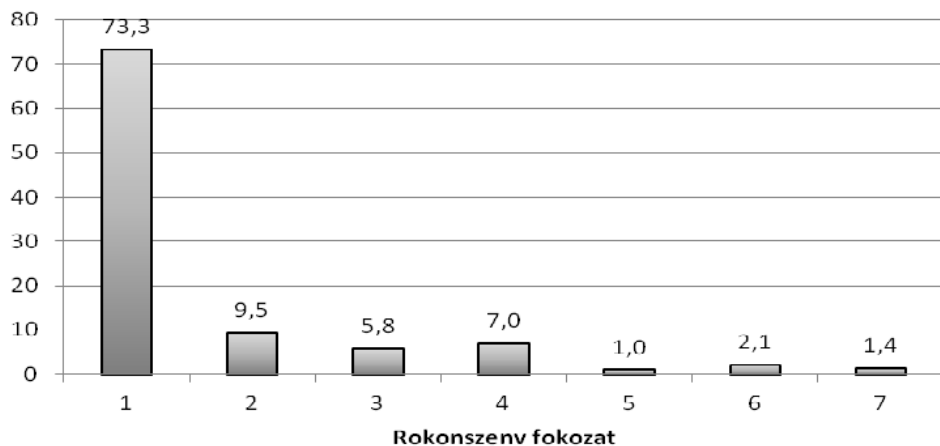
(81,6%), és a szlovákok (70,5%) tűnnek a legelutasítóbbnak a párttal szemben. Viszont a cigány és a német válaszadók ötöde szimpatizál a KDNP-vel. (13. ábra) Érdeemes felfigyelni arra, hogy a német és cigány szimpatizánsok magasabb aránya a Fidesz esetében hasonló képet, illetve sorrendet mutatott.

A KDNP iránt táplált szimpátia és az újságolvasási szokások – jobboldali sajtó fogyasztása, baloldali elutasítása – közötti kapcsolat tekintetében – a Fidesznél tapasztaltakhoz hasonlóan – a német, illetve másodsorban a szlovák válaszadók tűnnek a legkövetkezetesebbnek.

Jobbik Magyarországért Mozgalom

A kérdőív szerkesztői a politikai palettán szélsőségesnek tekinthető pártokkal kapcsolatos véleményekre is kíváncsiak voltak. Így a Jobbik és a MIÉP is felkerült a listára. A kérdezettek a Jobbikot határozottan elutasítják. Tekintve, hogy 2009-ben a Jobbik legfontosabb célkitűzései között szerepelt a nemzeti érdekek hatékonyabb érvényesítése, valamint a „cigánybűnözés” felszámolása,³⁴ nem meglepő, hogy a kérdezettek több mint 88%-a (a cigányok 95%-a) ellenszenvet táplált a párt iránt. A kérdezettek 7%-a nem tudta eldönteni, hogy szimpatikus-e, s mindössze 4,5%-uk vallotta, hogy kisebb-nagyobb mértékben rokonszenvesnek találja a tömörülést. (14. ábra)

³⁴ Kisgyőri, 2010: 51.

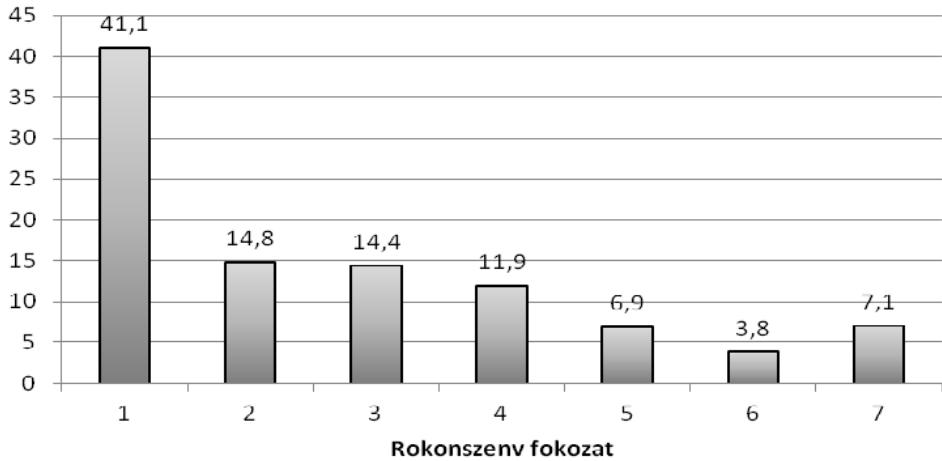
14. ábra. Jobbik-szimpatia (%)

Magyar Igazság és Élet Pártja

A magyar politikai palettán szélsőjobboldali nézeteket a Jobbik mellett a Magyar Igazság és Élet Pártja képvisel, amely szintén nem örvend nagy népszerűségnek a felmérésben részt vevők körében. Sőt a MIÉP-et elutasítók aránya meghaladja a Jobbiknál tapasztalt arányt (94%, a cigányok és szlovákok körében több mint 95%). A közömbös válaszadók is kevesebben vannak, arányuk 5% alatt marad. A szimpatizánsok aránya minimális. Mindössze 2-2 személy adott 5-ös, illetve 6-os osztályzatot, és csupán 3 válaszadó találta *nagyon rokonszenvesnek* a pártot.

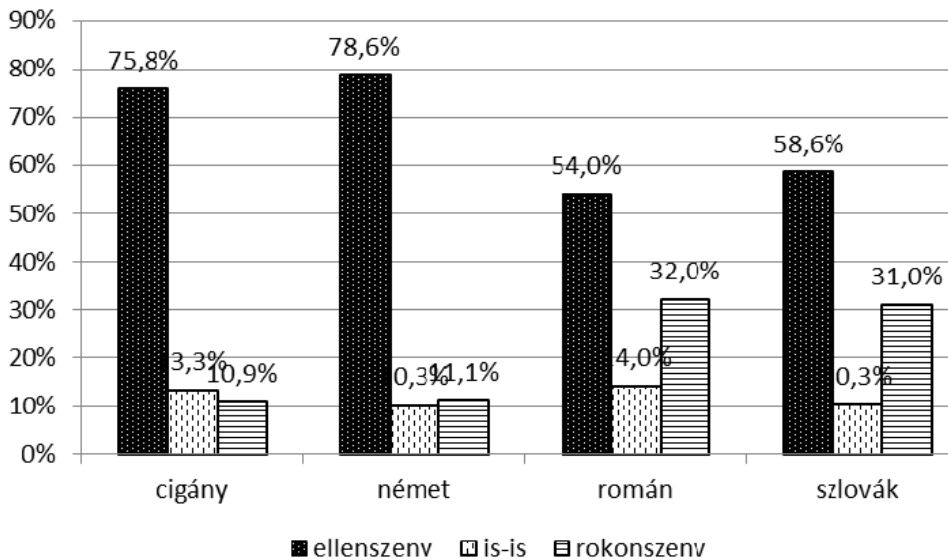
Magyar Szocialista Párt

A kérdezettek körében az MSZP-vel kapcsolatos rokonszenv megnyilvánulása a következő képet mutatja. A válaszadók több mint kétötöde (41,1%) *egyáltalán nem* találja szimpatikusnak, további 30%-uk pedig szintén alacsony osztályzatot adott. A közepes kategóriát a válaszadók csaknem 12%-a jelölte meg, a rokonszenvet jelentő értékeket pedig egyenként 10%-nál kevesebben (15. ábra). Azaz a kérdőív kitöltésekor a kérdezettek több mint 70%-ában ébresztett negatív érzelmeket az MSZP, és csupán alig 18%-uk gondolkodott pozitívan a párról.

15. ábra. MSZP-szimpatia (%)

A nemzetiségi bontásból leszűrhető, hogy a német kérdezettek több mint 78%-a, de a cigányoknak is több mint háromnegyede utasítja el az MSZP-t. Ugyan a szlovák és román nemzetiségűeknek több mint fele szintén alacsony értéket adott, náluk a rokonszenvezők aránya meghaladja a 30%-ot (16. ábra). Ez pedig jóval magasabb, mint az összes kérdezett körében tapasztalt 17,8%-os érték.

16. ábra. MSZP-szimpatia nemzetiségek szerint

Az eddigiek alapján elmondható, hogy míg a német és cigány kérdezettek inkább szimpatizálnak a Fidesszel és a KDNP-vel, addig az MSZP-t ők utasítják el a legmagasabb arányban. A román és szlovák kérdezetteknél pont fordított a helyzet. A Fidesz és a KDNP iránt nagyobb ellenszenvet éreznek, a MSZP-t viszont jobban elfogadják, mint a másik két nemzetiség képviselői. Ez egybe-vág azon korábbi megállapítással, miszerint a szlovák és a román nemzetiségűek között a legnépszerűbbek a baloldali sajtókiadványok. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az MSZP szimpatizánsai nem alkotnak népes tábor-t a válaszadók körében sem.

A pártszimpátia és az újságolvasási szokások összefüggéseinek vizsgálatakor arra számítottunk, hogy a rokonszenv a baloldali sajtó fogyasztásának növekedé-sével és a jobboldali lapok mellőzésével fog együtt járni.

Ezúttal is a szlovák, illetve a német interjúalanyok tűnnek a legkövetkezte-sebbnek, náluk ugyanis mindkét összefüggés megfigyelhető, míg a cigány és a román kérdezettek körében csak az egyik (3. táblázat).

3. táblázat. MSZP-szimpátia és laptípusok olvasása korreláció

	<i>Szlovák</i>	<i>Német</i>	<i>Cigány</i>	<i>Román</i>
Magyar Nemzet		-0,231**		
Jobboldali	-0,241*			-0,315**
Baloldali	0,281*	0,361*	0,207*	

* A korreláció legalább 1%-os szignifikanciaszint mellett elfogadható.

** A korreláció legalább 5%-os szignifikanciaszint mellett elfogadható.

Szabad Demokraták Szövetsége

Az SZDSZ az egyetlen párt, amelynél egy olyan válaszadó sem akadt, aki a legna-gyobb rokonszenvet jelentő értéket választotta volna. A válaszadók több mint fele *egyáltalán nem*, további harmada pedig nem találta szimpatikusnak az SZDSZ-t. Vagyis a kérdezettek majdnem 86%-a nyilatkozott negatívan a párról. A kisebbségek közül – akárcsak az MSZP esetében – még a románok mutatkoznak a leg-elfogadóbbnak, közülük 12% rokonszenvesnek találta a szövetséget.

Összességében elmondható, hogy mind az MSZP-t, mind az SZDSZ-t a né-met és a cigány válaszadók utasítják el a legmagasabb arányban. A két párt iránt táplált rokonszenvet tekintve pedig a románok mutatják a legmagasabb arányt.

Az SZDSZ iránti rokonszenv növekedésével a jobboldali sajtótermékek eluta-sítása és a baloldaliak fogyasztása csak a szlovákok esetében jár együtt. Ezek alapján tehát ismét a szlovák kisebbségi vezetőket tekinthetjük a leginkább kö-

vetkezeteseknek. A románoknál – akik a leginkább szimpatizálnak a párttal – a rokonszenv növekedése épp a baloldali lapok elutasításával, valamint a gazdasági lapok fogyasztásával mutat pozitív összefüggést.

Munkáspárt

A kérdőív szerkesztői a szélsőbaloldalinak tekinthető Munkáspárttal kapcsolatos beállítódásra is rákérdeztek. A válaszadók körében ez a párt is csak csekély szimpatizánssal büszkélkedhet (4,5%). Az elutasítók aránya majdnem eléri a 88%-ot (németek és szlovákok 90% felett), 7,6% pedig nem tudta eldönteni, hogy rokonszenvez-e a párttal. A cigányok közül szimpatizálnak vele a legtöbben (7,6%), ugyanakkor a szélsőjobboldali pártokat ők utasították el a legmagasabb arányban.

Magyar Demokrata Fórum

Végül az MDF-ről alkotott véleményeket vesszük szemügyre. A lekérdezés pillanatában ez a párt sem rendelkezett nagy támogatottsággal a kérdezettek körében. Viszonylag sokan (18,6%) választották a *szimpatikus is, meg nem is* jelentést hordozó osztályzatot. A románok harmada, a németek negyede, a szlovákoknak több mint ötöde nem tudott dönteni a tömörülés megítéléséről. A kérdezettek közel 78%-a azonban nem találta rokonszenvesnek a pártot.

Az MDF-et hagyományosan a jobboldalhoz közel álló pártnak tekintve a jobboldali lapokkal pozitív, a baloldaliakkal negatív korrelációra számíthattunk volna. Várakozásainkkal ellentétben azonban a baloldali sajtó fogyasztása, illetve a németek esetében még a *Magyar Nemzet* elutasítása is együtt jár a pártszimpátia növekedésével (4. táblázat).

4. táblázat. MDF-szimpátia és laptípus olvasása korreláció

	<i>Cigány</i>	<i>Német</i>	<i>Szlovák</i>
Baloldali	0,181*	0,283*	0,216**
Magyar Nemzet leggyakrabban		-0,232**	

* A korreláció legalább 1%-os szignifikanciaszint mellett elfogadható.

** A korreláció legalább 5%-os szignifikanciaszint mellett elfogadható.

Tehát az MDF-fel kapcsolatos szimpátia és az újságolvasási szokások nem mutatnak azonos vonásokat a Fidesznél tapasztaltakkal. Vagyis a párt jobboldali politikától való eltávolodása tetten érhető a választók magatartásában is. A bizonytalanok magas aránya pedig jelzi a párt háttérbe szorulását a politikai palettán.

Összességében tehát a következő megállapításokat tehetjük a pártszimpátiával kapcsolatban. 2009-ben a jobboldali pártok, a Fidesz és a KDNP elsősorban a cigány és a német válaszadók között örvendett népszerűségnek, míg az MSZP a románok és a szlovákok, az SZDSZ pedig a románok támogatására számíthatott. Az MDF iránt voltak a leginkább közömbösek a válaszadók. A nemzetiségi hovatartozás minden vizsgált párt esetében szignifikáns összefüggést mutatott a rokonszenv alakulásával. A pártszimpátia és az újságolvasási szokások korrelációi a német és szlovák kisebbség esetében utalnak leginkább következetes magatartásra. 2009 őszén a felmérés résztvevői elsősorban a Fidesszel, a KDNP-vel és az MSZP-vel szimpatizáltak, a szélsőséges pártokat viszont érthető okokból elutasították.

Rokonszenv, ellenszenv

Mivel a kérdőív nem pártok közötti sorrend felállítását kérte a válaszadóktól, hanem skálán való osztályozást, érdemes szemügyre venni, hogy melyek a leggyakrabban előforduló kombinációk a rokonszenv és ellenszenv tekintetében.

A pártszimpátiát vizsgálva figyelemre méltó, hogy az összes kérdezett 30%-a egyik pártról sem nyilatkozta, hogy bármilyen mértékben is rokonszenves lenne számára. A válaszadók szintén 30%-áról mondható el, hogy kizárólag a Fideszt, 11,6% pedig csak az MSZP-t találta rokonszenvesnek. A felmérés résztvevőinek pártokkal való elégedetlenségét jelzi az is, hogy csupán 3 olyan személy akadt, aki nem adott ellenszenvet jelölő osztályzatot egy pártnak sem. Beszédes, hogy az összes válaszadó 14,3%-a mind a nyolc pártnak alacsony értéket adott, további 18,1%-uk a Fidesz, 7,4%-uk pedig az MSZP kivételével az összes párt iránt ellenszenvet táplál. Ezek az arányok a válaszadók pártokkal szembeni csekély bizalmáról tanúskodnak, és visszatükrözik azt a kiábrándultságot és passzivitást, ami a kiegyenlítetlen erőviszonyok és a következő évi választás tétnélkülisége folytán alakult ki a választókban a magyar politikai elit egészével szemben.³⁵

Politikai önbesorolás

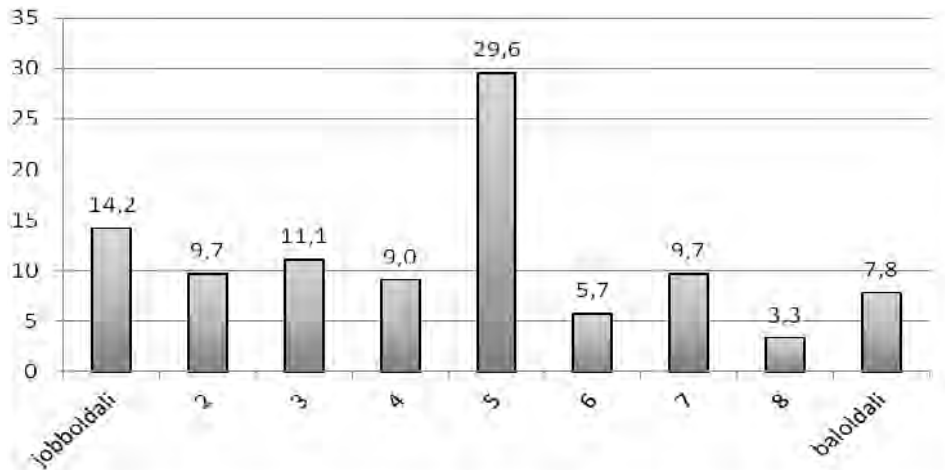
A pártpreferencia vizsgálata után a kérdőív a válaszadók politikai nézeteire kérdezett rá. A fentebb bemutatott eredmények alapján az várható, hogy a kérdezettek nagyobb aránya fogja magát jobboldalinak definiálni, mint baloldalinak.

A kérdezettek közel 30%-a a *se nem jobboldali, se nem baloldali* jelentést hordozó 5-ös értéket választotta. Vagyis a válaszadók közel harmada semlegesnek tartja – vagy annak szeretné láttatni – magát. 14,2% vallotta magát erősen jobb-

³⁵ Török, 2010: 28.

oldalinak, míg az ellenpólusra a kérdezettek 7,8%-a helyezkedett. Összességében a válaszadók csaknem 44%-a sorolta magát jobbra, baloldalinak ezzel szemben csupán 26,5% vallotta magát (17. ábra).

Tehát az előzetes feltételezés igazolódni látszik. A pártszimpátiával egybevé-
gően valóban többen vallották magukat jobboldalinak, mint baloldalinak, ugyan-
akkor a semlegesek aránya is viszonylag magas.

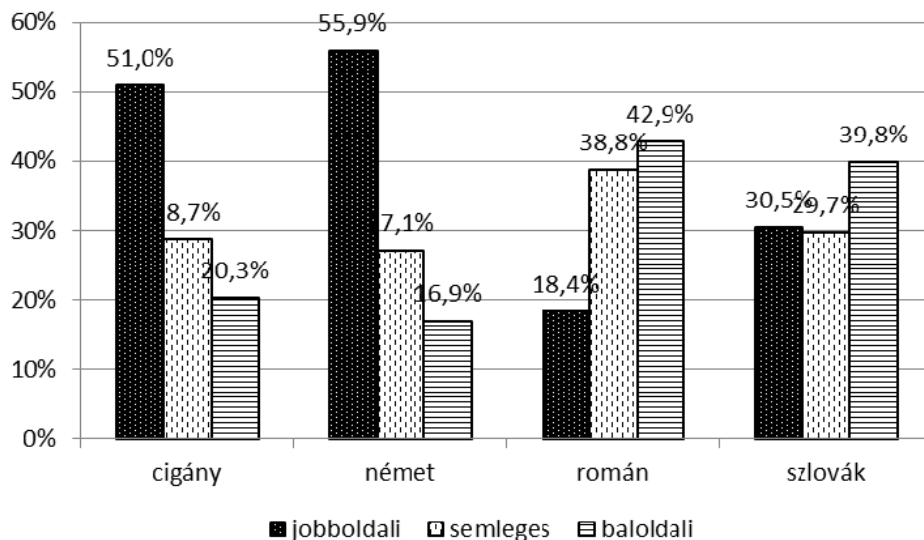
17. ábra. Politikai önbesorolás (%)

Ettől eltérő eredményeket hozott a 2009 őszén a magyarországi többségi elitek (gazdasági, politikai, kulturális) körében végzett felmérés. A válaszadók a bal–jobb skálán szintén sokan jelölték meg a semleges értéket, de összességében mindhárom elitesoport inkább baloldalinak tekinthető.³⁶

A nemzetiségi bontás alátámasztja a politikai jellegű újságok olvasása és a pártszimpátia kapcsán tett megállapításainkat. A németek (56%) és a cigányok (51%) magasabb arányban vallják magukat jobboldalinak, míg a románok (43%) és a szlovákok (40%) között a baloldali nézetek a népszerűbbek. A válaszadó nemzetiségi hovatartozása – akárcsak a pártszimpátia esetén – szignifikáns összefüggést mutat a politikai önbesorolással.

Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy mind a négy nemzetiség kérdezettjeinek több mint negyede semleges álláspontra helyezkedett. A legtöbben a románok (38,8%) közül választották a skála 5-ös értékét (18. ábra).

³⁶ Girst–Keil, 2011: 317–318.

18. ábra. Politikai önbesorolás nemzetiségek szerint

A politikai beállítódás és a sajtófogyasztási szokások összefüggéseinek vizsgálata szintén a német és a szlovák nemzetiségűek következetes magatartását támasztja alá. A jobboldali beállítódás a jobboldali, a baloldali beállítódás pedig a baloldali sajtó fogyasztásával mutat pozitív korrelációt. A cigányokra csak az utóbbi megállapítás igaz.

Szavazási hajlandóság és a pártok szavazótábor

Szavazási hajlandóság

A kérdésblokk következő eleme a választási hajlandóságra irányult. Az alanyoknak azt kellett eldönteniük, hogy amennyiben a következő vasárnap lennének a parlamenti választások, elmennének-e szavazni. 2009 októberében a magyar választók 46%-a biztosan, 23%-a pedig talán részt vett volna a szavazáson.³⁷ Ugyanebben az időszakban a többségi elit 76,7%-a állította, hogy biztosan voksolna.³⁸

A felmérés résztvevői még ennél is magasabb arányban élnének állampolgári jogukkal. A válaszadók több mint 85%-a vallotta, hogy *biztosan* (legtöbben a cigányok), további 8,5%-a pedig, hogy *valószínűleg* elmenne szavazni. Mindössze

³⁷ <http://www.median.hu/object.bb108cfd-df89-423f-890f-87820f141fe3.ivy>

³⁸ Girst–Keil, 2011: 326. A közölt adatokból átlagot számoltunk.

3,8%-ot tesz ki azon válaszadók aránya, akik *biztosan*, és 2,6%-ot azoké, akik *valószínűleg* távol maradnának a szavazófülkétől. Vagyis a kérdezettek a népesség egészéhez és a többségi elithez képest is sokkal aktívabbnak látszanak a választási hajlandóság tekintetében. A válaszadók tehát egyfelől nagyfokú bizalmatlanságot és ellenszenvet mutatnak a pártokkal szemben, másfelől viszont a választáson való részvételi szándék arra utal, hogy a szavazásban az érdekérvényesítés lehetőségét látják.

A nemzetiségek közül a németek tűnnek a legpasszívabbnak, ugyanis csaknem 9%-uk állította biztosra vagy valószínűsítette, hogy nem járulna a szavazóurnához.

A pártok szavazótáborra a felmérés idején

Az alanyoktól arra a kérdésre is választ vártak, hogy *melyik párt listájára szavazna* a jövő vasárnapi választásokon. A kérdés nyitott volt, tehát nem olvastak fel válaszlehetőségeket. Összesen kilenc pártot rögzítettek név szerint (*MDF, SZDSZ, FKgP, MSZP, Fidesz, KDNP, Munkáspárt, MIÉP, Magyar Demokrata Néppárt*), minden más párt az *egyéb* kategóriába került.³⁹ Érdemi választ az alanyok 70%-a adott a kérdésre. A kérdezettek 44,6%-a a Fideszt, 16,6%-a pedig az MSZP-t említette. Valamely *egyéb* pártra voksolna 3,7, az MDF-re 1,9%. A többi pártra pedig még ennyi válaszadó sem szavazna.

2009 őszén a közvélemény-kutatások a Fidesz–KDNP-nek 39–44, míg az MSZP-nek csupán 11–13%-os támogatottságot mértek (*5. táblázat*). Azaz a kérdezettek körében a két nagy párt támogatottsága valamivel magasabb volt, mint a teljes népességben. Ez elsősorban abból fakadhat, hogy a lakosság 6–8%-a a Jobbikot választaná, míg a felmérésbe bevontak közül az egyéb pártokra együttesen is csak 3,7% szavazna. A többségi elitben a Fidesz jóval csekélyebb (27%), az MSZP pedig nagyjából ugyanolyan támogatottsággal bír, mint a kérdezettek körében.⁴⁰ A válaszadók többsége 2009 őszén tehát határozottabban foglalt állást a jobboldali politika mellett, mint a népesség egésze, illetve a többségi elit.

³⁹ A 2010-ben mandátumot szerzett Jobbik és az LMP nem szerepelt a listán, így e pártok szimpatizánsainak válaszai az egyéb kategóriába kerülhettek.

⁴⁰ Girst–Keil, 2011: 326. Az átlagokat a politikai, gazdasági és kulturális elitre vonatkozó adatokból számoltuk.

5. táblázat. A pártok támogatottsága 2009 őszén (%)⁴¹

	Teljes népesség		Többségi elit	Kisebbségi vezetők	
	Medián	TÁRKI		összes kérdezett	csak a válaszadók
Fidesz	44	39	27	44,6	63,5
KDNP			0,6	0,8	1,1
MSZP	13	11	15,7	16,6	23,6
Jobbik	8	6	–	–	–
LMP	1	1	–	–	–
MDF	2	2	7	1,9	2,7
SZDSZ	1	1	6,7	0,4	0,5
Egyéb párt	1	0	6,9	3,7	5,2
Nincs pártja/nem tudja, nem válaszol, nem megy el	30	36	18,1	29,7	

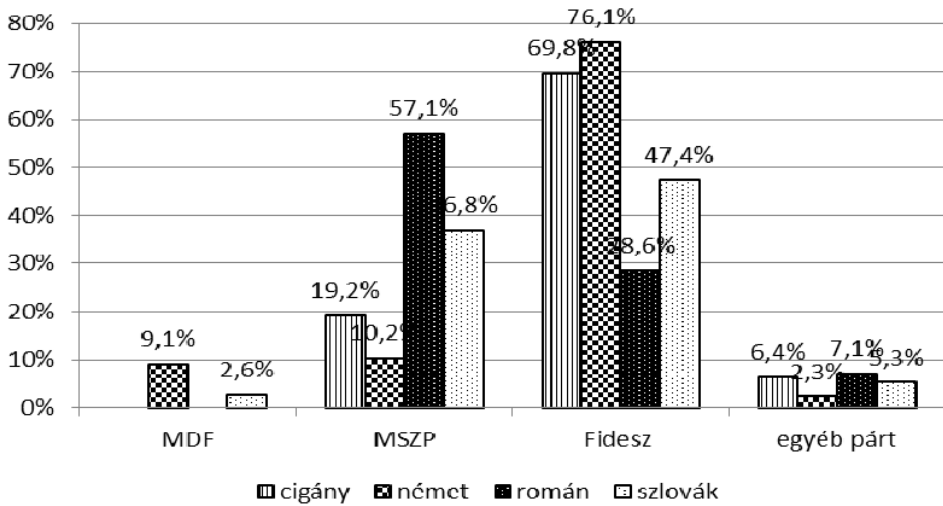
Korábbi megállapításainkkal egybevág, hogy a Fideszt a németek és cigányok magasabb arányban választanák (76%, 70%), mint a szlovákok (47%) és a románok (29%).⁴² Az MSZP szavazótáborában viszont a románok 57%-a a legmagasabb, őket a szlovákok követik. Habár a négy kisebbség közül a szlovákok alkotják az MSZP második legnagyobb szavazótáborát, közülük többen voksolnának a Fideszre, mint az MSZP-re (47,4%, 36,8%). Ez alapján ők inkább a jobboldalt erősítik. Ennek ellentmond, hogy a politikai önbesorolás alkalmával a szlovákok többen vallották magukat baloldalinak, mint jobboldalinak, illetve a baloldali sajtó is népszerűbbnek mutatkozott a jobboldalinál. Ennek egy lehetséges magyarázata, hogy az önbesorolásnál magukat semlegesnek vallók a választások alkalmával a Fidesz felé húznak. Az MDF-re csupán németek (9%) és szlovákok voksolnának a jövő vasárnapi választásokon (19. ábra).

A pártok szavazótáborára 1990-ben

A következő kérdés az 1990-es országos parlamenti választásokra vonatkozik. Ha feltételezzük, hogy válaszadóink a rendszerváltás után is igazodtak valamilyen a lakosság egészének pártpreferenciájához, akkor arra számíthattunk, hogy a legtöbben azt vallják, az MDF-re és az SZDSZ-re voksoltak.

⁴¹ <http://www.median.hu/object.bb108cfd-df89-423f-890f-87820f141fe3.ivy>; http://www.tarki.hu/hu/research/elect/gppref_table_01.html; Girst–Keil, 2011: 326.

⁴² Az adatok az érdemi válaszadókra vonatkoznak.

19. ábra. Melyik pártra szavazna jövő vasárnap?

6. táblázat. Pártpreferencia 1990-ben (%)⁴³

Országgyűlési választások		Többségi elit	Kisebbségi vezetők
FIDESZ	5,44	10,8	36,6
KDNP	5,44		1,6
MSZP	8,55	15,1	34,5
SZDSZ	23,83	21,9	9,3
MDF	42,49	20,9	15,4
FKgP	11,40		1,6
Agrárszövetség	0,26		
Független képviselők	1,55		
Közös jelölt	1,04		

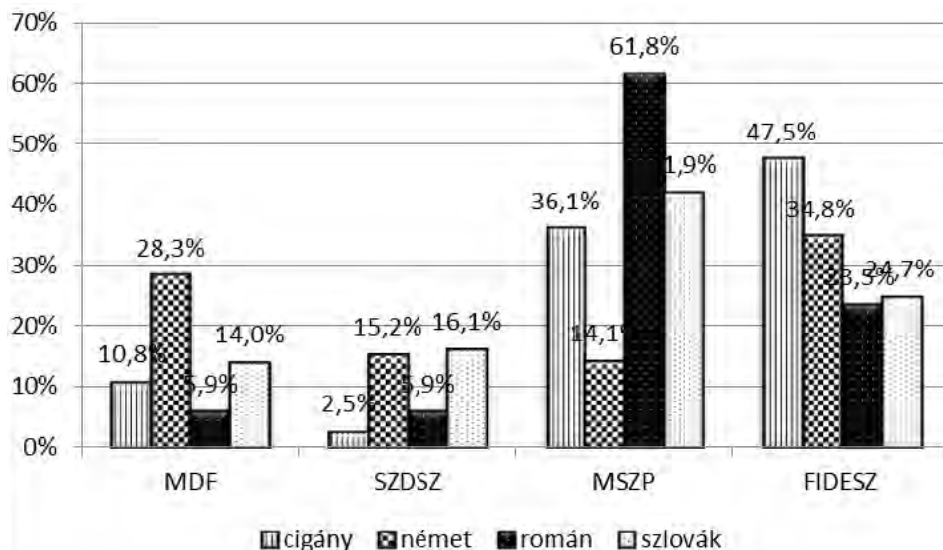
Várakozásainkkal szemben azonban az érdemben válaszolók úgy emlékeznek, hogy a rendszerváltás után is a Fideszt és az MSZP-t támogatták a legmagasabb arányban, méghozzá közel azonos mértékben (36,3, 34,5%). A válaszokból úgy tűnik, hogy a választáson kiemelkedően szereplő MDF-re és SZDSZ-re a kérdezettek csekély hányada szavazott (15,4%, 9,3%) (6. táblázat).

A többségi elit ezzel szemben épp a két legtöbb szavazatot szerzett tömörülést támogatta leginkább, míg az MSZP-t és a Fideszt kevésbé. Vagyis 1990-ben a fel-

⁴³ http://www.valasztas.hu/hu/parval2010/354/354_0_index.html; GIRST – KEIL (2011): 323. Az átlagokat a politikai, gazdasági és kulturális elitre vonatkozó adatokból számoltuk.

mérésben részt vevők pártpreferenciája sem a többségi elitben, sem a társadalom egészében mérthez nem közelített.

Az önbevallás alapján megállapítható, hogy a rendszerváltás utáni választáson a Fidesz legfőbb szavazótáborát ugyancsak a cigány (47,5) és a német (34,8%) nemzetiség tagjai alkották. Az MSZP-vel kapcsolatban szintén elmondható, hogy már 1990-ben is a román (62%) és a szlovák (42%) kisebbségiek, az MDF-et pedig a németek és a szlovákok támogatták a leginkább a többi nemzetiség kérdezettjeihez képest. Vagyis az „emlékek” nagy vonalakban megfelelnek a felmérés idején mutatkozó pártpreferenciáknak (20. ábra).

20. ábra. Az 1990-es választások nemzetiségek szerint

A pártok szavazótábor 2006-ban

A 2006-os országgyűlési választásokra irányuló kérdésre az alanyok csaknem 80%-a adott érdemi választ. Ezeket vizsgálva rögtön feltűnik, hogy a szavazók markáns többsége – akárcsak 2009-ben – két párt szavazótáborát alkotja. Míg az 1990-es választásokon a válaszadók aránya négy párt esetében haladta meg a 9%-ot, addig 2006-ban – és 2009-ben – csak a két legnagyobb pártnak volt ennél nagyobb támogatottsága. Az önbevallás alapján a válaszadók több mint fele a Fideszre szavazott, míg a teljes népesség körében csak 42% voksolt a pártra. Ezzel szemben csupán 38% vallotta, hogy az MSZP-t választotta, míg a választásokon ez a párt 48%-ot szerzett (7. táblázat). Azaz 2006-ban a kérdezettek köré-

ben a Fidesz felül-, az MSZP pedig – a felmérés idején tapasztaltakkal szemben – alulreprezentált volt, a rendszerváltás idején még népszerű MDF és SZDSZ támogatottsága pedig 3% alá esett.

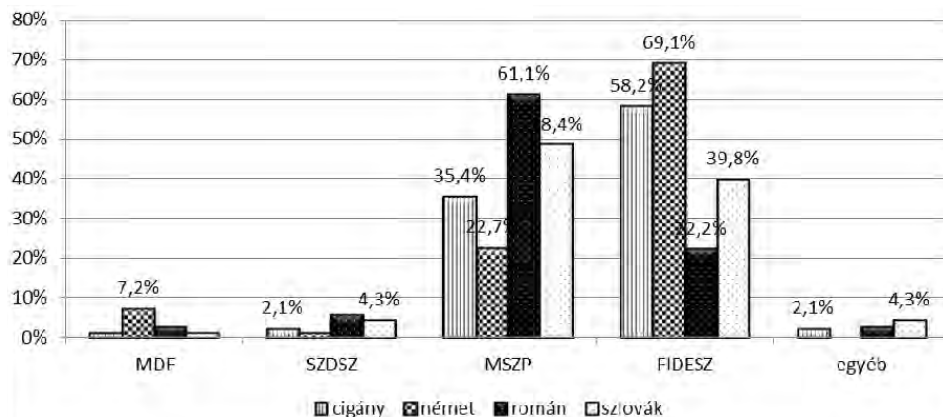
A többségi elitben ugyancsak a Fidesz és az MSZP rendelkezett a legnagyobb szavazótáborral, viszont az SZDSZ harmadik erőként a szavazók közel ötödét maga mellé tudta állítani. Ez a párt sem a felmérés résztvevői között, sem a társadalom egészében nem örvendett ekkora népszerűségnek.

7. táblázat. Pártpreferencia 2006-ban (%)⁴⁴

Országgyűlési választások		Többségi elit	Kisebbségi vezetők
FIDESZ	42,49	26,5	53,5
KDNP			0,7
MSZP	48,19	22	37,6
SZDSZ	4,66	18,6	2,7
MDF	2,85	5,53	2,7
MSZP–SZDSZ	1,55		
SOMOGYÉRT	0,26		

A Fidesz a négy kisebbségi csoport közül főleg a németek és a cigányok szavazataira számíthatott a 2006-os választásokon. 1990-ben ez szintén így volt, viszont míg közvetlenül a rendszerváltás után 50% alatti arányok mutatkoztak, addig a szóban forgó szavazáson a németek több mint kétharmada, a cigányoknak pedig 58%-a voksolt emlékezte szerint a Fideszre. A felmérés idején pedig még ennél is több német és cigány szimpatizánst tudhatott magáénak a párt. Figyelemre méltó, hogy a szlovákok kétötöde és a románok ötöde is a Fideszre voksolt. A szlovák képviselők körében az idő múlásával egyre nagyobb lett a Fidesz támogatottsága (25, 40, 47%). Eddigiekkel szemben az MSZP-t a négy nemzetiség közül a románok (61,1%) és a szlovákok (48,4%) támogatták a leginkább, de a cigányok több mint harmada és a németek több mint ötöde is ezt a pártot választotta. Az MSZP támogatottsága a kisebbségek körében nem változott sokat 1990-hez képest. A német és a szlovák szimpatizánsok aránya valamelyest magasabb lett, de a sorrendben nem történt változás. A felmérés idejére azonban minden nemzetiség esetében csökkent az MSZP támogatóinak aránya. A románoknál tapasztalható a legkisebb változás, tehát őket tekinthetjük az MSZP legbiztosabb szavazóinak. A 2006-os választásokon – akárcsak 1990-ben – az MDF-re a németek közül szavaztak a legtöbben, az SZDSZ-re pedig a szlovákok közül (21. ábra).

⁴⁴ http://www.valasztas.hu/hu/parval2010/354/354_0_index.html; Girst–Keil, 2011: 323. Az átlagokat a politikai, gazdasági és kulturális elitre vonatkozó adatokból számoltuk.

21. ábra. A 2006-os választások nemzetiségek szerint

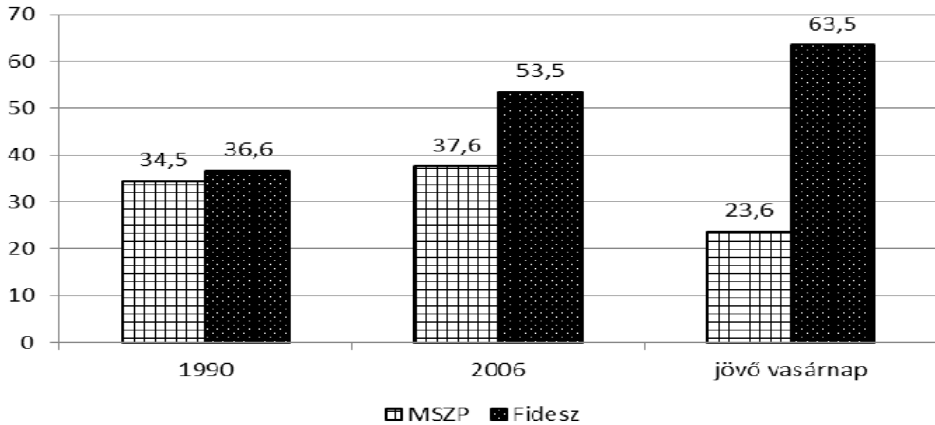
A három időmetszet alapján tehát úgy tűnik, hogy a kérdőív kitöltőinek választói magatartása lényegében nem, inkább csak arányaiban mutat változást 1990-től a felmérés idejéig. A Fidesz elsősorban a német és cigány, az MSZP pedig a román és szlovák kérdezettek támogatását élvezte.

1990-ben, 2006-ban és a 2009-es felmérés idején is szép számmal akadtak olyanok, akik megtagadták a válaszadást, vagy nem kívánták elárulni, hogy melyik pártra szavaztak/szavaznának. Mindhárom alkalommal a románok és a szlovákok tűntek a legzárkózottabbaknak.

Támogatottság és szimpátia az MSZP és a Fidesz esetében

Végül vessünk egy pillantást a két legnagyobb párt támogatottságának alakulására. Ahogy azt az alábbi ábra mutatja (22. ábra), a Fidesz az idő múlásával mind nagyobb népszerűségegre tett szert a válaszadók körében. Az MSZP támogatottsága 2006-ban szintén magasabb volt, mint a rendszerváltás után, de a felmérés idejére visszaesett a szimpatizánsok aránya. Megállapítható továbbá, hogy a két párt támogatottsága közötti különbség az idő múlásával egyre nagyobb lett. Míg a Fidesz 1990-ben csupán 2 százalékponttal előzte meg az MSZP-t, addig a felmérés idejére a különbség 40 százalékpontra emelkedett.

A kérdőív a pártokra vonatkozó kérdésblokk elején azt tudakolta, hogy az alanyok mennyire szimpatizálnak a különböző pártokkal. A Fidesszel kapcsolatban fentebb azt a megállapítást tettük, hogy a válaszadók 49%-a tartja – kisebb-nagyobb mértékben – rokonszenvesnek. Ha ezt összevetjük azzal, hogy a *jövő vasárnapi választásokon* a válaszadók 63,5%-a szavazna a Fideszre, akkor feltételezhetjük, hogy a választói magatartást nem csupán a párt iránt érzett kifejezett rokonszenv

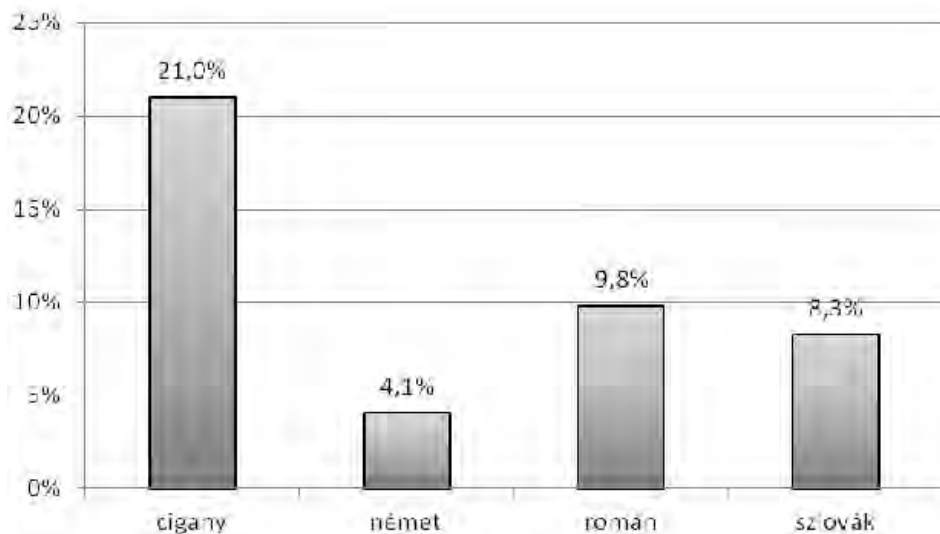

22. ábra. Az MSZP és a Fidesz támogatottságának alakulása (%)

határozza meg. Előfordulhat, hogy megfelelő alternatíva hiányában – vagy éppen valamely párt ellenében – olyanok is a Fideszre adnák voksukat, akik egyébként nem szimpatizálnak vele. Az MSZP-vel kapcsolatban hasonló megállapításokat tehetünk. Míg a válaszadók 17,8%-a találta valamilyen szinten rokonszenvesnek a pártot, addig a következő választásokon 23,6% adná rá a szavazatát. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a felmérés idején megtartott választásokon mindkét párt kapott volna protest szavazatokat.

Politikai aktivitás a felmérés idején

A kérdőív a választói magatartás időbeli alakulása után a *jelenlegi* – vagyis a 2009-ben érvényes – politikai aktivitás feltárására helyezi a hangsúlyt. Először is arról kellett nyilatkoznia minden kérdezettnek, hogy *tagja-e valamilyen politikai pártnak*, és ha igen, *melyiknek*. A válaszadók döntő többsége nem lépett be egyik pártba sem. Mindössze 12,8% (66 személy) vallotta ennek ellenkezőjét. A nemzetiségi bontás szerint a cigányok bizonyultak a legaktívabbnak. 21%-uk tagja ugyanis valamilyen pártnak, s ezzel több mint kétszer annyian vannak, mint a román, illetve szlovák, és több mint ötször annyian, mint a német nemzetiségű párttagok (23. ábra).

23. ábra. Politikai párttagság

A párttagságot vállaló 66 személyből csak 52 nevezte meg azt a pártot, amelybe belépett. Ezek felsorolását az alábbi táblázat tartalmazza (8. táblázat).

8. táblázat. Melyik párt tagja jelenleg

	Gyakoriság	%
Fidesz	14	29,8
MSZP	23	48,9
KDNP	1	2,1
Szoc. Dem. Párt	1	2,1
Munkáspárt	2	4,3
Lungo Drom	4	
Cigány Fórum	1	12,8
Cigány KDP	1	
MC Összefogás	1	
MCF	1	
Roma Párt	1	
Magyarországi Keresztény Roma Párt	1	
Roma Polgárjogi Mozgalom	1	
Összes	52	47

A listán szereplő Cigány Fórum, az MC Összefogás és MCF vélhetően ugyanazt a szervezetet takarja, a 2006 óta működő MCF Roma Összefogás Pártot. A Ci-

gány KDP alatt a válaszdó minden bizonnyal a 2008 óta létező Cigányok Kereszténydemokrata Pártját értette. A Magyarországi Keresztény Roma Párt pedig a 2001 és 2011 között tevékenykedő Magyar Keresztény Roma Párttal azonosítható. A Roma Párt elnevezés takarhatja akár a Roma Egység Pártot (2006–2011), vagy a 2007 óta működő Megújult Magyarországi Roma Összefogás Pártot is. Ezek a tömörülések jogilag pártként funkcionálnak, míg a Lungo Drom és a Roma Polgárjogi Mozgalom társadalmi szervezet.⁴⁵ Vagyis ezek tagjait nem tekinthetjük párttagoknak.

A cigány/roma pártokat – a két társadalmi szervezet nélkül – összevontan kezeltük, így a párttagok 13%-áról mondhatjuk, hogy valamely cigány pártnak a tagja, 30%-uk a Fideszben, közel felük pedig az MSZP-ben szerzett tagságot. Mivel a párttagsággal rendelkezők többsége cigány, nem csak a cigány pártokban, hanem a Fideszben és az MSZP-ben is ők vannak a legtöbben.

A párttagok több mint háromnegyede egyben vezető szerepet is vállalt pártjában, a legtöbben helyi szinten. A párttagok több mint ötöde helyi, települési, 12% megyei szintű, egy román és egy szlovák válaszdó pedig országos szintű képviselői mandátummal is rendelkezett.

Szerepvállalás az MSZMP-ben és a KISZ-ben

MSZMP-tagság

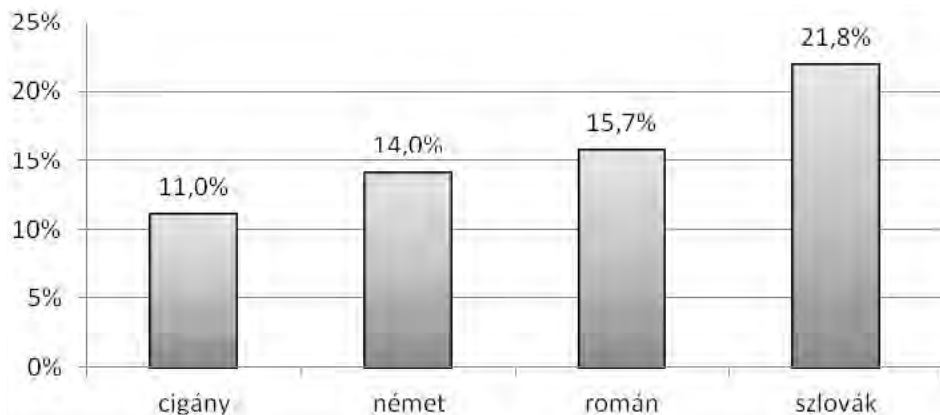
A válaszdók politikai szerepvállalásával kapcsolatban a kérdőív szerkesztői nem csak a jelenlegi aktivitásra voltak kíváncsiak, hanem rákérdeztek az MSZMP-ben, illetve a KISZ-ben betöltött szerepkörre is. A válaszdók alig 15%-a (75 személy) nyilatkozta, hogy tagja volt az egykori MSZMP-nek. A nemzetiségi bontás szerint a szlovákok több mint ötöde, a románok csaknem 16, a németek 14, a cigány válaszdóknak pedig 11%-a lépett be a pártba (24. ábra).

A párttagok főleg helyi szinten töltötték be vezető szerepet – legtöbben a románok és a cigányok –, míg megyei és országos szinten jóval alacsonyabb számban tudtak érvényesülni. Az egykori MSZMP-tagok 60%-a szavazna 2009-ben az MSZP-re, míg a tagságot nem vállalóknak csak 17%-a.

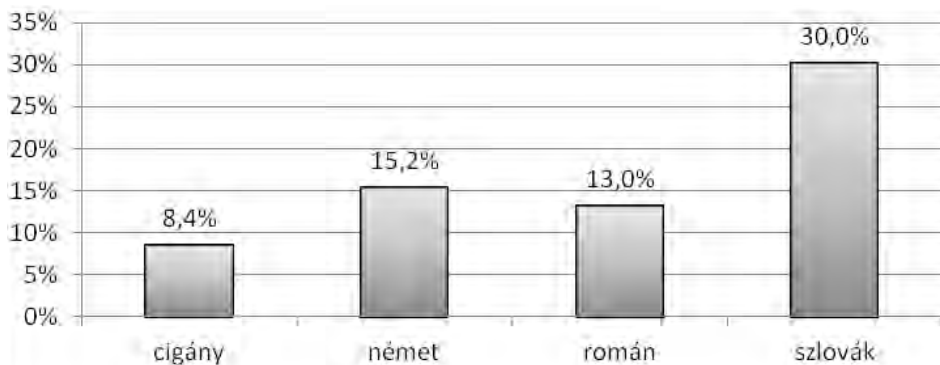
Vezetői pozíció a KISZ-ben

A következő kérdés azt tudakolta, hogy a kérdezettek vállaltak-e vezetői megbízatást a KISZ-ben. A válaszdók 15,6%-a vallotta, hogy helyi szinten vezetői po-

⁴⁵ Dobos, 2012

24. ábra. MSZMP-tagság

25. ábra. A KISZ-ben vezetői pozíció helyi szinten

ziciót vállalt a szervezetben. A szlovákok 30%-a válaszolt *igennel* erre a kérdésre, míg a németeknél feleannyian, a románoknál (13%) és a cigányoknál (8,4%) pedig ennél is alacsonyabb arányban (25. ábra).

Érdekes módon az MSZMP-ben és a KISZ-ben a helyi vezetői szerepek összehasonlításánál nem találunk megfelelést. Míg az MSZMP-nél a román és cigány válaszadók aránya magasabb a német és a szlovák válaszadókénál, addig a KISZ-nél épp az utóbbi két nemzetiség mutatja a magasabb arányt. Vagyis a KISZ-ben mutatkozó magasabb aktivitási szint úgy tűnik, nem vont maga után hasonló mértékű aktivitást az MSZMP-ben.

Akárcsak az MSZMP-ben, a KISZ-ben is kevesebben töltöttek be vezetői pozíciót megyei és országos szinten a helyi szinthez képest.

Összegzés

2009 őszén a vizsgálatba bevont magyarországi kisebbségi vezetők – akárcsak a felnőtt magyar lakosság – a helyi, megyei sajtótermékekből tájékozódnak a legszívesebben, de szép számmal akadnak olvasói a bulvár- és az egyéb lapoknak is. A baloldali újságok olvasótábora népesebb, mint a jobboldaliaké, gazdasági lapokat csak kevesen vásárolnak. A kérdezettek minden napilapot magasabb arányban fogyasztanak, mint a felnőtt magyar lakosság.

A baloldali sajtótermékek leginkább a szlovák és a román válaszadók között népszerűek. A jobboldali és a gazdasági lapok iránt elsősorban a németek és a szlovákok mutatnak érdeklődést, valamint a nemzetiségi média orgánumainak nyomon követése terén is ők mutatják a legmagasabb aktivitási szintet. Ugyanakkor kizárólag a németek esetében figyelhető meg magasabb olvasási arány a jobboldali sajtónál a baloldalihoz képest, vagyis a szlovákok inkább a baloldali kiadványokat preferálják. A bulvárlapokra a cigány és a román kérdezettek a legfogékonyabbak. A helyi, megyei, illetve az egyéb kiadványokat a román nemzetiségűek vásárolják a legmagasabb arányban. A napilapot egyáltalán nem olvasók aránya a cigány kérdezettek körében a legmagasabb. A kisebbségek között az újságolvasási aktivitásban látható különbségeket inkább a lakóhely településhierarchiában elfoglalt helye, illetve az iskolai végzettség befolyásolja, mintsem a nemzetiségi hovatartozás.

Ezzel szemben a nemzetiségi hovatartozás és a pártok iránt táplált rokonszenv, illetve a politikai nézetek alakulása között szignifikáns összefüggés mutatkozott. Mind a rokonszenv, mind a politikai önbesorolás vizsgálata azt támasztja alá, hogy a Fidesz és a KDNP leginkább német és cigány, míg az MSZP főleg román és szlovák szimpatizánsokkal rendelkezik. Utóbbi két nemzetiség tagjai egyben a baloldali sajtókiadványok legaktívabb fogyasztói is, míg a németek konzervatív politika melletti elkötelezettségét a jobboldali napilapok magas olvasási aránya is alátámasztja. A pártok iránt táplált rokonszenv, illetve a politikai önbesorolás és a sajtófogyasztási szokások terén a német és szlovák kisebbség magtartása a legkövetkezetesebb.

A válaszadók összességében inkább jobboldalinak, míg a többségi elit inkább baloldalinak vallotta magát 2009 őszén. Mindkét csoport válasza magas részvételi hajlandóságról árulkodik a választásokkal kapcsolatban, s a kisebbségi vezetők tűnnek aktívabbnak.

A válaszadók három időmetszetben vizsgált pártpreferenciája lényegében nem, inkább csak arányaiban mutat változást 1990-től a felmérés idejéig. A Fidesz elsősorban a német és cigány, az MSZP pedig a román és szlovák kérdezettek támogatását élvezte, vagyis a rokonszenvmutatók és a pártpreferencia nagy vonalakban megfeleltethető egymásnak. Ez alól valamelyest kivételt képeznek a szlovák nemzetiségűek. Ugyanis annak ellenére, hogy ők mind a sajtókiadványok

fogyasztása, mind a politikai önbesorolás alapján a baloldal felé húznak, az idő múlásával egyre nagyobb lett a Fidesz támogatottsága (25%, 40%, 47%) körükben, olyannyira, hogy 2009-ben már többen szavaznának a jobboldali pártra, mint az MSZP-re. Ez némi ellentmondásra utal a szlovákok magatartásában.

A rendszerváltás után a kérdezettek pártpreferenciái sem a többségi elitben, sem a társadalom egészében mérthez nem közelítettek. Náluk ugyanis már ekkor megfigyelhető volt a preferenciák két pólusra szakadása, habár ez a fajta megosztottság még nem öltött olyan méreteket, mint a 2006-os választásokon és 2009-ben.

Politikai párttagsággal csupán a kérdezettek kis hányada rendelkezett a felmérés idején. A kisebbségek közül a cigányok éltek leginkább az érdekérvényesítés e lehetőségével.

A párttagok nagy része egyben vezető pozíciót is vállalt a tömörülésben, főleg helyi szinten. Korábban az MSZMP-ben és a KISZ-ben is viszonylag kevesen vállaltak szerepet, a tagok elsősorban helyi szinten láttak el feladatokat. Érdekes, hogy a KISZ-ben mutatkozó magasabb aktivitási szint nem vont maga után hasonló mértékű aktivitást az MSZMP-ben.

Összességében tehát megállapítható, hogy a válaszadók pártok iránt táplált rokonszenve és pártpreferenciája nagy vonalakban megfeleltethető egymásnak, s a választói magatartás időbeli alakulása sem mutat lényeges változásokat. A politikai irányvonalak követése és a médiafogyasztás terén a németek és a szlovákok magatartása következetesebbnek mutatkozott, mint a román és a cigány kérdezetteké.

A jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatás a kisebbségi önkormányzati képviselők megszólításával a kisebbségi közösségek elitjének egy meghatározó szegmensét vette górcső alá. Ahhoz azonban, hogy egy adott kisebbség elitjéről teljesebb képet formálhassunk, szükséges lenne további, a kisebbségi önkormányzatokhoz kötődő – oktatási, kulturális, közművelődési – intézmények vezetőinek megkeresése egy további kutatás keretében.

Irodalom

- Babbie, Earl (2003): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, Balassi.
- Bibó István (1986): Elit és szociális érzék. In: uő: *Válogatott tanulmányok I. 1935–1944*. Budapest, Magvető, 221–241.
- Csurgó Bernadett–Kovács Imre (2003): A kulturális elit politikai preferenciái. In: Bayer József–Kiss Balázs (szerk.): *Trendváltások*. Tanulmánykötet. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 189–226.
- Csurgó Bernadett–Megyesi Boldizsár (2011): Elit-meghatározások és elitcsoportok – a 2009-es magyarországi elitfelvételek fogalmi-mintavételi háttere. In: Kovács Imre (szerk.): *Elitek a válság korában*. Budapest, Argumentum, 143–176.

- Dobos Balázs (2012): *Pártrendszer és etnikai pártok Magyarországon*. (Kézirat, megjelenés alatt.)
- Giro-Szász András–Héjj Dávid–Schultz Gábor (2010): Fidesz, 2009. In: Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2009-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 33–37.
- Girst Noémi–Keil András (2011): Zavar a fejekben? – A magyarországi elitek és a politika 2009-ben. In: Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában*. Budapest, Argumentum, 315–335.
- Gyáni Gábor (2001): Az elitek. In: Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris, 221–257.
- Huszár Tibor (1993): Tagválasztás az Akadémián és a tudás-elit. *Valóság*, 2. sz. 20–38.
- Ilonszki Gabriella (2009): *Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században*. Budapest, Akadémiai.
- Juhász Attila (2010): A Jobbik politikájának szerepe a pártrendszer változásában – különös tekintettel a cigánybűnözés-kampányra. In: Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2009-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 61–64.
- Kisgyőri Roland (2010): Az egyiknek sikerül – a Jobbik és a kis pártok 2009-ben. In: Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2009-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 51–55.
- Kovách Imre (2011): Előszó. In: Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában*. Budapest, Argumentum, 9–12.
- Navracsics Tibor (2010): A kormányzás 2009-ben: az összeomlás éve. In: Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2009-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 155–158.
- Sajtos László–Mitev Ariel (2007): *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Budapest, Alinea.
- Szalai Erzsébet (1996): *Az elitek átváltozása*. Budapest, Cserépfalvi.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula.
- Tóth Ágnes–Vékás János (2011a): A kisebbségi elit és az önkormányzatok. In: Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában*. Budapest, Argumentum, 393–436.
- Tóth Ágnes–Vékás János (2011b): A magyarországi kisebbségi elitekre vonatkozó kutatások áttekintése. In: Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában*. Budapest, Argumentum, 77–98.
- Török Gábor (2010): Valami véget ért – A pártrendszer átalakulásának előjelei és forgatókönyvei. In: Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2009-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 27–31.

Valuch Tibor (2002): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris, 121–145.

Internetes források

GfK Hungária-Ipsos, Nemzeti MédiaAnalízis 2009. II. félév.

http://www.gfk.hu/imperia/md/content/gfk_hungaria/pdf/press_h/2010/press_2010_03_18_h.pdf és <http://www.mediapiac.com/digitalis-lap/2010-4-szam/A-kozeleti-lapok-helyzete-a-csokkeno-politikai-erdeklodes-idejen/655/>

<http://www.median.hu/object.bb108cfd-df89-423f-890f-87820f141fe3.ivy>;

<http://www.origo.hu/gazdasag/hirek/20080807-nevet-valtoztatott-a-metro-ujsag.html>

http://www.tarki.hu/hu/research/elect/gppref_table_01.html

http://www.valasztas.hu/hu/parval2010/354/354_0_index.html

GfK Hungária –Ipsos: Médiaanalízis. KÁNTOR KATA: A médiahasználat változása.

http://www.epitomarketing.hu/download/kantor_kata.pdf

A 2001. évi népszámlálásnak a KSH által közzétett adatai (24. kötet)

<http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/24/tartalom.html>

www.metropolbusiness.hu

Keresztény egyházak és felekezetek hatása a cigányság integrációjára¹

Számtalan kezdeményezésről tudunk, amely a cigányság beilleszkedését kívánta elérni az utóbbi húsz vagy akár hatvan évben hazánkban: munkahelyteremtés, cigánytelep-felszámolás, politikai szerepvállalás, szociális földprogram, integrált oktatás – csak néhány hívószó a különböző törekvések közül. Jelen tanulmányban egy a tudományos életben eddig kevésbé vizsgált területet mutatok be, a keresztény egyházak, felekezetek térítő tevékenységének és a romák integrációjának összefüggéseit.

A témában végzett kutatásom ismertetése előtt azonban fontosnak tartom bemutatni a magyarországi cigányok vallási jellemzőit az eddigi kutatások tükrében. A romák vallásosságának empirikus feltárásával leginkább a néprajz és az antropológia foglalkozott eddig. Ezeknek a diszciplínáknak a kutatási eredményeiből azt az általános következtetést lehet levonni, hogy a romák annak az országnak, településnek a vallását veszik fel, ahol élnek. A hazai cigányok körében igen jelentős a Szűz Mária-kultusz, mert könnyen tudnak azonosulni az őáltala szimbolizált anya szerepével.² Ezenfelül egymás köszöntésében és a hétköznapi beszédben is megjelenik Isten.

Másfelől azonban a cigány vallásosság a keresztény gondolkodásmód és a roma szokások szimbiózisaként jellemezhető. Ennek tudható be, hogy a vallásos szerzések jelentőségét a hagyományos keresztényi gondolkodásmódtól eltérően értelmezik a romák. A kereszteleésnek például – a hagyományokhoz kötődően – eltérő funkciója van az oláh-cigányok körében, a szüléssel kapcsolatos tisztátalan-

¹ A tanulmány a 2011. november 15-én rendezett *Integrációs politikák és változó hálózatok* c. konferencián elhangzott előadásom kibővítéséből, átdolgozásából született.

² Diósi Ágnes két kötetében is láthatunk erre példákat. Az 1990-ben megjelent *Szűz Mária zsebkendője* címet viselő könyvében romák által elmesélt történeteket olvashatunk. A kötet címével megegyező történetben Szűz Máriát mint segítőt, odaadó alakot ábrázolják. A 2002-ben megjelent *Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal* című kötetében pedig konkrétan ki is emeli a szerző a Mária-kultusz jelentőségét. Ezzel szemben Juhász Éva a betlehemi kitesztottság átérzésének tulajdonítja a Mária-kultust. (Juhász, 2000) Érdekeség, hogy a cigány gyermekek által elmesélt történetekben Szűz Mária központi alak, aki jószágos, csodatévő, az Isten pedig férjeként jelenik meg. (Réger 2002)

ságtól való megszabadítást szimbolizálja. „*A gyermekek színe megváltozik utána, (...) azután kevesebbet sírnak, (...) szépek (sukar) lesznek. Senki sem említett azonban bármiféle teológiai meggondolást a keresztelő indokaként.*” – írja kutatási eredményei ismertetésekor Stewart. Majd hozzáteszi: „...megkockáztatom a magyarázatot, hogy a romák a papot a szülés általi szennyezés lerakataként használják, átadva neki mindazt a tisztátalanságot, ami a szülés biológiai folyamatán keresztül szükségszerűen hozzájuk tapadt.”³ A keresztelő tehát megszabadítja a csecsemőt a tisztátalanságtól, de hogy mely vallás szertartásának keretében történik mindez, számukra közömbös.⁴ A házasságkötés és a temetés szintén nem a keresztyéni kontextusban értelmezendő, hanem a saját szokásrendszer egyik elemeként.⁵ További szembeötlő különbség a cigány és nem cigány vallási élet tekintetében, hogy a romák többsége nem szokott misére járni.⁶

Az Esztergom–Budapesti Főegyházmegye területén végzett 2005-ös kérdőíves felmérés is hasonló eredményekkel szolgált. A papok tapasztalataira reflektáló – nem szociológiai – vizsgálat megerősítette, hogy a romák kapcsolata az egyházzal leginkább a temetések és a keresztelések idejére korlátozódik. Ritka viszont körükben az egyházi esküvő, és a cigány gyermekek közül kevesen járnak hitoktatásra.⁷

Egy Pécsen folytatott kutatás szerint a cigányság mágiával kapcsolatos hagyományai máig élnek. Így javasasszonyokhoz, mágikus erővel rendelkezőkhöz fordulnak például szerelmi varázslatok, rossz álmok megszüntetése, rontás mondása, feloldása esetén.⁸ Egy cigány jósnővel készített interjú alapján az is kiderült, hogy a keresztyén hitelvek és a roma szokások szorosan egybefonódhatnak. Elmondása szerint ugyanis a javasasszony jóslás során egy kiségyház könyvét használja fel, ezáltal „ő »nem a szellemekkel játszik«, hanem »Isten nevében szól«.”⁹

Búcsújáráskor is eltérő vallásos magatartás nyilvánul meg a romák részéről. Az oláh-cigányoknál a zarándoklat többletfunkcióval rendelkezik, ugyanis a vallási dimenzió túl társas összejövetelként és reprezentációs céllal is szolgál.¹⁰

Mindezen példák alapján megállapíthatjuk, hogy bár legtöbb esetben a hazai cigányság hitélete a templom falain kívül rekedt, de jelen van benne a keresztyénység iránti fogékonyság. Épp e fogékonyság jelenti azt a befogadó közeget, amely a vallási közösségek missziós vagy pasztorációs tevékenységét lehetővé

³ Stewart 1994: 225–226.

⁴ Diósi 2002.

⁵ Diósi 2002.

⁶ Gidáné 2007.

⁷ Cigánypasztoráció az Esztergom–Budapesti Főegyházmegye területén, 2008

⁸ Németh 2009.

⁹ Horváth 2009:61.

¹⁰ Szuhay 2000. A romák számára népszerű zarándokhelyeknek számítanak Csatka, Máriapócs és Mátraverebély.

teszi, és ez adta az indokot, amiért jelenleg csak a keresztény egyházak, felekezetek tevékenységét vizsgálom.

A kutatás ismertetése

A 2011-ben lefolytatott kutatásomban azt vizsgáltam meg, hogy a különböző keresztény egyházak, felekezetek milyen területeken próbálkoztak és értek el sikereket a cigányság integrációját illetően. Arra a kérdésre is választ kerestem, hogy milyen mintázatok rajzolódnak ki tevékenységükből, és miben különböznek, miben hasonlítanak. Végül pedig megvizsgáltam, hogy milyen gátló tényezők merülhetnek fel a vallási közösségeknek a cigányok beilleszkedését célzó törekvéseiben.

Kutatásom során történelmi és nem történelmi egyházakat is megvizsgáltam az előbb említett szempontokat figyelembe véve, másfelől katolikus és protestáns, protestáns és újprotestáns, karizmatikus és nem karizmatikus közösségeket is fontosnak tartottam érinteni. Ennek megfelelően a Magyar Katolikus Egyházat, a Magyarországi Református Egyházat, a Magyarországi Baptista Egyházat, a Szabadkeresztény Gyülekezetet, illetve a Hit Gyülekezetét választottam ki. Kérdéseim megválaszolásához főként szakértői interjúkat készítettem az egyes egyházak, gyülekezetek cigánypasztorációs, -missziós vezetőivel, jelentősebb személyeivel, másrészt pedig a szakirodalomból tájékozódtam.

A vizsgálat során használt fontosabb fogalmak magyarázata

A migrációkutatások *társadalmi integráció* fogalma négy dimenziót különít el általánosságban: strukturális, kulturális, szociális és identifikációs szinten tárgyalják a beilleszkedést.¹¹ A strukturális szint az egyes formális társadalmi intézményekbe való integrációt foglalja magában, tehát a gazdaság, az oktatás, a politika és az egészségügy rendszereiben való részvételt. Az integráció másik dimenziója a kulturális szint, amely a befogadó társadalom nyelvének, kultúrájának megismerése, befogadása, azonban nem akkulturációt jelöl. A szociális dimenzió arra világít rá, hogy az adott egyén kapcsolati hálója milyen irányba mozdul el: a befogadó és/vagy a saját társadalom irányába. Végül pedig a negyedik dimenzió az

¹¹ A társadalmi integráció fogalmának meghatározására kevés társadalomkutató vállalkozik. (Kivételt képeznek: Ladányi–Szelényi 2004, Örkény–Vári 2009). Így jobb híján a migrációkutatások fogalommagyarázatára, felfogására támaszkodom az alábbi szerzők alapján: Bauböck 1996, Booth–Edwards–Johnson 1991, Eisenstadt 1954, Esser 1980, Hagendoorn–Veenman–Volleberg 2003, Kallen 1995. Ezen kutatók bár nem minden esetben értenek egyet a dimenziók struktúráját, illetve kialakulási sorrendjét illetően, összességében azonban a fent szereplő négy aspektus figyelembevételére ösztönöznek.

identifikáció, amely során a befogadó társadalomhoz való kötődés az identitásban is megjelenik már. Kutatásomban az integráció fogalmát is e négy dimenzió mentén értelmezem. A különféle egyházak, felekezetek integrációra ható kezdeményezéseit így a legtágabb értelemben használom majd. Természetesen feltételezem, hogy a beilleszkedés egy folyamat, és nem egy statikus állapot, továbbá azt is, hogy az egyik dimenzióban elért integráció nem jelent automatikusan változást a többi dimenzióban.

A vizsgálatomban *egyháznak*, vallási közösségnek tekintek minden olyan bejegyzett szervezetet, amely elsődlegesen a hitélet gyakorlására jött létre. Az egyházakon belül külön csoportot alkotnak a *karizmatikus* vallási közösségek – mint az általam vizsgált Hit Gyülekezete és a Magyarországi Szabadkeresztyén Gyülekezet –, amelyek esetében a hívek hisznek a Szentlélek „ajándékaiban”: a nyelveken szólásban és magyarázatában, a prófétálásban, a csodatevésben és a gyógyításban.¹²

A különféle keresztény vallási közösségek eltérő terminust használnak az evangelizálásra, az igehirdetésre: a katolikus egyházon belül cigány- vagy roma-*pasztoráció*ról beszélnek, a protestáns környezetben pedig roma- vagy cigány-*misszió*ról. Általánosan jellemző azonban, hogy a cigány és a roma kifejezés egyaránt megjelenik kommunikációjukban.

A továbbiakban az öt vizsgált vallási közösség cigánypasztorációs, -missziós tevékenységét ismertetem részletesen, hogy a bennük rejlő hasonlóságok és különbségek körvonalazhatóak legyenek a tanulmány végére.

A katolikus egyház

A katolikus egyház cigányokkal való kapcsolata az utóbbi hatvan év során vált szorosabbá. Egy francia pap elsőként csatlakozott a cigánykaravánokhoz az 1950-es években, és kezdte meg a cigánypasztorációt.¹³ Az első hivatalos pápai megnyilatkozás a cigányokkal kapcsolatban 1965-re tehető, amikor VI. Pál pápa egy cigánytábor meglátogatásakor ezt mondta: „*Ti nem az egyház peremét képviselitek most, hanem éppen a központját alkotjátok, az egyház szívében vagytok.*” 1988-ban II. János Pál pápa megalapította a Vándorlók és Utazók Lelkigondozásának Pápai Tanácsát, mely a cigányság evangelizálását is célul tűzte ki. Ugyanő avatott elsőnek cigányt boldoggá 1997-ben, a spanyol Ceferino Gimenez Mollát.¹⁴

¹² 1Kor:8–11.

¹³ Életét, tapasztalatait személyesen meséli el könyvében, vö. Barthelemy 1992. Ugyanő alapította 1975-ben a máig fennálló Nemzetközi Katolikus Bizottság a Cigányokért szervezetet. A szervezet évente rendez konferenciát, Magyarország 2007-ben volt házigazdája e rendezvénynek (Várnagy 1999.).

¹⁴ Dúl Géza: *A cigányság evangelizációja*. http://ceferino.hu/index.php?option=com_content&view=

A Vándorlók és Utazók Lelkigondozásának Pápai Tanácsa 2005-ben jelentette meg az *Irányelvek a cigánypasztorációban* című dokumentumot, mely a katolikus egyház nézőpontját ismerteti a romák pasztorálásával kapcsolatban. A dokumentum alapján az egyház nem tartja kívánatosnak az asszimilációt, helyette az inkulturációt támogatja.¹⁵ Ez azt jelenti, hogy igyekszik megtalálni a roma kultúra és a katolikus vallás metszéspontjait, és ezekből kiindulva kezdi meg térítő munkáját. Közös pontok lehetnek például a családszeretet és a fogyasztásorientáltságtól mentes, közösségi gondolkodásmód. Emellett a dokumentum leszögezi, hogy az eltérő nyelvjárások és a letelepedettségi fok sem hagyható figyelmen kívül a cigánypasztoráció során. Ennek megfelelően szükségszerű a zsolnákat, a Bibliát lefordítani az adott közösség nyelvére. Az *Irányelvek* figyelmeztet bennünket arra is, hogy a katolikus vallás felé nyitott romákat nem minden esetben fogadja be a helyi egyházközség. A cigányság életkörülményeinek javítása az oktatáson keresztül, kiterjedt egészségügyi ellátással, megfelelő lakhatási viszonyok és szociális biztonság megteremtésével, illetve a politikai képviselet megszervezésével érhető el. Bár elsődlegesen az állam feladata ezek biztosítása, mégis szükségszerű az egyháznak is részt vállalnia e célok megvalósításában.¹⁶

Az *Irányelvek*ben megfogalmazottaknak megfelelően 2001-ben alakult meg a Magyar Katolikus Püspöki Kar Migrációs Irodája Magyarországon, amely részben a romákkal kapcsolatos kezdeményezésekért is felel, 2006-ban pedig a Ceferino Ház kezdte meg működését. Két évre rá, 2008 végén jelent meg hazánkban a világ első lovári nyelvre lefordított Bibliája,¹⁷ illetve 2011-ben Székely János, esztergom–budapesti segédpüspök *Cigány népismeret* című kötete.¹⁸

A Váci Egyházmegyében, Gyömrőn alapított Ceferino Ház, cigánypasztorációs iroda vezetője Dúl Géza, országos cigánypasztorációs referens. E szervezet legfőbb célkitűzése, hogy hidat teremtsen a roma és nem roma emberek között, begyógyítsa a kitaszítottságból fakadó sebeket, továbbá egyenrangú felekké tegye a romákat a többségi társadalom számára. A Ceferino Ház tevékenysége három pilléren nyugszik:

article&id=9:a-cigany-sag-evangelizacioja&catid=19:pasztoracio&Itemid=32 (Letöltve: 2012. szeptember 16.)

¹⁵ Az elv visszavezethető Pál apostol gondolataira: „Mert bár mindenkitől szabad vagyok, mindenkinek a rabszolgájává tettem magamat, hogy minél több embert megnyerjek. És így a zsidóknak olyanná lettem, mint aki zsidó, hogy zsidókat nyerjek meg; a törvény alatt levőknek olyanná lettem, mint aki törvény alatt van – pedig én magam nem vagyok törvény alatt –, hogy megnyerjem a törvény alatt levőket.” (1Kor 9:19–21) Ebből a bibliai idézetből származik a „görögnek göröggé, zsidónak zsidóvá” elv.

¹⁶ *Irányelvek a cigánypasztorációban*, 2006.

¹⁷ http://www.evangelikus.hu/okumene_2009–2011/megjelent-a-biblia-lovari-nyelven (Letöltve: 2012. szeptember 16.) A lovári nyelvű Bibliát Vesho-Farkas Zoltán fordította.

¹⁸ Székely 2011.

1. az evangelizálás, az ige hirdetése;
2. a cigány kultúra értékeinek gyűjtése, ezek megismertetése a többségi társadalommal és így a cigánykép formálása;
3. szociális terület, tehát pályázatok figyelése, segélyek osztása, iskolai felzárkózásban és munkahelykeresésben való segítségnyújtás.¹⁹

Dúl Géza tapasztalatai alapján többféle szempontot kell figyelembe venni a pasztorálás során. Mérlegelni kell, hogy a romák evangelizálása olyan intenzív munkát igényelhet, amely korlátozhatja lelkigondozói és közösségi szerepében a papot. Másfelől a cigánysággal szembeni többségi elutasítást is kezelnie kell, hiszen a közösségi befogadás lenne az első lépcsőfok a romák számára. Ügyelnie kell arra is, hogy nemcsak szociális segítségnyújtás vagy nemcsak evangelizálás az egyház feladata, hanem a kettő együttesen. Továbbá a lekipásztor dönthet arról is, hogy bekapcsolja-e a romákat a helyi gyülekezet életébe, vagy pedig külön cigány gyülekezetet tart fenn.²⁰

Az eddig ismertett kezdeményezések ellenére megállapíthatjuk, hogy a Magyar Katolikus Egyházon belül leginkább az alulról jövő kezdeményezések azok, amelyek országos szinten elérik a cigány hívőket. Egy-egy tenni akaró pap szervezte meg a hitéletet, és vállalt sorsközösséget a cigánysággal például Alsószentmártonban, Szendrőládon, Gyöngyösoroszában, Arlón és Budapesten, a Józsefvárosban.²¹

A görög katolikus egyház

A Hodászi Görög Katolikus Cigány Egyházközségben zajlott az első cigány nyelvű liturgia és házasságkötés Magyarországon. Az egyházközség megalakulásának előzménye, hogy az 1940-es években a faluba került pap, Sója Miklós nagy hatással volt a faluszéli putrikban élő cigányokra. A pap a későbbiekben nemcsak a hitéleti tevékenységet szervezte meg a helybeli cigányok nemzetiségi nyelvén, hanem az írás-olvasás tanítását és a higiéniai, erkölcsi nevelést is. A hodászi cigányok azóta is rendszeresen részt vesznek a miséken. A faluban folytatott vizsgálat megállapította továbbá, hogy a vallás megerősítette a cigány identitást az egyé-

¹⁹ <http://www.ceferino.hu/> (Letöltve: 2012. szeptember 16.)

²⁰ Dúl Géza: *A cigányság evangelizációja*.

http://ceferino.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=9:a-ciganysag-evangelizacioja&catid=19:pasztoracio&Itemid=32 (Letöltve: 2012. szeptember 16.)

²¹ Dúl 2002. Az alsószentmártoni kezdeményezéssel többen is foglalkoztak: vö. Harmat 2004, Takács 2009. Továbbá kiemelném még a cursillo és az alfa módszerek jelentőségét is. Mindkettő egy-egy rövid időszakot felölelő, rendkívül intenzív beszélgetéssorozatot jelent, amelyeken a kereszténység legelemibb – ki a Szentlélek, mi az egyház – kérdései kerülnek megvitatásra. Elősként a rendszerváltás környékén kezdték el alkalmazni ezeket a Magyar Katolikus Egyházban, azonban a cigányság csak 2004-től kapcsolódott be ezekbe a programokba. (Rébay 2008.)

nekben, és az egyházközség megalakulása óta nagymértékben javult a többség és a kisebbség kapcsolata.²² Érdekes jelenség, hogy a Hit Gyülekezete is megjelent Hodászon az 1990-es évek elején. Főleg azokat vonzotta a romák közül e felekezet, akik előtte görög katolikusok voltak. Komoly feszültséget eredményezett a családok, barátok között az, ha valaki áttért, valaki pedig nem. Mára azonban elsimulni látszanak ezek a konfliktusok.²³

1986-tól Hodász szomszédságában, Kántorjánosiban is megkezdte hittérítő munkáját a görög katolikus egyház. Ez esetben is egy elkötelezett pap, Zolcsák János vállalta fel az evangelizációt. Cigány templom is épült a településen, ahol cigány nyelvű liturgia folyik. A hitélet hozzájárult a kisebbségi identitás megőrzéséhez, és a helyi társadalomba való beilleszkedést is elősegítette. Az 1990-es évek elején azonban a gyülekezet egyre inkább csalódottá vált lelki vezetőjével kapcsolatban, aki a politikai szférában is megmérte magát a helyi kisebbségi önkormányzati választásokon, és megválasztása után egyben politikai vezetőjüké is vált. A csalódottság oka abból fakadt, hogy a romák szerint „hataloméhessé” vált a pap. A gyülekezet életében támadt zavart jelzi, hogy a pünkösdi egyház rendkívül sikeres térítő munkát végzett a településen a kevésbé vallásos görög katolikusok körében az 1990-es évek elején. „*Csupán az motiválta őket* (ti. az áttérő romákat), *hogy tartozzanak valahová, úgy gondolták, az új közösségben nagyobb szerephez jutnak, vezető tagokká válhatnak*” – véli a terepen járt kutató.²⁴ A karizmatikus vallás megjelenése a településen egy addig ismeretlen törésvonalat eredményezett: azok a romák – hasonlóan a többségi társadalomhoz –, akik a katolikus hitnél megmaradtak, lenézik a pünkösdi hitre áttért cigányokat. A katolikus romák és nem romák azonban továbbra is jó kapcsolatban állnak egymással.²⁵

Jezsuiták

A Magyar Jezsuita Szerzetesrend által 2006-ban létrehozott Szeretet Iskolája azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az írástudatlanság felszámolásán túl vallásos és erkölcsi nevelést biztosítson az ezt igénylő romák számára. A Szeretet Iskolája ingyenes és színvonalas oktatást kíván nyújtani, és főként a roma nőket szeretné az iskolapadba visszahívni, mert elsősorban ők mutatnak példát a következő generációnak. Szakítva a hagyományos kerettantervvvel, újat alakítottak ki, amelyben a kötelező oktatási óraszámom túl pasztorációs tevékenység, romológia, mentálhigiénés képzés, állampolgári ismeretek és egyéb praktikus tudás – önéletrajzírás, munkaerő-piaci ismeretek, egészségmegőrzés, elsősegély-nyújtási ismeretek

²² Oláh 2001.

²³ <http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=250087> (Letöltve: 2012. szeptember 16.)

²⁴ Juhász 2000:45.

²⁵ Juhász 2000.

tek – elsajátítására van lehetőség. A Szeretet Iskolája az inkulturáció elvét vallja. Elsőként Tápiószecsőn hozták létre a jezsuita Szeretet Iskoláját, 2006–2008 között 17 főnek szerveztek képzést. A 2008–2009-es tanévben pedig Budapesten a Józsefvárosban, a Kesztyűgyári Roma Közösségi Házban indítottak egy csoportot. 2009-ben 24 fő iratkozott be a képzésükre.²⁶

A Szeretet Iskolája mellett a Roma Szakkollégiumi Hálózat kialakításában is részt vállalt a rend.²⁷ A 2011 szeptemberében Budapesten induló Jezsuita Roma Szakkollégium létrehozásának célja, hogy a formálódó cigány értelmiségi réteget megerősítsék.²⁸ A kollégium képzési programjában szerepelnek általános műveltséghez kapcsolódó képzések, roma és magyar népismeret (beás vagy romani nyelvtanulással egybekötve) és egyéb szervezett közösségi tevékenységek.²⁹ Az első évben 26 fő kezdte meg tanulmányait a Jezsuita Roma Szakkollégiumban.³⁰

A marista testvérek

A Mária Iskolatestvérek alapvető célja, hogy az oktatáson keresztül támogassák a hátrányos helyzetűeket, és elősegítsék a beilleszkedést. Alapelvük, hogy jelen kell lenni az adott társadalmi csoport életében, és szeretettel kell fordulni a gyermekek felé. Így van ez az esztergomi közösségi házuk esetében is, ahová 1999-ben érkeztek a szerzetesek. Már csecsemőknek és édesanyjuknak is tartanak foglalkozásokat a közösségi házban, azt vallva, hogy csak hosszú távon érhető el siker. A nevelés és az oktatás mellett szociális segítséget is kaphatnak a rászorulóknak.³¹ Az alapítvány professzionális háttérrel rendelkezik: szociálpedagógusok, pszichológus, logopédus is közreműködnek a munkában.

²⁶ <http://www.freeweb.hu/mkdsz1/pdf/SzeretetIskolaja.pdf> (Letöltve: 2012. szeptember 16.)

²⁷ Debrecenben a Magyarországi Református Egyház, Miskolcon a Görög Katolikus Egyház, Nyíregyházán pedig a Magyarországi Evangélikus Egyház tartja fenn a Szakkollégiumot.

²⁸ „Romák közötti dialógus, testvériség kialakítása itt a feladat, egy kettős, magyar-cigány, de ugyanakkor egy egységes keresztény identitásé. Ebben óriási szerepet szánunk azoknak a fiatal, keresztény roma értelmiségieknek, akik majdan a JRSZ végzőseiként a közigazgatásban, az üzleti életben vagy az oktatásban töltik be hivatásukat, akár vezetőként is.” (Forrás: A Jezsuita Roma Szakkollégium első félévéről. <http://www.jrsz.hu/kozossegunk/jezsuita-roma-szakkollegium-elso-feleverol> Letöltve: 2012. szeptember 16.)

²⁹ <http://szentignac.hu/jezsuita-roma-szakkollegium> (Letöltve: 2012. szeptember 16.)

³⁰ <http://www.jrsz.hu/kozossegunk/jezsuita-roma-szakkollegium-elso-feleverol> (Letöltve: 2012. szeptember 16.)

³¹ <http://www.amihazunk.hu/> (Letöltve: 2012. szeptember 16.)

Magyarországi Református Egyház

Hadházy Antal becslései szerint mintegy 100 ezer református roma él Magyarországon.³² A híressé vált lelkész és szociológus a misszió első lépésének a cigányok megismerését tartja, hiszen az előítélet rendkívül erős a többségi társadalomban. A legnehezebb feladat a befogadó egyházközösség kialakítása.³³ Úgy látja, hogy a lelkészek közül csak kevesen elhivatottak a cigányok missziója iránt, aminek oka vagy az érdektelenség, vagy a felkészületlenség, vagy pedig az előítéletesség.³⁴

Véleménye szerint a cigánymisszió feltételei az alábbiak:

- tárgyi feltételek (pl. a rideg templom helyett valamilyen alternatíva keresése);
- személyi feltételek (mivel nincsen felkészítés a romamisszióra, így önálló tapasztalatszerzésre van szükség, és természetesen egy befogadó egyházközösségre);
- anyagi feltételek (tárgyi feltételek biztosításához, Biblia és énekeskönyvek fordításához stb.).³⁵

A cigánymisszió célkitűzése, hogy a Szentírás üzenetét érthetően, a templom falain kívül is hirdessék. Ehhez elsőnek is „cigánnyá kell válni”, azaz elfogadni a romákat olyanoknak, amilyenek, és nem a maguk képére formálni az evangelizálás során. Az elfogadáshoz viszont szeretetre van szükség. Fontos, hogy ne eredményorientáltan gondolkodjunk a misszió kapcsán.³⁶

„A magyarországi egyházak és a cigányság a XXI. század elején” címmel tartott konferenciát a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa 2001-ben, ahol cigány gyülekezetek vezetői, gyülekezeti munkatársak oszthatták meg tapasztalataikat egymással. A tanácskozás végén egy zárónyilatkozatban fogalmazták meg a részt vevő katolikus, református, evangélikus, baptista és metodista felekezetek a cigányság integrációjának elősegítésében és a többségi társadalom befogadó magatartásának építésében való aktív szerepvállalásukat. Ennek megfelelően a lelki vezetés mellett nem feledkeznek meg a társadalmi, gazdasági hátrányok kezeléséről és a nem roma hívők előítéletességének mérsékléséről sem.³⁷

Négy évvel a nyilatkozat aláírása után intézményesedett a cigányok missziója a Magyarországi Református Egyházon belül, amikor a Református Missziói

³² Hadházy 1992.

³³ Hadházy 1989.

³⁴ Hadházy 1983.

Az előítélettől az egyházi eljárók sem mentesek. Egy roma pap hasonló konfliktusokat élhet át, mint cigány társai.. http://www.evangelikus.hu/lapszemle_2009-2011/a-cigany-tiszteletes-aki-krisztust-hirdeti-minden-nepnek/?searchterm=None (Letöltve: 2012. szeptember 16.)

³⁵ Hadházy 1992.

³⁶ Hadházy 1992.

³⁷ <http://www.origo.hu/itthon/20010611javitani.html> (Letöltve: 2012. szeptember 16.)

Központban külön ággá fejlődött a cigánymisszió. E missziói ág egyik kezdeményezése az „Út az életért” című projekt, amelynek keretében hátrányos helyzetű – főként baranyai, borsodi, somogyi és szabolcsi³⁸ – településeken végeztek szűrővizsgálatokat 2008-ban és 2010-ben. Összesen 664 fő vett részt a programban 2008-ban. A projekt keretében élelmiszert és tisztasági csomagot is osztottak a résztvevőknek.³⁹

A cigánymisszió keretein belül indult meg 2009-ben a Dencsházai Gyermekotthon, ahol a 14-15 éves anyák és gyermekük számára óvodaszerű intézményben közös foglalkozásokat tartanak. Az anyák fogódzót kaphatnak a gyermeknevelés, illetve a ház körüli teendők tekintetében, miközben gyermekük számára felügyeletet biztosítanak. Rá két évre pedig egy tanoda nyitotta meg kapuját ugyanezen a településen, ahol a 6–8. osztályos tanulóknak tartanak felzárkóztató órákat továbbtanulásuk elősegítése végett. Ez esetben is, ahogyan az előbb ismertetett „Út az életért” c. programban, a lelkész és a szakember együttműködésével zajlanak a foglalkozások.

Az alulról jövő és a felülről szerveződő kezdeményezések jelenleg is együttesen vannak jelen a Magyarországi Református Egyházon belül, hiszen folyamatosan a helyi igényekre reflektálnak. Ezt segíti elő az egyházkerületenként foglalkoztatott egy-egy referens is, akik különféle szabadidős, foglalkoztató programokat szerveznek roma fiatalok számára.⁴⁰

Magyarországi Baptista Egyház

A Magyarországi Baptista Egyház honlapja szerint körülbelül 200 főre tehető a roma bemenítkezettek száma hazánkban. Külön cigány gyülekezet jött létre Tuzséron, Csobánkán, Rétközberencsen, Kékcén, Vásárosnamény-Gergelyugornyán, Pocsajon és Újlétán a baptista egyházon belül.⁴¹ 2005-ben nevezték ki országos cigánykoordinátornak Csuha Józsefet.

A Magyarországi Baptista Egyház cigánymissziós tevékenységének feltárására igyekeztem olyan helyszínt keresni, amellyel eddig nem foglalkoztak. Választá-

³⁸ 2008-ban 11 településen – Hosszúpályi, Sáp, Geszt, Vilmány, Olaszliszka, Ózd, Kadarkút, Teleki, Barcs, Dencsháza, Csányoszló –, 2010-ben már 14 településen – Sárpilis, Cún, Dencsháza, Encs, Ózd, Olaszliszka, Vilmány, Zamárdi, Segesd, Barcs, Lenti, Encsencs, Jánd, Békés – folyt a romamisszió.

³⁹ Szakmai beszámoló. „Biblia a cigányok között” program keretében megvalósuló „Út az életért” – missziós program. 2008.

Szakmai beszámoló. Út az életért – missziós program, 2010.

⁴⁰ <http://tinek.hu/lap/cm/cikk/mutat/bekoszonto/> (Letöltve: 2012. szeptember 16.)

⁴¹ <http://www.baro.baptist.hu/index.php?m=555> (Letöltve: 2012. szeptember 16.) A tuzséri roma hívókról, a vallásosság integráló szerepéről további információkat tudhatunk meg Lukács Ágnes 2008-as tanulmányából.

som végül a csobánkai cigány gyülekezetre esett, amely 1995-ben alakult. E településen több felekezet is folytatott hittérítő tevékenységet a romák körében: a rendszerváltás előtt már jelen voltak a jezsuiták és a reformátusok, utána érkeztek a Jehova tanúi, majd a Jim Sanders-féle karizmatikus közösség tagjai. Legnagyobb hatást azonban a Magyarországi Baptista Egyház tudta elérni az itt élő romák körében. A vallás hatásának tudható be, hogy már kevesebbet járnak kocsmába, a házasságukat hivatalosan rendezik a csobánkai cigányok. A cigány kultúra és a baptista hitélet közötti disszonanciát úgy oldja fel az egyház, hogy a régi életet elhagyva térnek meg, azaz csak azon elemeket hagyhatják meg a roma kultúrából, amelyek még elfogadhatóak az egyház számára. Tevékenységükről megállapítható, hogy többnyire természetbeni adományokat osztanak, pl. ruhát, cipősdoboz-akció keretében ajándékokat, esetleg téli tüzelőt vagy temetési támogatást adnak e településen. Mindezeket a szentendrei gyülekezet adományaiból vásárolják, kevés „külsős” adománnyal rendelkeznek. Láthatjuk tehát e település példáján, hogy csak a lehetőségeihez mérten tud részt vállalni a baptista egyház a romák megsegítésében.

Újprotestáns, karizmatikus kisegyházak

A szociológusok, antropológusok figyelmét az elmúlt időszakban azon kisegyházak vonzották leginkább, amelyek karizmatikus jellegüknél fogva erőteljesebb hatást gyakorolnak egy közösség életére. A kutatókat két kérdés foglalkoztatta főként: egyrészt, hogy a karizmatikus vallás felül tudja-e írni az etnikai identitást, a cigány kultúrát az egyénben, másrészt pedig az, hogy miért tudtak nagyobb „sikereket” elérni az evangelizálás során ezek a vallási közösségek. Diósi Ágnes szerint a karizmatikus kisegyházak azért járhattak nagyobb sikerrel a közösségszervezésben, mert az általuk kínált vallási élmény emberközelibb, és az egyháztagok között szorosabb kapcsolat jöhetett létre.⁴² Végh Anna tanulmányában is az emberközeliség hiánya jelenik meg a nem karizmatikus egyházaktól való idegenkedés okaként. Kutatása alapján a romák számára ugyanis azok túlságosan merevek, ridegek, nem „élőek”.⁴³ Bari Károly szerint a kisegyházak sikere a cigányokat befogadó, elfogadó gyülekezetnek köszönhető.⁴⁴ Angus Fraser pedig úgy látja az általa bemutatott pünkösdi mozgalom sikere alapján, hogy a nagy egyházak gyakorlataival ellentétben rövid idő alatt kinevezett, papi funkciót betöltő romák vonzóak, követendő példák tudnak lenni a közösségük számára.⁴⁵

⁴² Diósi 2002.

⁴³ Így fogalmazza meg mindezt az általa vizsgált egyik gyülekezet tagja: „Ez nem olyan, mint más-
hol, hogy nem lehet felállni, megszólalni [...]. Ez itt élő egyház, nem halott.” Végh 2006:278.

⁴⁴ Bari 2009.

⁴⁵ Fraser 1996.

Tesfay Sába szerint nemcsak a cigány kultúrát, szokásokat írja felül a karizmatikus vallás, hanem az öndefiníciót is módosítja. Egy Marosvásárhely környéki településen végzett kutatása szerint ha egy gáborcigány az adventista hitre tért át, az egyet jelentett számára a „kiművelődéssel”, azaz magasabb szintre helyeződött.⁴⁶

Ahogy az egyes gyülekezetek leírásánál látni fogjuk, a karizmatikus kisegyházakba való belépéssel, áttéréssel nagy változás lép be az egyén életébe: káros szenvedélyeitől megválik, életét a hivatalos törvényeknél is szigorúbb szintre emeli, beszédében központi szerepet kap a vallásos kontextus a hétköznapi témák esetében is.⁴⁷

Hit Gyülekezete

Az 1979-ben alakult Hit Gyülekezetéhez mára 70 000 fő csatlakozott. Becslések szerint több ezer roma lépett be e vallási közösségbe, és számos cigány helyi gyülekezet alakult, így például Nagyecsedén, Mátészalkán, Kótajon, Ibrányon, Rohodon, Komlón, Pécssett, Zalaegerszegen, Devecseren. Ezen egyház cigány gyülekezetei annyiban térnek el a többi vallási közösségnél bemutatottakétól, hogy a cigány gyülekezeti tagok részt vesznek a nem roma gyülekezeti alkalmakon is, illetve fordított helyzet szintén lehetséges. Ennek megfelelően nem elkülönülve léteznek egymás mellett roma és nem roma gyülekezetek, hanem egymással szoros kapcsolatban állva. Továbbá fontos megemlíteni, hogy több roma vezetőt is kineveztek országszerte, képzésüket külön támogatják.

A Hit Gyülekezetének cigánymissziója leginkább a szociális segítségnyújtás irányába mutat: rászorultsági elven támogatnak roma és nem roma embereket egyaránt, például étel, tűzifa vagy ruha osztásával.

Magyarországi Szabadkeresztyén Gyülekezet

A Magyarországi Szabadkeresztyén Gyülekezet romamissziós tevékenysége az 1970-es években indult meg Uszkán. A közel négyszáz lelkes szabolcsi falu azóta a médiában és a tudományos életben is ismertté vált, főként amiatt, hogy a településen harmonikus a romák és nem romák közötti kapcsolat ezen egyház megjelenése óta. Javult a közbiztonság, csökkent az alkoholt fogyasztók száma, illetve a vele járó agresszív viselkedés. Az előbb említett magatartásbeli változásokkal a romák kivívták a településen élő nem cigányok tiszteletét. Mára Uszkán egy cigány származású lelkész szolgál.

⁴⁶ Tesfay 2006.

⁴⁷ A karizmatikus kisegyházba való megtérésről lásd: Fosztó 2007.

Péterfi Rita és Szűcs Hajnalka az alábbi okokra vezeti vissza, hogy miért éppen ezen a településen érték el sikereket a szabadkeresztyének:

- A településen élő romák magyar cigányok, akik sem a nyelvüket, sem a szokásaikat nem ismerik már. Ennek következtében identitáskeresésük során egy biztos alapot nyújtó támasz felé fordultak, amit egy karizmatikus közösség ki-elégíthetett.
- A településen rendkívül szoros rokonsági kapcsolat épült ki, és így szükségképpen mindenki közeli ismerősen keresztül találkozhatott a Szabadkeresztyén Gyülekezettel.
- A határmódosítás, a holokauszt, a malenkij robot, a munkanélküliség, a kilátástalanság és eleve a határszéli életszínvonal mindegyike a számkivetettség érzését erősítette. Késérőségre adott okot az is, hogy számos közlekedési baleset történt rövid idő alatt, így a tragédiák tovább növelték a kiszolgáltatottság érzését.⁴⁸

A Magyarországi Szabadkeresztyén Gyülekezet az ország más pontjain is megkezdte az evangelizálást, Serényfalván és Bajóton szintén alakult cigány gyülekezet, és kialakulóban van Debrecen mellett Nagymacson is. Összességében 200–300 roma csatlakozott a Magyarországi Szabadkeresztyén Gyülekezethez.

Összegzés

Az eddig bemutatott egyházak cigányokkal kapcsolatos tevékenysége több *közös jellemzővel* is rendelkezik. Ahogyan a szakirodalomból és a lefolytatott kutatásból is kiderült, karakterükben azonos, hogy a vizsgált egyházak semmilyen esetben sem nyújtanak pénzbeli támogatást a rászorulóknak, és nem kívánnak kimeríthetetlen anyagi forrásként megjelenni. A hosszú távú gondolkodás szintén közös pont: nem egyik napról a másikra akarják megoldani a jelentkező problémákat, és tisztában vannak avval is, hogy a keresztény magatartásforma is csak lassan alakul ki. Továbbá a bemutatott egyházak, gyülekezetek mindegyike a felmerülő *helyi* igényeket veszi figyelembe a cigánypasztoráció, cigánymisszió során, és nem egy egységes terv szerint rendelkezik minden településen. Végül pedig kiemelendő, hogy azok a kezdeményezések voltak gyümölcsözőek a lelki-ség szempontjából, amelyek esetében a lelki vezető a hívekkel ugyanazon településen él, mindennapi kapcsolatban tud állni velük, és ismeri a helyi igényeket.

Az ismertetett egyházak kezdeményezéseiről megállapíthatjuk, hogy főként strukturális integrációt tettek lehetővé. A cigánypasztoráció, cigánymisszió következményeként értelmezhetjük az oktatási, egészségi, szociális helyzet javulását a be-

⁴⁸ Péterfi–Szűcs 2004.

mutatott példák alapján. Másodsorban pedig szociális integrációt tettek lehetővé a bemutatott kezdeményezések, általuk javult a többség és a kisebbség viszonya.

A közös jellemzőkön túl *eltéréseket* is megfigyelhetünk, ha bizonyos szempontok mentén összevetjük a vizsgált vallási közösségeket. A különbözőségek kimutatásához hat dimenziót vettem figyelembe: az oktatásban, nevelésben való aktív részvételt; a szociális segítségnyújtást; a hitélet szerepét, azaz a lelkiséget; a roma kultúra ápolását; a kapcsolatrendszer sokszínűségét és az anyagi bázis forrásainak számát. E hat dimenziót a szakirodalom és az általam lefolytatott kutatás alapján vizsgáltam meg.

A Magyarországi Katolikus Egyház cigánypasztorációs tevékenysége az oktatás, nevelés területén mutatkozik meg erőteljesen, de ahogy láthattuk, a szociális segítségnyújtás, a kultúra ápolása (például cigány nyelvű énekek, liturgia stb.) és a lelkiség is megjelennek a programjaiban. Az állammal, a civil szférával, az önkormányzatokkal, kisebbségi önkormányzatokkal való kapcsolata jelentős és diverzifikált, más egyházakkal azonban – ahogyan a többi vizsgált vallási közösségnek is – jellemzően gyenge a kapcsolata. Széles körű kapcsolatrendszere, presztízse lehetővé teszi azt, hogy „több lábon álló” anyagi bázist tudjon kiépíteni programjaihoz.

A Magyarországi Református Egyház cigánymissziója hasonlít leginkább az előbb bemutatott katolikushoz, jelen esetben azonban kevésbé markánsan jelenik meg az oktatás, nevelés jelentősége, hiszen ugyanolyan jelentőséggel bírnak a különböző egészségügyi, szociális programok. Széles körű kapcsolatai révén szintén többféle támogatási formában tud pénzt szerezni programjaihoz, akár az Európai Uniótól származó pénzekről, akár az állam által nyújtott anyagi segítségről van szó.

A további három vallási közösség cigánymissziós tevékenysége jelentősen eltér az eddig bemutatottakétól. A két karizmatikus közösségre jellemző, hogy a lelkiség, az evangelizálás dominál a cigánymisszióban, és csak másodsorban a szociális segítségnyújtás. Oktatási, nevelési tevékenységük, amely kifejezetten a romák integrációjára irányulna, nincs. Kapcsolatrendszerük rendkívül hiányos: sem más egyházakkal, sem az állammal, önkormányzatokkal stb. nem építenek ki kapcsolatot, mert ahogyan az interjúkból is kiderült, az előbb felsorolt intézmények igyekeznek háttérbe szorítani őket. Anyagi bázisuk így leginkább a gyülekezeti tagok és alapítványok felajánlásából származik.⁴⁹

Köztes helyzetet foglal el a Magyarországi Baptista Egyház, amely elismertsége, kapcsolatrendszere és anyagi forrásai tekintetében is köztes helyzetű. Jól körülhatárolható cigánymissziós karaktere talán épp emiatt nem alakult ki. Jellemben azonban a két karizmatikus közösséghez áll a legközelebb.

⁴⁹ Itt említeném meg, hogy a Hit Gyülekezete történelmi egyház maradt az új egyházügyi törvény reformja alapján, a Magyarországi Szabadkeresztyén Gyülekezet viszont kiszorult ebből a körből.

A vizsgált egyházak cigányokkal kapcsolatos tevékenységét az alábbi ábra szemlélteti, ahol az x-ek száma az egyes aspektusok jelentőségét szimbolizálja:

1. táblázat. A vizsgált egyházak cigánypasztorációs, -missziós tevékenységének összehasonlítása

	<i>Katolikus</i>	<i>Református</i>	<i>Baptista</i>	<i>Hit Gyülekezete</i>	<i>Szabad-keresztények</i>
Oktatás, nevelés	xxx	xx	—	—	—
Szociális segítségnyújtás	x	x	x	xx	xx
Lelkiség	x	x	xx	xxx	xxx
Kultúra ápolása	x	x	x	x	x
Kapcsolatok (egyházak, állam, civil szféra stb.)	xx	xx	—	—	—
Anyagi háttér (egyház, állam, EU, civil szféra)	xxx	xx	x	x	x

Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy többféle cigánypasztorációs, -missziós modell épült ki a különféle vallási közösségek esetében. Jellemzően azonban élesen szétválik a nagyobb tagsággal rendelkező, régebbi alapítású egyházak és a fiatalabb, karizmatikus kisegyházak tevékenysége.

Felmerülő problémák

A fentebb ismertetett cigánypasztorációs vagy missziós „modellek” elvitathatatlan érdeme mellett szót kell ejteni néhány kérdéses mozzanatról is, amelyek a cigányság integrációját nem segítik elő, vagy éppen gátolják valamilyen dimenzióban. Az általam készített interjúkból és a szakirodalomból is egyértelműen kirajzolódott, hogy a különböző felekezetek sok esetben „átcsábítják” a híveket más felekezetektől, így a körükben megkezdett munka erodálódik. A fentebb bemutatott csobánkai történet jó példát szolgáltat az egyházak közötti „versengésre”.

Másfelől problémás pontnak éreztem azt is, ahogyan – a legtöbb esetben – a cigány gyülekezetek elkülönülnek a nem cigány gyülekezetektől. Habár így lehetőség nyílik a cigány nyelv használatára, cigány nyelvű énekek éneklésére, a roma identitás építésére, mégis, végső soron ugyanolyan távolság marad a roma és a nem roma hívők között, így rövid távon nem segítik elő az integrációt.

Az előzőekkel összhangban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a megtérés – főként a karizmatikus kisegyházak esetében – egy újabb törésvonalat eredményezhet a társadalomban. Sorin Gog a romániai pünkösdi romák vizsgálata során találkozott azzal a jelenséggel, hogy a már addig is létező, a nemzetiségen alapuló kirekesztés újabb indokkal egészült ki a pünkösdi egyház választásával. Kutatása alapján pünkösdi és nem pünkösdi romák, pünkösdi romák és pünkösdi románok, magyarok egyaránt távolságot tartanak egymástól.⁵⁰ A már ismertetett hodászi példa esetében is ugyanezt láthattuk, amikor a Hit Gyülekezetéhez való csatlakozás konfliktusokat szült a településen.

Végül pedig a szűkös anyagi forrásokból eredő problémákra hívnám fel a figyelmet. Főként a kisebb gyülekezetek – mint például a bemutatott csobánkai – komoly finanszírozási problémákkal is küzdhetnek, amely a hosszú távú fennmaradást gátolhatja, és az általuk megkezdett munka színvonalát visszavetheti.

Irodalom

- Bari Károly: *A cigányokról*. Budapest, Föv. Önkormányzat Cigány Ház–Romano Kher, 2009.
- Barthelemy, André: *Cigányország útjain*. Abaliget, Lámpás Kiadó, 1992.
- Bauböck, Rainer: Social and Cultural Integration in a Civil Society. In: Rainer Bauböck–Agnes Heller–Aristide R. Zolberg (eds.): *The Challenge of Diversity*. Aldershot; Brookfield: Avebury, 1996. 67–133.
- Booth, Alan–Edwards, John–Johnson, David R.: Social Integration and Divorce. *Social Forces*, Vol. 70, No. 1 (Sep., 1991), 207–224.
- Cigánypasztoráció az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye területén*. (Szerk.: Gyorgyovich Gábor–Török Viktória.) Budapest, Esztergom–Budapesti Főegyházmegye, Pasztorális Szakterület, 2008.
- Diósi Ágnes: *Szűz Mária zsebkendője*. Budapest, Kozmosz, 1990.
- Diósi Ágnes: *Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal*. Budapest, Pont Kiadó, 2002.
- Dúl Géza: Krisztus „Cigányország” útjain. *Vigilia*, 2002. 9. sz.
- Eisenstadt, Samuel N.: *The Absorption of Immigrants*. London, Routledge and Kegan Paul, 1954.
- Esser, Hartmut: *Aspekte der Wanderungssoziologie*. Darmstadt, Neuwied, Luchterhand, 1980.
- Fosztó László: A megtérés kommunikációja: gondolatok a vallási változásról pünkösdzimusra tért romák kapcsán. *Erdélyi Társadalom*, 2007. 1. sz. 23–49.
- Fraser, Angus M.: *A cigányok*. Budapest, Osiris, 1996.

⁵⁰ Gog 2008.

- Gidáné Orsós Erzsébet: *Útkeresés. A cigányok múltja, jelene és jövője*. Pécs, Comenius Kft., 2007.
- Gog, Sorin: Roma áttérések: pünkösddizmus és az identitás új narratívái. *Regio*, 2008. 4. sz. 50–77.
- Hadházy Antal: A cigány-misszió terén szerzett tapasztalatokról. *Theologiai Szemle*, 1983. 3. sz. 177–180.
- Hadházy Antal: Társadalmi kérdések és egyház: a cigányok társadalmi integrációja. *Theologiai Szemle*, 1989. 5. sz. 312–315.
- Hadházy Antal: A cigánymisszió helyzete ma. *Theologiai Szemle*, 1992. 2. sz. 93–96.
- Hagendoorn, Louk–Veenman, Justus–Vollebergh, Wilma: Introduction. Cultural Orientation and Socio-Economic Integration of Immigrants in the Netherlands. In: Louk Hagendoorn–Justus Veenman–Wilma Vollebergh (eds.): *Integrating Immigrants in the Netherlands*. Aldershot–Burlington, Ashgate, 2003. 1–17.
- Harmat József: A remény egy szigete. Alsószentmárton. In: Nagy Attila–Péterfi Rita (szerk.): *A feladatra készülni kell*. Budapest, OSZK–Gondolat, 2004. 131–137.
- Horváth Kata: „Az életed kell nekem” – A jóslás mint élettörténeti elbeszélés. In: Borecky Ágnes (szerk.): *Cigányokról – másképpen*. Budapest, Gondolat, 2009. 59–77.
- Irányelvek a cigánypasztorációban. (Vándorlók és Utazók Lelkigondozásának Pápai Tanácsa.)* Budapest, Szent István Társulat, 2006.
- Juhász Éva: *Moro raj jertyiszár*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, Debrecen, Néprajzi Tanszék, 2000.
- Kallen, Evelyn: *Ethnicity and Human Rights in Canada*. Toronto, Oxford University Press, 1995.
- Ladányi János–Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, Napvilág, 2004.
- Lukács Ágnes: A vallásosság szerepe a cigányság integrálásában. *Kapu*, 2008. 6–7. sz. 147–151.
- Németh Kornél: Napjaink cigány mágiája. *Tudásmenedzsment*, 2009. 2. sz. 129–133.
- Oláh Judit: *A hodászi cigányok vallási élete*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001.
- Örkény Antal–Vári István: Szempontok és kérdőjelek a magyarországi roma kisebbség tanulmányozásához. *Fundamentum*, 2009. 2. sz. 5–16.
- Péterfi Rita–Szűcs Hajnalka: A beilleszkedés egyik lehetséges útja. Az uszkai cigányság találkozása a kereszténységgel. In: Nagy Attila–Péterfi Rita (szerk.): *A feladatra készülni kell*. Budapest, OSZK–Gondolat, 2004. 137–175.
- Réger Zita: *Cigány gyermekvilág*. Budapest, L’Harmattan, 2002.
- Stewart, Michael Sinclair: *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, T-Twins–MTA Szociológiai Intézet–Max Weber Alapítvány, 1994.

- Szakmai beszámoló. „Biblia a cigányok között” program keretében megvalósuló „Út az életért” – missziós program. 2008.
- Szakmai beszámoló. Út az életért – missziós program, 2010.
- Székely János: *Cigány népismeret*. Budapest, Szent István Társulat, 2011.
- Szuhay Péter: Értékrend és szokások. In: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. Budapest, Press Publica–Útmutató Kiadó, 2000. 73–81.
- Takács Géza: *Kiútkeresők: a cigányok iskolai reményei*. Budapest, Osiris, 2009.
- Tesfay Sába: Halottak napja és vallási tér gábor közösségben. In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigány világok Európában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2006. 256–269.
- Várnagy Elemér: Néhány teológiai megfontolás. In: Várnagy Elemér (szerk.): *Romológiai alapismeretek*. Budapest, Corvinus, 1999. 190–204.
- Végh Anna: „Ez itt élő egyház, nem halott”. In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigány világok Európában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2006. 256–269.
- Williams, P: A cigányok pünkösdisták mozgalmának tanulmányozása során felmerülő kérdések. In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában I. Nyugat Európa*. Budapest, Új Mandátum, 2000. 286–296.

A magyar elnökség az Európai Unió Tanácsában és az európai roma keretstratégia¹

A 2010 tavaszán hivatalba lépett második Orbán-kormány – kétharmados parlamenti többségének köszönhetően – jelentős politikai és közjogi változtatásokat indított el, amelyek a nemzetközi közvéleményben is érdeklődést váltottak ki. A belpolitikai fejlemények, különösen a magyar állampolgárság megszerzésének könnyítése, a médiatörvény és a 2011 első félévében megindult alkotmányozás a magyar EU-elnökség idején is nagy sajtó- és politikai visszhangot keltett Európában.² Ennek következtében a magyar elnökségi félév is reflektorfénybe került, és a magyar kormány kiemelt jelentőséget tulajdonított az elnökségi félév sikerének.

Természetesen az EU soros elnöksége minden tagállam számára nagy csábítás, hogy saját érdekeit, politikai prioritásait is jobban megjelenítse. A magyar kormány három ilyen területet emelt ki: a gazdasági együttműködés erősítését az Unióban, a közép-európai regionális együttműködés javítását és az Európai Roma Stratégia elfogadását.³

Ahhoz, hogy meg tudjuk ítélni, milyen esélye lehet egy tagállamnak az európai politika befolyásolására a soros elnökség idején, két elméleti értelmezésre szokás támaszkodni. Az egyik megközelítés szerint az Európai Unió Tanácsában a soros elnökség inkább egy technikai, nemzetekfeletti szerep, amely ugyan nagy felelősséggel jár, de nem ad különösebb politikai erőt az elnökséget betöltő tagállamnak.⁴ Azaz nem kínál olyan lehetőségeket a tagállamoknak, hogy azok

¹ A tanulmány egy korábbi változata: The Hungarian Presidency of the Council of the European Union: Focus on the Neighbourhood and on a European Roma Strategy. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2011. 1. sz. 123–134.

² Vö. pl. Charlemagne: Hungary's other deficit' *The Economist*, 6 January 2011., valamint az Európai Parlamentben Magyarországgal kapcsolatban zajlott vitákat: pl.: Hungarian media law sparks controversy at the European Parliament. *Press Release*, 18 January 2011. European Parliament resolution of 10 March 2011 on media law in Hungary, B7-0191/2011.

³ Hivatalos elnevezéssel: A romák integrációját célzó nemzeti stratégiák uniós keretrendszere 2020-ig. Vö. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja* 2011. 9. 2. C 258/6-12.

⁴ D. Metcalfe: Leadership in European Union negotiations: the Presidency of the Council. *International Negotiation*, 3 (3) (1998), 413–434.

markáns élel saját prioritásaik megjelenítésére tudják használni az elnökségi szemeszt, hiszen a feladatuk sokkal inkább a közös EU politikai napirend képviselete és menedzselése. Ezzel szemben azonban a kormányközi értelmezés hívei úgy találják, hogy az elnökség kiváltságos lehetőség a tagállamoknak arra, hogy nemzeti érdekeiket egy kivételezett pozícióban képviseljék, és meghatározzák az EU politikájának irányát.⁵ Az európai integráció elmúlt évtizedeiben mindkét elmélet alátámasztására találhatunk példákat: a közelmúltból sokszor hivatkoznak pl. a 2008-as, egymást követő szlovén és francia elnökségi félév súlya közötti különbségre.⁶

Emellett a folyamatos intézményi változások is meghatározóak, így Fernándezzel lehet egyetérteni, amikor arra a következtetésre jut, hogy „a tagállamok számára az elnökség jelentősége az intézmény átalakulásának megfelelően mindig változott az európai integráció folyamatában, és ezt az átalakulást azok az intézményi döntések vezették, amelyeket az európai fejlődés kritikus pillanataiban maguk a tagállamok hoztak.”⁷

Ebből a szemszögből, a Lisszaboni Szerződés hatályba lépése óta, a soros elnökséget betöltő tagállam szerepe – mind hatáskörében, mind abban, hogy a Tanács állandó elnököt kapott – korlátozottabb, mint valaha. Ez azt is jelenti, hogy az integráció korábbi időszakaihoz képest az intézmény jelentősége is csökkent. Az állandó tanácsi elnöki tisztség bevezetése – még a súlytalannak és jellegtelennek tartott Herman van Rompuy személyében is – megváltoztatta a soros tagállam médiamegjelenését, politikai szerepét. Igaz, hogy a miniszteri szintű tanácsi üléseken az elnökséget adó tagállam miniszterének van továbbra is kulcsszerepe a kompromisszumok kialakításában, a tanácskozás vezetésében, de a közvélemény előtt ez kevésbé látszik. Tartalmilag ennél is jelentősebb változást jelent, hogy az ún. „trojka-elnökség” helyett már trióelnökségről beszélünk, azaz – a Lisszaboni Szerződésben intézményesített módon – a három egymást követő szemeszter elnökségét betöltő tagállamok közös programmal látják el a feladatot.⁸

Mindez rávilágít arra, hogy igen szűk mozgástere adódott Magyarországnak arra, hogy saját prioritásait megjelenítse, és ennek megfelelő kezdeményezésekkel

⁵ J. Tallberg: The agenda-shaping powers of the EU Council presidency. *Journal of European Public Policy* 10(1) (2003), 1–19; és Uő: The power of the presidency: brokerage, efficiency and distribution in EU negotiations. *Journal of Common Market Studies* 42(5) (2004), 999–1022.

⁶ A szlovén elnökség problémáiról lásd Sabina Kajnc–Marjan Svetličič: What it Takes to Run an EU Presidency: Study of Competences in Slovenia's Public Administration. In: *Halduskultuur – Administrative Culture* Vol. 11. 2010 (1), 84–109. Igaz, az egyes elnökségek „sikerét” vagy láthatóságát a rendkívüli események is befolyásolják – pl. az orosz–grúz háború a francia elnökségi félévre esett, vagy a tartós gazdasági válság miatt a magyar EU-elnökség napirendjén is a gazdasági kérdések domináltak.

⁷ Ana María Fernández: The EU Council presidency dilemma: an historical institutionalist interpretation. *Les Cahiers européens de Sciences Po* 1 (2008), 25

⁸ EUMSZ 236. cikk és EUSZ 16. cikk (9). Lásd még a Tanács határozata a Tanács elnöki tisztsége betöltési sorrendjének meghatározásáról. 2007/5/EK. *Hivatalos Lap* L 1/11. 2007.01.04.

tudjon élni. Valójában az elnökségi program főbb elemei, mint a bővítés, a szorosabb gazdasági együttműködés és a regionális stratégiák kiterjesztése, már egy ideje meghatározták az EU politikai napirendjét. Ennek ellenére azonban a hangsúlyok fontosak lehetnek, és az, hogy melyik napirendi pontot emeli ki a soros elnöksége alatt egy tagállam, megmutathatja az adott ország sajátos politikai érdekeit is. Azaz tulajdonképpen a soros elnökséget betöltő tagállam kormánya olyan előre megírt közös kottából játszik, amelyben csak az előadásmódja lehet eredeti. Magyarország számára a szomszédságpolitika kapott kiemelt szerepet, amikor erélyes támogatást adott a horvát csatlakozási tárgyalások lezárásához, Románia és Bulgária Schengen-övezeti csatlakozásához vagy a regionális együttműködés erősítéséhez a Duna Stratégia elfogadtatásával. A romastratégia elfogadása pedig kivételesen a magyar elnökséghez kötődött az európai közvéleményben,⁹ ami elvileg jól illeszkedett a kisebbségek európai védelmének fejlesztését a rendszer-váltás óta felvállaló magyar külpolitikai imázshoz is.

Magyarország 2011. január 1-jén vette át az Európai Unió Tanácsának soros elnöki tisztségét, és a magyar kormány – az „erős, emberközpontú Európa” jel-szavával – négy fő témakört emelt ki elnökségi programjából: növekedés és foglalkoztatás az európai szociális modell megőrzéséért; erősödő EU az energia-, élelmiszerbiztonság- és vízgazdálkodási politikákban; egy igazi polgárbarát unió megteremtése; a bővítés és a jó szomszédságpolitika előmozdítása. Ez a program egyszerre célozta meg a bővítést és a mélyítést az európai integrációban. A gazdasági kormányzást elősegítő jogalkotási csomag fontos integráló tényező lett, míg Horvátország tagságának előmozdításában a későbbi bővítések iránti erős elkötelezettség is tükröződött.¹⁰ A magyar elnökségi félév alatt hozott tanácsi döntések áttekintése azt mutatja, hogy a gazdasági témák uralták a programot. A gazdasági kormányzást bevezető jogszabálycsomag mellett a tagállamok gazdaságpolitikáinak jobb összehangolását célzó, új „európai szemeszter”¹¹ elindítása és az európai stabilitási mechanizmus felállításáról szóló döntés, akárcsak az energiapolitikai kezdeményezések és a Duna Régió Stratégia, a gazdasági célok rendkívüli súlyát mutatták. A magyar elnökség azonban kiemelt figyelmet kívánt adni az integráció „emberi arcának” megjelenítésére is, és ezen a téren talán a legfontosabb eredmény a tagállami romaintegrációs stratégiák európai keretrendszerének elfogadása volt.¹²

⁹ Vö. Balázs Péter: A magyar EU-elnökség mérlege: félsiker. *Népszabadság*, 2011. június 25.

¹⁰ *Erős emberközpontú Európa. Az Európai Unió Tanácsának magyar elnöksége.* (Budapest, Külügyminisztérium, 2011.) 13–14., illetve 22.

¹¹ Press Release, ECOFIN 3030th Council Meeting, 13161/10 PRESSE 229 PR CO 14. 7 September 2010; és Tanácsi Következtetések, EUCO 10/11, 2011. március 24–25.

¹² De jól illeszkedett a „polgárbarát Európa” témájához az európai polgári kezdeményezés részlet-szabályainak elfogadása vagy a schengeni zóna romániai és bulgáriai kiterjesztésének erőteljes támogatása is. Lásd pl.: Bulgaria, Romania may make it into Schengen by Fall 2011. *Sofia News Agency*, 13 May 2011.

Középpontban a romastratégia és a regionális együttműködés

Amennyiben a magyar elnökségnek az uniós napirendre gyakorolt befolyását kívánjuk közelebbről vizsgálni, két fontos területet érdemes megnézni: a magyar kormány határozott elkötelezettségét a regionális együttműködés kiterjesztése mellett és a romastratégiát. A regionális politikában fontos eredménynek tekinthető az Európai Unió Duna Régió Stratégiájának elfogadása. Ennek előkészítése már régóta elindult, a Tanács 2009. június 18–19-i ülésén kérte fel a Bizottságot a stratégia kidolgozására, a magyar elnökségi félév alatt csak végleges formába öntötték a makroregionális programot. A cél a Duna-régió államai közötti szorosabb gazdasági, környezetvédelmi és társadalmi együttműködés, a „természeti és etnikai, kulturális gazdagságban bővelkedő” régió lehetőségeinek jobb kiaknázása.¹³ A stratégia fontos eleme volt az is, hogy az EU-tagállamok mellett hat nem EU-tagállam is részt vesz benne, így az EU keleti regionális szomszédsági kapcsolatainak is fontos eszköze lehet ez. Hasonlóképpen illeszkedett az EU bővítési politikájának hosszú távú stratégiájába a Horvátországgal folytatott csatlakozási tárgyalások lezárásának ügye. A magyar kormány látványosan erős támogatása a tárgyalások 2011. júniusi lezárása mellett azt mutatta, hogy a bővítéssel kapcsolatban szkeptikus tagállamokkal szemben Magyarország – akárcsak a Bizottság – a balkáni bővítést a térség stabilizálásában fontos eszköznek tekinti.¹⁴

Mindazonáltal a makroregionális együttműködési program vagy a bővítés is az európai integráció „szokásos üzemmenetébe” tartoznak, míg a romák problémáinak megjelenése az Unió napirendjén újdonságnak számít. Ráadásul amíg a másik két területen világos hatáskörökkel rendelkezik az EU, addig a közösségi szerződésekben nincs olyan cikk, amely kifejezetten egy etnikai kisebbséget érintene. A bővítési folyamat során éppúgy, mint azt követően, az Európai Unió intézményei és a tagállamok nagy része közömbös maradt a nemzeti vagy etnikai kisebbségek iránt, ami alól egyedül a roma közösség volt kivétel. Érdemes körüljárni, miért és miként jelentek meg a romák az uniós politikákban.

Az Európai Unióban a romák¹⁵ helyzete a keleti bővítés miatt kapott kiemelt figyelmet, hiszen a 2004-ben és 2007-ben csatlakozott országokban jelentős lét-

¹³ Az ÁÜT 2011. április 13-i brüsszeli ülésének tanácsi következtetései, valamint EUCO 23/11 (2011.06.24.) Európai Tanács következtetései.

¹⁴ Orbán Viktor interjúja, Hungary to back Croatia, Serbia's integration into EU. *The Telegraph*, 21 October 2010.

¹⁵ A Bizottság jellemzően igen tág definíciót használ (és ezt vette át a Parlament és a Tanács is): „(...) a »roma« gyűjtőkifejezés olyan népcsoportokat foglal magában, amelyek kulturális jellemzői többé-kevésbé hasonlóak, köztük a szintó, kalé, cigány és hasonló nomád csoportokat, függetlenül attól, hogy vándorló vagy nem vándorló csoportokról van-e szó; a becslések szerint a romák 80%-a nem vándorló életmódú (SEC(2010)400)”. A Bizottság közleménye COM(2011) 173 végleges.

számú cigány lakosság él.¹⁶ A bővítés után az Unió területén élő romák száma kb. 2 millióról 10-12 millióra nőtt.¹⁷ Már a keleti bővítés során súlyos aggályokat fogalmaztak meg a tagállamok és a Bizottság is a romák társadalmi kirekesztésével kapcsolatban. Ennek elsődleges oka a kilátástalan helyzetük miatt elvándorló vagy a tényleges üldöztetés elől menekülő cigányok jelentős száma és a befogadó országokban jelentkező integrációjuk gondjai voltak.¹⁸ De az is fontos szerepet játszott, hogy a romák olyan, anyaországgal nem rendelkező kisebbség, amely etnikai alapon politikailag inaktív, de ugyanakkor nagy létszámban és társadalmi kirekesztettségben él a közép- és kelet-európai országokban. A roma kisebbség gondjainak orvoslása a társadalmi feszültségek csökkentését, a munkaerő-piaci kínálat szélesítését, akár gazdasági élénkülést ígér, anélkül hogy a tagállamok között nemzeti konfliktusokat gerjesztene. Ez politikailag kezelhetővé teszi az EU-intézmények számára, hogy európai szinten foglalkozzanak a roma ügyekkel. Ráadásul más nemzetközi szervezetek, az EBESZ és az Európa Tanács, már az 1990-es évek közepétől rendszeresen ajánlásokat fogalmaztak meg az államoknak a romák felzárkóztatása érdekében.¹⁹

A romák problémáinak politikai tematizálása tehát az Európai Unión belül sokkal elfogadottabb lehetett, mint bármilyen más etnikai, nemzeti kisebbség problémáié. Ezt mutatja az is, hogy az elmúlt években az Európai Parlament az EU-n belül élő több száz kisebbség közül egyedül a romák társadalmi integrációjával, munkaerő-piaci helyzetével, oktatási és szociális szolgáltatásokhoz való hozzáférésük miatti aggodalmakkal foglalkozott külön határozatokban.²⁰

¹⁶ Vö. Peter Vermeersch: EU enlargement and minority rights policies in Central Europe: explaining policy shifts in the Czech Republic, Hungary and Poland. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* (1) 2003, 1–32. Vizi Balázs: The EU and the situation of Roma in Hungary in the accession process. *Central European Political Science Review* VI (20) (2005), 66–91.

¹⁷ A romák tényleges lélekszámáról csak becslések vannak, az EU politikusai általában ezt a 10-12 milliós létszámot szokták emlegetni. Vö. Viviane Reding: A romák társadalmi integrációja és az egyenlő bánásmód korrelációja az Európai Unióban – Az európai romastratégia menetrendje. In: *Európai Tükör*, 2011. 3. sz. 5.

¹⁸ A keleti tagjelölt államokból a romák elvándorlása, menekülése nagy csoportokban, olykor szervezeten az 1990-es évek második felétől vált rendszeres jelenséggé. Az EU-tagállamokban komoly gondot okozott, hogy ezek a menedékkérők tényleges – a társadalmi helyzetükből kiindulva akár reális – üldöztetés áldozatai-e, vagy pusztán szociális migránsok. Belgiumra vonatkozóan erről lásd C. Cahn– P. Vermeersch: The Group Expulsion of Slovak Roma by the Belgian Government: A Case Study of the Treatment of Romani Refugees in Western Countries. *Cambridge Review of International Affairs* Vol. 13, 2000. No. 2, 71–82.

¹⁹ A 2005-ig megjelent dokumentumok olvashatóak itt: Majtényi B.–Vizi B.: *Európa kisebbsége. Romák a nemzetközi dokumentumokban*. Budapest, Gondolat, 2005.

²⁰ Pl. Az Európai Parlament állásfoglalása a romák európai unióbeli helyzetéről. *Hivatalos Lap* 045 E, 2006. 02. 23. 0129–0133. Az Európai Parlament állásfoglalása az Európai Unióban élő roma nők helyzetéről (2005/2164 (INI)) *Hivatalos Lap* 298 E, 2006. 12. 08. 0283–0287. Az Európai Parlament 2009. március 11-i állásfoglalása a romák szociális helyzetéről és munkaerő-piaci hozzáférésük javításáról az EU-ban (2008/2137(INI)) *Hivatalos Lap* 2010 C 87 E/12. 2010. 03. 11. 60–69. A kohéziós politika hatása a kiszolgáltatott közösségek és csoportok integrációjára Az

Bár a közösségi jog nem ad konkrét felhatalmazást az EU-intézményeknek a romák gondjainak kezelésére, az Európai Bizottság szintén igyekezett beépíteni a közösségi politikákba és programokba a romákat érintő intézkedések támogatását, és az egyes közösségi kezdeményezésekben javítani az intézmények közötti együttműködést. Néhány terület – amely vagy a tagállamokkal megosztott uniós hatáskörbe vagy a tagállamok mellett kiegészítő uniós intézkedésekre jogosító hatáskörbe tartozik – különösen érintheti a romákat.²¹ A területi és társadalmi kohéziós politikákat, mindenekelőtt az Európai Szociális Alapon keresztül,²² a hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelmet,²³ az uniós polgárság intézményét (megkülönböztetés nélküli szabad mozgás, letelepedés és munkavállalás joga)²⁴ és a migrációra vonatkozó szabályokat kell megemlíteni itt.²⁵ Am ahogy világossá vált, hogy az EU bővítési politikája alkalmatlan volt a tagjelölt országokban élő roma közösségek helyzetének érzékelhető javítására,²⁶ úgy az is egyértelművé vált, hogy ezek a közösségi jogi eszközök is elégtelenek a romák tényleges társadalmi integrációjának előmozdítására. A Bizottság a politikai figyelem felkeltésére 2008-ban megrendezte az első roma csúcstalálkozót, amelyet minden második évben kívánnak összehívni a tagállamok, az uniós intézmények vezetőinek és a romákkal foglalkozó civilszervezetek képviselőinek egyeztető fórumaként. A cél ezzel a romákat érintő aktuális ügyek európai és magas politikai szintű megvitatása.

Ebben az összefüggésben 2010 elején az Európai Bizottság ismét átfogó stratégiai megközelítésben fogalmazta meg a romák felzárkóztatásának problémáit. A Bizottság a foglalkoztatást, a társadalmi kohézió erősítését és a szegénység elleni küzdelmet emelte ki.²⁷ Ennek is köszönhető, hogy a Tanács és a Parlament módosította az Európai Regionális Fejlesztési Alapról szóló rendeletet, hogy az a hátrányos helyzetű csoportok lakhatási körülményeinek javítását is támogat-hassa.²⁸

Európai Parlament 2008. június 17-i állásfoglalása a kohéziós politika kiszolgáltatott közösségek és csoportok integrációjára gyakorolt hatásáról (2007/2191(INI)) *Hivatalos Lap* C 286 E, 2009. 11. 27. 0001 – 0005.

²¹ Ezeket részletesen bemutatja Tóth Judit: Az európai romabefogadás és -stratégia integrálási esélyei – csak hosszabb távon. *Európai Tükör* 2011. 3. sz. 22–28.

²² Az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés (EUMSZ) 4. cikk (2) b., c. és k. pontjai.

²³ A 2000/43. Faji Irányelv vagy az Alapjogi Charta és ennek alapján az Alapjogi Ügynökség monitoring tevékenysége.

²⁴ EUMSZ 20–24. cikk és a munkavállalásra vonatkozó 45–48. cikk.

²⁵ EUMSZ III. rész V. cím 1–2. fejezet, 5. fejezet és V. rész III. cím.

²⁶ Lásd erről részletesen Peter Vermeersch – Melanie H. Ram: *The Roma*. In: Bernd Rechel (szerk.): *Minority Rights in Central and Eastern Europe*. London, Routledge, 2009. 61–74.

²⁷ A Bizottság közleménye COM(2010)133 végleges.

²⁸ Az Európai Regionális Fejlesztési Alapról szóló 1080/2006/EK rendeletnek a marginalizált közösségeket segítő, lakásberuházási intézkedések támogathatósága tekintetében történő módosításáról szóló, 2010. május 19-i 437/2010/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet. *Hivatalos Lap* L 132., 2010. 05. 29. 1.

Különös felhangot kapott a kérdés, amikor 2010 júliusában a francia köztársasági elnök politikai kampányt indított a keleti tagállamokból bevándorolt romák ellen, és utasítást adott a francia rendőrségnek az illegálisan érkezett kelet-európai cigányok hazaküldésére, ami után kb. húszezer romániai és bulgáriai romát deportáltak. Az ENSZ, az Európa Tanács és az Európai Bizottság is felszólalt az intézkedés ellen. A francia kormány nyers és erőszakos fellépése ismét bizonyította, hogy a nemzetközi kezdeményezések ellenére a cigányság helyzetén érdemben nem sikerült változtatni, és a probléma egész Európát érinti.

Fontos állomás volt az Európa Tanács és az EU közös csúcsertekezlete, ami 2010. október 20-án külön nyilatkozatban foglalkozott a romákkal, amiben kiemelték a cigányellenességgel szembeni fellépést, a faji megkülönböztetés problémáit és a nemzetközi együttműködés fontosságát.

Mindezek az előzmények fontosak voltak ahhoz, hogy a Bizottság egy általánosabb uniós stratégia elfogadását javasolja.

Az ún. második roma csúcson, a 2010-es cordobai találkozón tette közzé a Bizottság az EU roma felzárkóztatási programjainak értékelését, amelyben leszögezte, hogy az EU intézményei és a tagállamok is egyre komolyabb figyelmet szentelnek a romáknak, ezt mutatja a nemzeti felzárkóztatási programok megjelenése, a bővítés során a romák helyzetének vizsgálata és a tagállamok közös szándéka az EU-szintű intézkedések megerősítésére.²⁹ A spanyol–belga–magyar elnökségi trió a cordobai nyilatkozatban már hangsúlyozta a roma felzárkóztatási programok jelentőségét. Ezenkívül a nyilatkozat kiemelte a közösségi politikák és pénzek, különösen a strukturális alapok jobb felhasználását a romák integrációja érdekében és az integrációt szolgáló közös alapelvek elfogadását.³⁰ Ebben az összefüggésben Magyarország vállalta, hogy a magyar elnökségi félév alatt dolgozzák ki és fogadják el az európai romastratégiát. A magyar kormány kezdeményező szerepét egyfelől a hazai cigányság integrációs nehézségei motiválták, másfelől pedig az a meggyőződés, hogy Magyarország komoly tapasztalatokat szerzett a társadalmi felzárkóztatásban és a diszkrimináció elleni küzdelemben, amelyeket érdemes megosztani a többi tagállammal is.³¹ Így világos volt, hogy a magyar elnökségi félév egyik fontos eleme lesz a stratégia elfogadása, amire végül a 2011. júniusi tanácsi ülésen került sor.

Ezt megelőzően, 2011 márciusában fogadta el az Európai Parlament a romák integrációs stratégiájáról szóló határozatát, amelyben a Parlament sürgette a Bi-

²⁹ Commission Staff Working Document. Roma in Europe: The Implementation of European Union Instruments and Policies for Roma Inclusion – Progress Report 2008–2010. Brussels, 7.04.2010.

³⁰ Joint Statement by the Trio Presidency (Spain, Belgium, Hungary) on the Occasion of the Second Roma Summit held in Cordoba, 8–9 April 2010.

³¹ Balog Zoltán államtitkár meghallgatása az Európai Parlamentben, 2011. január 25. <<http://www.eu2011.hu/news/hearing-minister-zoltan-balog-european-parliament>> (utolsó letöltés 2012. január 31.)

zottságot, hogy határozza meg a stratégia alkalmazásának főbb területeit, pl. az oktatást, a kultúrát, az egészségügyi szolgáltatásokat stb.³² Az EP arra is felkérte a Bizottságot, hogy világos célokat határozzon meg a tagállamoknak, amelyhez a készülő stratégia tagállami alkalmazásának felülvizsgálatára alkalmas ellenőrző mechanizmust is dolgozzanak ki. A parlamenti határozat kidolgozásában Járóka Livia néppárti képviselőnek volt kulcsszerepe, hiszen az eredeti EP-jelentést ő készítette.

A magyar kormány elsőként üdvözölte az EP-határozat elfogadását, és az abban foglaltakat tartotta irányadónak. A stratégia elfogadásának következő lépését jelentette, hogy a Bizottság, 2011. április 5-i közleményében³³ megfogalmazta a keretstratégia alapelveit és főbb elemeit, amelyek aztán a tanácsi döntésben kapták meg végleges formájukat. A Bizottság az EU-tagállamokban élő romák gazdasági és szociális problémáit helyezte előtérbe, a tervezetben a cigányság gazdasági felemelkedését hangsúlyozta. Mind az EP-határozat, mind a Bizottság közleménye határozottan kiemelik, milyen nagy jelentősége van a tagállamok között a területükön élő romák számában, társadalmi helyzetében megjelenő különbségeknek. Ezért a tagállamok nemzeti stratégiáinak kidolgozását sürgetik, amelyek ezekre a különbségekre kellőképpen válaszolni tudnak, anélkül hogy egy EU-szintű közösségi stratégia elfogadására lenne szükség.

Keretstratégia és nem jogi kötelezettség

2011 elejére, amikor Magyarország vette át a soros elnökséget már világossá vált, hogy a készülő uniós romastratégia egy olyan keret lesz csupán, amelybe a tagállamok a saját nemzeti felzárkóztatási programjukat beilleszthetik. Az, hogy ennél erősebb formában jelenjen meg a romák problémáinak kezelése az EU-ban, már szóba sem került.

Korábban, a kelet- és közép-európai országok csatlakozása idején felmerült olyan szakértői javaslat is, amely az európai cigányság helyzetének javítására egy közösségi jogi irányelv elfogadását szorgalmazta.³⁴ Azzal érveltek egy új irányelv mellett, hogy az európai romák helyzete van annyira súlyos, hogy közösségi jogi eszközzel vegyék rá a tagállamokat arra, hogy integrációs, felzárkóztató

³² Az Európai Parlament 2011. március 9-i állásfoglalása a romák integrációjának európai uniós stratégiájáról. Ideiglenes kiadás P7_TA-PROV(2011)0092

³³ A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának: A nemzeti romaintegrációs stratégiák uniós keretrendszere 2020-ig. Brüsszel 2011. 04. 05. COM(2011) 173 végleges

³⁴ Lásd Olivier de Schutter és az EU Network of Independent Experts in Fundamental Rights szakértői hálózat javaslatát. *Report on the Situation of Fundamental Rights in the European Union and its Member States in 2002*. 179. Elérhető itt: <<http://www.statewatch.org/news/2003/apr/CFR-CDF.2002.report.en.pdf>>

stratégiákat dolgozzanak ki. Az elképzelés szerint különösen az oktatási szegregáció elleni küzdelemben lenne jelentősége egy roma irányelvnek. De Schutter úgy vélte, hogy a Faji Irányelvben előírt, a diszkriminációs esetekkel foglalkozó, minden tagállamban létrehozott független intézményeknek lehetne a feladata, hogy egy új irányelv értelmében ellenőrizze a tagállamok kormányainak roma felzárkóztatási stratégiáját és annak alkalmazását. Tételes intézkedési kötelezettségek előírása a tagállamoknak egy új irányelvben irreális lenne, hiszen a romák helyzete nagyon más az egyes tagállamokban, és sokféle problémával küzdenek, egyáltalán nem alkotnak homogén közösséget, és az egyes tagállamokban is eltérő megoldások kellenek az eltérő helyzetekre. Egy irányelv arra lehetett volna alkalmas, hogy a tagállamok a nemzeti romapolitikájukat jogi intézkedésekkel közös célok érdekében ültessék a gyakorlatba, és az egyes kormányok tevékenységét ne az Európai Bizottság, hanem az országok független nemzeti hatóságai ellenőrizték, akárcsak a Faji Irányelv vagy az esélyegyenlőségi elvek alkalmazásánál. A kormányzati intézkedéseket helyben jobban lehet ellenőrizni, mint Brüsszélből. Ugyanígy fontos érv volt a külön irányelv mellett, hogy az államokat objektív és széles körű adatgyűjtésre és adatszolgáltatásra kötelezné a romák társadalmi problémáiról.

Az irányelv jogi alapja értelemszerűen az EUMSZ etnikai alapú diszkrimináció elleni küzdelemre vonatkozó 13. (ma 19.) cikke lett volna, viszont a 43/2000/EK Faji Irányelv éppen erre építve született meg, tehát egy külön roma irányelvet sokan felesleges kettőzésnek tartottak. De valószínűbb, hogy a tagállamok és a Bizottság egyszerűen csak lazább politikai keretek között szerette volna tartani a romapolitikák ellenőrzését, és ezért vetették el egy közösségi jogi irányelv elfogadását. Emellett nem csak a tagállamok ódzkodása szólt amellett, hogy egy ilyen kényes területen, ahol az előrelépés nehezen igazolható, ne kelljen jogi eljárások ellenőrzésével számolni, de az is, hogy mind az adatgyűjtésre, mind a kormányzati intézkedések tényleges ellenőrzésére nehéz lenne felállítani olyan közös standardokat, amelyeket minden EU-tagállamban egyformán alkalmazni lehet.

Annak ellenére, hogy az irányelv ötlete nem került napirendre, a roma ügyek képviseletében aktív nemzetközi civilszervezetek komoly erővel lobbiztak azért, hogy a kérdés európai szinten is megjelenjen. A roma aktivisták ugyanis igényelték az európai stratégiát, amely egyszerre jelent megkülönböztetett figyelmet a romák problémái iránt, míg más vélemények szerint erősíti a romák társadalmi egyenlőségét. Az európai szintű stratégia azonban veszélyeket is rejt magában, mert előfordulhat, hogy az állami felelősség szerepe csökken, a tagállamok inkább az EU intézményeire hárítják azt.³⁵ Annyi biztos, hogy az uniós politikának

³⁵ Aidan McGarry: The dilemma of the European Union's Roma policy. *Critical Social Policy*, Vol. 32 (2012) No. 1. 128.

egyszerre kell törekednie a romákat érő gazdasági méltánytalanságok és hátrányok leküzdésére és a roma közösség társadalmi elismerésére, a faji és kulturális diszkrimináció megszüntetésére. Ez a kettős feladat politikailag nehezen vállalható fel, hiszen amennyiben egy közös EU-stratégia kiáll a romák etnikai, kulturális identitásának védelme mellett, úgy számos más kisebbségi közösség is igényelné ezt. A Bizottság és a tagállamok számára ezért sokkal vállalhatóbb megközelítést jelent, ha a gazdasági újraelosztással foglalkoznak, és a romák életkörülményeinek javítását helyezik előtérbe. Az Európai Unió, akárcsak a nemzetközi szervezetek vagy az egyes államok, a romákat érintő politikáikat változó szempontok szerint alakítják. A keleti bővítés előtt, a koppenhágai kritériumok alapján az Európai Unió a romák emberi és kisebbségi jogaira helyezte a hangsúlyt, míg a bővítés után a romák gazdasági felzárkóztatása került előtérbe. Az EU hivatalos álláspontját más szereplőkkel (a nemzetközi civilszervezetekkel, az emberi jogi szervezetekkel, a nemzetközi szervezetekkel és az államokkal) folytatott intézményes párbeszéd is befolyásolja.³⁶

A magyar kormány is ebben a tágabb kontextusban fogalmazta meg prioritásait. A magyar elnökségi félév során nem merült fel, hogy a romák kisebbségi jogai jelenjenek meg az uniós stratégiáról szóló egyeztetésekben.

A gazdasági felzárkóztatás elsőbbsége

A keretstratégia előmunkálataiban és magában a stratégiában is a romák helyzetét szinte kizárólagosan a gazdasági integráció szemüvegén keresztül vizsgálták. Ezt mutatja az is, hogy a Bizottság óvakodott a normatív megközelítéstől, és mind a közösségi jogalkotás, mind a közösségi szintű stratégia esélyét elvetve az Unió szerepét a tagállamok erőfeszítéseinek támogatása mellett egyedül a diszkrimináció elleni küzdelemben látta. A romák kisebbségi jogok iránti igényeit, identitásuk, kultúrájuk megőrzésének szándékát nemcsak a Bizottság hagyta figyelmen kívül. Járóka Lívია, az EP-jelentést előkészítő képviselő egy interjúban azt hangsúlyozta, hogy a gazdasági-szociális megközelítés szándékos volt az EP-határozatban is. A cél az volt, hogy a 27 tagállam között megtalálják a széles konszenzus lehetőségét, és az elfogadott keret alkalmas arra, hogy rávilágítson egy nagy létszámú, marginalizált és szociálisan hátrányos helyzetű csoport rejtett gazdasági potenciáljaira is.³⁷ Így a kisebbségi jogok kérdését ebben az összefüggésben nem tekintették prioritásnak. Az EP-határozat – bár hivatkozik az Európa Tanács Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezményére – a tagállamok ki-

³⁶ Eva Sobotka: Influence of Civil Society Actors on Formulation of Roma Issues within the EU Framework. *International Journal on Minority and Group Rights* 18 (2011) 235–256.

³⁷ Járóka Lívია az M1 „Ma reggel” c. műsorában, 2011. március 17.

sebbségi jogok védelmével kapcsolatos politikai vagy nemzetközi jogi vállalásairól nem tesz említést. A Bizottság közleményével összhangban azt sugallja a két dokumentum, hogy az EU intézményei csak a gazdasági és társadalmi integráció problémáit látják, és a kisebbségi jogok iránti igényeket figyelmen kívül hagyták.

A Bizottság közleménye négy integrációs célterületet határoz meg: az oktatást, a foglalkoztatást, az egészségügyet és a lakhatást. A Bizottság egyértelműen gazdasági érveket sorakoztatott fel a romák társadalmi integrációja mellett, és a négy célterületen is a szolgáltatásokhoz való hozzáférést tekinti szempontnak. Az oktatásban a tagállamok számára kitűzött cél, hogy a roma gyermekek legalább az általános iskolát végezzék el, nem veszi tekintetbe az iskolai oktatás szerepét a roma kulturális identitás megőrzésében. Ahogy a Bizottság fogalmazott: „A tagállamoknak ezért biztosítaniuk kell, hogy a roma gyermekek hozzáférjenek a minőségi oktatáshoz, és ne érje őket hátrányos megkülönböztetés, illetve ne különítsék el őket, függetlenül attól, hogy vándorló életmódot folytatnak-e vagy sem. A tagállamoknak legalább az általános iskola befejezését biztosítaniuk kell. Szélesíteniük kell a hozzáférést a minőségi kora gyermekkori neveléshez és gondozáshoz, és csökkenteniük kell a középiskolát idő előtt elhagyók számát az Európa 2020 stratégiának megfelelően. A roma fiatalokat erőteljesen ösztönözni kell arra, hogy a középfokú és felsőoktatásban is részt vegyenek.”³⁸ A másik három területen (munkaerőpiac, egészségügy és lakhatás) szintén a többségi társadalom és a romák közötti mennyiségi különbségek áthidalását tekinti célnak, így különösen a hátrányos helyzetű kistérségek kiemelt támogatását és a romaintegrációs programok ellenőrizhetőségét emeli ki. A korábban elfogadott, a romák társadalmi befogadását segítő alapelvek³⁹ szintén figyelmen kívül hagyják a kisebbségi identitás megőrzésének, a kulturális különbségek kezelésének problémáit.

A keretstratégiát elfogadó tanácsi döntés előkészítése során Magyarország sem fogalmazott meg semmilyen javaslatot arra, hogy ezt a szemléletet árnyalják. Annak ellenére sem, hogy a tagállami jó gyakorlatok és tapasztalatok megosztásának ugyancsak fontos szerepet szánt a Bizottság. Az oktatás területén Magyarországon már régóta izgalmas kérdés a romák kisebbségi oktatásának ügye, ennek sikerei és sikertelenségei kellő alapot adhattak volna ahhoz, hogy az oktatás terén a felzárkóztatás szempontjai között valahogy mégis megjelenjenek a romák kisebbségi jogai uniós szinten is.⁴⁰

³⁸ A Bizottság közleménye COM(2011) 173 végleges. 3.

³⁹ A romák társadalmi befogadásának 10 közös alapelvét először a platform 2009. április 24-i ülésén terjesztették elő. Ezeket a 2009. június 8-i tanácsi következtetések melléklete tartalmazza. Az alapelvek a következők: 1. konstruktív, gyakorlatias és diszkriminációmentes politikák, 2. kifejezett, de nem kizárólagos célbavétel, 3. interkulturális megközelítés, 4. törekvés a főáram irányába, 5. a nemi vonatkozás figyelembevétele, 6. a tényeken alapuló szakpolitikák átültetése, 7. az uniós eszközök használata, 8. a regionális és helyi hatóságok bevonása, 9. a civil társadalom részvétele, 10. a romák aktív részvétele.

⁴⁰ Erről lásd pl. Bartha Csilla–Hámori Ágnes: Cigány közösségek, nyelvi sokszínűség és az oktatás

Mit kínál tehát a keretstratégia? A Bizottság közleményének logikáját követve a tanácsi keretstratégia⁴¹ egyértelműen a gazdasági felzárkóztatás fontosságát emeli ki. A romák emberi, állampolgári jogainak sérelme elleni küzdelem fontossága mellett azzal érvel, hogy „ez a helyzet nemcsak a romákat érinti, hanem a társadalom egésze számára is gazdasági veszteséget jelent a kárba vesző humántőke és a termelékenység kiesése révén”. Ez a gazdasági hatékonyságra építő szemlélet tükröződik a tagállamoktól elvárt intézkedésekben is: a foglalkoztatás, az oktatás, a lakhatás és az egészségügyi ellátások területén szorgalmazza, hogy a tagállamok a romák számára is hozzáférést biztosítsanak a minőségi szolgáltatásokhoz. A cél az, hogy mindegyik tagállamban megszülessen az a kormányzati stratégia, amely az uniós célkitűzéseknek megfelelően, valós intézkedési tervet ad a romák felzárkóztatására. Ezeket a terveket és a végrehajtásukat is a Bizottság szilárd ellenőrző rendszer keretében kívánja vizsgálni. Ennek értelmében legalább a fenti négy területen reálisan elérhető nemzeti célokat kell megfogalmazni, a tervezett intézkedéseknek megfelelő költségvetési forrásokat kell biztosítani, a stratégia előkészítésébe a romák képviselőit is be kell vonni, valamint olyan koordinációs kapcsolattartó pontok kijelölését várja el a Bizottság, amelyek képesek a nemzeti stratégiák ellenőrzésére és egyeztetésére. A Tanács arra hívta fel a tagállamokat, hogy a megfelelő stratégiákat 2011 végéig fogadják el, ám 2012. márciusig ezt nem minden ország tette meg, köztük olyan, jelentős roma népességgel rendelkezők sem, mint Spanyolország vagy Olaszország.⁴² Korábban egyedül Dánia jelezte ellenvetéseit a keretstratégia hasznosságával szemben,⁴³ de végül is, a tavaly októberi kormányváltást követően, a dán álláspont is megváltozott. Bár a dán kormány nemzeti stratégiája még tavaly decemberben elkészült, a 2012 első félévében az EU soros elnökségét is betöltő új dán kormány azonban nem foglalkozott még a késlekedő tagállamok és a keretstratégia értékelésének kérdésével. Az eredeti tervek szerint a Bizottság 2012 tavaszán jelentést tesz a tagállami stratégiák értékeléséről a Parlamentnek és a Tanácsnak, és az április 8-i Roma Platformon kívánja bemutatni a tagállamoknak szóló ajánlásait.

A keretstratégia hiányosságaként fel szokott merülni, hogy külön közösségi forrásokról nem rendelkezik, ehelyett a tagállamokat szólítja fel arra, hogy a meglévő uniós pénzforrásokat úgy használják fel, hogy a romák felzárkóztatásának

nyelvi kihívásai – magyarországi helyzetkép. *Európai Tükör* 2011. 3. sz. 107–130. és Balogh Lídia: Jog a kultúra őrzésére – vagy ürügy a szegregációra? A roma nemzetiségi oktatás, mint kétélű kard Magyarországon. *Pro Minoritate* 2012. Tavasz (megjelenés alatt).

⁴¹ A romák integrációját célzó nemzeti stratégiák uniós keretrendszere 2020-ig. (2011/C 258/04) Lásd fent 2. lábjegyzet.

⁴² Az Európai Tanács következtetései, Brüsszel, 2011. június 24. EUCO 23/11. A tagállamok nemzeti stratégiái elérhetőek a Bizottság honlapján itt:

<http://ec.europa.eu/justice/discrimination/roma/national-strategies/index_en.htm>

⁴³ Még egy romastratégia sem érkezett a Bizottsághoz. *Bruxinfo*, 2011. november 28.

céljaira is tekintettel legyenek.⁴⁴ Különösen az Európai Szociális Alap és az Európai Regionális Fejlesztési Alap tagállami felhasználásának feltételeit lehet úgy módosítani, hogy azokból a romastratégiák finanszírozására is jusson. Valós aggodalomnak látszik ugyanakkor, hogy az uniós alapok felhasználása versenyhelyzetet teremt a különböző hátrányos helyzetű társadalmi csoportok között, ami a kormányzati preferenciákat is befolyásolhatja.

A Tanács felhívja a tagállamokat arra is, hogy például nyitott koordinációs módszer keretében mérjék fel a romák befogadását célzó nemzeti szakpolitikák eredményességét. Az utóbbi években a szociális politikák területén már megjelent a nyitott koordináció, kérdés, hogy a tagállamok mennyire tudják, akarják ennek keretében a romák problémáit is kezelni.

Politikai ajánlásaiban a Tanács azt hangsúlyozta, hogy a romák felzárkóztatására vonatkozó politikák és döntések előkészítésébe, végrehajtásába be kell vonni a romák képviselőit is, erősíteni kell a tagállamok, a romák képviselői és a nemzetközi szervezetek közötti párbeszédet és együttműködést.

Érdekes módon a keretstratégiáról szóló tanácsi következtetésekben a romák kisebbségi jogainak érvényesítése nem jelenik meg, a gazdasági és társadalmi integrációt szorgalmazó ajánlások mellett – a kisebbségi különjogokra való hivatkozás nélkül – egyedül arra hívja fel a tagállamokat és a Bizottságot, hogy „segítsék elő a romákkal kapcsolatos nézetek pozitív irányú megváltozását, és ennek érdekében fokozzák a roma kultúra és identitás ismertségét, és küzdjenek a sztereotípiák, az idegengyűlölet és a rasszizmus ellen”.⁴⁵

Zárszó: siker és félsiker

A roma keretstratégia elfogadása vegyes visszhangot kapott. Különösen az érdekelt roma civil aktivisták kritizálták azért, mert nem eléggé „európai”, azaz továbbra is a tagállamokra van bízva, hogy ténylegesen mit tesznek a romák felzárkóztatása érdekében. Márpedig ez, a belpolitikai csatározások és társadalmi változások függvényeként, nem biztos, hogy stabil politikai irányvonalat és kiszámítható gyakorlatot fog kialakítani.⁴⁶ A keleti bővítés egyik komoly tapasztalata, hogy hiába készítettek a tagjelölt országok az Európai Bizottság ösztönzésére roma felzárkóztatási programokat, és hiába fordított az EU az előcsatlakozási alapokból is erre a célra komoly összegeket, nem hoztak látható változást a romák életkörülményeiben.

⁴⁴ Például technikai segítséget adjanak az uniós programokhoz, pályázatokhoz hozzáférésben, a projektek időtartamának kiterjesztésével, a finanszírozás kiszámíthatóbbá tételével stb. Tanácsi következtetések (fent 2. lábjegyzet) 24–25. bek.

⁴⁵ 40. bek.

⁴⁶ Lásd pl. Valentina Pop: EU's Roma blueprint 'disappointing' in: *EUobserver*, 04-05-2011

A magyar elnökségi félét értékelve viszont egyértelműen értékes sikerként könyvelhette el a kormány az európai romastratégia elfogadását, hiszen az egy hosszú folyamat eredményes lezárását jelenti. Kiváltképp a 2004-es és a 2007-es bővítések óta napirenden volt, hogy a romák problémáinak kezelését uniós szintre kell emelni, és bár a keretstratégia a tagállamokra épít, mégis megvan a lehetőség arra, hogy a Bizottság szakszerű és közösen elfogadott szempontok szerint megítélje az egyes tagállamok teljesítményét a romák felzárkóztatásában. A magyar kormánynak egy már kialakult politikai diskurzus keretei között kellett révbé juttatnia ezt a programot, így nem meglepő, hogy a romák kisebbségi jogait, a kulturális identitásuk megőrzését a magyar elnökség sem vetette fel. A gazdasági hátrányok leküzdése valójában az egyetlen lehetséges közös platform a tagállamok és az uniós intézmények között ebben a kérdésben.

A romák számára azonban kétséges, hogy a keretstratégia jelentős változásokat hozzon belátható időn belül. A túl általános célkitűzések megvalósítására született nemzeti stratégiákban az államok nem tettek nagy vállalásokat. Ráadásul az uniós források felhasználása továbbra is a tagállamokra van bízva, ami a helyi és az országos politikai közvélemény, közhangulat és a társadalmi lobbik hatására befolyásolja a kormányzati prioritásokat. Még ha a keretstratégia ösztönzi is az államokat, hogy ahol lehet, a cigányság számára fontos területekre fordítsanak nagyobb figyelmet és pénzforrásokat, a hátrányos helyzetű térségek vagy a hátrányos helyzetű csoportok támogatására szánt uniós alapok felhasználásában ez nem lesz automatikus.

Gondot okozhat az is, hogy a nemzeti, kulturális identitás megőrzésére építő kisebbségi jogok védelme kimaradt a romákkal foglalkozó keretstratégiából. Nem lehet tagadni ugyanis, hogy a romák társadalmi integrációja nem kizárólag gazdasági kérdés, hanem a roma kultúra, sok közösségnél a romani, vagy lovári, vagy a beás nyelv használata, megőrzése, fejlesztése is fontos eszköze lehet a társadalmi integrációnak. Végeredményben amíg a magyar diplomácia számára látható sikert jelentett a romastratégia elfogadása, addig a romák számára inkább félsikerről beszélhetünk: az államok hajlandóak uniós szinten foglalkozni a romák felzárkóztatásával, de kevésbé hajlandóak arra, hogy a romák problémáit a maguk teljes összefüggéseiben értelmezzék, és ennek megfelelő komoly politikai és anyagi áldozatokat is vállaljanak integrációjuk érdekében.

Pártrendszer és etnikai pártok Magyarországon¹

A 21. század elején Magyarország számára az egyik legfontosabb kihívás, komoly erőforrásokat igénylő feladat a népszámlálási és a becsült létszám adatok szerint is legnépesebb számú kisebbsége, a romák komplex társadalmi-gazdasági integrációjának megteremtése. Az ez irányú erőfeszítések korántsem lehetnek függetlenek a modern kisebbségvédelemben elterjedt hatékony közéleti részvétel gondolatától, azaz az érintettek, a szervezett kisebbségi érdekcsoportok bevonásának, aktív közreműködésének követelményétől. Más önszerveződési és képviseleti formákhoz (civilszervezetek, utóbb kisebbségi önkormányzatok) képest azonban a rendszerváltás utáni és etnikailag viszonylag homogénné vált Magyarországon – számos más, térségbeli országtól eltérően – nem váltak a politikai verseny meghatározó szereplőivé az etnikai pártok, holott 2010-ig közel harminc, magát részben vagy teljességgel etnikai alapon meghatározó pártot jegyeztek be a bíróságok – az 1998-ban induló Nemzetiségi Fórumot kivéve mindet a cigánysághoz köthetően. Közülük azonban csak hét volt képes az eddigi országgyűlési képviselő-választások legalább egyikén legalább egy egyéni jelöltet indítani, míg területi és országos listákat közülük már csak kettőnek sikerült állítania – parlamenti mandátumot viszont egyikük sem tudott szerezni. Az eddig publikált, meglehetősen kevés számú magyar elemzés jórészt csak ezekre fókuszál.² Egyéb tényezőket, így a kisebbségek létszámát, területi elhelyezkedését, illetve a választási rendszer jellemzőit is figyelembe véve, összességében arra lehet következtetni, hogy a kisebbséghez tartozók többségénél az etnikai identitás igen kevés politikai mobilizáló erővel bír Magyarországon.

¹ A tanulmány megírását a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatta.

² Ezekről összefoglaló szócikkekként lásd Vida István (főszerk.)–Izsák Lajos et al. (szerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010). I. kötet. Parlamenti választásokon jelöltet állító pártok*. Budapest, Gondolat–MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 2011. A roma pártokról: Veres Edit: Roma etnopolitika Magyarországon. In: Lácay Magdolna–Kiss András (szerk.): *Inventárium*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara, 2005. 254–259. Az eltérő választói bázis okán jelen elemzésben jórészt nem szereplő Nemzetiségi Fórumról pedig lásd: Egry Gábor: A nemzeti és etnikai kötődés szerepe a választói magatartás alakulásában Magyarországon a 20. században. *Múltunk*, 2006. 1. sz. 181–185.

Az országgyűlési választásokon való sikertelenség azonban önmagában nem indokolja a roma etnikai pártok jellemzőinek, a szerepük tudományos vizsgálatát elvégző magyar feldolgozásoknak szinte teljes hiányát. A nemzetközi szakirodalomban már tanulmányok sora tárta fel összehasonlító célzattal más kelet-közép- és délkelet-európai országok roma pártjait, a magyarországi szerveződésekről viszont mindeddig csak elszórt utalások vannak néhány szerzőnél (Z. Barany, I. Klímová-Alexander, A. McGarry, P. Vermeersch). Mindezek nyomán jelen tanulmány célja, hogy az etnikai törésvonal rendkívül csekély politikai szerepe ellenére adott keretek között bemutassa és elemezze a pártverseny állandó szereplőiként létrejött, számos, ugyanakkor korlátozott politikai mobilizációs és véleményformáló képességekkel bíró, etnikaiként meghatározható pártok jellemzőit és szerepét Magyarországon 1989-től egészen 2010-ig. Az elemzés röviden érinti a bíróságokon bejegyzett roma pártok időbeli és térbeli elhelyezkedését, a csoport, a választói bázis politikai/kisebbségi, általuk való meghatározását, belső struktúrájukat, vezetésüket. Hiánypótló jelleggel kívánja feltárni és elemezni a parlamenti választási szereplésüket, szervezeti történetük főbb csomópontjait, a pártprogramokat, célokat, politikai-ideológiai elkötelezettségüket, média-megjelenésüket, valamint az egymáshoz, más kisebbségi szervezetekhez és más pártokhoz való viszonyukat. A pártkutatót, az etnikai pártok szerepének vizsgálatát továbbá nem csupán a hazai pártrendszer koordinátái között, hanem nemzetközi összehasonlításban, az érintett térségbeli országokkal való összevetésben is el kívánja helyezni, lévén hogy mind a pártok száma, mind pedig a velük összefüggő tendenciák szoros hasonlóságot mutatnak a környező országokban zajló folyamatokkal.

Etnopolitikai mobilizáció és roma pártok nemzetközi kitekintésben

A nemzetközpontú politikai ideológia, a nacionalizmus térhódításával, a nemzeti-etnikai elvek meghatározó politikai és társadalomszervező erővé válásával, valamint a demokrácia elterjedésével, a választójog fokozatos kiterjesztésével összefüggésben különféle etnikai alapú pártszerveződések már a 19. század második felében és a két világháború között is működtek térségünkben. Az elmúlt fél évszázadban jelentkező, az 1960–1970-es évek „etnikai reneszánszával” létrejövő vagy akkor előtérbe kerülő nyugat-európai etnoregionális pártokat, majd a kelet-közép-európai demokratizálódással megalakuló nemzeti kisebbségi és roma pártokat magában foglaló párttípusra és pártcsaládra egységes tudományos definíció nem született a szakirodalomban³, amelynek egyik oka a köztük megmutatkozó számos különbség is lehet. Az alábbi megállapítások döntő része ugyanis elsősor-

³ Richard Gunther–Larry Diamond: *Species of Political Parties. A New Typology. Party Politics*, 2003/2. 175.

ban a közösségüket sikeresen mobilizáló, rendre parlamenti képviselőt szerző nyugati (baszk, skót stb.) és keleti (albán, magyar, török stb.) kisebbségi pártokra vonatkozik, korlátozott érvénnyel viszont az utóbbi térség roma szerveződéseire is. Egyes szerzők az adott etnikai csoport, a választói bázis felől közelítik meg a pártokat arra fókuszálva, hogy miként oszlik meg a csoport támogatása, milyen erős a belső kohézió. D. Horowitz szerint az etnikai pártok etnikailag meghatározott szavazói közösséggel bírnak, és sajátos átmenetet képeznek a klasszikus politikai pártok és az érdekcsoportok között. Mások a képviselt célok, a csoport felülről való meghatározása és megjelenítése felől határozzák meg az etnikai pártokat. H. Kitschelt szerint nem a politikai közösség, hanem csak egy etnikai csoport vagy azok koalíciója érdekeinek képviselését és megvalósítását, a számukra szükséges erőforrások biztosítását tűzik ki célul, és ennek érdekében csak a saját csoportjukat igyekeznek mobilizálni, amivel egyúttal szerepet játszanak a határvonalak meghúzásában, a tagság kijelölésében is. Lévén hogy választóikat legfőképp a közös nemzeti-etnikai identitás köti össze, az etnikai pártok jellemzően nem törekednek a komolyabb ideológiai elköteleződésre és koherens program kidolgozására, az általuk képviselt ügyek pedig főként szimbolikus-kulturális jellegűek. Általában nélkülözik a modern tömeg- vagy néppártok kiterjedt és fejlett szervezeti struktúráját, és ezzel szemben jóval inkább a már meglévő társadalmi kapcsolatokra alapoznak, gyakorta egy-egy karizmatikus vezető köré szerveződve.⁴ Ugyanakkor erős, egységes és jellemzően időben is tartós szerveződésekről van szó. Esetlegesen kormányzati pozícióba kerülve igyekeznek az adott etnikai csoportot preferálni a források elosztásánál, valamint a nyelvi-kulturális szakpolitikákat a csoport javára befolyásolni.⁵ A szakirodalom szinte biztosra veszi, hogy etnikailag megosztott társadalmakban a különböző csoportokhoz tartozók az etnikai pártokra szavaznak.⁶

A fentiek sorában különösen ez utóbbi megállapítás nem megalapozott a térségbeli roma pártok esetében. Miközben statisztikailag és demográfiaiilag számos országban releváns politikai erőt képezhetnének, a roma népesség kétségkívül alulreprezentált a főbb politikai döntéshozó testületekben, amelynek okai egyaránt összefüggnek a csoport sajátosságaival, politikai mobilizációjával, illetve a roma pártok jellemzőivel. A politikatudományi szakirodalom klasszikus vitát folytatott arról, hogy a politikai rendszerben megjelenő pártok számára és típusára nézve vajon az intézmények (kormányzati és választási rendszer, decentralizáció mértéke stb.) vagy a bizonyos politikai választóvonalakat megalapozó társadalmi

⁴ I. m. 183–184.

⁵ John Carey–Andrew Reynolds: *Parties and Accountable Government in New Democracies. Party Politics*, 2007/2. 267.

⁶ Kanchan Chandra: Why voters in patronage democracies split their tickets: Strategic voting for ethnic parties. *Electoral Studies*, 2009/1. 21.

törésvonalak-e a meghatározóbbak.⁷ Utóbbiak terén egyedül a rendszeresen megtartott népszámlálási eredményekre hagyatkozva is kimutatható, hogy az érintett társadalmakat megosztó számos, gyengébb-erősebb, átfedő törésvonal sorában jelen van a romákat és nem romákat elválasztó etnikai megosztottság, amellyel kapcsolatban az a kérdés merül fel, hogy miként válhat ez politikailag is relevánssá, azaz a csoport állandó és szervezett politikai tényezővé. Mivel a csoporttagok egyszerre többszörös és egymást átfedő azonosulásokkal és tagságokkal rendelkeznek, amelyekhez különböző politikai-gazdasági érdekek, preferenciák kapcsolódhatnak, a kisebbségi csoport esetében kulcskérdés az etnikai elem erőssége, valamint az, hogy ez mennyiben függ össze a csoporttagok politikailag releváns érdekeivel.⁸ G. Sartori mutatott rá, hogy a társadalmi törésvonalak politikai síkra helyezésekor, átalakításakor legalább részben szükség van a politikai erők aktív beavatkozására, a politikai elitek azon megfontolására is, hogy hasznosnak találják, aktivizálni akarják ezeket a szociális, szerkezeti különbözőségeket.⁹ Az iméntiekből esetünkben az a következtetés adódik, hogy bár létezik meghatározott jellegzetességgel bíró, csoportokat képző, tartós etnikai törésvonal a társadalomban, amely az érintettek számára világos, ennek tudatában vannak, és ez pártok és más alakulatok formájában bizonyos szerveződési kifejeződést is nyer,¹⁰ a sok esetben laza és bizonytalan etnikai kötődés és a választói érdekek nemigen feleltethetők meg egymásnak. Továbbá a létrejövő roma pártok közösségsszervező üzenetei, eszközei sem nagyon érnek célba – legalábbis Magyarországon.

A rendszerváltás eredményeként a történelemben először nyílt számukra lehetőség a kelet-közép- és délkelet-európai térségben saját pártok létrehozására, amellyel számos országban éltek is, különösen ott, ahol egyrészt – Csehország és Horvátország kivételével – kellő számban és arányban vannak jelen, másrészt pedig ahol más kisebbségi közösségek sikeresen megszerveződtek. A pártok alakítása szervesen illeszkedett abba az 1990-es évekbeli trendbe, amelynek során nem várt módon szaporodtak meg a különféle roma egyesületek, alapítványok, mozgalmak és egyéb szerveződések.¹¹ Csehországban a számuk a 2000-es évek

⁷ Federico Ferrara: Cleavages, Institutions and the Number of Parties: A Study of Third Wave Democracies. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 2011/1. 3.

⁸ Robert Grafstein: Group Identity, Rationality and Electoral Mobilization. *Journal of Theoretical Politics*, 1995/2. 191–195.

⁹ Jakub Zielinski: Translating Social Cleavages into Party Systems. The Significance of New Democracies. *World Politics*, 2002/2. 186.

¹⁰ Peter Mair: Cleavages. In: Richard S. Katz–William Crotty (eds.): *Handbook of Party Politics*. London, Sage, 2006. 371–375. Enyedi Zsolt–Körösi András: *Pártok és pártrendszer*. Budapest, Osiris, 2004. Mindezzel szemben a cigánytéma kisajátítása nagyban magyarázta a Jobbik 2009-es magyarországi felemelkedését. Lásd: Bíró-Nagy András–Róna Dániel: Tudatos radikalizmus. A Jobbik útja a parlamentbe (2003–2010). In: Láncki András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus. Egy új pártcsalád felemelkedése*. Budapest, Századvég, 2011. 243–284.

¹¹ Ilona Klimová: Romani Political Representation in Central Europe. An Historical Survey. *Romani Studies*, 2002/2. 115.

első felében megközelítette a 10-et, amelyek közül igazából csak egy volt aktívnak tekinthető.¹² Szlovákiában 2005-ben már 20 volt a regisztrált roma pártok száma,¹³ majd a politikai pártokról és politikai mozgalmakról szóló 2005-ös törvény hatályba lépése után ez egyre esett vissza.¹⁴ Szlovéniában nincsen roma párt,¹⁵ Horvátországban pedig két parlamenten kívüli politikai szervezet működött az ezredfordulón.¹⁶ Szerbiában az 1990 utáni másfél évtizedben mintegy 12 roma párt jött létre,¹⁷ a 2007-es parlamenti választásokon pedig közülük kettő is egy-egy mandátumot szerzett. Bosznia-Hercegovinában 2003-ban alakult meg az egyetlen roma párt.¹⁸ Macedóniában a 2003-as adatok szerint összesen 6 pártot tartottak nyilván a roma és a külön csoportként elismert balkáni egyiptomiak esetében.¹⁹ A jelentősebbek a többségi macedón pártok szövetségeseiként akár több cikluson keresztül is szereplői a pártversenynek, kormánypárti és ellenzéki pozíciót egyaránt betöltve az 1990 utáni parlamentekben.²⁰ A 2008-as koszovói alkotmány fenntartotta azt a korábbi előírást, amely szerint a koszovói nemzeti gyűlésben négy helyet garantálnak a roma, askáli és egyiptomi pártok számára.²¹ Romániában, bár az ezredfordulón 13 roma pártot azonosítottak,²² a párttörvények regisztrációs követelményei miatt az etnikai pártok már az 1990-es évek második

¹² ACFC/SR/II (2004) 007. Second Report Submitted by the Czech Republic Pursuant to Article 25, Paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. 29. http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_2nd_SR_CzechRepublic_en.pdf

¹³ ACFC/SR/II (2005) 001. Second Report Submitted by the Slovak Republic Pursuant to Article 25, Paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. 34. http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_2nd_SR_SlovakRepublic_en.pdf

¹⁴ ACFC/SR/III (2009) 008. Third Report Submitted by the Slovak Republic Pursuant to Article 25, Paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. 32. http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_3rd_SR_SlovakRepublic_en.pdf

¹⁵ Irena Baclija-Marjan Brezovsek-Miro Hacek: Positive discrimination of the Roma minority: The case of Roma local councillors in Slovenia. *Ethnicities*, 2008/2. 237.

¹⁶ Antonija Petričušić: The role of political parties in minority participation in Croatia. In: *Political Parties and Minority Participation*. Skopje, Friedrich Ebert Stiftung, 2008. 66–67.

¹⁷ Peter Thelen: Roma Policy: The Long Walk Towards Political Participation. In: *Roma in Europe. From Social Exclusion to Active Participation*. Skopje, Friedrich Ebert Stiftung, 2005. 60.

¹⁸ ACFC/SR (2004) 001. Report Submitted by Bosnia and Herzegovina Pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. 36. http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_1st_SR_BiH_en.pdf

¹⁹ ACFC/SR (2003) 002. Report Submitted by „The Former Yugoslav Republic of Macedonia” Pursuant to Article 25, Paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. 39. http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_1st_SR_FYROM_en.pdf

²⁰ Sevdija Demirova-Abdulova: Roma's self-government in Shuto Orizari. In: *Roma in Europe*, i. m. 209–210.; Eben Friedman: Political Integration of the Romani Minority in Post-communist Macedonia. *Southeast European Politics*, 2002/2–3. 114.

²¹ Ezekről lásd: Gezim Visoka: Political Parties and Minority Participation: Case of Roma, Askhalia and Egyptians in Kosovo. In: *Political Parties and Minority Participation*. Skopje, Friedrich Ebert Stiftung, 2008. 153–177.

²² Daniela Tarnovschi: Roma from Romania. In: Christian Giordano et al.: *Roma's Identities in Southeast Europe: Romania*. Rome, Ethnobarometer, 2008. 31.

felében eltűntek, és helyettük a jogi értelemben civilszervezetek jutnak politikai szerephez, amelyeket a párt- és választási törvények is a pártokkal együtt említene, beiktatva többek között számukra a kedvezményes parlamenti mandátumszerzés mechanizmusát. A roma kisebbség számára fenntartott egy képviselőházi helyet 1992 óta a Roma Párt birtokolja, amely így – a csökkenő választói támogatás ellenére – hegemon pozícióra tett szert a roma közéletben, amelyet segítenek a kiépített megyei és helyi szervezeti rendszer, valamint a kialakult kormányzati és pártkapcsolatok is.²³ Az 1991-es bolgár alkotmány tiltja az etnikai alapú pártok megszervezését, és ennek alapján az 1990-es években volt, hogy elutasították a roma párt nyilvántartásba vételét. Idővel azonban a bíróságok elkezdtek hanyagul kezelni ezt az alkotmányos előírást, amelyet az Alkotmánybíróság végül egy 2000. februári döntésében úgy értelmezett, hogy a korlátozás olyan pártokra vonatkozik, amelyek alapszabályukban nem teszik lehetővé más etnikai csoporthoz tartozók tagfelvételét.²⁴ Mindezek hatására a romákhoz köthető politikai pártok száma a 2000-es évek közepén elérte a 25-öt, habár az elnevezésük alapján csak mintegy harmaduk volt roma pártnak tekinthető. Többen közülük szélesebb választási koalíciók részeként parlamenti helyet szereztek a 2000-es években.²⁵

A magyarországi roma pártokhoz hasonlóan, regionális összehasonlításban is nehéz a pártok pontos számát megállapítani. Nem csupán azért, mert a bejegyzetteken kívül léteznek nem regisztrált pártok is, hanem mert a fő kérdés, hogy mely kritériumok alapján tekinthető az adott párt roma etnikainak (név, vezetőség, tagság, választói bázis összetétele, pártprogram stb.). Kevés kivételtől eltekintve sikertelenek a választásokon, amelyet gyakorta igyekeznek összefogással, választási koalíciók, ernyőszervezetek alapításával orvosolni, illetve a többségi, mainstream pártokkal való megállapodásokra, garantált parlamenti helyekre, a bejutási küszöb esetükben való eltörlésére is vannak példák a térségben. Az alulreprezentáltság okai részben a pártokban, részben az érintett csoportban keresendők. Mint látható volt, a legtöbb érintett országban a szervezetek rendkívül fragmentáltak, számuk elérheti akár a 20-25-öt is, miközben egymással rivalizálnak, gyakorta belső küzdelmek által szabdaltak, különböző irányultságúak, és általában rövid életűek. Gyakori érv a roma közösségek nyelvi-kulturális meg-

²³ Oleh Protysk–Lupsa Marius Matichescu: Electoral Rules and Minority Representation in Romania. *Communist and Post-Communist Studies*, 2010/1. 31–41. Iulius Rostas: The Romani Movement in Romania: Institutionalization and (De)mobilization. In: Nando Sigona – Nidhi Trehan (eds.): *Romani Politics in Contemporary Europe. Poverty, Ethnic Mobilization, and the Neoliberal Order*. Houndmills, Palgrave Macmillan, 2009. 159–185.

²⁴ ACFC/SR (2003) 001. Report Submitted by Bulgaria Pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. 54. http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_1st_SR_Bulgaria_en.pdf

²⁵ Marko Hajdinjak: Thou Shall Not Take the Names Ethnic or Minority, And I Will Bless Thee: Political Participation of Minorities in Bulgaria. In: *Political Parties*, i. m. 119. Rossen Vassilev: The Roma of Bulgaria: A Pariah Minority. *The Global Review of Ethnopolitics*, 2004/2. 44.

osztottsága, heterogenitása, a közös identitása hiánya, amely megnehezíti a közös mobilizációt.²⁶ További tényező lehet a szavazásra nem jogosultak viszonylag nagy száma a roma népességben, illetve a választókerületek közötti területi szétosztottság is. Kétségtelenül nem könnyű feladat mind a potenciális szavazók, mind a pártvezetők számára erős cigányellenes sztereotípiák légkörében meghaladni a stigmatizált identitást, és kiállni egy etnikai párt támogatása mellett.²⁷ Mindehhez hozzájárul a tömegesen jellemző társadalmi-gazdasági marginalizáció, a gazdasági szerkezetátalakításokkal járó pozícióvesztés, és ezzel összefüggésben mind az országos, többségi politikából, mind pedig a saját elitekből való kiábrándultság, a politikai részvétel alacsony szintje. Gyakran említik a pártok gyenge szervezeti, mobilizációs és vezetési kapacitását, a professzionális pártelítet, a szakértők, a kellő erőforrások, kommunikációs eszközök és stratégiák hiányát is. A pártok többsége láthatóan a kisebbségi pártképviselőt formális elérésére, a pozíció elnyerésére törekszik, és kevesebb erőfeszítést tesz egy kidolgozott program keresztülvitele érdekében. A választások közötti időszakban jelentős részük passzivitást mutat. Kétségtelen, hogy a belsők mellett a sikertelenségüket külső, intézményi tényezők is magyarázzák. Idesorolandó, hogy a pártokon kívül egyéb szervezetek, civil egyesületek, alapítványok, mozgalmak is képviselői igényekkel léphetnek fel, megteremtve ezzel a különböző képviselői struktúrák közötti versenyt.²⁸ Végül, de nem utolsósorban a politikai pártokra vonatkozó alapítási, regisztrációs szabályok, illetve a térségben zömében inkább arányos-listás választási rendszerek elemei is – kedvezmények híján – akadályai lehetnek a roma pártok alakulásának és sikeres megmértetésének.²⁹ Mindezek fényében elmondható, hogy a lehetséges mobilizációs stratégiáik – ti. az országokon átvélő roma nemzetépítésre, a nacionalizmusra építés, az adott országbeli nemzeti-etnikai kisebbségi alapokra hagyatkozás, vagy a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzet

²⁶ Barany Zoltan: Ethnic Mobilization Without Prerequisites. The East European Gypsies. *World Politics*, 2002/April. 277–307. J. K. Birnir kimutatta, hogy a rendszerváltás utáni első választásokon a nyelvi törések nagyobb valószínűséggel aktivizálódtak, amely részben magyarázza a számos helyen nyelvileg asszimilálódott roma közösségek pártjainak gyenge szereplését. Lásd: Divergence in Diversity? The Dissimilar Effects of Cleavages on Electoral Politics in New Democracies. *American Journal of Political Science*, 2007/3. 608. P. Vermeersch szerint azonban a heterogenitás nem oka, hanem következménye az etnikai alapú mobilizáció sikertelenségének. Lásd: Ethnic minority identity and movement politics: The case of the Roma in the Czech Republic and Slovakia. *Ethnic and Racial Studies*, 2003/5. 881.

²⁷ Peter Vermeersch: Ethnic mobilisation and the political conditionality of European Union accession: the case of Roma in Slovakia. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2002/1. 86.

²⁸ Aidan McGarry idesorolja például a magyarországi kisebbségi önkormányzati rendszert is. Lásd: *Who Speaks for Roma? Political Representation of a Transnational Community*. New York, Continuum, 2010. 121.

²⁹ Jóhanna Kristín Birnir: Party regulation in Central and Eastern Europe and Latin America: The effect on minority representation and the propensity for conflict. In: Benjamin Reilly–Per Nordlund (eds.): *Political Parties in Conflict-Prone Societies: Regulation, Engineering and Democratic Development*. Tokyo, United Nations UP, 2008. 158–181.

és az etnikai jellemzők valamiféle összekapcsolása – nem jutnak el a potenciális választókhoz, és/vagy nem találkoznak a célcsoport releváns érdekeivel.³⁰

A horvát, német és szlovák kisebbségi összefogással létrejött Nemzetiségi Fórum 1998-as sikertelen szereplése is rávilágít arra, hogy a romákénál jóval csekélyebb számú más magyarországi kisebbségi közösségek jelentős részénél sem igen társul a kisebbségi kötődéshez azonos alapú politikai mobilizáció, legalábbis a parlamenti választások során. Esetükben már önmagában a létszámarányok is gátjai egy-egy etnikai párt megalakításának és sikeres választási megmérettetésének. Nem véletlen tehát, hogy a többi elismert kisebbségnél a figyelem elsősorban a választói magatartásukra és pártpreferenciáikra összpontosul, amelyek – egyes kutatások szerint – nagyban illeszkednek a teljes népesség mutatóihoz.³¹

Etnikai pártok Magyarországon: főbb szervezeti jellemzők

Miként az az *1. táblázatból* látszik, a Magyarországon 1989–2010 között a bíróságokon bejegyzett etnikai pártok száma nemzetközi viszonylatban is magasnak tekinthető. Ez annál is inkább figyelemreméltó, mert az intézményi környezet az etnikai pártok számára neutrálisnak mondható: a magyar jog nem ismeri az etnikai párt fogalmát, nem kezeli őket külön elismert típusként, és más országok példáihoz képest kedvezményekben sem részesíti őket. Mi több, Magyarországon pártok nem indulhattak a kisebbségi önkormányzati választásokon sem a kisebbségi választói névjegyzékek 2005-ös bevezetése előtt, sem utána, hanem napjainkban kizárólag csak az elismert nemzetiségek képviselőtét ellátó, bejegyzett társadalmi szervezetek állíthatnak jelölteket.

Jelen elemzés keretében, nagyban támaszkodva az Ishiyama–Breuning szerzőpáros meghatározására,³² etnikai pártként azonosítottunk minden olyan, hivatalosan nyilvántartásba vett pártot, amelynek *a)* a kulcsfontosságú névválasztása a kisebbségi jellegre, konkrét közösségre vagy a kisebbségi léthelyzettel szorosan összefüggő fogalomra utal, *b)* a kisebbségi érdekképviselő szándéka megjelenik az alapszabályzatában, illetve *c)* vélhetően a vezetőik és támogatóik többsége is nem domináns etnikai csoportból kerül ki. A tanulmány így – a már jelzett Nemzetiségi Fórum külön esetét is beleszámítva – összesen 29 pártra koncentrál,

³⁰ Aidan McGarry: Ambiguous nationalism? Explaining the parliamentary under-representation of Roma in Hungary and Romania. *Romani Studies*, 2009/2. 119. Vermeersch: *Ethnic minority identity*, i. m. 890.

³¹ Kovács Zoltán–Alan Dingsdale: Whither East European democracies? The geography of the 1994 Hungarian parliamentary election. *Political Geography*, 1998/4. 449–452.

³² John Ishiyama–Marijke Breuning: What's in a name? Ethnic party identity and democratic development in post-communist politics. *Party Politics*, 2011/2. 227.

hozzátéve egyrészt azt, hogy akadt példa olyan etnikai pártokra, amelyeket nem jegyeztek be a bíróságok,³³ másfelől egyes sajtóhírek alapján arra lehet következtetni, hogy léteztek nem bejegyzett, vagy legalábbis a bírósági iratanyagokban mind ez idáig nem fellelhető politikai szervezetek is.³⁴ A Magyar Cigányok Pártjának Egyesülete, valamint az Újmagyarok Igazság Pártja esetében csupán a pártok számát nem növelő név- és szervezeti változtatás történt, míg a Magyarországi Roma Összefogás Pártnál (MRÖP) és a Roma Egység Pártnál (REP) a korábbi alapján új párt bejegyzésére került sor. A bírósági regiszterben szereplés mint előfeltétel viszont azzal a jelzendő következménnyel jár, hogy a táblázatba bekerült az érdemi tevékenységet nem végző álpárt, a Magyarországi Cigánypárt, amelynek rövid története a vezetőkkel szembeni közokirat-hamisítás miatti büntetőeljárással és a szervezetnek a nyilvántartásból való törlésével végződött. Az egymáshoz több esetben rendkívül hasonló elnevezések miatt kiváltképp a tudósításokban olykor keverednek, pontatlanul is szerepelnek ezek a különböző roma etnikai pártok, és ráadásul nem egy esetben előfordult az is, hogy az eredetileg elgondolt nevet a bejegyzéskor módosítaniuk kellett azért, hogy az különbözzön egy már korábban bejegyzett szervezetétől.

1. táblázat. A bejegyzett etnikai pártok Magyarországon, 1989–2010³⁵

Párt	Vezető(k)	Székhely	Működési idő ³⁶
<i>Cigány Demokrata Unió</i>	Tóth István György	Miskolc	2003–2010
<i>Cigányok Igazság és Élet Pártja</i>	Hankó Vidor	Hejőkeresztúr	1994–2003
Cigányok Kereszténydemokrata Pártja	Lakatos Attila	Miskolc	2008–
CIGÁNYOK SZOLIDARITÁSI PÁRTJA	Osztójkán Béla	Budapest	1994–2003
Demokratikus Roma Párt	Kertész Lóránt, Oláh József	Dunakeszi	2000–
<i>Egység a Jövőért Integrációs Párt</i>	Bogdán Béla	Kállósemjén	2004–2010
Együtt a Magyarországi Romákért Párt	Almási János	Budapest	2009–
<i>Hódmezővásárhelyi Etnikai Kisebbségek és Szimpatizánsaik Pártja</i>	Sztojka László	Hódmező- vásárhely	2001–2007

³³ Ilyenek voltak például a Kisebbségi Polgári Párt (Kemecse, 1998) és a Magyarországi Roma Mozgalom Pártja (Rakamaz, 2009).

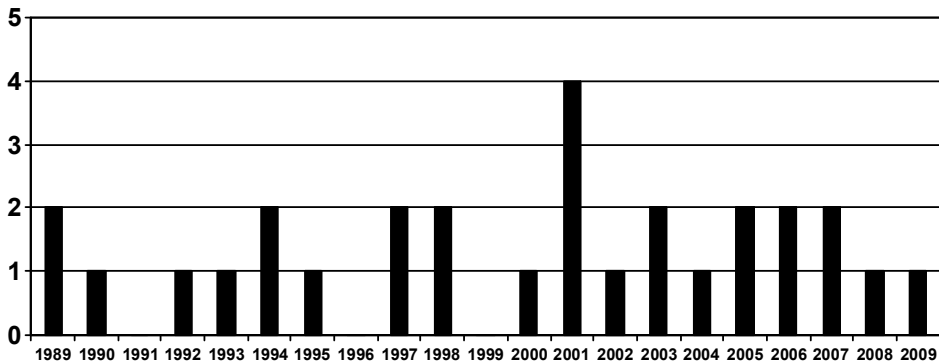
³⁴ Ilyen például a Roma Parlamenti Választási Szövetség (1994-es híradások), a Roma Vállalkozók Pártja (2004–2005), illetve a Magyar Cigányok Országos Pártja (2012).

³⁵ A táblázatban dőlt betűvel szerepelnek azok a pártok, amelyeket a bíróságok akár már társadalmi szervezatként is töröltek. Vastag betű jelzi azokat a pártokat, amelyek legalább egy egyéni képviselőjelöltet állítottak az 1990–2010 közötti országgyűlési választások legalább egyikén.

³⁶ A működési idő az adott szervezetnek politikai pártként való működési periódusát mutatja: a kezdő időpont az (első) alakuló ülés, míg a befejező időpont a pártnak a nyilvántartásból való törlését elrendelő bírósági végzés hatálybalépését jelzi, ami nem feltétlenül azonos a párt által ténylegesen kifejtett érdemi tevékenység időtartamával.

Párt	Vezető(k)	Székhely	Működési idő
<i>Kelet-Magyarországi Romák Szövetségi Párt</i>	Nagy Szilárd	Hajdúszovát	1995–2003
Liberális Roma Unió Párt	Balogh Csaba	Érd	2002–
<i>Magyar Cigányok Béke Pártja</i>	Horváth Albert	Budapest	1993–2003
<i>Magyar Cigányok Demokrata Pártja</i>	Mozsár István	Szolnok	1997–2006
<i>Magyar Cigányok Pártjának Egyesülete</i> → <i>Magyarországi Cigányok Pártja</i>	Horváth Albert, Jóni Sándor, Molnár Sándor	Budapest	1990–1994
<i>Magyar Keresztény Roma Párt</i>	Farkas Sándor	Mátészalka	2001–2011
<i>Magyarországi Cigánypárt</i>	Gáli Mihály, Horváth Aladár	Túrkeve	1992–1993
<i>Magyarországi Cigányok Szociáldemokrata Pártja</i>	Ruva-Farkas Pál	Budapest	1989–1992
<i>Magyarországi Kisebbségek Pártja</i>	Száva Vince	Budapest	2005–
<i>Magyarországi Roma Párt</i>	Bihari Endre	Bátaszék	1997–2006
<i>Magyarországi Roma Összefogás Párt</i> → <i>Megújult Magyarországi Roma Összefogás Párt</i>	Szajkó Béla	Budapest	2001–2007
		Budapest	2007–
<i>Magyarországi Roma Unió Néppárt Egyesült Vidékfejlesztő, Város- és Faluszépítő Hagyományőrző Párt</i>	Tóth Antal	Gádosoros	2003–2009
<i>Magyarországi Romák Demokratikus Pártja</i>	Fávor József	Poroszló	2001–2007
<i>Magyarországi Szolidaritás Párt</i>	Hankó Vidor	Budapest	2007–
<i>MCF Roma Összefogás Párt</i>	Kolompár Orbán	Kiskunmajsa	2006–
Nemzetiségi Fórum	Kerner Lőrinc	Budapest	1998–
<i>Összefogás Esélyegyenlőségért Párt</i>	Kozák János	Pápa	2005–2011
<i>Roma Egység Párt</i> → <i>Roma Egység Párt</i>	Ruva-Farkas Pál	Budapest	1998–2001
		Taksony	2006–2011
<i>Újmagyarok Igazság Pártja</i> → <i>Magyar Cigányok Igazság Pártja</i>	Horváth Albert	Budapest	1989–1990
		Budapest	1990

A pártok alakulási évét – ti. az első alapító gyűlés vagy a korábbi társadalmi szervezetből párttá történő alakulást jóváhagyó testületi döntés időpontját – tekintve kérdésként merül fel, hogy volt-e olyan időszak, esemény, amely ösztönözte, vagy ellenkezőleg, visszavetette a roma pártok létrejöttét. Az 1. ábrából látható, hogy a pártalapítás a vizsgált bő két évtizedben viszonylag egyenletesnek mondható, illetve enyhe többségben vannak a 2000-es években létrejött szerveződések. A legtöbb párt a 2001-es évben alakult meg, amely más, később tárgyalandó szempontból is kiemelkedő időszak volt a pártok életében mind Magyarországon, mind pedig a térségben. A 29 pártból viszont 20 vagy a parlamenti válasz-

1. ábra. A pártok száma az alakulásuk éve szerint

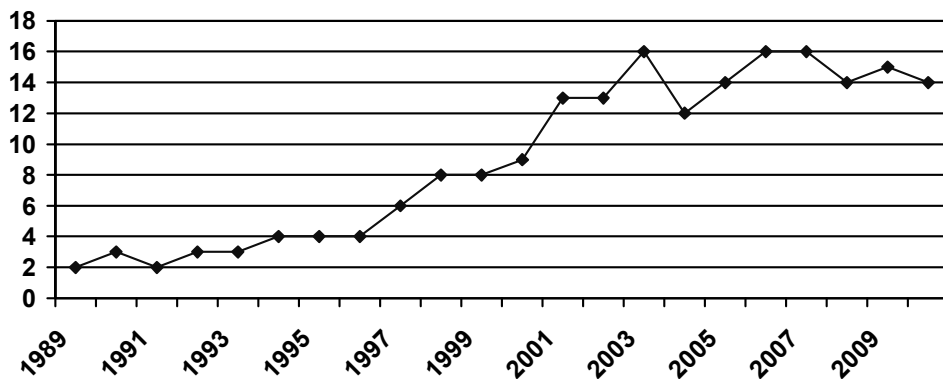
tások évében, vagy az azt megelőző évben jött létre, amelyből jogosan adódik a feltételezés, hogy többségében kevésbé programorientált, hanem jóval inkább választási jellegű pártalakulatokról van szó. Többségük pártként való hivatalos működésének a párttörvény azon rendelkezése vetett véget, amely szerint „a bíróság az ügyészség indítványára – a párt egyesületként való további működésének érintetlenül hagyásával – megállapítja a párt működésének megszűnését, ha a párt egymást követő két általános országgyűlési képviselői választáson nem állít jelöltet.”³⁷ Ennek ellenére a kézirat 2012 közepeit lezárulásakor számolva a magyarországi etnikai pártok átlagos működési ideje a két parlamenti ciklust sem felel meg 6,75 év. Ez az érték valójában még ennél is kevesebb, de más egzakt adat hiányában a pártként való működés végpontját kénytelenek vagyunk az ezzel kapcsolatos bírósági döntéshez kötni, holott többeknél a tényleges működésre vonatkozó információk már a megalakulást és a bejegyzést követő hónapokban sem állnak rendelkezésre.

A 2000-es években a Magyarországon bejegyzett politikai pártok száma évente kb. 140–200 között alakult: ezt figyelembe véve elmondható, hogy a formális működési idejük alapján az adott évben bírósági nyilvántartásban szereplő pártoknak akár 10%-a is lehetett etnikai alapú (2. ábra).

A pártok számát székhelyük szerint vizsgálva megállapítható, hogy az egy kivételével roma pártoknak az országon belüli megoszlása korántsem feleltethető meg maradéktalanul a roma népesség a népszámlálásokon kimutatott területi elhelyezkedésének és arányainak (1. táblázat). Miközben a 2001-es népszámlálás adatai szerint például a roma nemzetiségi válaszok 12%-a volt a Közép-Magyarország régióból,³⁸ addig a bejegyzett roma pártok fele (14) a fővárosban és Pest

³⁷ 1989. évi XXXIII. törvény a pártok működéséről és gazdálkodásáról. 3. § (3).

³⁸ A legutóbbi, 2011-es népszámlálás nemzetiségi adatai a kézirat lezárásának időpontjában még nem álltak rendelkezésre.

2. ábra. A működő pártok számának megoszlása évek szerint

megyében jött létre, amely egyfajta centralizáltságot, a politikai élet szereplőinek hangsúlyos fővárosi jelenlétét jelzi. Ezzel szemben a roma nemzetiségi válaszok 35%-a az Észak-Magyarország régióban született, az itt bejegyzett pártok száma csak négy, és Nógrádban egy sem alakult. A népességhez képest némileg arányosabb az Észak-Alföld régió, ahova 2001-ben a nemzetiségi válaszok mintegy negyede koncentrálódott, és e három megyében összesen öt pártot alapítottak. Budapest és Pest megye felülreprezentáltsága mellett szembeötlő a Dél-Dunántúl régió háttérbe szorulása: Baranyában és Somogyban egyetlen pártot sem hoztak létre, ráadásul a Tolnában bejegyzett egy párt tevékenysége sem oda kötődik.

A pártok alapszabályaiban felvázolt szervezeti struktúra mellett kevés és elmentmondásos információ áll rendelkezésre a roma pártok belső viszonyairól, az alapszervezetek és a tagság számáról. A parlamenti választások előtt általában ambiciózus kijelentések hangzottak el a vezetők részéről ezek nagyságára vonatkozóan³⁹ egészen a több százézeres támogatói bázisig, amelyeket nem támasztottak alá sem a pártpreferenciákat mérő közvélemény-kutatások, sem pedig az induló jelöltek száma vagy azok választói támogatása. A választási szerepléseikből is levonható tanulság, hogy a legsikeresebbek közülük azok, amelyek rendelkeznek civilszervezeti háttérrel: a Cigányok Szolidaritási Pártja (CSZP) esetében a Phralipe, az MCF Roma Összefogás Párt (MCF RÖP) esetében pedig az MCF

³⁹ A Magyarországi Cigányok Szociáldemokrata Pártjának (MCSZDP) lapja, az *Élőszó* 1990 áprilisában közel 90 alapszervezetről és 20 ezer fős tagságról tudósított. *Élőszó*, 1990. 03. 20. Az 1998-ban induló MCDP 2001 őszére saját bevallása szerint mintegy 16–20 ezer taggal és 23 alapszervezettel rendelkezett. A 2002-ben induló Demokratikus Roma Párt (DRP) elnöke szerint a pártnak 2001 tavaszára mintegy 1500 tagja volt. Lásd: Segély helyett munkát akarnak. Demokratikus Roma Párt alakult Dunakeszin. 2001. 04. 13. <http://nol.hu/cikk/16532/> (lementve: 2008. 03. 18.). A magát szintén 2002-ben megmértető Magyarországi Roma Párt (MROP) tagságát az elnök 2001 nyarán háromezer főre becsülte. Lásd: Megegyezhet a két roma párt. 2001. 07. 25. <http://nol.hu/cikk/11250/> (lementve: 2008. 03. 18.).

jelenthetett ilyen alapot. E két esetben szerepet játszott egy-egy országos politikus (Osztojkán Béla, Kolompár Orbán) vezetése is. Bár az alapszabályok általában kiterjedt pártszervezetet mutatnak be, amelynek állandó elemei a legfőbb döntéshozó testület, a tagokból/küldöttekből álló közgyűlés/kongresszus, egy szűkebb irányító testület (elnökség/választmány), amelynek az elnök mellett tagja lehet az esetleges főtitkár, gazdasági vezető és alelnökök, őket különféle szakpolitikai bizottságok, megbízottak egészíthetik ki, de a pártok leginkább az elnök személyével függnek össze. Ő képviseli, jeleníti meg többnyire egyedül a pártot a nyilvánosság előtt. A vezető meghatározó személyét egyrészt alátámasztja az is, hogy egy-egy személy az évek során több, akár három pártot is alapított, másrészt a pártok többsége élén nem történt a működésük alatt vezetőváltás, például a sikertelen választási szereplés miatt. Számos párt vezetésében (pl.: Magyar Cigányok Pártja, MRÖP, Magyar Cigányok Demokrata Pártja – MCDP) ugyanakkor belső küzdelmek, gyakori személycserék zajlottak, amelyek ha érintették is az elnök személyét, akkor neki vagy sikerült megőriznie a pozícióját, vagy a párt lényegében gyorsan eljelentéktelenedett nélküle. Személyes háttérüket tekintve az említett országos politikusokon, két megyei cigányváján kívül az elnökök között vannak értelmiségiek, nyugdíjasok, de gyakori a roma vállalkozók és a helyi cigány kisebbségi önkormányzat elnökének, képviselőjének pártpolitikai szerepvállalása is.

A csoport meghatározása és a pártprogramok összevetése

Mind az önkép, a szervezeti identitás, mind pedig a lehetséges programpontok és mobilizációs stratégia szempontjaiból meghatározó, hogy egy alapvetően etnikai alapítású roma politikai szervezet miként definiálja, miként mutatja be önmagát és potenciális választóit, miként tekint a közösségre, hogyan vonja meg annak külső és belső határait, mennyiben tartja identitásképző erőnek az etnikai és a szociális elemeket. Az alapszabályokban deklarált céljaik – amelyek nem egy esetben szóról szóra megegyeznek egymással – és megnyilatkozásaik alapján – még ha azok nem is feltétlenül mindig konzisztensek – a roma pártok többsége a cigányságra mint elsősorban nemzeti-etnikai kisebbségre tekint Magyarországon. Több párt is kinyilvánítja, hogy „örököse és továbbvivője a magyarországi cigányság történelme során felhalmozódott etnikai, nemzeti értékeknek”.⁴⁰ Az elnevezésekben egyaránt jelen van a cigány és a roma kifejezések használata, bár az utóbbi inkább már a 2000-es évek pártjaihoz kapcsolódik. Arra is akadt példa, hogy az eredetileg cigány jelzővel bejegyeztetni kívánt pártot utóbb romaként vetették nyilvántartásba. A pártnevek többsége egységesítő-integráló törekvéseket jelez,

⁴⁰ Demokratikus Roma Párt, Liberális Roma Unió Párt, Magyar Keresztény Roma Párt.

az egység, az összefogás, az unió szavak használatával, illetve a magyarországi jelző szerepeltetésével. Ennek következtében nem is igen vannak utalások a romák nyelvi-kulturális tagoltságára: egyedül az Újmagyarok Igazság Pártja, illetve a Horváth Alberthez köthető egyéb pártok, mindenekelőtt a Magyar Cigányok Igazság Pártja és a Magyar Cigányok Béke Pártja (MCBP) vállalta fel szinte kizárólag a többséget kitevő romungrók képviselőtét, és utasította el a nemzetiségi státuszt.⁴¹ Ehhez képest a Kelet-Magyarországi Romák Szövetségi Párt tagjai az etnikai hovatartozás alapján magyar állampolgárságú cigányok lehettek.⁴² Bár alapszabályában még az etnikai értékek, a hagyományok ápolását is célul tűzte ki, az MCDP legmarkánsabb kijelentése szerint a cigányság nem kisebbség, hanem a magyar nemzet része, és ezért síkra szállt a cigány kisebbségi önkormányzati rendszer felszámolása mellett.⁴³ 2005-ben az MROP kezdeményezte az államfőnél a cigányság „nemzetté nyilvánítását”,⁴⁴ bár a valódi transznacionális nemzetépítés szándéka egyedül csak a Cigányok Igazság és Élet Pártjának alapszabályából olvasható ki. Szintén egyedülálló a Cigány Demokrata Unió (CDU) meghatározása, amely szerint „cigány az, aki cigány módon él”.⁴⁵ Ez utóbbi párt deklarálta kivételesen, hogy országos pártként a lakosság valamennyi rétegét meg kívánja szólítani. Az etnikai párt kategóriától nem egy esetben igyekeztek elhatárolódni, és azoknál a pártoknál, amelyek más társadalmi csoportok képviselőtét is fel akarták vállalni, a leggyakrabban más kisebbségek és hátrányos helyzetű közösségek szerepeltek. A Magyarországi Kisebbségek Pártja (MKP) kapcsán viszont az országos kisebbségi önkormányzatok egységesen elutasították, hogy a párt a kisebbségek nevében lépjen fel.⁴⁶

A fentiek szerinti alapszabályokban foglalt célokat tekintve megállapítható, hogy a képviselői szándék mellett a pártok többségénél egyszerre vannak jelen az etnikai-kulturális természetű kérdések, illetve a szociális, a társadalmi-gazdasági integrációt szolgáló ügyek. Összességében ez utóbbiak több pártnál jelennek meg, de a kisebbségi önazonosság megőrzésének, a hagyományok ápolásának céljai is szerepet kapnak még a pártok többségénél. Amely pártoknál a szociális célok részletesebb kifejtést nyernek, ezeknél gyakorta szerepel a munkanélküliség és a hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelem, a szociális felzárkóztatás, az életszínvonal emelése, illetve az oktatási előmenetel elősegítése.

⁴¹ Az Újmagyarok Igazság Pártja nyílt levele (OS, 1990. 05. 17.). A Magyar Cigányok Igazság Pártjának nyílt levele az Országgyűléshez (OS, 1990. 06. 14.). A Magyar Cigányok Béke Pártjának nyílt levele az Európai Tanács Emberi Jogi Bizottságának, és az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának (OS, 1995. 03. 17.).

⁴² A Kelet-Magyarországi Romák Szövetségi Párt Alapszabálya (Hajdúszovát, 1995. 06. 27.).

⁴³ Magyar Cigányok Demokrata Pártja – nem vagyunk kisebbség (MTI, 2001.08.10.).

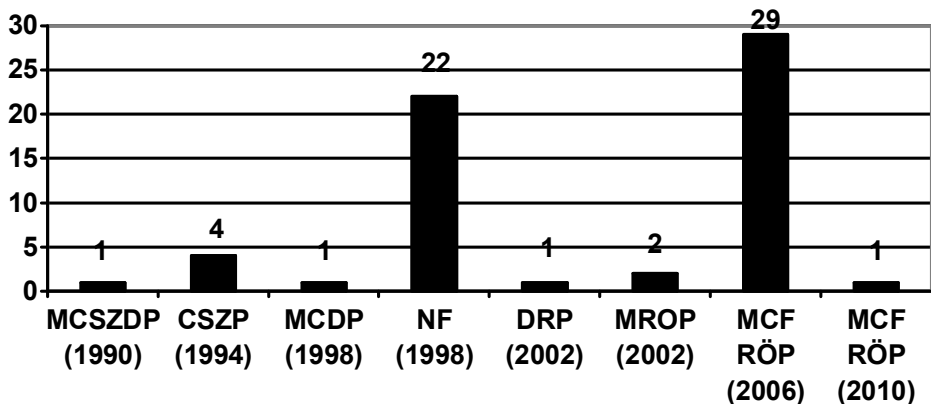
⁴⁴ A cigányság nemzetté nyilvánítását kezdeményezi a Magyarországi Roma Párt (MTI, 2005. 02. 08.).

⁴⁵ A Cigány Demokrata Unió országos nagygyűlésének jegyzőkönyve (Miskolc, 2003. 05. 17.).

⁴⁶ A kisebbségi önkormányzatok tiltakoznak az ellen, hogy párt lépjen fel a képviselőtükben (MTI, 2005. 12. 01.).

Az etnikai pártok választási szereplései

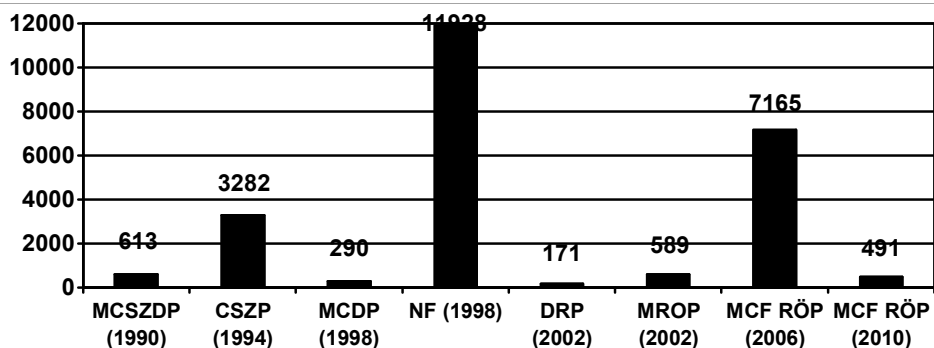
Az 1994 utáni kisebbségi önkormányzati választásokon való jelöltállítás jogszabályi tiltása következtében a magyarországi etnikai pártok csak az országgyűlési, az önkormányzati és az európai parlamenti választásokon indulhatnak. Jelen keretek között azonban csak a parlamenti választásokkal foglalkozunk, amelyek terén az indulni szándékozó etnikai pártoknak – kedvezmények híján – több szelekciós mechanizmussal kell számolniuk: az 1990-ben még 4, majd 1994-től 5%-os országos listás, az egyéni jelölt-, illetve területi és országos listaállítási küszöbökkel. A többszintű képviselő megteremtése mint deklarált cél a pártok többségénél meg is jelenik, van, ahol szinte kizárólagosan csak ez szerepel – egyedül a Kelet-Magyarországi Romák Szövetségi Párt nyilvánította ki, hogy nem törekszik a parlamenti képviselőre, mert az SZDSZ révén elvei képviselő-höz jutottak az Országgyűlésben. A pártok jelentős része számára már az egyéni jelöltállításához szükséges legkevesebb 750 ajánlás összegyűjtése is komoly kihívásnak bizonyult: a Nemzetiségi Fórumot is beleszámítva, 1990–2010 között mindössze hét párt volt képes az országgyűlési választások legalább egyikén, legalább egy egyéni képviselőjelöltet önállóan indítani (3. ábra). Az MCF RÖP 2006-ban induló 29 jelöltje mellett azonban a fennmaradó öt roma párt legfeljebb négy jelöltet volt képes állítani.

3. ábra. Az országgyűlési egyéni képviselőjelöltek száma pártonként (első forduló, 1990–2010)

Az önállóan indulni tudó, azaz legalább 750 ajánlást összegyűjtő egyéni jelöltek döntő többsége – a CSZP két jelöltjének kivételével – a voksoláskor már 750-nél kevesebb érvényes szavazatot kapott (4. ábra). A második fordulóra csak az MCDP egy jelöltje került, minimális szavazatot szerezve. Két egymást követő választáson is csupán az MCF RÖP tudott egy egyéni jelölttel indulni. A roma

pártok közül csak a MROP volt képes egy, az MCF RÖP pedig nyolc területi listát állítani 2002-ben, illetve 2006-ban: ezek kettő kivételével ugyancsak nem kaptak 750 szavazatot.

4. ábra. Az országgyűlési egyéni képviselőjelöltekre leadott érvényes szavazatok száma (első forduló, 1990–2010)

A roma egyéni képviselőjelöltek indulási helyeit vizsgálva elmondható, hogy területi megoszlásuk jóval kiegyenlítettebb a pártok bejegyzési székhelyeihez képest (2. táblázat). Szembeötlő, hogy egyikük sem tudott a fővárosban jelöltet állítani, olyan választókerületekben viszont igen, amelyek akár eléggé távol esnek a székhelyüktől. A Budapesten bejegyzett MCSZDP Nógrádban, a szintén a fővárosban nyilvántartásba vett CSZP Borsodban, Szabolcsban és Somogyban, a szolnoki MCDP Pest megyében, a Dunakeszi székhelyű DRP Fejérben állított jelölteket, míg a bátaszéki MROP Szabolcsban indította a Magyar Kezserstény Roma Párt (MKRP) két vezetőjét. Mindebből a szervezeti és választói bázis meglehetősen képlékenysége lehet következtetni. Egy-egy választókerületben viszonylag tudatosabb, etnikai pártra szavazni hajlandó választói tábor kialakulásának nem kedvezett az sem, hogy 2010-ig mindössze négy kerületben indult két, ha nem is egymást követő választáson roma etnikai párt, amelyek közül Kolompár Orbán (MCF RÖP) 2010-es őszi szereplésének kivételével a második voksolásra már csökkentek a megszerzett érvényes szavazatok.

2. táblázat. A roma egyéni képviselőjelöltek száma megyénként (első forduló, 1990–2010)

Megye	Jelöltek száma
Szabolcs-Szatmár-Bereg	7
Baranya	6
Nógrád	5
Borsod-Abaúj-Zemplén	4

Megye	Jelöltek száma
Bács-Kiskun	4
Tolna	3
Heves	2
Jász-Nagykun-Szolnok	2
Zala	2
Hajdú-Bihar	1
Pest	1
Fejér	1
Somogy	1

Politikai-ideológiai elkötelezettség, pártokkal való kapcsolatok

A roma etnikai pártok politikai, ideológiai irányultságát, önmeghatározását, és mindezek tükrében az egymással és más pártokkal való kapcsolataikat az elnevezéseik, az alapvető dokumentumaik, megnyilatkozásaik (választási szövetség megkötése, adott párt támogatására való felhívás stb.) alapján szükséges áttekinteni. Az alapszabályok jelentős része kifejezetten törekszik a pártot a bal–jobb skálán pozicionálni, amiből nem feltétlenül lehet egyenes következtetéseket levonni a pártversenyben elfoglalt tényleges helyükről, más pártokhoz fűződő viszonyaikról.

A baloldali-szociáldemokrata értékek jelentek meg az első 1989–1990-ben alapított pártoknál, illetve zömében a fővárosi kötődésű pártszervezeteknél. Még az MSZMP X. kerületi pártházában jött létre az első szerveződés, a Magyar Cigányok Pártja. Vezetője, Horváth Albert 1989 őszén a belső küzdelmek hatására megalapította a hasonlóan baloldali elkötelezettségű Újmagyarok Igazság Pártját, majd 1993-ban az MSZP Köztársaság téri székházában a Magyar Cigányok Béke Pártját. Az MCSZDP a Magyarországi Szociáldemokrata Párttal kötött együttműködési megállapodást, amelyet a két párt eltávolodása következtében még az 1990-es választások előtt felmondott.⁴⁷ Vezetőjének, Ruva-Farkas Pálnak a két későbbi pártjánál, a Roma Egység Pártnál a szociáldemokrata eszmék szintén hangsúlyos szerepet kaptak, akárcsak az MRÖP és az Egység a Jövőért Integrációs Párt azonos megfogalmazású alapszabályaiban. Szintén ez alapján a politikai paletta baloldalán foglal helyet a Magyarországi Szolidaritás Párt is. A nevében liberális elkötelezettséget valló Liberális Roma Unió Párt ez irányú egyéb megnyilatkozásáról nincsen adat, az alapszabályában deklarált célok viszont meggyeznek a szintén Pest megyei DRP-ével. A keresztény-kereszténydemokrata

⁴⁷ Az Újmagyarok Igazság Pártja és az MCSZDP 1990-ben végül az SZDSZ jelöltjeinek támogatására szólította fel a híveit.

értékek megjelenítése borsodi és szabolcsi pártokhoz kapcsolódik: két párt a nevébe vette fel a jelzőt, illetve a keresztény erkölcsi törvényeknek való megfelelés kitüntetett helyet kap a CDU pártalkotmányában is.

Mint a fentiekben utalás történt rá, a 2001. év nem csupán a legtöbb újonnan megalapított roma pártot hozta magával, hanem az egyre népesebb számú pártok körében addigra érett meg az egymással a választásokon való összefogás gondolata, amelynek háttérében a korábbi kudarcok, a környező országok példái,⁴⁸ illetve – végül, de nem utolsósorban – belpolitikai tényezők állhattak. Az MROP az 1998–2002-es ciklusban a legfontosabb feladatának az Orbán-kormány leváltását tekintette, és választási szövetségesének így az MSZP-t és az SZDSZ-t tartotta. Kiépítette a kapcsolatait más roma pártokkal és civilszervezetekkel: 2001 júniusában választási koalíciót kötött a REP-el, a Magyarországi Cigány Szervezetek Érdekszövetségével és a ROM Roma Magyar Polgárjogi Mozgalommal. Hasonló együttműködés alakult ki a következő hónapban a DRP-vel is, amely szövetséghez októberben csatlakozott az MCBP és átmenetileg az MCDP.⁴⁹ Az így létrejött tömörülés Demokratikus Roma Párt elnevezéssel működött, elnöke a DRP vezetője, Kertész Lóránt, főigazgatója pedig a MROP elnöke, Bihari Endre lett. Mindezen mozgásokból azonban a 2002-es választásokra nézve egyedül tartósnak a MROP és az MKRP közötti, év eleji választási együttműködési megállapodás bizonyult.⁵⁰ Hasonló méretű összefogási kísérletre azonban sem előtte, sem az azt követő választások alkalmával nem került sor.

A roma politikai szereplők számára sokkal nagyobb perspektívát kínál a más pártokhoz való közeledés, a velük való összefogás, amelynek legfőbb példái a Phralipe és az SZDSZ 1990-es, illetve a Fidesz-MPP, az MDF és a Lungo Drom 2001-es választási együttműködési megállapodása – ez utóbbi rendkívül megosztotta a roma pártokat is. A parlamenti és parlamenten kívüli pártok felé való tájékozódásból a 2000-es évek elejéig potenciálisan elsősorban a baloldali, liberális pártok, mindenekelőtt az MSZP és az SZDSZ profitálhattak, eleinte főként a Horváth Alberthez és Ruva-Farkas Pálhoz köthető baloldali roma pártok miatt, illetve a Kelet-Magyarországi Romák Szövetségi Párt nyílt SZDSZ-pártisága következtében, majd az iménti 2001-es összefogást is részben a kormányváltás szándéka mozgatta. Ráadásul az ebben meghatározó DRP az MSZP dunakeszi helyi szervezetének alapító tagjához volt köthető, amelynek egyetlen 2002-es je-

⁴⁸ Szlovákiában 2000 őszén 13 roma párt és 25 civilszervezet határozta el a közös választási indulást. Vermeersch: *Ethnic minority identity*, i. m. 888. Romániában is voltak tárgyalások közös kisebbségi jelöltek indításáról. Rostas: i. m. 167–168.

⁴⁹ Az együttműködéssel összefüggő belső küzdelmek közepette az MCDP november eleji Országos Gyűlésén a pártelnök bejelentette, hogy a párthoz csatlakozik – önmagát megszüntetve – a Horváth Albert által vezetett MCBP és a Magyarországi Cigányok Igazság Szövetsége. 2002 elején Horváth így mint az MCDP alelnöke szignált sajtóközleményt, hivatalos alelnökségének azonban nincsen nyoma a párt iratanyagában.

⁵⁰ A Magyarországi Roma Párt és a Keresztény Roma Párt együttműködése (MTI, 2002. 01. 28.).

lőltje az MSZP támogatását kérte a szavazóitól. Az MKP létrehozása előtt nem sokkal annak elnöke, Száva Vince az MSZP cigánytagozatának ügyvezető elnöki tisztségét töltötte be rövid ideig.

A választási szövetségből kimaradó MCDP végül a Magyar Nyugdíjasok Pártjával kötött megállapodást.⁵¹ Más utat járt be az MRÖP, amely a Fidesz és a Lungo Drom közötti megállapodás bírálatától egy hónapon belül eljutott a Lungo Drommal való együttműködésig,⁵² illetve több vezetője is utóbb az Új Baloldal jelöltjeként indult a 2002-es országgyűlési választásokon. A szavazólapokon azonban kizárólag csak az Új Baloldal neve szerepelt, így az nem minősült sem önálló, sem pedig közös jelöltállításnak. Miután a 2004-es EP-választásokon az MDF támogatására szólította fel híveit⁵³, az MRÖP hasonlóan járt – a Hódmezővásárhelyi Etnikai Kisebbségek és Szimpatizánsaik Pártjával és a Magyarországi Romák Demokratikus Pártjával együtt – a következő 2006-os parlamenti választásokon, amikor is a Zöldek Pártjával való együttműködéskor nem tüntették fel a három roma párt nevét, és egyikük sem tudta utólag igazolni a párt színeiben való indulást.

Konklúzió

A magyarországi etnikai pártok – egy kivételével roma pártok – a rendszerváltás óta a politikai és pártrendszer állandó, de marginális szereplői, amelyek képtelenek voltak hitelesen, tartósan és tömegesen megszólítani és mobilizálni potenciális választóikat, akiknek – adódik a feltételezés – meghatározó identitáselemei és releváns érdekei sem szükségszerűen egyeznek az általuk megjelenített közösségképpel és -célokkal. Nagyobb közéleti figyelmet többnyire a parlamenti választásokat megelőzően kapnak, amikor megélnék a tevékenységük, de ennek semmiképpen sem használ, hogy a publicisztikákban gyakorta már magáról a létjogosultságukról értekeznek. A politikai-ideológiai megfontolásoktól sem mentes vitákban egyesek óvnak megjelenésüktől, a közélet további etnicizálódásától, tartanak egy sikeres etnikai párt esetében a roma közösség helyzetére gyakorolt esetleges negatív hatásoktól, míg mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzet, a tömeges diszkrimináció, illetve a radikális jobboldal térnyerése mind olyan tényezőkké válhatnak, amelyek a csoportot jelentősebb számban az etnikai alapú megszerveződés felé hajtják. Kétségtelen,

⁵¹ Roma pártok vitája. Az MCDP kilép a cigány választási tömörülésből. 2001. 11. 05. <http://www.mno.hu/portal/39479#> (lementve: 2008. 01. 8.).

⁵² Együttműködési megállapodás két roma szervezet között (MTI, 2002. 01. 23.).

⁵³ MRÖP – a romák az MDF-re szavazzanak június 13-án (MTI, 2004. 04. 25.). 2004 májusában egyébként az MDF megállapodást írt alá a CDU-val és a Magyarországi Roma Unió Néppárt Egyesült Vidékfejlesztő, Város- és Faluszépítő Hagyományörző Párttal. Lásd: MDF: választási megállapodás cigány szervezetekkel (MTI, 2004. 05. 14.).

hogy 1989-et követően a roma kisebbség számára a fő önszerveződési formákat a civilszervezetek és a kisebbségi önkormányzatok jelentik, de mindezek mellett a választásokon való demokratikus megmérettetés etnikai alapokon ugyanúgy legitim cél lehet egy demokratikus politikai rendszer és versengő pártrendszer keretei között, amire – mint azt a bemutatott 29 bejegyzett párt esetei mutatják – kisebb társadalmi igény is mutatkozik. A kisebbségi alapon való mandátumszerzés annál is inkább jogos céllá válhatott, mert a vizsgált időszakban a nemzeti és etnikai kisebbségek egyik legfőbb politikai-közjogi követelése, a parlamenti képviselő megteremtése mindvégig megvalósíthatatlan maradt. Az e téren, a különböző ciklusokban született számos megoldási javaslat azonban nem számolt az etnikai pártokkal, hanem a kisebbségi országgyűlési képviselő megalapozásánál a civilszervezetekre és a kisebbségi önkormányzatokra épített. Mint az elemzésből látható volt, a legsikeresebbek közülük pont azok voltak, amelyek rendelkeztek valamilyen civilszervezeti, és/vagy kisebbségi önkormányzati háttérrel. Ezek azok a pártok, amelyeknek útjai más, parlamenti és parlamenten kívüli erőkével is kereszteződnek, a pártok is inkább velük állapodnak meg, de még hozzájuk képest is a pártok a jóval nagyobb szervezeti hálóval, mobilizációs képességgel rendelkező szervezeteket, azok vezetőit preferálják a jelöltek és listák összeállításánál. Nem véletlen, hogy a 2000-es évekre a legjelentősebb szerveződésé váló Lungo Drom vezetői is többször meglebegtették a pártalapítást, de ez egyszer sem következett be. Az elmúlt bő két évtized tapasztalatai alapján a roma politikusok számára jóval sikeresebb út a többségi, mainstream politikai struktúrákba való beilleszkedés, amelyekben azonban a kifejezetten roma érdekképviselő és -érvényesítés lehetőségei korlátozottak.

A roma pártok rövidítései

CDU	Cigány Demokrata Unió
CSZP	Cigányok Szolidaritási Pártja
DRP	Demokratikus Roma Párt
MCBP	Magyar Cigányok Béke Pártja
MCDP	Magyar Cigányok Demokrata Pártja
MKRP	Magyar Keresztény Roma Párt
MCSZDP	Magyarországi Cigányok Szociáldemokrata Pártja
MKP	Magyarországi Kisebbségek Pártja
MROP	Magyarországi Roma Párt
MRÖP	Magyarországi Roma Összefogás Párt
MCF RÖP	MCF Roma Összefogás Párt
REP	Roma Egység Párt

Irodalomjegyzék

- Baclija, Irena–Brezovsek, Marjan–Hacek, Miro: Positive discrimination of the Roma minority: The case of Roma local councillors in Slovenia. *Ethnicities*, 2008/2. 227–250.
- Barany Zoltan: Ethnic Mobilization Without Prerequisites. The East European Gypsies. *World Politics*, 2002/April. 277–307.
- Birnir, Jóhanna Kristín: Divergence in Diversity? The Dissimilar Effects of Cleavages on Electoral Politics in New Democracies. *American Journal of Political Science*, 2007/3. 602–619.
- Birnir, Jóhanna Kristín: Party regulation in Central and Eastern Europe and Latin America: The effect on minority representation and the propensity for conflict. In: Reilly, Benjamin–Nordlund, Per (eds.): *Political Parties in Conflict-Prone Societies: Regulation, Engineering and Democratic Development*. Tokyo, United Nations UP, 2008. 158–181.
- Bíró-Nagy András–Róna Dániel: Tudatos radikalizmus. A Jobbik útja a parlamentbe (2003–2010). In: Lánczi András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus. Egy új pártcsalád felemelkedése*. Budapest, Századvég, 2011. 243–284.
- Carey, John–Reynolds, Andrew: Parties and Accountable Government in New Democracies. *Party Politics*, 2007/2. 255–274.
- Chandra, Kanchan: Why voters in patronage democracies split their tickets: Strategic voting for ethnic parties. *Electoral Studies*, 2009/1. 21–32.
- Demirova-Abdulova, Sevdija: Roma's self-government in Shuto Orizari. In: Thelen, Peter (ed.): *Roma in Europe. From Social Exclusion to Active Participation*. Skopje, Friedrich Ebert Stiftung, 2005. 197–213.
- Egry Gábor: A nemzeti és etnikai kötődés szerepe a választói magatartás alakulásában Magyarországon a 20. században. *Múltunk*, 2006.1. sz. 170–197.
- Enyedi Zsolt–Körösenyi András: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris, 2004.
- Friedman, Eben: Political Integration of the Romani Minority in Post-communist Macedonia. *Southeast European Politics*, 2002/2–3. 107–126.
- Grafstein, Robert: Group Identity, Rationality and Electoral Mobilization. *Journal of Theoretical Politics*, 1995/2. 181–200.
- Gunther, Richard–Diamond, Larry: Species of Political Parties. A New Typology. *Party Politics*, 2003/2. 167–199.
- Hajdinjak, Marko: Thou Shall Not Take the Names Ethnic or Minority, And I Will Bless Thee: Political Participation of Minorities in Bulgaria. In: *Political Parties and Minority Participation*. Friedrich Ebert Stiftung, Skopje, 2008. 87–125.
- Ishiyama, John–Breuning, Marijke: What's in a name? Ethnic party identity and democratic development in post-communist politics. *Party Politics*, 2011/2. 223–241.

- Klímová, Iлона: Romani Political Representation in Central Europe. An Historical Survey. *Romani Studies*, 2002/2. 103–147.
- Kovács Zoltán–Dingsdale, Alan: Whither East European democracies? The geography of the 1994 Hungarian parliamentary election. *Political Geography*, 1998/4. 437–458.
- Mair, Peter: Cleavages. In: Katz, Richard S.–Crotty, William (eds.): *Handbook of Party Politics*. Sage, London, 2006. 371–375.
- McGarry, Aidan: Ambiguous nationalism? Explaining the parliamentary underrepresentation of Roma in Hungary and Romania. *Romani Studies*, 2009/2. 103–124.
- McGarry, Aidan: *Who Speaks for Roma? Political Representation of a Transnational Community*. New York, Continuum, 2010.
- Petričušić, Antonija: The role of political parties in minority participation in Croatia. In: *Political Parties and Minority Participation*. Skopje, Friedrich Ebert Stiftung, 2008. 49–85.
- Protysk, Oleh–Matichescu, Lupsa Marius: Electoral Rules and Minority Representation in Romania. *Communist and Post-Communist Studies*, 2010/1. 31–41.
- Rostas, Iulius: The Romani Movement in Romania: Institutionalization and (De-)mobilization. In: Sigona, Nando–Trehan, Nidhi (eds.): *Romani Politics in Contemporary Europe. Poverty, Ethnic Mobilization, and the Neoliberal Order*. Houndmills, Palgrave Macmillan, 2009. 159–185.
- Tarnovschi, Daniela: Roma from Romania. In: Giordano, Christian et al.: *Roma's Identities in Southeast Europe: Romania*. Rome, Ethnobarometer, 2008. 24–37.
- Thelen, Peter: Roma Policy: The Long Walk Towards Political Participation. In: *Roma in Europe. From Social Exclusion to Active Participation*. Skopje, Friedrich Ebert Stiftung, 2005. 7–73.
- Vassilev, Rossen: The Roma of Bulgaria: A Pariah Minority. *The Global Review of Ethnopolitics*, 2004/2. 40–51.
- Veres Edit: Roma etnopolitika Magyarországon. In: Láczy Magdolna–Kiss András (szerk.): *Inventárium*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara, 2005. 254–259.
- Vermeersch, Peter: Ethnic mobilisation and the political conditionality of European Union accession: the case of Roma in Slovakia. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2002/1. 83–101.
- Vermeersch, Peter: Ethnic minority identity and movement politics: The case of the Roma in the Czech Republic and Slovakia. *Ethnic and Racial Studies*, 2003/5. 879–901.
- Vida István (főszerk.)–Izsák Lajos et al. (szerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010). I. kötet. Parlamenti választásokon jelöltet állító pártok*. Budapest, Gondolat–MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 2011.

Visoka, Gezim: Political Parties and Minority Participation: Case of Roma, Ashkhalia and Egyptians in Kosovo. In: *Political Parties and Minority Participation*. Skopje, Friedrich Ebert Stiftung, 2008. 153–177.

Zielinski, Jakub: Translating Social Cleavages into Party Systems. The Significance of New Democracies. *World Politics*, 2002/2. 184–211.

Kontextus és kontaktus

A kontaktus-hipotézis vizsgálata magyarországi vegyes lakosságú településeken¹

Bevezetés

A sztereotipizálás és előítéletesség csökkentésének egyik legismertebb stratégiáját az ún. kontaktus-hipotézis fogalmazta meg sok évtizeddel ezelőtt. Eszerint minél gyakoribbak és rendszeresebbek a kapcsolatok a különféle társadalmi csoportok tagjai között, annál kevésbé fognak sztereotípiákban gondolkodni és előítéleteket táplálni egymásról. Az elmúlt hetven évben több száz empirikus kutatás vizsgálta a kontaktus-hipotézis érvényességét a csoportközi viszonyokban. Ezek eredményeképpen a kontaktus-hipotézis régi, „naív” változatát az idők folyamán sokan és sokféleképpen módosították. A módosításokat az a megfigyelés tette elkerülhetetlenné, amely szerint a csoportközi kapcsolatok nemcsak az előítéletesség és sztereotipizálás csökkenését, hanem – épp ellenkezőleg – erősödését is kiválthatják. Ez a jelenség arra készítette a kutatókat, hogy pontosabban definiálják az előítéletességet csökkentő kapcsolattípusokat, illetve azokat a kontextuális változókat, amelyek az egyes kapcsolattípusok hatását meghatározzák. Allport és nyomában sokan mások arra a következtetésre jutottak, hogy csak az egyenlő státusú és nem szerepvezérelt cselekvők versengéstől mentes és kooperatív kapcsolatainak van előítélet-csökkentő hatása, különösen akkor, ha a kapcsolat minthaadó forrásokból – intézményektől, tekintélyes személyiségektől, széles körben elfogadott erkölcsi normák alapján – normatív megerősítést kap.

A későbbi vizsgálódások további módosításokat hoztak. Míg Pettigrew és Tropp (2006) több mint 500 kutatást áttekintő metaanalízise azt mutatta, hogy a vizsgált esetek 93%-ában a fenti kritériumoknak megfelelő csoportközi kapcsolatok valóban az előítéletesség csökkenésével jártak individuális szinten, addig Donald Forbes (2004) arra mutatott rá, hogy csoportszinten más a kép: mint a migráns csoportokkal kapcsolatos vagy pl. az utóbbi évtizedekben a balkáni konfliktusok

¹ A jelen tanulmány az OTKA által támogatott K60660 számú (*Etnikai sztereotípiák a mai Magyarországon*) az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének keretén belül 2006 és 2008 között lefolytatott kutatás alapján készült. A kutatás résztvevői: Kovács András (*kutatásvezető*), Balassa Szilvia, Bindorffer Györgyi és Mandel Kinga.

során szerzett tapasztalatok mutatják, a kapcsolatok gyakoriságának növekedése nemhogy javít, hanem éppenséggel ronthat is a helyzeten, azaz a személyes előítéletesség csökkenése nem jár együtt a csoportközi konfliktuspotenciál csökkenésével. Más kutatók arra mutattak rá, hogy a kapcsolatoknak a kapcsolatok jellegét amúgy nem befolyásoló kontextusa is hatással van a kapcsolat és az előítéletesség viszonyára: más a kapcsolatok hatása többségi és kisebbségi csoportok tagjaira, befolyásolja a társadalmi-gazdasági státus, a kor, és a csoportok jellege – más a hatás etnikai csoportok vagy például életmódkisebbségek esetében, és ugyancsak más a kapcsolat hatása kulturálisan egymáshoz közel álló, illetve távol álló kisebbségek esetén. Jóllehet a kontaktus-hipotézis talán legismertebb kutatója, Thomas F. Pettigrew (1997:182) óvott attól, hogy csak túlságosan sok előfeltétel fennállása esetén tekintsük érvényesnek a hipotézist – szerinte ebben az esetben inkább egy bevásárlólistához, mintsem egy elmélethez fog hasonlítani –, az általunk alább bemutatásra kerülő kutatás egyik célja mégis éppen az volt, hogy felderítse: különféleképpen érvényesül-e a kontaktus hatása a sztereotipizálásra és az előítéletességre egyes lakosságú településeken, illetve akkor, ha a lakókörnyezet nem vegyes, de mégis léteznek individuális kapcsolatok a többség és a kisebbség tagjai között. A kutatás során Pettigrewéknak azt a tézisést is vizsgáltuk, miszerint a személyközi kapcsolat mindenekelőtt az előítéletesség affektív komponensére hat, a kognitív komponensre való hatása – ha egyáltalán van ilyen – gyengébb (Pettigrew 1997, Troop–Pettigrew 2005). A vizsgálat kérdéseinek megválaszolására két kérdőíves kutatást folytattunk.

A vizsgálat

2007 során vizsgálatot végeztünk arról, hogy milyen sztereotípiák élnek a magyarországi szlovákokról („tótokról”) és németekről („svábokról”) a magyar lakosságban. A kérdőíves felmérést egy személyes interjúkból és fókuszcsoport-beszélgetésekből álló kvalitatív kutatás előzte meg, és ennek eredményei alapján állítottuk össze a vizsgált sztereotípiák listáját, amely végül huszonhat sztereotípiát tartalmazott.² Az így kialakított kérdőívet két mintán kérdeztük le. Az első mintát magyarok, németek és szlovákok által vegyesen lakott települések lakosságából vettük, míg a másik minta a magyar felnőtt lakosság nem, kor, lakóhely és iskolázottság szerinti reprezentatív mintája volt. Mind az országos, mind a helyi felmérés során arra kértük a válaszadókat, hogy mondják meg – egy ötfokú skála segítségével –, mennyire jellemzőek a felsorolt tulajdonságok a németekre, a ma-

² *Agyafürt, bosszúálló, buta, büszke, életvidám, erőszakos, eszes, fegyelmezett, felvágós, hagyománytisztelő, harsány, irigy, kapzsi, kitartó, kötelességtudó, lusta, mértékletes, mulató, összetartó, piszkos, rendes, szorgalmas, tanult, tiszta, törtető, zsugori.*

gyarokra, a szlovákokra, a zsidókra és a cigányokra. Azt feltételeztük, hogy a két mintán végzett kutatás eredményeinek összehasonlítása lehetővé teszi a kontaktus-hipotézissel kapcsolatos fenti kérdések megválaszolását, hiszen míg a vegyes lakosságú falvakból származó, különböző etnikumokhoz tartozó interjúalanyok között feltételezhetően van valamiféle – szomszédsági, baráti vagy rokoni – kapcsolat, addig az országos mintába bekerült interjúalanyok nagy részének valószínűleg nincsenek napi kapcsolatai a két másik, viszonylag kis létszámú etnikai csoport tagjaival.³

Az országos kérdőívet a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet havonta ismétlődő úgynevezett omnibusz-vizsgálatának egyik blokkjaként (országos reprezentatív minta, mintanagyság: 1198 fő) kérdeztük le 2007 októberében. A helyi kérdőíves vizsgálat adatfelvételi részét szintén a Medián végezte 2007 szeptemberében (előre kiválasztott települések lakosságából vett véletlen mintán, mintanagyság: 400 fő). A településeket a 2001-es népszámlás szerint szlovák és német nemzetiségű települések listájából választottuk ki. A kiválasztás kritériuma az volt, hogy viszonylag nagyobb számban éljenek együtt németek és szlovákok az adott településen vagy egymással szomszédos településeken.⁴

A vizsgálat eredményei

R. M Stein és társai egy 1997-ben végzett vizsgálat során azt a célt tűzték ki, hogy kiküszöböljék azt az ellentmondást, amit egyfelől a kontaktus-hipotézis kontex-

³ A 2001-es népszámlálás adatai a német, illetve a szlovák nemzetiséghez való kötődésről:

	<i>Az anyanyelvet vallók</i>	<i>A nemzetiséghez tartozást vallók</i>	<i>A nemzetiségi kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődők</i>	<i>Családi, baráti közösségben a nyelvet használók</i>
Német	33 792	62 233	88 416	53 040
Szlovák	11 816	17 692	26 631	18 056

⁴ A 2001-es népszámlálási kérdőívben négy kérdés mérte a nemzetiségi csoportokhoz való kötődést (minden kérdésnél legfeljebb három csoportot lehetett megjelölni):

1. *Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?*
2. *Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományához kötődik?*
3. *Melyik nyelv az anyanyelve?*
4. *Családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ általában?*

A mintavételi lista a második kérdés („Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományához kötődik?”) alapján készült el. A mintába összesen 20 település került be (Kétsoprony, Gyula, Újhartyán, Pomáz, Törökbálint, Piliscsaba, Biatorbágy, Dabas, Pilisvörösvár, Zebegény, Szentendre, Dunakeszi, Mezőberény, Budaörs, Zsámbék, Esztergom, Leányvár, Vecsés, Oroszlány, Érd). A Békés megyei és Komárom-Esztergom megyei településekről 100-100 kérdőívet, a Pest megyeiekről pedig összesen 200 kérdőívet vettünk fel.

tuális, másfelől interperszonális értelmezéséből kiinduló vizsgálatok eredményei között találtak (Stein–Post–Rinden 2000). A korábbi vizsgálatok áttekintése során ugyanis azt állapították meg, hogy amikor a kutatók a csoportközi viszonyok kontextusát vizsgálták – azaz azt, hogy milyen hatással van az előítéletes-ségre a kisebbségi csoport aránya egy adott településen vagy régióban –, akkor a kisebbség lakóhelyi arányával együtt növekedett az irányában érzett előítélet is, ha viszont a kisebbség tagjaival való személyes kapcsolatokat állították összefüggésbe az előítélet erősségével, akkor ez az összefüggés negatív volt, azaz több kapcsolat kisebb előítéletességgel járt. Mindebből arra következtettek, hogy a kontextus és a személyes kapcsolat egymástól független hatást fejtenek ki, de másrészt interakció is van közöttük. Kutatásuk ennek az interakciónak a leírására irányult. Hipotézisünk az volt, hogy önmagában a vegyes etnikumú lakóhely nem csökkenti, sőt erősítheti az előítéletességet, a személyes kapcsolat viszont ellenkező hatást gyakorol. A két tényező között azonban kölcsönhatás is fennállhat: bár a lakóhely etnikai heterogenitása nem vezet szükségszerűen az etnikumok közötti személyes kapcsolatok mennyiségének növekedéséhez, de mindenesetre megteremti ennek a lehetőségét (lásd erről Pettigrew 1997: 180.). Ha az etnikailag vegyes lakóhelyen sok személyes kapcsolat alakul ki az ott élő csoportok között, akkor a két tényező interakciója erőteljes előítéletcsökkentő hatással jár.

Stein és társai a fenti hipotézist Texasban vizsgálták a fehér és a latin-amerikai eredetű etnikumok viszonylatában. Vizsgálatuk adatai azt bizonyították,

...hogy a kontaktus egy bizonyos kontextuson belül jön létre, és ez a kontextus megkönnyíti a kontaktus létrejöttét. A csoportközi kapcsolatok kontextuális és interperszonális mutatói között fennálló interakció pozitív és szignifikáns hatása bizonyítja, hogy a személyes kapcsolatok csökkenthetik a kontextus negatív következményeit. Spanyolajkúak által nagy arányban lakott megyékben a fehérek és a spanyolajkúak között nagyobb valószínűséggel alakul ki rendszeres személyközi kapcsolat. Ez a dinamika csökkenti azt a negatív és független hatást, amit a spanyolajkú kisebbség magas lakóhelyi aránya gyakorol a fehérek spanyolajkúakkal szemben táplált attitűdjeire. A sors iróniája, hogy éppen azok a körülmények, amelyek a kisebbségi csoportok tagjaival szembeni ellenségeskedést kiváltják, változtatják meg ezen ellenséges attitűdöket: a csoportközi kapcsolatok. Vizsgálatunk ezen eredménye egyik első bizonyítéka a kontaktus és a kontextus között lévő egymást kiegészítő, mégis ellentmondásos kapcsolatnak.”⁵

⁵ „...that contact occurs within a specific context and that context facilitates contact. The positive and significant effect of the interaction of behavioral and contextual measures of inter-group contact demonstrates that contact can reduce the negative consequences of context. Anglos residing in counties with a high proportion Hispanics have a greater probability of frequent interpersonal contact with Hispanics. This dynamic is a curative for the negative and independent impact large Hispanic populations have on white attitudes toward Hispanics. Ironically, our

Mivel a kutatásunk során mind vegyes etnikumú, mind pedig homogén lakóhelyeken is megvizsgáltuk, hogy a személyes kapcsolat milyen hatással van a sztereotipizálásra és az előítéletességre, adataink alkalmasak arra, hogy a Stein és társai által vizsgált hipotéziseket a magyarországi kontextusban teszteljük.

A vizsgálat során mind a helyi, mind az országos mintán olyan kérdéseket tettünk fel, amelyek alapján felrajzolhattuk, hogy milyen sztereotípiák a legelterjedtebbek a megkérdezettek között a vizsgált csoportokról (németek, szlovákok, magyarok, cigányok, zsidók); mennyire homogének ezek a sztereotípiaprofilok; milyen távolságot mutat az auto- és heterosztereotípiák összehasonlítása a csoportok között; és mennyire intenzív a sztereotipizálás és mennyire előítéletesek a leggyakoribb sztereotípiák. Az országos és a helyi minta válaszait összehasonlítva azt találtuk, hogy a sztereotípiaprofilok nem tértek el jelentős mértékben egymástól, azaz a vegyes lakosságú településeken nagyjából ugyanolyan sztereotípiákat használtak a németek és szlovákok leírására, mint az országos minta tagjai: a legelfogadottabb, illetve legelutasítottabb sztereotípiák megegyeztek az országos és a helyi mintában. Ugyancsak nem mutatkozott nagy eltérés a két minta között a magyar autosztereotípiák és a vizsgált kisebbségekre jellemzőnek tartott heterosztereotípiák alapján kirajzolódó „etnikai hierarchiában”: a hierarchia tetején a többnyire pozitív sztereotípiákkal – „szorgalmas, mértékletes, tiszta” – jellemzett németek és zsidók álltak, utánuk következtek a magyarok és a szlovákok, majd a hierarchia alján a „lusta, erőszakos, piszkos” cigányok.

A sztereotipizálás intenzitását illetően azonban már különböznek egymástól a helyi és az országos minta válaszadói. A helyi minta tagjai kevesebbszer választottak „nem tudom”-mal az egyes sztereotípiák jellemző vagy nem jellemző voltát firtató kérdésekre, azaz jobban hajlottak sztereotipizálásra, mint az országos minta tagjai. Ráadásul a vegyes lakosságú településeken a megkérdezettek sokkal gyakrabban választották a csoportokra jellemzőnek tartott sztereotípiák esetében a két szélső („nagyon jellemző”, „egyáltalán nem jellemző”) válaszkategóriát, mint az országos vizsgálat során. Ez nemcsak a német és a szlovák etnikumra jellemzőnek tartott sztereotípiák esetében volt így, hanem a cigányokra és a zsidókra vonatkozó sztereotípiák esetében is. A sztereotipizálás intenzitásának növekedése következtében nőtt az érzékelt – az autosztereotípiák és heterosztereotípiák különbségével mért – társadalmi távolság a csoportok között. Az intenzitás növekedése azonban nem vezetett az előítéletes – azaz negatív – sztereotipizálás erősödéséhez: a helyi vizsgálat során minden csoport – még a cigányok – esetében is pozitívabb volt a sztereotípiaprofil, mint az országos mintában. A két vizsgálat fenti eredményeinek összevetése tehát azt mutatja, hogy van kontextuális hatás:

findings suggest that the very conditions that give rise to white hostility toward minority group members set in motion a corrective for this hostility: inter-group contact. This finding is significant because it offers initial evidence of the complementary rather contradictory relationship between contact and context. (Stein–Post–Rinden 2000: 299)

a vegyes etnikumú települések lakói erőteljesebben sztereotipizálnak, mint az országos minta tagjai, de az intenzívebb sztereotipizálás nem jár az előítéletesség intenzitásának növekedésével, mivel az intenzitás növekedése elsősorban a pozitív sztereotípiák támogatottságának növekedésében jelent meg. Azt mondhatjuk tehát, hogy az etnikai sokféleség érzékelése, jelenlétének tudata megnöveli a sztereotipizálási hajlandóságot. Ezekből az adatokból azonban még nem tudhatjuk, hogy a helyi és az országos minta közötti különbségek tisztán a kontextuális hatással – azaz a lakóhelyi közelséggel – magyarázhatók-e, vagy inkább azzal, hogy a vegyes lakosságú településeken a személyes kapcsolatok mennyisége is nagyobb, így inkább kontaktushatással van dolgunk. Ennek a kérdésnek a megválaszolására teszünk kísérletet az elemzés következő szakaszában.

A kontextushatás és a kontaktushatás⁶ szétválasztására a két tényező mint független változó négy függő változóra való hatását vizsgáltuk meg. Ez a négy változó a sztereotipizálásra való hajlandóság,⁷ a pozitív és a negatív sztereotípiák⁸ elfogadottsága és – egy eddig nem használt változó – a szóban forgó csoportok iránt érzett rokonszenv, illetve ellenszenv⁹. Az elemzés során négy dimenzióban vizsgáljuk meg ezeknek a változónak a viselkedését. Először az egyes mintákon belül végzünk el összehasonlításokat: A) a helyi mintában és az országos mintában is összehasonlítjuk azok attitűdjeit, akiknek van kapcsolatuk és akiknek nincs kapcsolatuk németekkel, illetve szlovákokkal. Ezekről az összehasonlításoktól azt várjuk, hogy kimutassák a kontaktus hatását azonos kontextusokban, illetve a kontaktus hatásának különbségeit a két különböző kontextusban. Ezután B) összehasonlítjuk azok attitűdjeit, akik vegyes településeken laknak, de nincs személyes kapcsolatuk a német, illetve szlovák kisebbség tagjaival, azokéival, akik valószínűsíthetően nem laknak ilyen településen – azaz az országos minta tagjai –, de beszámoltak személyes kapcsolatról a kisebbségek tagjaival. Ettől az összehasonlítástól a tiszta kontextushatás és a tiszta kontaktushatás különbsé-

⁶ A kontaktust egy kétértékű változóval mértük: a válaszadókat aszerint osztottuk be egyik vagy másik kategóriába, hogy volt-e/van-e német, illetve szlovák ismerősük. Természetesen azon válaszadókat, akik úgy nyilatkoztak, hogy felmenőik között voltak német/szlovák származásúak, nem vettük bele az elemzésbe.

⁷ A sztereotipizálási hajlandóságot mérő index a sztereotípiakérdésekre adott „nem tudom” válaszok gyakoriságát méri. Mind a szlovákok, mind a németek esetében 26 jellemvonásról kérdeztük meg, hogy mennyire tartja jellemzőnek azt az adott csoportra. Ennek megfelelően az index értékei 0 és 26 közötti értéket vehetnek fel.

⁸ A pozitív és negatív sztereotípiák elfogadottságát mérő indexek az egyes jellemvonásokra adott válaszkategóriák átlagolásával készültek, így az összevont indexek esetében is megmaradt az 5 fokú skála (az 1-es érték az adott jellemvonás, sztereotípiája teljes elutasítását, az 5-ös érték pedig a teljes elfogadását jelenti). Az indexek az egyértelműen negatív vagy pozitív sztereotípiákat tartalmazzák, azon jellemvonásokat, amelyek sem a negatív, sem a pozitív dimenzióba nem voltak besorolhatók, kivettük az elemzésből (ennek eldöntéshez faktoranalízis segítségét is igénybe vettük).

⁹ A válaszadóknak egy 9 fokú skálán kellett megjelölni, hogy mennyire tartják rokonszenvesnek a németeket, illetve szlovákokat (1: „egyáltalán nem rokonszenves”, 9: „nagyon rokonszenves”).

geinek megjelenítését várjuk. Végül pedig C) azok attitűdjeit hasonlítjuk össze, akiknek se helyben, se országosan nincs kapcsolatuk a kisebbségek tagjaival. Ez az összehasonlítás a tiszta kontextushatást méri.

A) A kapcsolat hatása az országos mintában és a vegyesen lakott településeken

A kontaktus hatását a vizsgált kisebbségekhez való viszonyra a vegyes lakosságú településeken az 1. és 2. táblázat mutatja.

1. táblázat. Kontaktus és sztereotipizálás – helyi minta
(Átlagok a skálán; a kiemelt különbségek szignifikánsak)

	Szlovák		Német	
	<i>Van szlovák ismerőse</i>	<i>Nincs szlovák ismerőse</i>	<i>Van német ismerőse</i>	<i>Nincs német ismerőse</i>
Rokonszenz (1–9)	5,04	4,86	6,45	5,79
Pozitív sztereotípiák használata (1–5)	3,45	3,34	4,07	3,97
Negatív sztereotípiák használata (1–5)	2,48	2,83	2,17	2,45
Sztereotipizálási hajlandóság (0–26)	2,82	7,88	1,70	3,81

2. táblázat. A kontaktushatás erőssége – helyi minta (ETA²)

	<i>Van szlovák ismerőse</i>	<i>Van német ismerőse</i>
Rokonszenz	Nem szignifikáns	0,027
Pozitív sztereotípiák használata	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns
Negatív sztereotípiák használata	0,060	0,046
Sztereotipizálási hajlandóság	0,066	0,022

A vegyes lakosságú településeken azok, akiknek van személyes kapcsolatuk németekkel és szlovákokkal, pozitívabban viszonyulnak ezekhez a kisebbségekhez, mint akiknek nincs német vagy szlovák ismerősük. A különbség azonban nem minden dimenzióban egyformán szignifikáns és erős. A szlovák és német ismerős megléte csökkenti a negatív sztereotípiák elfogadottságát, és növeli a jellemző tulajdonságokról való véleménynyilvánítási hajlandóságot. A németek iránt táplált rokonszenvet is növeli a személyes kapcsolat, de a szlovákokkal kapcsolatban már nem találtunk ilyen összefüggést.

Az országos mintán kapott eredményeket a 3. és 4. táblázat mutatja.

3. táblázat. Kontaktus és sztereotipizálás – országos minta
(Átlagok a skálán; a kiemelt különbségek szignifikánsak)

	Szlovák		Német	
	<i>Van szlovák ismerőse</i>	<i>Nincs szlovák ismerőse</i>	<i>Van német ismerőse</i>	<i>Nincs német ismerőse</i>
Rokonszenv	4,44	4,51	5,83	5,19
Pozitív sztereotípiák használata	3,30	3,24	3,87	3,80
Negatív sztereotípiák használata	2,76	2,77	2,44	2,46
Sztereotipizálási hajlandóság	4,04	7,79	1,49	5,49

4. táblázat. A kontaktushatás erőssége – országos minta (ETA²)

	<i>Van szlovák ismerőse</i>	<i>Van német ismerőse</i>
Rokonszenv	Nem szignifikáns	0,023
Pozitív sztereotípiák használata	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns
Negatív sztereotípiák használata	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns
Sztereotipizálási hajlandóság	0,015	0,040

Az országos mintában is van kapcsolat a kontaktus és a csoportközi attitűdök között, ez azonban csak a sztereotipizálási hajlandóság, illetve a németek esetében az attitűdök affektív dimenziójában (rokonszenv-ellenszenv) szignifikáns.

Az, hogy mindkét mintában találtunk összefüggést azt jelenti, hogy a kontaktusnak a kontextustól függetlenül is van hatása. A kapcsolat azonban a vegyes lakosságú településeken jobban csökkenti az előítéletességet, és erőteljesebben növeli a rokonszenvet a kisebbségi csoport tagjai iránt, mint máshol. Ebből az következik, hogy a kontextus felerősíti a kontaktushatást. Sőt az adatokból akár az is következhet, hogy a kontextus hatása erőteljesebb a kapcsolat hatásánál, hiszen az országos mintában a kontaktushatás alig szignifikáns, míg a helyiben igen. Ez persze annak a következménye is lehet, hogy a helyi kapcsolatok más jellegűek: szorosabbak, gyakoribbak, barátságosabbak. Mindenesetre annak eldöntéséhez, hogy vajon a kontextus vagy a kontaktus hatása erősebb-e, további összehasonlításokat kell végeznünk.

B) A tiszta kontextushatás és a tiszta kontaktushatás összehasonlítása

A következő lépésben azok válaszait hasonlítottuk össze, akik vegyes lakosságú településeken élnek, de nincs személyes kapcsolatuk a vizsgált kisebbségek tag-

jaival, illetve akik nagy valószínűséggel nem élnek együtt a kisebbségekkel, de vannak személyes kapcsolataik azok képviselőivel. Ettől az összehasonlítástól a kontextus és a kapcsolat tiszta hatásának összehasonlítását vártuk, azaz hatásuk erősségének olyan helyzetben való vizsgálatát, amelyben nem állhat fenn kölcsönhatás a két tényező között. Az összehasonlító adatokat az 5. és a 6. táblázat mutatja be.

5. táblázat. A tiszta kontextus- és kontaktushatás (átlagok)

	Szlovák		Német	
	<i>Vegyes település – nincs ismerős</i>	<i>Nem vegyes település – van ismerős</i>	<i>Vegyes település – nincs ismerős</i>	<i>Nem vegyes település – van ismerős</i>
Rokonszenv	4,86	4,44	5,79	5,83
Pozitív sztereotípiák használata	3,34	3,30	3,97	3,87
Negatív sztereotípiák használata	2,83	2,76	2,45	2,44
Sztereotipizálási hajlandóság	7,88	4,04	3,81	1,49

6. táblázat. A tiszta kontextus- és kontaktushatás erőssége (ETA²)

	<i>Szlovák ismerős</i>	<i>Német ismerős</i>
Rokonszenv	0,011	Nem szignifikáns
Pozitív sztereotípiák használata	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns
Negatív sztereotípiák használata	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns
Sztereotipizálási hajlandóság	0,037	0,030

Az összehasonlítás adatai azt mutatják, hogy a szlovákok esetében két, a németek esetében csak egy dimenzióban mutatkozik szignifikáns különbség a két helyzet között. A sztereotipizálásra való hajlandóságot mindkét csoport esetében nagyobb mértékben növeli (azaz a „nem tudom” válaszok arányát nagyobb mértékben csökkenti) a személyes ismerős megléte, mint a vegyes nemzetiségű lakóhely, vagyis e dimenzióban erősebb a kontaktus hatása. Ezenkívül a rokonszenv a szlovákok esetében erősebb a vegyes településeken élő, de szlovák kapcsolatokkal nem rendelkezők között, mint az ilyen ismerettségekkel bíró, de szlovákokkal nem együtt lakó csoportban, tehát ebben az esetben erősebb a kontextus hatása a kapcsolat hatásánál – bár a kontextushatás is csak épphogy szignifikáns, azaz nem nagyon erős.

C) A tiszta kontextushatás vizsgálata

Az elemzés következő lépéseként a két mintából azok válaszait hasonlítottuk össze, akiknek nincsenek személyes kapcsolataik a két kisebbség tagjaival. Az összehasonlítástól azt vártuk, hogy megmutatja: milyen hatása van tisztán a kontextusnak a sztereotipizálásra és az előítéletességre (lásd 7. és 8. táblázat).

7. táblázat. Vegyes lakosságú településeken élők kapcsolat nélkül és az országos minta tagjai kapcsolat nélkül (átlagok)

	Szlovák		Német	
	Vegyes település – nincs ismerős	Nem vegyes település – nincs ismerős	Vegyes település – nincs ismerős	Nem vegyes település – nincs ismerős
Rokonszenv	4,86	4,51	5,79	5,19
Pozitív sztereotípiák használata	3,34	3,24	3,97	3,80
Negatív sztereotípiák használata	2,83	2,77	2,45	2,46
Sztereotipizálási hajlandóság	7,88	7,79	3,81	5,49

8. táblázat. A kontextushatás erőssége (ETA²)

	Szlovák	Német
Rokonszenv	0,004	0,014
Pozitív sztereotípiák használata	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns
Negatív sztereotípiák használata	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns
Sztereotipizálási hajlandóság	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns

Az összehasonlítás eredményei azt jelzik, hogy a vegyes lakosságú településeken élők akkor is nagyobb rokonszenvvvel viseltetnek a kisebbségek iránt, mint az országos minta tagjai, ha nincs személyes kapcsolatuk szlovákokkal vagy németekkel. Tehát a fenti tábla szerint a kontextusnak az előítéletesség affektív komponensére van hatása – bár a hatás ebben az esetben sem túl erős.

A hatások interakciója

A vizsgálat eredményeinek értelmezése kapcsán természetesen felmerül a kérdés: nem csalóka következtetésekre jutunk-e akkor, ha külön vizsgáljuk, majd összehasonlítjuk a kontextus és a kapcsolat hatásait, hiszen jogos az a feltételezés, hogy a két, független változóként definiált tényező között kölcsönhatás, interakció áll fenn. A független hatás, illetve az esetleges interakció ellenőrzésére

kétutas varianciaanalízist (ANOVA) végeztünk. Az elemzés eredményei azt mutatják, hogy a kontextusnak és a kontaktusnak mindkét kisebbség esetében szinte minden vizsgált dimenzióban van egymástól független hatása (ez a hatás csupán a szlovákok esetében és csak két dimenzióban nem volt szignifikáns, lásd 9. táblázat). Azt azonban csak két dimenzióban mondhatjuk, hogy az egyik hatás erősebb, mint a másik: szlovákok esetében a rokonszenvnél, illetve mindkét csoport esetében a sztereotipizálási hajlandóságnál (lásd a BETA-értékeket). Interakció kontextus és kapcsolat között csak a negatív sztereotípiák gyakoriságát illetően mutatható ki: a vegyes lakosságú településeken kialakuló kapcsolatok hatása nagyobb a kisebbségekről való negatív sztereotípiák elutasítására, mint máshol. Ebben az esetben nem beszélhetünk a két változó független hatásáról.

9. táblázat. Kontaktus- vagy/és kontextuális hatás
(Kétutas ANOVA; BETA-értékek¹⁰)

	Szlovák			Német		
	<i>Kontaktus</i>	<i>Kontextus</i>	<i>Interakció</i>	<i>Kontaktus</i>	<i>Kontextus</i>	<i>Interakció</i>
<i>Rokonszenv</i>	Nem szignifikáns	090	Nincs	157	130	Nincs
<i>Pozitív sztereotípiák használata</i>	062	095	Nincs	062	129	Nincs
<i>Negatív sztereotípiák használata</i>	084	Nem szignifikáns	<i>Van</i>	064	081	<i>Van</i>
<i>Sztereotipizálási hajlandóság</i>	162	013	Nincs	191	043	Nincs

Az eredmények értelmezése

A kétféle elemzés eredményei egybevágóak, és jól értelmezhetők. Az előítéletesség affektív komponensére (a csoport iránt érzett rokonszenvre, illetve ellenszenvre) a németek esetében mindkét tényező hat – mégpedig egymástól függetlenül. A szlovákok esetében viszont a kapcsolatnak nincs ilyen előítélet-csökkentő hatása, a kontextus hatása viszont szignifikáns.

A pozitív sztereotípiák használatát mindkét csoport esetében befolyásolja mind a kontextus, mind a kontaktus,

A negatív sztereotípiák használatát illetően interakciót mutattunk ki a két té-

¹⁰ A BETA-érték többváltozós modell esetén azt mutatja meg, hogy mekkora egy adott független változó önálló – a modellben lévő többi független változó hatásától független – hatása (parciális hatás). Ezen értékeket négyzetre emelve megkaphatjuk az adott változó által megmagyarázott hányadot. Esetünkben a BETA-értékek sehol sem különböznek jelentősen az ETA-értékektől, tehát a változók között nincs jelentős interferencia.

nyező között: a kontaktus vegyes nemzetiségű településeken erőteljesen csökkeni az előítéletes sztereotipizálásra való hajlamot, míg az országos mintában nincs ilyen hatása (lásd 10. és 11. táblázat).

10. táblázat. Negatív sztereotípiák használata, németek (átlagok, 1–5)

		Átlag	Elemzés
Országos	Van német ismerős	2,44	202
	Nincs német ismerős	2,46	452
Helyi	Van német ismerős	2,17	103
	Nincs német ismerős	2,45	107

11. táblázat. Negatív sztereotípiák használata, szlovákok (átlagok, 1–5)

		Átlag	Elemzés
Országos	Van szlovák ismerős	2,76	106
	Nincs szlovák ismerős	2,77	491
Helyi	Van szlovák ismerős	2,48	83
	Nincs szlovák ismerős	2,83	101

A sztereotipizálásra való hajlandóságra mindkét kisebbség esetében a kapcsolat van nagyobb hatással – a több kapcsolattal rendelkezők közül szignifikánsan többen hajlandók állást foglalni abban, hogy bizonyos tulajdonságok jellemzők-e a kisebbségi csoportra, mint azok közül, akiknek nincsenek személyes kapcsolatai a csoport tagjaival. Emellett a kontextusnak is van valamelyes – független – hatása.

A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy Magyarországon a kontextus és a kontaktus független hatásai másként működnek, mint a Stein és társai által vizsgált esetben. Azt mindkét vizsgálat megállapította, hogy az etnikai csoportok tagjai közötti személyes kapcsolatok csökkentik az előítéletességet, és ezt a hatást felerősíti, ha a kapcsolatok vegyesen lakott településeken alakulnak ki. Míg azonban az egyesült államokbeli vizsgálat abból indult ki, hogy a vegyes lakóhely erősíti az előítéletességet, amit aztán a kapcsolat hatása ellensúlyozhat, addig Magyarországon más a helyzet. Egyfelől azt láttuk, hogy személyes kapcsolat hiánya esetén a németeket ugyanannyi negatív sztereotípiával jellemzik a helyi és országos mintában, sőt ha nincs személyes kapcsolat, a szlovákok esetében a helyi mintában gyakoribb a negatív sztereotípiák használata, mint országosan. Másfelől viszont a vegyes lakóhely önmagában is járhat előítélet-csökkentő hatással. Ugyanis a vegyes településeken mindkét kisebbség iránt nagyobb a rokonszenv azok körében is, akiknek nincs személyes kapcsolata a kisebbségek tagjaival (lásd 7. táblázat). Úgy látszik, a kontextusnak és – németek esetében – a kontaktusnak is erősebb hatása van az előítéletesség affektív komponensére

(azaz a rokonszenvre és ellenszenvre), de helyi szinten, a többnemzetiségi kontextus fennállása esetén ez a hatás a negatív sztereotípiák használatára való hajlandóságot is csökkenti. Ez azonban nem jelenti a sztereotipizálási hajlandóság csökkenését általában véve, hiszen, mint ebben a vizsgálatban is, egyidejűleg növekedhet a pozitív sztereotípiák használatának gyakorisága.

A vizsgálat másik figyelemre méltó eredménye, hogy a sztereotipizálási hajlandóságot mindkét tényező – a többnemzetiségi kontextus és az etnikai csoportok tagjai közötti személyes kapcsolatok megléte – növeli. Az együttélés és a személyes kapcsolat tehát nem jár együtt az érzékelt csoporthatárok lebomlásával, sőt könnyen lehet, hogy – a Tajfel-paradigmának megfelelően – a csoportok közötti társadalmi távolság csökkenése, a csoportokat nyilvánvalóan megkülönböztető markerek (pl. a saját nyelvhasználat) elhalványodása a csoporthatárok erőteljesebb meghúzására – esetünkben nagyobb sztereotipizálási hajlandóságra, és az auto-, illetve heterosztereotípiákkal mért társadalmi távolság növelésére – ösztönöz. Ez egy olyan háttértényező, amely megerősítheti a megfigyelést, hogy a kontextus és a személyes kapcsolat együttes megléte sem garantálja, hogy súlyos érdekellentétek, éleződő csoportkonfliktusok esetén elkerülhető legyen a csoportok közötti nyílt ellenségesség (Forbes 2004).

Irodalom

- Forbes, H. Donald (2004): Ethnic Conflict and the Contact Hypothesis. In: Yueh-Ting Lee–Clark McCauley–Fathali Moghaddam–Stephen Worchel (eds.): *The Psychology of Ethnic and Cultural Conflict*. Praeger, 69–88.
- Pettigrew, Thomas F.–Tropp, Linda R. (2006): A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, (90) 5. 751–783.
- Pettigrew, Thomas F. (1997): Generalized Intergroup Contact Effects on Prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, (23) 2. 173–185.
- Stein, Robert M.–Post, Stephanie Shirley – Rinden, Allison L. (2000): Reconciling Context and Contact Effects on Racial Attitudes. *Political Research Quarterly*, (53) 2. 285–303.
- Tropp, Linda R.–Pettigrew, Thomas F. (2005): Differential relationships between intergroup contact and affective and cognitive dimensions of prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, (31) 8. 1145–1158.

A zoborvidéki magyarság politikai megosztottságának kulturális és etnikai identifikációs háttere

Témafelvetés, hipotézis

A szlovákiai Most–Híd párt 2009-es megalakulásával egy a deklarációk szintjén nem etnikai alapú, a szlovákok felé nyitó párt jött létre, amelynek húzóemberei korábban a Magyar Koalíció Pártjában politizáltak.¹ A párt színre lépésével a szlovákiai magyar választók megosztódtak a két magyar, illetve magyar jellegű, a kisebbségi ügyeket felvállaló, de eltérő diskurzusrendben gondolkodó és eltérő politikai kommunikációjú párt között. A vizsgálat alaphipotézise az volt, hogy a mérsékelt retorikájú, a többségi szlováksággal modus vivendit kereső Most–Híd párt a vizsgált szlovák többségű zoborvidéki térségben elsősorban a vegyes etnikai helyzetekben, az asszimiláció/nemzetváltás valamely stádiumában levő magyar választók számára lehet vonzó. Elsődleges módszernek a nemzetiségi és anyanyelvi statisztikák, valamint a 2010-es parlamenti választási eredmények járási és községszintű kiértékelését és összevetését választottuk.² A kutatás második fokozatában interjúkat készítettünk a vizsgált települések helyi politikusaival a választási eredmények országos, regionális és lokális okairól. Fontos kérdésnek tartottuk, hogy a helyi identitásépítésben, ünnep- és emlékezetkultúrában miként jelenik meg a politikai megosztottság, törekednek-e és hogyan törekednek a pártok saját identitásuk és ideológiájuk lokális szinteken, a helyi közösségekben történő megjelenítésére.

¹ Négy zoborvidéki településen (Pográny, Alsóbodok, Kalász, Nyitracsehi) a szlovák–magyar együttélést, az asszimilációt és kétnyelvűséget, a kisebbségi identitásörzés lokális gyakorlatait az „Etnikai egyensúlyhelyzetek, lokális együttélési modellek két vegyes lakosságú kistérségben (Tövishát, Zoborvidék)” című, 78647 azonosító számú OTKA kutatási program keretében vizsgáltuk.

² A továbbiakban a kvantitatív vizsgálatot kiterjesztjük a 2009-es megyei, a 2010-es önkormányzati és a 2012. március 10-én tartott előrehozott parlamenti választásokra is.

A szlovákiai magyarok választói magatartása

A szlovák belpolitikai élet legegységesebb összefüggése (a közelmúltig) az volt, hogy a magyar politikai párt(ok)ra magyarok szavaznak,³ illetve hogy a magyarok döntően a magyar párt(ok)ra szavaznak.⁴ Sőt némelyek a magyarsághoz tartozás egyik feltételének a magyar pártra való szavazást tekintették,⁵ azaz a magyar etnikai identitásba beépült az MKP-ra való szavazás. Ettől függetlenül a szlovákiai magyar társadalom ugyanúgy tagolt, mint a többségi társadalom: élnek köztük demokraták és tekintélyelvűek csakúgy, mint jobboldaliak és baloldaliak⁶ (Lampl 2006). Miért szavaznak mégis a magyarok szinte egységesen az etnikai alapon szerveződő pártjaikra? Egyrészt azért, mert a rendszerváltás utáni Szlovákiában mit sem csökkent a nemzeti kérdés fontossága, és részben a politikai magyarellenesség, tehát egyfajta védekezést jelent(ett) az MKP-ra szavazni. Másrészt pedig azért, mert 2002 után a szlovák pártok gyakorlatilag lemondtak a magyar szavazókról, nem kínálnak érdemi alternatívát a magyar szavazók számára (pl. egyik szlovák párt programja sem foglalkozik érdemben a kisebbségi kérdéssel).⁷

A közvetlenül a rendszerváltás után kialakult sokszínű szlovákiai magyar pártstruktúra a kilencvenes években az egységesedés irányába mozdult el; 1994 és 2009 között a magyar érdekek szinte kizárólagos képviselője az MKP volt.⁸ Az MKP – a magyarok lélekszámának abszolút és relatív csökkenése mellett – 2002-ig képes volt növelni szavazótáborát, és arányaiban is egyre jobb eredményeket ért el (*1. táblázat*). Ezt két tényezőnek köszönhetjük: egyrészt a magyarság nagyobb választási részvételének, másrészt a demográfiai összetételének, amennyiben a magyarok az országos átlagnál kedvezőtlenebb kor szerkezetük miatt a szavazásra jogosultak között viszonylag magasabb arányt képviseltek.

³ Mariot 2003: 69.

⁴ Lampl 2006. 62–64., Mészáros 2009: 40. Az 1990-es években még viszonylag sok magyar szavazott szlovák pártokra, elősegítendő a Mečiar-rezsim megbuktatását, a 2000-es években azonban már egyre kevesebben lépték át szavazatukkal az etnikai határokat. Sándor (1999) szerint az 1998-as választásokon a választásra jogosult magyarok mintegy 68%-a voksolt az MKP-ra, míg Lampl (2006) kutatásai alapján ugyanez az arány 75% körül lehetett.

⁵ Lampl 2007: 71.

⁶ Lampl 2006.

⁷ Ld. Petőcz 2007: 14.

⁸ 1998-ban indult a választáson a Mečiar által támogatott Magyar Népi Mozgalom a Megbékélésért és a Jólétért (MLHZZP), amelynek 0,2%-os eredménye önmagáért beszél.

1. táblázat. A magyar pártok eredményei az 1990 és 2010 közötti parlamenti választásokon

Év	Magyar pártokra leadott voksok	
	száma	aránya
1990	292.636	8,7
1992	299.574	9,7
1994	292.936	10,2
1998	313.718	9,1
2002	321.069	11,2
2006	269.111	11,7
2010	315.176	12,5
<i>nemzetiség és/vagy anyanyelv szerinti magyarok</i>		
	száma	aránya
1991	619.070	11,7
2001	586.237	10,9

Forrás: statistics.sk

A Híd 2009-es színre lépésével megváltozott ez a kép. Míg 1994–2006 között az MKP-ra szavazók 97–99%-a Dél-Szlovákia magyarlakta járásainak lakója volt, addig 2010-ben már csak a magyar pártokra szavazók 92%-a élt e térségben,⁹ és ez egyértelműen a Híd megjelenéséhez köthető. A 2010-es parlamenti választásokon a Híd közel kétszer annyi szavazatot szerzett (205,5 ezer), mint az MKP (109,6 ezer), és így bejutott a parlamentbe.

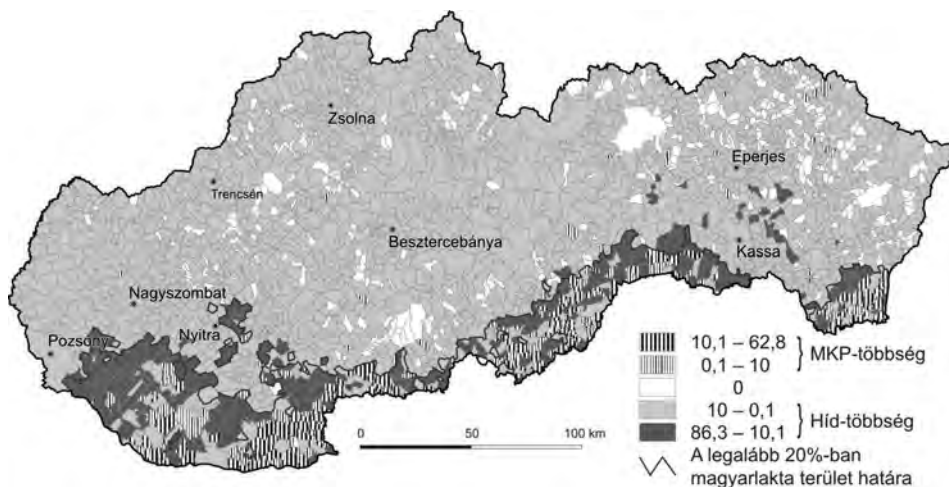
A Híd és az MKP szavazatait területi bontásban vizsgálva megállapítható, hogy az MKP leginkább a homogén magyarlakta térségekben tudott eredményesebb lenni (1. ábra). Közülük is a Duna–Ipoly szögében, az Ipolyság keleti előterében, a Rimaszombati járás határhoz közeli részein, illetve a Bodroghözben született a legnagyobb különbség az MKP javára. Ugyanakkor a magyar etnikai tömb nyugati részén, hozzávetőleg a Bős–Galánta vonaltól nyugatra elsöprő többségbe került a Híd. Emellett a Híd elsősorban az etnikai kontaktzónában, a vegyes lakosságú településeken ért el kimagasló eredményt (pl. Pozsony, Nyitra, Léva, Losonc és Kassa környékén). Feltűnő, hogy a dél-szlovákiai városok közül mindössze a jelentős magyar többségű Gútán és Királyhalmecen született – minimális különbséggel – MKP-győzelem, a többi városban többen voksoltak a Hidra. Ráadásul ez utóbbira nemcsak magyar lakosok szavaztak. A párt meg tudta szólítani az abaúji németeket, Kassától keletre és északkeletre, illetve Szepesolaszi

⁹ Jelen munkában – Mészáros (2009) hasonlóan – a Most–Híd pártot magyar politikai szerveződésként kezeljük, noha a párt önmagát magyar–szlovák vegyes pártnak tekinti. Szavazóinak azonban döntő hányada magyar, és a párt a szlovákok számára is elsősorban magyar politikai alakulat.

környékén a szlovák anyanyelvű cigányságot, és helyenként a ruszin lakosságot is. A szlovákok körében a Híd nem volt arányaiban ilyen népszerű, ugyanakkor jelentősebb számban szavaztak a pártra olyan területeken is, ahol korábban magyar pártok jellemzően nem kaptak szavazatot.

Miben különbözik a két párt egymástól? Elsősorban abban, hogy a Híd önmagát nem magyar pártként határozza meg. A Híd és az MKP nemcsak arculati elemekben különbözik, fontosak a tartalmi eltérések is. A Híd – kampánya, programja alapján – egy modernebb, nyitottabb, „európaibb” párt, amely a fiatalokat, értelmiségieket, és a nem magyar kisebbségeket is vonzza. Programja elsősorban a gazdasági és szociális kérdésekre helyezi a hangsúlyt, és ez egybeesik a szlovákiai magyarság jelentős részének elvárásaival is, akik e kérdést sokszor fontosabbnak ítélik meg, mint az MKP magyar érdekképviselését.¹⁰

A fentiek jelentős részben megmagyarázzák a tömb és szórvány, valamint a falu és város között megfigyelhető eltérést. Ugyanakkor a Híd és az MKP között megfigyelhető kelet–nyugati különbségben szerepet játszik egyes térségek gazdasági orientációja is. Így jól megfigyelhető, hogy a Bős–Galánta vonaltól nyugatra, azaz Pozsony vonzáskörében egyértelmű a szlovákok felé nyitott Híd főlénye. Ugyanakkor az MKP-szavazók esetében kirajzolódik a „magyar” orientáció is, mely elsősorban a Magyarország felé vonzó, erős magyar többségű településeken figyelhető meg, ahol a népesség jelentős része Győr, Komárom vagy Esztergom ipari üzemeiben dolgozik.

1. ábra. Az MKP és a Most–Híd eredményeinek különbsége a 2010-es választáson (százalékpont)
Forrás: statistics.sk adatai

¹⁰ Lampl 2010: 57.

Eredmények a Nyitrai járásban

A Nyitrai járás magyarsága Szlovákia magyar nyelvterületének peremén él. A járás lakosságának mintegy 7–8%-át kitevő magyarok többnyire a Nyitra szomszédságában levő etnikailag vegyes lakosságú falvakban élnek (ún. Zoborvidék), ahol az élet minden színterén (iskola, munkahely, család) megjelenik a szlovákokkal való együttélés, és ahol – elsősorban az asszimiláció következtében – egyre kevesebben vallják magukat magyar nemzetiségűnek. Ugyanakkor a választási eredmények (egyelőre) nem tükrözik a magyarok számának és arányának csökkenését (2. táblázat).

2. táblázat. A magyar pártok eredményei az 1992 és 2010 közötti parlamenti választásokon a Nyitrai járásban

Év	Magyar pártokra leadott voksok	
	száma	aránya
1992	7 947	6,2
1994	6 684	7,7
1998	6 576	6,3
2002	7 400	8,0
2006	6 000	8,1
2010	6 911	8,6
<i>a magyarok</i>		
	száma	aránya
1991n	13 113	8,2
2001n	10 956	6,7
2001a	12 968	7,9
2011n	9 076	5,7
2011a	10 447	6,6

n=nemzetiség, a=anyanyelv; forrás: statistics.sk

A 2. táblázatból jól látható, hogy miközben a magyarok lélekszáma erőteljesen csökken, a magyar pártokra leadott szavazatok aránya éppen 2010-ben érte el a maximumát. Ezt magyarázhatjuk részben a magyar lakosság erőteljes előregedésével,¹¹ ezáltal pedig a választásokon való nagyobb arányú részvételével. Ha viszont részletesebben megvizsgáljuk a választási eredményeket, akkor jól látható, hogy nem ez a meghatározó tényező.

A 2010-es választások alkalmával a Nyitrai járásban a Híd (5218 szavazat) az

¹¹ A 2001-es népszámlálás szerint az öregségi index (a 15 éven aluliak száma a 60 éven fölüliek számához viszonyítva) a szlovákok körében 82,2, míg a magyaroknál 276,5.

országos átlagnál sokkal nagyobb különbséggel előzte meg az MKP-t (1693 szavazat). Ez teljesen egybeesik az országos tendenciákkal, hiszen a járás az etnikai kontaktzónában van, ahol ezer szállal kötődnek a vidék szlováklakta központjához, Nyitrához. Tehát első pillantásra úgy tűnik, hogy a Híd megjelenésével a helyi magyar lakosság választói aktivitása nőtt, illetve feltételezhetjük azt is, hogy a járás szlovák lakossága körében lett népszerű az új párt. Az első opció rögtön megdőlt, hiszen a 23 magyar faluban (ahol a magyarok aránya eléri az 5%-ot) a magyar pártokra leadott szavazatok száma (a 2002-es választást leszámítva) folyamatosan csökken, ami teljesen egybeesik a demográfiai folyamatokkal.¹² Ellenben 2006 és 2010 között erőteljesen nőtt a magyar pártokra (szinte kizárólag a Hídra) szavazók száma a szlovák falvakban (69-ről 283-ra) és Nyitrán (755-ről 1559-re). Ezek a számok tehát az új, szlovák szavazók bevonásának elméletét erősítik.

Települési szinten vizsgálódva azt láthatjuk, hogy a járásban mindössze egy olyan település volt (Kalász), ahol az MKP több szavazatot szerzett, mint a Híd. Ez alapvetően helyi okokkal magyarázható: Kalászon él az MKP járási elnöke, korábbi parlamenti képviselője, szórványstratégiaiért felelős politikusa.¹³ A járás többi településén a Híd kapott több voksot. Általánosságban elmondható, hogy ahol a magyarok aránya magasabb, ott a Híd–MKP szavazatarány az országos átlag körül mozgott, míg a magyarok arányának csökkenésével a Híd arányaiban jóval több szavazatot kapott az MKP-nál. Híd–MKP viszonylatban tehát három fontos tényező határozza meg a szavazataik egymáshoz viszonyított arányát: a térség fekvése (etnikai kontaktzóna, a szlovák Nyitra felé orientálódás), a magyarok aránya, illetve a helyi tényezők, a helyi személyiségek hatása.

A Híd megjelenése tehát egyértelműen bővítette a magyar pártokra szavazók potenciális körét. Azonban nem állíthatjuk, hogy ezen új szavazók szlovákok lennének. A Híd ugyanis jelentős számban szólított meg olyan magyar származású embereket, akik vegyes élethelyzetben, esetleg teljesen szlovák környezetben élnek. Ezen új szavazók tehát nagy valószínűséggel a magyarsághoz különböző intenzitással kapcsolódó személyek. E széles skálán találhatunk olyanokat, akik bár szlovák nemzetiségűnek, de még magyar anyanyelvűnek vallják magukat;¹⁴ olyanokat, akik bár a népszámlálások alkalmával különböző okok miatt szlováknak vallják magukat, de magyar érzelműek; olyanokat, akik szlováknak és magyarnak egyaránt érzik magukat, és valószínűleg olyanokat is, akik adott esetben magyarul már nem is tudnak, viszont tudatában vannak magyar származásuknak.

¹² A magyar falvakban a magyar pártokra leadott szavazatok száma: 1992: 6326, 1994: 5669, 1998: 5514, 2002: 5758, 2006: 4947, 2010: 4809.

¹³ Ugyanakkor a Híd járási vezetőjének településén mindössze kis különbséggel nyert csak a Híd.

¹⁴ 2001-ben a magyar anyanyelvűek mintegy 18%-kal, 2011-ben pedig 15%-kal voltak többen, mint a magyar nemzetiségűek, ami meghaladja a szlovákiai átlagot, és ami fokozott asszimilációs folyamatok meglétére utal.

A magyar pártok potenciális szavazóbázisánál tehát nem a magyar nemzetiségűeket, hanem legszűkebben is a magyar anyanyelvűeket kell figyelembe venni.¹⁵

Összességében a Híd megjelenése rávilágít az etnikai vegyesség, hibriditás létere, az etnikai identitások sokszínűségére, melyek a Nyitrai járásban különösen feltűnőek, és egyúttal szükségessé teszi az etnikai kategóriák újradefiniálását is.

A 2010-es választások a helyi politikai, közéleti szereplők értékelésében

A helyi közéletben aktív, a két magyar párthoz kötődő személyiségek értelmezéseit strukturálatlan interjúkkal igyekeztünk feltárni, választ várva arra, hogy milyen okokat látnak a 2010-es választási eredmények mögött saját pártjuk és a rivális párt kommunikációjában, retorikájában, és milyen sajátos körülmények befolyásolhatták a zoborvidéki eredményeket.

Az MKP járási vezetője szerint a Híd sikerében benne van Bugár Béla *személyes népszerűsége*, aki egy 2009-es felmérés szerint a legnépszerűbb és a szlovákok körében is a legelfogadottabb magyar politikus volt, egymaga több szavazatot kapott, mint az MKP 150 jelöltje.¹⁶

Az MKP vereségéhez vezető további fontos faktornak a *félelmet* nevezte meg. A 2010. május 26-án a magyar parlamentben elfogadott egyszerűsített honosítási törvénnyel (kettős állampolgárság) kapcsolatos heves szlovák reakciók növelték a magyar nemzetiségűek félelmét munkahelyük, egzisztenciájuk és szlovák állampolgárságuk elvesztése miatt. Az MKP-s politikusok is elismerték (inkább utólag és belső körben) a törvény rossz időzítését, amely lehetőséget adott a magyar választók megzavarására, elbizonytalanítására, és aktivizálta a nemzeti érzelmű szlovák szavazókat (SMER, SNS). A kettős állampolgársághoz eltérően viszonyuló Híd és MKP közötti választás ebből a perspektívából a béke és nyugalom, illetve a konfliktusok közötti választásként tételeződött: „*Számukra ez biztonság: Bugár Béla békét akar. De azt közben nem tudják, hogy akarja ezt a békét, vagy mit akar; de békét akar; és mindenki a békét szereti, nem? És a propaganda meg az volt, hogy az MKP az állandóan a konfliktust keresi, az nem elégedett, az a kettős állampolgárság miatt veszélybe sodorja a magyarságot.*” „*A Most az meg tud egyezni...*”

Egy nyitrai MKP-aktivista a *politikai közönyt* és a választói magatartást befolyásoló *generációs különbségeket* emelte ki, szerinte az idősebb (magyarabb)

¹⁵ Például Nyitraegerszezen a 2002-es parlamenti választásokon 126-an szavaztak az MKP-ra, holott 2001-ben csak 98-an vallották magukat magyar nemzetiségűnek. Ugyanakkor a magyar anyanyelvűek száma 226 fő volt.

¹⁶ Az országos pártlistákra szavazás mellett a választók bekarikázással a listán rangsorolhatnak (előresorolhatnak) négy jelöltet.

generáció nagyobb arányban maradt hűséges a (magyarabb) MKP-hoz: „Arra voltak nevelve az idősök, hogy menjenek el szavazni, de ott, ahol a fiatalok voltak túlsúlyban, ott a Most nyert.”

Az MKP járási vezetője a felvidéki magyarok egy részénél tudatos választói szavazatmegosztást feltételezett.¹⁷ Egyfelől „*azt hitték, az MKP ügyis bejut*”, másfelől a Hidat biztosítékként szerették volna a parlamentben látni: „*Kezdték elhinni az MKP-ról, amit korábban állítottak róla, hogy radikális, hogy szélsőséges. Ezt mondták, mióta Béla elment, és ezt látták a felvidéki magyarok. Tetszik ez nekem, de hogy nehogy túltengjen, inkább a Hídra szavazok, hogy kiegyenlítsem, tompítson, biztosítékként a Bélát, nehogy a szlovákok agyát felcsepszze.*”

Ez a kíváncsi olyan erős volt, hogy a bejáratott szervezeti kultúrával, bevált emberekkel, érdekérvényesítő kapcsolati hálózattal rendelkező MKP nem tudott hiteles alternatíva maradni: „*Ez a titka ennek a választásnak, hogy mi volt ez az érzés vagy hozzáállás, ami miatt nem a helyi MKP-s alapemberekre mint potenciális kijáróemberekre szavaztak. Sokan ugyan szimpatizáltak a helyi MKP-s jelöltekkel, de egyfajta biztosítékként vagy lehetőségadasként egy másik pártra adták a voksukat, Bugárékra, mintegy sanszot adva nekik. De mire biztosíték a Bugár Béla, arra, hogy totálisan asszimilálódunk.*”

A Hídhöz átpártolt vagy azzal szimpatizáló, sikeres és biztos helyi kapcsolati háttérrel (pl. rokonsági hálóval), helyi klientúrával rendelkező polgármesterek településeiken képesek voltak hozzájárulni a *szavazók mobilizálásához*, annak ellenére, hogy az MKP-hoz képest a Híd-nak minimális kampánytevékenységre futotta, szervezeteit nem tudta kiépíteni, szinte láthatatlan volt a falvakban. A fentebb részletezett magyarellenos hisztériakeltés következtében sok korábban megbízható MKP-szavazó fordult a Híd felé nem sokkal a választás előtt: „*...és ez nagyon gyorsan történt ez a dolog énszerintem*” (pogrányi MKP-elnök).

Az MKP kampányát több kommunikációs és szervezeti probléma gyengítette. Az említett okok és a rivális pártok kommunikációja az MKP-t (különösen Csáky Pált és Duray Miklóst) fokozatosan a politikai mezőny szélére tolták, és a sajtóban – lényegében igaztanul és reflektálatlanul – a Szlovák Nemzeti Párt egyfajta ellenpárjaként kommunikálták.¹⁸ „*Nagyon sokan a Csákyt úgy nézik, úgy veszik, mint a Slotát*” (pogrányi MKP-aktivista). Ezt a képet csak erősítette a piros-fehér-zöld túlzott használata, a magyar feliratú és színezésű választási plakátok elbizonytalanító hatása: „*Többet használtunk piros-fehér-zöldet, mint a magyarországi pártok. Nyakunkban piros-fehér-zöld sál, úgy mentünk fel a színpadra az MKP-s politikusok, mintha focimeccsen lennénk, ez néhányat megerősített, de lehet, hogy sokat veszítettek is, mert állandóan operáltunk a piros-fehér-zölddel,*

¹⁷ Ezt a magyarázatot Lampl Zsuzsanna erősen korlátozott érvényességűnek tartja – Lampl 2010.

¹⁸ Halász 2011: 118–119.

mert ezek szép dolgok, meg jólesnek, de nem túl ésszerűek egy választási kampány során, mert sokakat visszariasztott” (járási MKP elnök).

Interjúalanyunk utalt az *átlagos szlovákiai magyar politikai „természetrájára”* is, akik többségükben mérsékelt beállítottságú, visszafogott, magyarságukat alacsonyabb hőfokon megélő választók:¹⁹ *„Csáky kampányzáró beszédét közvetítette egyenes adásban a Duna TV, 10 perces, közben háromszor is piros-fehér-zöld színű szalagocskák potyogtak az égből, teljesen felesleges volt. Én ismerem a felvidéki magyart, ő jó magyar, ezt a felvidéki magyar választó már túlzásnak, nacionalizmusnak tekinti, magyar érzelmű, gyerekeit magyar iskolába adja, de ez neki túlzás, a piros-fehér-zöld túlzott használatát majdnem szélsőségségnek tekinti. Nekünk jólesik, de a szlovákoknak felcsepszük az agyát, de nekik mással kell.”*

Az MKP kampányrendezvényein, amelyeken magyarországi vendégművészeket is szerepeltetett, nem vették figyelembe a megszólított közönség életkorából, vallásosságából eredő érzékenységet. Az MKP járási vezetője ezért nem engedte a konzervatívan katolikus Zoborvidékre a nagyon frivol műsort adó Bagi–Nacsa duót, valamint az apácás vetkőzőszámot. Az MKP tisztségviselői nem mulasztották el hangsúlyozni, hogy saját területükön/településükön igyekeztek elkerülni az MKP országos hibáit: *„Itt normális politikát folytatott az MKP, mert nem éleztük ki a helyzetet, ott, ahol kiélezték a helyzetet, nem is tudom, hogy miért lett ott kétharmados többsége a Mostnak”* (nyitracsehi MKP-aktivista). Utólagosan hibaként ítélik meg, hogy az MKP került a szlovákiai politikai fórumokat és a médianyilvánosságot, inkább a magyarországi elektronikus médiában (Duna TV) volt jelen: *„Csákynek nem Magyarországon kellett megnyernie a választásokat, hanem itt”* (nyitracsehi MKP-aktivista).

Az MKP járási elnöke a Híd nagyarányú győzelmét a rohamosan asszimilálódó zoborvidéki falvak *önigazolása*ként is értelmezte. A szülő még magyar-nak tartja magát (ő szavazhat a Hídra, igazolva érzi saját életstratégiáját, a kettős arculatú párt felmenti az utódai asszimilációja miatti kényelmetlen érzéstől), gyermeke már inkább szlovákul beszél és érez, az unoka nem is tud magyarul. *„Leginkább a Híd azoknak tetszik, akik igazolva érzik, hogy teljesen normális számára, hogy már a gyerek szlovákul szól, az unokával már persze abszolút és a gyereke [értsd: az unoka] már utálja a magyarokat, mert a szlovák tankönyvekből teljesen mást tanul. Ez nagyon súlyos dolog, a magyaroknak ez a gyűlölete [kérdőző: öngyűlölete?] – öngyűlölete, lehet így mondani.”* Értelmezésében Bugár Béla és a Híd retorikája egyfajta felmentést ad, jóváhagyja a többségi szlováksághoz kapcsoló mobilitási és alkalmazkodási stratégiákat: *„...először hallották hiteles szájából, hogy a kettős identitás, a vegyes házassággal nem baj, ha valakinek szlovák iskolába jár a gyereke, meg ilyen, hogy a szlovákokhoz idomul-*

¹⁹ Vö. Halász 2011: 117.

nunk kell, meg azonosulni velük, meg satöbbi...[kérdő: Ezt a Bugár mondta?]/... Hát az embereknek ez jött le.”

A Most–Híd párt járási elnöke pártja sikerét elsősorban a választók békeség és nyugalom iránti vágyával magyarázta: „Az emberek békességet akarnak elsősorban, nyugodtságot akarnak. És nem akarják hallgatni, hogy szidjanak itt minket magyarokat, és szintén nem vagyunk kíváncsiak arra, hogy valaki szidja a szlovákokot. Úgyhogy nekünk muszáj megegyezni; mi itt születünk, itt akarunk élni továbbra is.”

A Híd meglepően jó eredményének okát másrészt az MKP konfrontatív politizálásában látta, amely a Híd támadása mellett a többségi szlovákság felé is frontokat nyitott, aktivizálva ezzel a nacionalista szavazókat: „Ők [az MKP] állandóan azt mondták, hogy magyarok vagyunk, és kicsit talán, meg kell mondani azt is, hogy ezt a másik Híd pártot meggyalázták... ez se volt tőlük helyes, többet kellett volna foglalkozni azzal, hogy mit akarnak az emberekért megtenni, mit akarnak elérni.” „Az MKP túl kemény politikát folytatott... [Kérdő: Nacionalista?] Már majdnem a határon, lehet mondani. Nem lehet, ez nem működik.” „Az emberek éreztették velük, hogy politizálásukban bizonyos dolgokat változtatni kell.”

A Most–Híd párt járási elnöke az MKP elhibázott politizálásával magyarázta a nacionalista pártok jó eredményét és különösen Ján Slota pártjának bekerülését a parlamentbe:²⁰

„Én az utolsó pillanatig bíztam benne, hogy a magyar koalíció is ott lesz a parlamentben [...] ez így történt, erről senki más nem tehet, csak ők... Ezzel a viselkedéssel még a Ficónak is meg a Slotának is csinálták a kampányt.” „A magyarok besegítettek ahhoz, hogy Slota ott van, mert ők csinálták neki a kampányt.” Ezen túlmenően – nem kevés leegyszerűsítéssel – a magyar párt felelőtlen politizálására adott válaszreakcióként értelmezte a szlovák közélet magyarellenes megnyilvánulásait, a magyarságot diszkrimináló jogalkotást és joggyakorlatot: „A nyelvtörvény ki volt provokálva.” „Gyakran előveszik a magyar kártyát – mink adunk erre alkalmat, mindig mink vagyunk azok, akik adunk nekik alkalmat ahhoz, hogy megszóljanak.”

A Híd járási vezetője is kiemelte az állampolgársági törvény rossz időzítését: „A kettős állampolgárság Magyarország részéről nagyon szerencsétlen lépés volt, hogy így a választások előtt ilyesmivel kijöttek.” Ehhez kapcsolódva többször éreztette, hogy a szlovákiai magyarság gondjainak megoldásánál nem támaszkodhat külső segítségre, ami burkolt utalás a Fidesz–KDNP pártszövetséggel kiváló kapcsolatokat ápoló MKP szlovákságot ingerlő „illojalítására”: „A mi problémáinkat itt tudjuk megoldani, nekünk abba senki nem tud segíteni.”

A félelem a Híd tisztségviselőjének értelmezésében egy másik összefüggésben

²⁰ A 2010-es választásokon a Szlovák Nemzeti Párt (SNS) éppen elérte a parlamenti bejutáshoz szükséges küszöböt (5,07%), és 9 képviselőt tudott delegálni a képviselőházba.

jelenik meg. Nála inkább a két alternatíva közötti választás tétje, a magyar parlamenti képviselőlet bizonytalansága miatt és az MKP elhagyása okán a nem igazi magyarként való megítélés miatti félelem munkált az emberekben: „*Féltek az emberek ettől a választástól, a magyarajkú emberek, de amikor elmentek dönteni, akkor tudták, hogy mit fognak választani, csak nem akarták mondani.*”²¹

A szlovák–magyar együttműködés szükségességének belátása szintén a Híd pártot erősítette: „*Annak ellenére, hogy magyarok vagyunk, a gyerekeket megtanítuk kiskorától szlovákul. Együtt kell működnünk a szlovákokkal. A nemzetiség legyen mindenkinek a szívégye... elsősorban. Az anyanyelvet nem lehet elvenni senkitől. És így tudjuk megtartani, hogy együtt fogunk dolgozni a szlovákokkal is.*” „*Fog muszájani együttműködni a magyar és a szlovák között, mert így tudjuk csak elérni a kisebbségi jogokat.*” Interjúalanyunk kiemelte, hogy szlovákok is szavaztak a Hídra, szerinte a párt 8,12%-os eredményéből 2 százalékot a szlovák szavazók biztosítottak. Mindezekkel némi ellentmondásban reményét fejezte ki, hogy a két magyar párt jövőbeli összefogásával nem lesz szükség a szlovákokra.²²

Végezetül a pártprogramok jelentőségét is kiemelte, hangsúlyozva a Híd programjának, gazdaságpolitikai elképzeléseinek erősségét, vonzerejét: „*A programon nagyon sok múltott. Az MKP-nak nagyon gyenge programja volt. Az nem is volt szerintem program. A Hídnak a programja nagyon jó volt.*”

A magyarok politikai megosztottsága a helyi közéletben, ünnepkultúrában

Helyi szinten a Most–Híd megjelenése és az MKP-val zajló rivalizálása régebben meglevő személyes, az MKP-n belüli ellentéteket is intézményesített („az ellenségem ellensége a barátom”).²³ Ebből paradox helyzetek is adódnak akkor, amikor a szimbolikus javakért folytatott küzdelemben, a mérsékeltnek mondott és a többségi szlováksággal konszenzusos politikát folytató Híd támogatói, szimpatizánsai olyan rendezvényeken is részt vesznek, ahol hangsúlyos a magyarországi nemzetiesítő egyesületek, jobboldali pártok képviselőinek jelenléte. Az évek óta megrendezett nyitrai Szent László-misé – ahol a magyarországi Szent György és Szent László Lovagrend díszokleveleket és kitüntetések ad át a magyarság megtartásában érdemdús közösségeknek és személyiségeknek – jelen vannak a többségében Most–Híd párt vezette falvak képviselői, a párthoz tartozó polgármesterek is. 2010-ben éppen a Híd járási elnöke vett át ilyen kitüntetést az általa polgármesterként vezetett közösség nevében.

²¹ A Most–Híd szavazók rejtőzködéséről ld. Lampl 2010.

²² A deklaráltan nem etnikai Híd párt ellentmondásairól, alapvetően magyar jellegéről és kettős kommunikációjáról ld. A szótlan szemtanú 2011.

²³ Balkó 2009b.

Nehezen megállapítható, hogy van-e különbség a két párt szavazói között a magyarság kulturális javainak fogyasztásában. A kultúrafogyasztás generációs különbségeinek feltételezése mellett elsősorban a két párthoz kötődő kampányrendezvények, falunapok programkínálatából indulhatunk ki, amelyek inkább a két párt iránt elkötelezett helyi magyar elitek ízlésvilágát, ideológiáját, magyarországi és regionális kapcsolatrendszerét tükrözik. A rendezvényeken jól érzékelhető az MKP és a Csemadok közötti együttműködés, aminek a Csemadok MKP melletti felvállalt kiállításán túl elsősorban szervezeti, személyi okai vannak: elég szűk a rendezvények szervezésében közreműködő, szabadidejükből erre áldozni tudók/hajlandók köre.²⁴ A Zoborvidék falvait összekapcsoló, minden évben más településen megrendezett *Generációk Találkozása* elnevezésű rendezvényen tematikus és ízlésbeli sokszínűség tükröződik. A lokális népi tradíció (hagyományőrző együttesek), a magyarországi populáris kultúra és a szlovákiai magyar rockegyüttesek hangsúlyos szerepeltetése mellett fellépnek és jelen vannak a magyarországi nemzeti (radikális) kultúrát reprezentáló együttesek és egyesületek is (pl. Gój Motorosok). Különösen erős a P. Mobil kötődése a Zoboraljához, 2011-ben nyílt meg Nyitragerencsén a *P. Mobil Rock Múzeum*.²⁵

Erik vádak a pártokat azért is, mert a kulturális rendezvényekre, falunapokra mintegy rászervezik pártjuk jelenlétét, kihasználják a megmutatkozás lehetőségét. A 2009 szeptemberében – a megyei önkormányzati választások előtt – Kolonban, a hagyományőrző csoportok által színre vitt *Zoboralji lakodalmast* a járási MKP összekötötte a Zoborvidéken első osztályba beíratott gyermekek megajándékozásával, jelen volt és beszédet mondott a párt oktatási felelőse is, a magyarországi testvértelepülések, patronáló közösségek hazafias, patetikus műsort mutattak be, amelyet egy magyarországi barantacsoport fellépése is színesített.²⁶

2011-ben Nyitracsehin, ahol a Híd párt járási elnöke a polgármester, az európai uniós támogatásból felújított községi iskola és sportpálya átadásán hangsúlyos volt a párt jelenléte. Bugár Béla parlamenti alelnökként és pártelnökként mindkét nyelven köszöntötte a résztvevőket, a párt parlamenti frakciójának focibajnokságon. A rendezvényen a párt vegyes jellegének megfelelően szlovák hagyományőrző együttes is szerepelt, a műsorvezető végig mindkét nyelven konferálta a fellépéseket a szlovák enyhe túlsúlyával. Mindezen túl a műsort a népi hagyományőrzés és a Magyarországon is ismert népies műdalkultúra uralta.

A zoborvidéki választási eredményekből kiindulva nem feltétlenül helytálló az a feltételezés, hogy a magyarságukhoz erősebben kötődők, például a hagyományőrző csoportok tagjai vagy a szlovák nyelvtörvény alapján országos ismert-

²⁴ Balkó 2009b

²⁵ <http://pmobil.hu/rockmuzeum/indexhun.htm>

²⁶ Balkó 2009a

ségre szert tevő kalászi színjátszók kizárólagosan a magyar ügyekben önmagát hitelesebbnek tekintő MKP szimpatizánsai lennének. Az MKP járási vezetője lamentált is azon, hogy a kétharmad–egyharmados választási aritmetika²⁷ alapján a Zoboralji lakodalmas szereplői vagy a kalászi színjátszók többsége vélhetően Híd-szavazó. A vegyes házasságok elterjedtsége, az anyanyelv és nemzetválasztás közötti növekvő különbség, a fiatalabb generációk erősödő szlovák identifikációja az elkötelezett magyarok egy részét is a nagyobb konszenzuspotenciállal rendelkező Most–Híd felé mozdítja.

Magyarországról is jól ismert modell, hogy az országos nagypolitikában ellenségeskedő és kibékíthetetlennek tűnő pártok között a helyi szinteken, napi ügyekben közös érdekeken alapuló együttműködés, konszenzuskészség van. A zoborvidéki önkormányzatokban a Híd és az MKP képviselői a helyi magyar ügyekben általában zökkenőmentesen együttműködnek: ilyen például a nagyon rossz beíratkozási mutatókkal rendelkező magyar alapiskolák anyagi támogatásának már-már anakronisztikusnak tűnő megszavazása. Ez esetben a magyarsághoz való tartozás, a magyar nyelv közössége elegendő muníciót kínál az együttműködésre.

A közös célok, a két magyar párt közötti egyetértés színtereinek tekinthetők olyan, a szlovákiai magyarság szempontjából gyakorlati és szimbolikus jelentőségű ügyek, mint a 2011-es népszámlálás vagy Esterházy János emlékezete.

2011-ben mindkét párt egyaránt nagy jelentőségűnek ítélte a népszámlálást, amelynek eredménye fontos a szlovákiai magyarság nyelvhasználata, anyanyelvi ügyintézése, kultúraápolása és a nemzetiségeknek leosztható támogatások szempontjából is. Mindkét párt kiterjedt felvilágosító kampányt folytatott, és a nemzetiségi identitás vállalására buzdított. Az MKP óriásplakátjain magyar nemzeti színekkel megrajzolt összekapcsolódó alakok alatt a „Számolunk veled”, a Híd semleges színhasználatú plakátjain a „Több nyelvet beszélek, Több kultúrát ismerek, Vállalom a nemzetiségem” felirat volt olvasható, ami érzékeltette a két párt kommunikációjának eltérő súlypontjait, diszkurzív stratégiáit.²⁸ Sajátos etnográfiai és regionális ízt adott a Híd internetes kampányának, hogy népviseletbe öltözött magyar fiatalok – így zoborvidékiek is – álltak a kétnyelvű helységnevtáblák mellett.

Esterházy János nyitraújlaki szimbolikus sírjának március 15. környékére időzített megkoszorúzásán a Híd járási képviselői is részt vesznek, annak ellenére, hogy a megemlékezést és 2011-től az Esterházy János emlékére a nyitraújlaki templomban tartott szentmisét az MKP szervezi. A Híd – még ha Esterházy személyiségének megítélése konfliktusos is a szlovák politikai és tudományos közvéleményben – nem engedheti meg, hogy lemondjon a felvidéki magyarság

²⁷ A Zoborvidéken ez inkább 75–25!

²⁸ Mindkét plakáton kisebb betűkkel szlovákul is feltüntették ezeket a mondatokat.

20. századi referenciális személyiségéről, akinek kultusza megteremtésében pártelnöke is tevékenyen részt vett.

Néhány konklúzió

Tanulmányunkban az első kísérletet tettük arra, hogy a Most–Híd párt színre lépése után a Nyitrai járásban összefüggéseket keressünk a pártpreferenciák, az etnikai/nemzeti identitás és az asszimiláció között. Bár országos viszonylatban nem igazolható minden térségben, hogy az önmagát vegyes pártként tételező Most–Híd inkább a nemzetváltás, az asszimiláció valamely stádiumában lévő vagy vegyes házasságban élő magyarok szavaznak nagyobb arányban, a Zoborvidéken a népszámlálási adatsorok és a választási eredmények összevetésével ez kimutatható. Az etnikailag vegyes élethelyzetekben, különféle intra- és intergenerációs asszimilációs helyzetekben vagy a többségi szlovákság erős kontrollja alatt élő magyarok számára 2010-ben a Híd reális érdekartikulációs alternatívát jelentett a Zoborvidéken.

A fentieket továbbgondolva, „puha” adatokkal kiegészítve és mikroregionális kontextusba helyezve elmondható, hogy a 9000 fős magyarságú Nyitrai járásban a magyar nyelvű intézményrendszer évtizedek óta visszafejlődik (a magyar iskolák bezárása már az 1960-as évek elején megkezdődött a Zoborvidék „hegymegi” és „vízmegei” területein; fokozatosan visszaszorul vagy kétnyelvűvé válik az anyanyelvi pasztoráció). A nyelvsziget helyzetű zoborvidéki magyarság fokozott asszimilációs nyomásnak van kitéve. Ebben nagy szerepe van a szlovák nemzetépítésben és történeti tudatban fontos, öntudatos – olykor türelmetlenül nemzetiesítő – szlováksággal rendelkező Nyitrának, amely a magyarok számára az igazodás és az elnémulás színtere. A magyarságban meglevő félelmeket és óvatosságot az elmúlt évek szlovák belpolitikája csak fokozta (nyelvtörvény, a SMER nacionalizmusa, a Slota-féle SNS kirívóan magyarellenes retorikája). Ehhez hozzájárult, hogy a 2010-es magyarországi kormányváltás után a szimbolikus magyar nemzetpolitika expanzív jellegéről megalkotott nézetek felerősödtek a többségi nemzetben, ami a magyarokkal szembeni fokozódó bizalmatlansághoz vezetett, és ez a magyar kisebbségben fenyegetettségérzést szült. Mindezek felerősítették a zoborvidéki magyarokban (is) a szlovákság felé való igazodás („együtt kell működünk”) és a konfliktuskerülés („az emberek békességet akarnak”) hétköznapi és távlatos stratégiáit, amihez a Most–Híd programja és politikai kommunikációja kínált támpontokat. Ezt csak erősítette a párt hangsúlyos, pragmatikus gazdasági programja, amit a szlovákiai viszonylatban prosperáló Nyitrai járásban is reményekkel fogadtak. Mindezek a tényezők együttesen még a szlovákiai magyar átlagnál is nagyobb mértékben vitték a helyi magyar (és magyar gyökerű) szavazókat a szlováksággal együttműködést, konfliktusmentességet ígérő párt

felé, amit az ellenoldal politikai kommunikációja, még inkább informális, belső nyilvánossága egyértelműen az asszimiláció felé tett újabb lépésként értékel.

Irodalom

- A szóltan szemtanú 2011: Híd: a szpolupráca-dilemma. Internetes forrás: <http://bumm.sk/blog/szemtanu/2011/10/28/masfel-ev-hova-jutott-a-hid/> [letöltés: 2011. november 30.]
- Balkó Gábor 2009a: Zoboralji rendezvények és az MKP kampány. Internetes forrás: <http://www.parameter.sk/blog/balko-gabor/2009/11/08/zoboralji-rendezvenyek-es-az-mkp-kampany> [letöltés: 2011. augusztus 3.]
- Balkó Gábor 2009b: Megyei választások Zoboralján. Internetes forrás: <http://www.parameter.sk/blog/balko-gabor/2009/11/10/megyei-valasztasok-zoboraljan> [letöltés: 2011. augusztus 3.]
- Halász Iván 2011: Választások és kisebbségek 2010. A 2010. évi közép-európai választások tapasztalatai kisebbségi szemszögből. *Pro Minoritate*, 2011. Tavasz, 111–121.
- Lampl Zsuzsanna 2006: A szlovákiai magyarok politikai identitása. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 4. sz. 55–68.
- Lampl Zsuzsanna 2007: Kárpát panel – Szlovákia. In: Papp Z.–Veres (szerk.): *Kárpát panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái. Gyorsjelentés*. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 65–119.
- Lampl Zsuzsanna 2010: A rejtőzködés misztériuma, avagy adalékok az MKP és a Most–Híd választási eredményéhez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 3. sz. 47–62.
- Mariot, Peter 2003: Electoral behaviour of the Hungarians living on the territory of the Slovak Republic. *Földrajzi Értesítő*, 1–2. sz. 63–74.; *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2. sz. 47–61.
- Mészáros Magdolna 2009: A szlovákiai magyarok politikai orientációja. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 4. sz. 33–47.
- Petőcz Kálmán 2007: A dél-szlovákiai szlovákok választási viselkedése. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1. sz. 3–25.
- Sándor, Eleonóra 1999: Politické strany maďarskej národnostnej menšiny vo voľbách 1998. In: Bútora-Mesežnikov-Bútorová (eds.): *Kto? Prečo? Ako? Slovenské voľby '98*. Bratislava, Inštitút pre verejnú otázk, 51–59.

Statisztikai források

<http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=4490> [Letöltve: 2012. június 3.]

<http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=50355> [Letöltve: 2012. szeptember 11.]

Az ötödik hadoszlop?

*Betekintés a budapesti kormányzati politika
és a romániai magyar elit
két világháború közti kapcsolattartásába*

A magyar közgondolkodásban él egy kép arról, hogy a szomszédországi nemzeti elitek célja az önálló államiség megteremtése után a homogén nemzetállam kialakítása, tehát az országuk területén élő magyarság asszimilálása. Ugyanakkor a szomszédos országok egy részében jelen van az ott élő magyarság mintegy ötödik hadoszlopként, a nemzeti egységet veszélyeztető illojális csoportként való megítélése.¹

A kisebbségi közösségek működéséről kialakult történeti képünk azon alapszik, hogy a nemzetállami kihívásokra adott válaszok sorozatáról, védekező önszerveződésről van szó. De azt is jól tudjuk, hogy az emberek otthonukban, lakóhelyükön saját gyakorlataik, rítusaik szerint hozzák a döntéseiket. A kisebbségi elit ezeknek az életvilágoknak ad érvanyagot és szocializációs keretet egy saját közösségi „mi” tudat kialakításához. Ebben kulcskérdés az, hogy a kisebbségi magyar közösségek a saját régiójukban *őshonosak*. Tudatosan ragaszkodnak életvilágaik fenntartásához. „Beilleszkedésük” épp azáltal lehetséges, hogy saját lakóhelyükön mennyiben tudják az otthonosság érzetét megteremteni. A közösség reprezentánsai, az egységesítő, nemzetállami törekvésekkel szemben, *nemzetkisebbségként* azonosították a két világháború között a romániai magyarságot. Egy adott nemzet más nemzetállamban kisebbségként élő részeként. E külön politikai közösség integrációjának a feltétele a közösségi önkormányzat, de minimum a közösséggel szembeni (nyelvi, gazdasági, intézményi) diszkrimináció megszüntetése lehetett volna. Ezzel szemben a többségi társadalom mint a történelmi Magyarország maradványára tekintett a romániai magyar kisebbségre, és *birodalmi kisebbségként* kezelte. Pozícióvédelme, önszerveződése, kapcsolata az anyaországgal egyben a történelmi Magyarországot idézte, és biztonságpolitikai kérdéseket vetett fel. Tehát ha az adott korszakra nézve a romániai magyarságot tipologizálni akarnánk, akkor egy *olyan őshonos kisebbségről beszélhetünk, amely*

¹ Az „ötödik hadoszlop” kifejezés a spanyol polgárháború (1936–1939) után terjedt el, amikor annak végén, Madrid ostromakor Franco tábornok négy hadosztállyal támadta a fővárost, és különleges osztagokat juttatott be a városba, akik szabotázsakciókat végeztek, s belső ellenállásra szervezték a lakosságot a frontvonalak mögött.

nemzetkisebbségi státuszt vár el, miközben honállamában birodalmi kisebbségként kezelik, és önszerveződését, örökségvédelmét ez utóbbi kategorizáció miatt biztonságpolitikai kérdésként kezelik.

Ebben a helyzetben különös jelentőséget kap a romániai magyar elit és a budapesti kormányzat kapcsolattartása, amelynek a támogatáspolitikai és nagypolitikai vonatkozásaival már más tanulmányaimban foglalkoztam.² A következőkben a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának és a Miniszterelnökség II. Kisebbségi és nemzetiségi osztályának iratai alapján tipologizálom a kapcsolattartást és az ügyintézését. Először a húszas években keletkezett „futárleveleket” ismertetem, majd a támogatáskéréssel és annak felhasználásának ellenőrzésével foglalkozom. Külön csoportosítottam a támogatási akcióterveket és javaslatokat a budapesti kérésektől, illetve az erdélyi magyarok ügyeinek Budapesten történő erdélyi kijárási intézésétől.

Nem gondolom, hogy az itt feldolgozásra kerülő romániai ügyek teljesen lefedik a tárgyalt korszak magyar–magyar intézményi kapcsolattartását, de úgy vélem, hogy a működés vázával, a leggyakoribb kérdésekkel szembesülhetünk. Az ügyeket 5 típusra osztottam, és egy-egy csoporton belül a legjellemzőbbeket emeltem ki a több száz feldolgozott tételből.

Kérdés–felelet futárlevelek

Forrásaimban 1921-től 1928-ig találtam olyan leveleket, amelyek a kolozsvári központ és a TESzK között a rendszeres kapcsolattartást úgy biztosították, hogy feltehetőleg havi rendszerességgel minkét fél összegyűjtötte a kéréseit, kérdéseit, illetve a másik fél előző levelére adandó válaszokat.

Az első ilyen forrás 1921 augusztusából származik Budapestről, és egy általam nem ismert erdélyi levélre reagál, 21 pontban.³ A levél melléklete az 1920 októberétől kijuttatott erdélyi támogatások listája lehetett, amelyet a kolozsváriaknak (feltehetően Grandpierre Emilnek és Költő Gábornak) be kellett azonosítani, hogy egyáltalán megérkeztek-e a különböző személyekkel küldött segélyek.⁴

² Bárdi Nándor: Keleti Akció. *Regio*, 1995. 3. sz. 89–134.; 4. sz. 3–28. Uő: A budapesti kormányzatok magyarságpolitikai intézményrendszere és stratégiája 1918–1938. *Kisebbségkutatás*, 2007. 1. sz. 7–18. Uő: Az ismeretlen vízmű és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban 1923–1924. In: Bárdi Nándor–Fedinec Csilla (szerk.): *Etropolitika*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003. 153–195. Uő: A romániai magyar elit generációs csoportjainak integrációs viszonyrendszere (1918–1989). In: Bárdi Nándor–Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja, Fórum Kisebbségkutatási Intézet, 2006. 41–68.

³ *Kolozsvárra küldendő levél tervezete*. MOL K 437 10–1921–107.

⁴ Kimutatás a támogatásokról 1920. október–1921. július 30. MOL K 437 10–1921–30.; Kimutatás a támogatásokról 1921. augusztus – november. MOL K 437 10–1921–319.

A magyarországi illetékes „Igazmondó” néven szerepel a forrásban, és azt kéri, hogy a Felekezeti Tanács maradjon meg, és folytassa munkáját a konfliktusok ellenére (II), megnevezi a református tanítóképző egyik tanárát, akit kér, hogy mindenképp maradjon Erdélyben, igyekezzék megválasztatni magát igazgatónak, és ehhez anyagi támogatást is ajánl (III). A repatriálás ideiglenes felfüggesztését azzal magyarázza a levél, hogy feltorlódtak a vagonok, és nem lehet megengedni, hogy a megszállt területek kiürüljenek (IV). Ugyanakkor leszögezi, hogy a tisztviselő- és nyugdíjkérdés ügyében tárgyalásokra van szükség a szomszédos országokkal, de ettől függetlenül a későbbi repatriálók nem szenvedhetnek hátrányt az előbb érkezőkkel szemben (V). Külön jegyzék készül a Magyarországra érkezők igazolására (VI). Ez lehet az a lista, amely alapján Grandpierre Magyarországon állásra ajánlott vagy elutasított egyes személyeket.⁵ A következő pont is válasz lehet, hiszen arra történik ígéret, hogy az 1921/1922-es iskolasegélyeket igyekeznek időben küldeni, de kérdezik, hogy románoktól kaptak-e anyagi segítséget az egyház- és iskolafenntartásra (IX)? Egy későbbi pontban kéri, hogy annak érdekében, hogy a partiumi és bánági segélyekről Kolozsvárt is tudjanak, ezeket szervezzék be az 1921/1922-ik évi költségvetési tervbe (XX), illetve bizonyos pénzek megérkezését kívánták tisztázni (XXI). Politikailag az a pont a legérdekesebb, amely arra utasít, hogy Ugron István ne foglaljon el bukaresti megbízatást. De a budapesti levélíró egyetért Ugron azon véleményével, hogy arra Sándor József sem alkalmas (valószínűleg parlamenti képviselő-jelöltségről lehetett szó, XI). Egy szintén viszontválaszban a politikai szövetségkeresésről esett szó. A budapesti fél részére nem világos, hogy a kormányzattal vagy az erdélyi románsággal tárgyaltak-e a kolozsváriak, de azt leszögezik, hogy a tárgyalásoknak a Magyar Szövetség alakuló közgyűlésén elfogadott program alapján kell állnia (XII).

A két fél közti partneri viszonyra utal egy feltételezhetően 1922 eleji kolozsvári beszámoló levél is, amely négy kérdéssel foglalkozik.⁶ Ezek közül az első az erdélyi ügyek magyarországi kezelésére vonatkozik. Azt kéri, hogy az egyes minisztériumokban a következők kezébe kerüljenek az erdélyi ügyek: Költő Gábor (Külügyminisztérium), Papp Antal (Pénzügyminisztérium) és Imre Sándor (Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium), azzal a kikötéssel, hogy az esetleges miniszterváltások munkájukat ne érintsék. Beszámolnak a Magyar Szövetség szervezéséről, de arról is, hogy Ionel Brătianu közölte Ugronnal, tudnak a budapesti összeköttetéseikről és a pénzügyi támogatásokról, amelyeket persze Ugron letagadott. A harmadik ügy az Erdélyi Bankkal⁷ szembeni panasz. A Kolozsvármegye kezelte közlélemezési alap jelszavas, kamatmentes, bemutatóra szóló

⁵ A III–VI. pontok feltehetően válaszok. Ugyanígy a VII–VIII. pontok is azok, csak töredékesek, és az eredeti kérdéseket sem lehet kikövetkeztetni.

⁶ MOL K 437 1–1922–1171.

⁷ A pénzügyintézetet romanizálták, az igazgatóság elnöke Take Ionescu lett, és ekkor már az igazgatótanács tagjainak több mint fele román volt.

betétkönyvből hiába szerették volna a volt megyei illetékesek kivenni a benn maradt pénzalapot, a bank nem teljesítette a kérést, noha a pénzintézet a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank üzleti csoportjához tartozik. Kérdésként fogamazzák meg a közvetett kérésük: nem lehet-e a magyarellenés magatartással szemben valamit tenni? Közlik, hogy köreikben a magyar betéteseket utasították a betéteik kivételére. (Ezt mintegy zsarolásként jegyzik meg a budapesti érdekeltségeknek üzenve.) A negyedik probléma Katona Géza csendőr alezredes ügye, aki a kolozsvári vezetők kérésére – amikor még úgy látszott, hogy a katonai szervezet fenntartása szükséges – maradt ott. Most pedig Budapesten nem hajlandók reaktivizálni. A kolozsváriak attól tartanak, hogy ez elrettentő példa lesz mindazoknak, akik valamilyen feladat ellátása érdekében maradtak Erdélyben. Ez a máskor és máshol is felmerülő probléma nem kémkedést vagy katonai szervezkedést jelent; sok esetben közigazgatási előjárójuk kérte a tisztviselőket, hogy maradjanak, és ők kötelességüknek érezték, majd úgy gondolták, hogy ezért nem érheti őket Magyarországon hátrány.

Jelenleg egyetlen olyan levelet ismerek, ahol a válaszok és a kérdések együtt szerepelnek.⁸ Három erdélyi vezető politikus 1922. január eleji kérdéseiről van szó, amelyre egy hét múlva ment is a válasz. A Jósika Samutól, az Erdélyben maradt legmagasabb rangú magyar közjogi méltóságtól, a szerveződő Magyar Szövetség vezetőjétől vett üzenetet öt pontba foglalták össze: 1. Minden hónapban Ugron István utazik le Hory Andráshoz a bukaresti követségre, és csak a tőle kapott információk tekinthetők a Magyar Szövetség működésére nézve hitelesnek. A budapesti válaszmegjegyzés szerint ezt a kapcsolatot kiemelten kell kezelni, mert Grandpierre esetleges távozása után „a központi vezetést tisztán a Magyar Szövetség kezébe kell letenni”. 2. Kéri az egyházi oktatási segélyeket időben küldeni, mert a katolikusoknál már 120, a reformátusoknál pedig 130 tanító ment át államosított iskolába fizetés hiányában. Budapestről közlik, hogy iskolasegélyre 1921/22-ben 13 M lej, egyházi segélyre 7 M lej lett beállítva. De mivel az egyházak már a román államtól is kapnak segélyt, az egész támogatást a tanítói segélyre lehet fordítani. Így havi 1,2 M lej-t küldenének le. Eddig az első félévben lement 3,7 M lej, és intézkednek, hogy a jövőben havonta időben megérkezzen a támogatás. 3. Nagy Károly református püspök megbízásából küldi az udvarhelyi tanítók lapját, hogy láthatóvá tegye a veszélyt. Ez ugyanaz a lapkezdemény, amelyet Gyerkes Mihály akciójának részeként az előbbieken bemutattam. Az akkor az egyházak által elutasított modell, Jancsó Benedek 1925-ös OPM társadalomszervező programjában már mint az egyik oktatáspolitikai alternatív megoldás szerepelt. A budapesti fél ennek a mozgalomnak a hátterében egyrészt azt látta, hogy a tanítóságot nem vonták be az egyházi döntésekbe, és ezért is elégedetlen, másrészt az 1920-as támogatás elmaradt, pótolni kell (amire

⁸ MOL K 437 1–1932–398.

most folyamatosan sor kerül). 4. Jósika a budapesti közvetítésben Sebess Dénes helyébe Költő Gábort kérte, arra hivatkozva, hogy akkor „pontosabb, gyorsabb, rendesebb lesz a munka”. Erre a fővárosi fél semmi okot nem lát. A javaslat háttérében valószínűleg az állt, hogy Költő a kolozsvári kör bizalmi embere volt, míg Sebess Dénes Bethlen István marosvásárhelyi bizalmas köréhez tartozott, és így őt Kolozsvárról kevésbé tudták instruálni. 5. Jósika szóvá tette, hogy az ő tudtán kívül Grandpierre Emil 500 ezer lejt kapott Hory András bukaresti diplomatától, amelyet feltehetőleg a választásokra fog elkölteni. A budapesti fél erről nem is tudott, és megígérte, hogy kinyomozza a támogatás sorsát.

Grandpierre Emilnek két üzenete volt ebben az összeállításban. Egyrészt az iskolasegélyek leküldését sürgette – amelyre már az előbb ismertetett módon válaszoltak –, másrészt Tisza Gy. közvetítésének eredményét nem látja. (Valószínűleg a bihari politikai szervezkedésről lehet szó.) Erre a budapesti válaszoló egy miniszterelnöki sürgető levelet ígért az ügyben.

A harmadik erdélyi „üzennő” személyiség Szentkereszty Béla volt, a háromszéki magyar politikai élet vezetője. Ő közvetíti vászonra írva 179 volt megyei állami tisztviselő kérdéseit a magyar kormányhoz: az optálási határidő után kijövő tisztviselők nyugdíjuk sérelme nélkül kaphatnak-e Magyarországon állást? Ha a most itt szolgáló tisztviselők valamelyik utódállamba átmennek, majd ott elvesztik az állásukat, akkor számíthatnak-e magyarországi alkalmazásra? Minderre lehet-e minisztertanácsi határozattal garanciát adni, hogy kormányváltás esetén is fennmaradjon ez a jogosultság? Budapesten a tisztviselőkérdést nyitottnak tartják, mert arról meg szeretnének állapotodni az utódállamokkal. Itt semmilyen garanciát nem tudnak adni. Az optálás lezárulta után az állampolgárság megszerzésével nemzetközi jogilag a magyar állammal szemben nem lehetnek jogi követelések. *„Nem tételezhető fel azonban, hogy méltánylást érdemlő esetekben a mindenkori kormány ne találjon és ne nyújtson segédkezet egy olyan volt tisztviselőjének, aki valamely utódállamban áldozatul esett a most annyiszor tapasztalt atrocitásoknak.”*⁹ Tehát a visszahonosításra és a méltányos elbánásra számíthatnak, *„de [...] feltétlen biztosítékot erre a dolog természeténél fogva soha semmiféle kormány nem nyújthat, mert a minisztertanácsi határozatok érvénye, egy újabb ellentétes határozattal bármikor megszüntethető”*.¹⁰ Szentkeresztynek három további közérdekű kérdése volt. 1. Van-e kapcsolat a Magyar Szövetség és [Bethlen] „István” között? A közérdekű budapesti válasz: *„A M. Sz. vezetésével a bizalmas összeköttetés megvan. Működése a kisebbségi képviselő körében kívánatos. Politikai téren s különösen a választások terén való aktivitása nem kívánatos mindaddig, amíg a választói jegyzékek szerkesztése, a képviselő jelölési jog és a választási jog független és szabad gyakorlata tekintetében intézményes*

⁹ MOL K 437 1–1932–398 24. f.

¹⁰ Uo. 25. f.

biztosítékok nincsenek. Inkább ne legyen magyar képviselet, semhogy gyászmagyarok képviseljék néhányan ezt a tiszte.”¹¹ 2. „Mi az irányelv Erdélyt illetőleg. Ha 4–5 évről lenne szó még valahogy kibírnák. Ha reménytelen egész másként kell berendezkedjenek. [A budapesti válasz – BN]: Az irányelv: minden positiót megtartani, sőt lehetőleg újakat szerezni gazdasági téren. Az átmenet időtartamára jóslatokat tenni nem lehet, de a reményt egy percig nem szabad feladni.”¹²

3. A tisztviselők segélyezésére van-e valamilyen lehetőség? A budapesti – feltehetőleg Papp Antal által fogalmazott – válasz lényege, hogy 2,4 M lej volt erre beállítva, de semmi nem ment le ebből. Ellenben 250 ezer lej ment ilyen célra egy másik alapból, de nem tudja, hogy megérkezett-e. A megoldás az volna, hogy bejelentkeznek ezzel az ígérennyel a kolozsvári központhoz, ahova erre a célra a közjövőben megy támogatás. Ezzel mintegy a kolozsvári integrációt kívánták segíteni. 4. „Nem lehetne a sajtót valamelyest kézbe venni?” – kérdezi Szentkereszty, és utal arra, hogy csak a *Brassói Lapokat* és az *Ellenzéket* tartja magyar szempontból megbízható orgánumnak. A fővárosból erre úgy reagálnak, hogy a sajtó átalakítása folyamatban van, illetve belső propagandát kell teremteni a nem megfelelő sajtótermékek bojkottálására.

Néhány évvel később, 1927-ben már látszik, hogy egy támogatáspolitikai kérdésekre koncentrááló el- és beszámoló levelezés alakult ki a NIT és a kolozsvári, az OMP-hez közel álló megbízott, Nagy László ügyvéd, a támogatások adminisztrálója között.¹³ A nyolcpontos 1927. júliusi beszámoló az egyházi oktatásra szánt segélyek beérkezésével és az egyházak között felállított arányszám közlésével kezdődik. Nyugtázza, hogy a színházi támogatás továbbra is a színpártoló egyesülethez érkezik.¹⁴ A támogatások fölötti ellenőrzés igénye jelenik meg azokban az értesítésekben is, miszerint az addig a ferencesek által egyedül vitt moldvai (csángómentő) akcióra az OMP bizottságot hozott létre, amelyben a párt és a ferencesek képviselőin kívül a *Magyar Nép* szerkesztője és az egyházak képviselői is részt vesznek. Hasonló a helyzet a Kulturhivatallal, amelyet Sulyok István javaslatára állítottak fel, és a Minerva Rt.-n keresztül meg is érkezett támogatására az első részlet. Itt is bizottság állt fel az egyházak, az OMP és a kultúregyesületek képviselőinek részvételével, hogy meghatározzák és ellenőrizzék az egyébként részletes munkatervvel rendelkező – később elhalt – hivatal tevékenységét. A kolozsvári beszámoló szerzője külön említésre méltónak tartja, hogy a bizottság a „Nagyúr” [Bánffy Miklós – BN] támogatását is meg tudta szerezni. Ugyanilyen bizottságosdit már nem működtetnek az OMP illetékesei, amikor az *Újság* című

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ MOL K 437 7–1927–1–367.

¹⁴ Itt már elkezdődtek a harmincas évekre Janovics Jenő kolozsvári színházigazgató és a Bánffy Miklós által képviselt csoport – Kádár Imre, Kemény János, Grois László – közti konfliktusok arról, hogy ki is kezelje a színháztámogatásokat.

lap megvásárlásáról tárgyalnak. 3,5 millió lejt ajánlottak a támogatásokból annak érdekében, hogy a pártnak legyen hivatalos lapja, illetve, hogy a *Keleti Újságtól* 1924-ben Paál Árpád vezetésével távozott csoportot (Kacsó Sándor, Nyirő József, Szentimrei Jenő stb.) integrálni tudják. Két másik esetben pedig az egyházaknak kér sürgős segítséget. A leégett abrudbányai unitárius templom újjáépítéséhez, illetőleg a Katolikus Státus és az Erdélyi Református Egyházkerület által a Kolozsvári Takarékpénztártól felvett magas kamatozású hitel ügyében szeretnének politikai támogatást („utasítsák a pénzügyet”). Személyi kérdésben a Jancsó Benedek meghirdette nemzetiségi társadalomszervezés kulcsfigurájaként kezelt Gyallay Domokos ténykedését bírálták, és jelezték Budapest felé ennek visszavetítő voltát, határait.¹⁵

Az utolsó ismert levélváltás 1928 augusztusában egy kolozsvári megbízott és Papp Antal között történt. Az ebben felmerült ügyeket három csoportba sorolhatjuk.¹⁶ Volt három személyi ügy. Az egyik Kocsán János nagyváradai táblabíróra vonatkozott, akinek a magyar szervezkedésben betöltött szerepét Grandpierre ezúton igazolta, és olybá vette, hogy azon a bizalmas jegyzéken, amelyen azok neve állt, akiknek befogadást ígértek, ő is ott lehetne. A nagyváradai illető most szorult rá az áttelepedésre és igazolásra. A másik ügy sem egyedi: Dick Jakab annak idején Kolozsvárt támogatta a tisztviselők segélyezését, de időközben tönkrement, és 10 358 P-vel tartoznak neki. Csakhogy ennek a kifizetésére a címzett, Papp Antal nem látott reményt. Bitay Árpádnak a budapesti román tanszék élére való kinevezését támogatják Kolozsvárról. Ebben az ügyben és a nagyváradai igazolás esetében Papp a támogatásáról biztosította a levélíró.

A másik ügycsoport a következő évi támogatási költségvetés-tervezetre vonatkozott. Itt egy július 3-i megbeszélés eredményeit konkretizálták. Papp kérte, hogy az összesen lement évi 26 M lejnek ne csak a megérkezéséről, hanem a felhasználásáról is kapjon visszajelzést. Különös tekintettel arra, hogy a „központi helyen lévők nem favorizáltak-e a periférián lévőkkel szemben”. Kérte meg tárgyalni az egyetemi kollégiumok ügyét és Gulácsy Irén állásba helyezését. Eljárt Balogh Artúr könyvének¹⁷ megjelentetése ügyében, és Sulyokkal is beszélt a Juventus fordítóiroda támogatásáról. A színháztámogatás kérdésében, a moldvai

¹⁵ „Félreértések tisztázása végett jelentjük, hogy a Magyar Nép főszerkesztőjét sem az egyháza, sem a Minerva nem kívánta elbocsátani, csak kifejezésre juttatta azt, hogy nem helyesli a megkezdésükkel és tudtuk nélkül való személyi anyagi érdekekért folytatott zaklató kilincselést. A Magyar Nép főszerkesztője az általánosnál nagyobb javadalmazást élvezett és így indokolatlan volt az eljárása és alkalmas arra, hogy a Magyar Népet és főleg egyházát ferde megvilágításba helyezze. Jövőre nézve ugyan Magyar Népnél megtartjuk, de rosszallását az igazgatóság kifejezésre fogja vele szemben hozni, azzal, hogy az eljárásának igazi rugóit is illetékeseknek is tudomására hozza.” MOL K 437 7–1927–1–367.

¹⁶ MOL K 437 7–1928–1 117–120. f.

¹⁷ Balogh Artúr: *A kisebbségek nemzetközi védelme a kisebbségi szerződések és a békeszerződések alapján*. Berlin, Völggenreiter, 1928, 329.

akciók kapcsán és egy nagyváradi kiderítetlen ügyben informális beszélgetéseket kér, amíg ezekben nem kap politikai utasításokat. A harmadik ügycsoportba egy politikai természetű kérdés tartozik. A *Keleti Újság* valószínűleg Magyarországon kért anyagi támogatást, és erről kérdezte „Kolozsvár” véleményét Papp. Onnan az jött vissza, hogy a *Keleti Újság* hozzon/vigyen a budapesti illetékeseknek egy igazolást, hogy az az OMP hivatalos lapja, illetve a lap külpolitikai irányvonalában állítsa középpontba a szerb–horvát ellentéteket mint a kelet–nyugati kulturális különbségek egyikét, amelyet autonomisztikus megoldásokkal lehetne kezelni. Még ebben az évben a *Keleti Újság* is az OMP hivatalos lapja lett, az előzőleg – a szintén magyarországi támogatásból – megszerzett *Újság*ot pedig megszüntették, egyes szerzőit a *Keleti Újsághoz* átvették.

Ez a kapcsolattartási forma feltehetően a nagyszámú bukaresti magyar parlamenti frakció és a Willer József vezette ottani pártiroda létrejötte miatt – végül szükségtelenné vált, hiszen sok szálon tartották a követséggel, magyarországi cégek képviselőivel a kapcsolatokat. A pénzügyi elszámolásokat és a politikai orientálást különböző személyek végezték a két oldalon. Kolozsvárt az OMP elnöke és a Felekezeti Tanács, valamint Vékás Lajos, a Minerva Nyomda vezetője és Nagy László kezelte a támogatási ügyeket. Budapesten mindezt Pataky Tibor felügyelte és Papp Antal koordinálta.

A magyarországi egyedi információkérés gyakoribb, mint az erdélyi, de a politikai tájékoztató és orientáló anyagok is sűrűbben mentek Budapestről, mint fordítva. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy a NIT- és a TESzK-iroda Budapesten működött, másrészt az erdélyi politikusok rendszeresen beszámoltak a kolozsvári útleve lhivatal, illetve a bukaresti követség diplomatainak a kisebbségpolitikai történésekről.

Magyarországról elsősorban statisztikai és jogi információkat kértek. Az oktatási statisztika a támogatási rendszer költségtervezéséhez is elengedhetetlen volt.¹⁸ Jogi és sérelmi anyagok Budapesten a népszövetségi beadványokhoz és a propa-

¹⁸ A NIT számára készült iskolastatisztikákat Barabás Endre és Fritz László a *Magyar Kisebbségben* meg is jelentette. Eöttevényi Olivér, a Szent Gellért Társaság ügyvezető igazgatója 1923-ban a KSH segítségével külön kérdőívet dolgozott ki az erdélyi lelkészek számára. MOL K 28 153–258(I)–1923–O–231.; Jancsó Elemér Bethlen Istvántól kérte (1924. október 3.), hogy a kolozsvári központ utasíttassék az erdélyi iskolai adatok összegyűjtésére, mert e nélkül nem lehet a Népszövetség előtt érvelni. MOL K 28 161–266(II)–1924–O–790. Erre sor is kerül, Budapesten állítják össze a szükséges egységes szempontrendszer (36–37. f.). Ugyanakkor a NIT-ben készült egy általános helyzetkép (A nemzeti kisebbségek közoktatásügye Romániában 1–11. f.), és már rendelkezésre állt egy kimutatás a kisajátított egyházi ingatlanokról, amelyek jórészt oktatási célokat szolgáltak (23–32. f.). MOL K 437 4–1924–1–380.; 1929-ben részletes iskolajegyzéket küldött a bukaresti követség (135–141. f.), amit Grandpierre, illetve az egyházak képviselői is hitelesnek tartottak. Ugyanakkor jelezték, hogy ha ezek közül a Maniu-kormánytól esetleg a polgári és kereskedelmi iskolák megkapnák a nyilvánossági jogot, akkor sem tudnák mindent fenntartani. MOL K 28 161–266(II)–1929–O–138.

gandakiadványokhoz kellettek. Erdélyből a nemzetközi kisebbségvédelmi lehetőségekről kértek információkat és tanácsokat.¹⁹

A támogatáskérés és az ellenőrzés

Az erdélyi támogatási munka jelentős részét az elszámolások tették ki.²⁰ A Kolozsvárra leérkezett pénzek megérkezését folyamatosan visszaigazolták (rendszeres volt a kifizetés, átutalás elmaradása), de azt, hogy ott a terveknek megfelelően került-e szétosztásra, csak a helyi vezetők kontrollálták.

Kulcsfontosságú Sebess Dénes Bethlennek szánt 1921. október 26-i összefoglalója az erdélyi támogatások helyzetéről, amelyet Petri Pálon, a Miniszterelnökség akkori III. osztálya vezetőjén keresztül jutattott el. Erre a kolozsvári Nagy Lászlóval való budapesti konzultáció idején került sor.²¹ Sebess, miközben hangsúlyozta a kolozsváriak tisztességét, és elismerte veszélyes helyzetüket, alapvetően kritikus volt velük szemben, mert nem sikerült a leküldött összegekkel tételesen elszámolniuk. Tavasszal Endes Miklós ment le, majd nyáron Haller István utazott Kolozsvárra, hogy tisztázza a pénzsegély felhasználását, októberben pedig Nagy László²² jött föl, hogy megbeszéljék a problémákat. Ő, mint a segélyeket kezelő szervezet titkára, nagyon veszedelmesnek tartotta a részletes listák összeállítását. Ezek bármikor a politikai rendőrséghez kerülhettek. A szervezetből Papp Antal, Költő Gábor és Grandpierre Emil már volt letartóztatva, az első kettőnek pedig el is kellett jönnie Romániából. Nagy kifejtette, hogy a Sebessék által összeállított

¹⁹ Papp Antal 1924. március 10-én küldött Pataky Tibornak egy a kisebbségi vezetőktől származó kérdőívet, amely a kisebbségi szerződés értelmezését kérte a Népszövetség mellett működő magyar titkárságtól. Pataky 1924. július 30-án küldi Baranyi Zoltán, a genfi titkárság vezetőjének értelmezését, amelyet más szervezetek vezetőihez is eljuttattak. K 437 4–1924–1–425.; Az erdélyi magyar volt állami tisztviselők nyugdíjügyének népszövetségi panaszeljárása érdekében a Népszövetség mellett működő magyar titkárságtól kér tanácsot a NIT. MOL K 28 153–258(1)–1925–O–345. (333–336. f.)

²⁰ Elszámolás a segélyalapból 1920. október–1921. október (270–272. f.), 1921/1922-es leszámolás (281., 285. f.), a NIT vagyonáról és költségeiről 1921/1922 (280., 291–293. f.), ua. 1923/1924 (408–428. f.), Amerikai Segélyalap 1923–1927. (452–457. f., 623. f., 667–709. f.) MOL K 437 13–1921.

Az 1922/1923. évi kolozsvári elszámolás Németh László ügyvéd által 1923. december 3. Papp december 5-én beszámol Patakynek az elszámolásról, amelyet a Külügyminisztériummal is egyeztetnek. Felhívja a figyelmet arra, hogy a követségnek az elmaradt részleteket ki kellene fizetnie, hogy az elmaradás a költségvetési év végére eltűnjön. MOL K 437 5–1924–10–597.; Tisztviselői Segély Alap elszámolása, illetve végelszámolása, 1926. január 28., a NIT-től. MOL K 437 7–1926–10–33.; Tanügyi Alap IV. elszámolása 1925/1926., a NIT-től. MOL K 437 7–1926–10–261.; Szent Gellért Társaság költségvetési helyzete, tartalékai. MOL K 437 7–1927–10–538.; A Szent Gellért Társaság havi elszámolásainak kísérőlevelei, Papp megjegyzéseivel. MOL K 437 7–1927–10–597.

²¹ MOL K 437 1–1921–203. 1–7. f.

²² Kolozsvári ügyvéd, a Katolikus Status és a Minerva Rt. jogtanácsosa

költségvetési tervet megkapták, de az egyházi oktatási támogatásokat nem az ott megadott kulcs szerint osztották el, hanem a Felekezetközi Tanács döntött ebben az ügyben. Míg a magyarországiak az egyházak lélekszámából és az 1918 előtti költségekből indultak ki, addig az erdélyiek az iskolaszámot tekintették meghatározónak. A Budapestről betervezett gazdasági, kulturális, sajtó stb. támogatások esetében azt kérték, hogy küldjék le a pénzeket, és ők majd az elszámolásnál közlik, hogy azt milyen akciókra használták fel. Csakhogy Sebess attól tartott, hogy a betervezett intézménytámogatásoknál mindig lesznek fontosabb ügyek: pl. a legutóbb leküldött 0,9 M lejből 0,35 M lejt egyből ügyvédeknek fizettek ki politikai foglyok védelmére és kiszabadításuk érdekében. Majd Nagyék arra hivatkoztak, hogy ezt a katonai költségvetésből Budapesten megtérítik, mire kiderült, hogy a Vezérkari Főnökség illetékese nem is tud a dologról. Sebess másik kritikája az volt a kolozsvári központosítással szemben, hogy sokszor akadozik a kapcsolat, és a Kolozsváron kívüli intézmények támogatását nem integrálták. Ezért nagyon sokan eleve Budapesthez fordulnak. 15 aktuális, nem a kolozsvári központon keresztül beérkezett támogatási igényről Sebess és Nagy megegyeztek, 14 esetben pedig Papp Antal véleményét kikérve folyamatban volt a döntés. Sebess arról a kialakult helyzetről is beszámolt, hogy sokan és sokfélét beszélnek a támogatásról.²³ Ezért a rendszer leegyszerűsítését javasolta. Nagy a megoldást abban látta, hogy minden támogatás a kolozsvári központon menjen keresztül, és ne kezeltsék bürokratikusán, mert az a felekezeti autonómiát sértené.²⁴ Az elszámolásokat közéleti emberekkel ellenőriztessék, akik vállalják a felelősséget azok hitelességeért. Erre Papp József volt főispánt és Haller Gusztáv volt kolozsvári polgármestert javasolta. Sebess pedig azt kérte Petritől, hogy hívjon össze egy szűk körű értekezletet,²⁵ és ott döntsenek a kolozsvári központ szerepéről, a felekezeti iskolasegély elosztásáról és a pénzügyi ellenőrzés módjáról.

A későbbiekben az anyagi támogatások alapvetően a Budapesten a NIT veze-

²³ „...naponta felkeresnek erdélyi vezető férfiak, a kolozsvári szervezet tagjai, a budapesti vezető erdélyi férfiak, bizalmasak és megbízottak, kik folyamatosan hoznak fel hozzám ajánlásokat, információkat, csalhatatlan módszereket stb. melyek legtöbbször egymással ellenkeznek. A legnagyobb aggodalommal látom, hogy Erdélyben széltében és hosszában tárgyalják a segélyezés módját. Minden Erdélyből jött ember jogosítva érzi magát, hogy azoknál, kiket ő legtöbbször helyesen az intézőknek tart, megjelenjék, kritizáljon, vádaskodjék, sőt fenyegetőzzék. Sajnos a Budapesten időző erdélyiek is egymással meg vannak hasonulva és sokszor nagy nehézséget okoznak. Le kell egyszerűsíteni az egész segélyezést úgy, hogy ne legyen alkalma sok embernek erről tárgyalni és javaslatokat tenni, mert felelősséget főképpen az erdélyi férfiak egységéért és a dolgok diszkrét kezeléséért nem lehet vállalni.” MOL K 437 1–1921–203. 5–6. f.

²⁴ A kolozsvári egyházi támogatások felosztási arányát reformátusok 25, katolikusok 24, unitáriusok 2, evangélikusok 1 részekben határozták meg. Amikor az ezt alátámasztó iskolai adatokat kérte Sebess, akkor Nagy arra hivatkozott, hogy azok állandóan változnak, és ezt helyben, a Felekezetközi Tanácson belül tudják korrigálni. Uo.

²⁵ Petri Pál, Papp Antal, Sebess Dénes, Ravasz László, Bíró Balázs, Raffay Ferenc [itt elírás történhetett, Raffay Sándor evangélikus püspök járt el a Miniszterelnökségen felföldi és erdélyi támogatási ügyekben]. Uo.

tőivel közösen Papp által összeállított, az erdélyi vezetőkkel is megbeszélte költségvetési terv alapján történtek. A két legnagyobb tétel, a párt- és az oktatási finanszírozás egyértelműen a kolozsvári központon ment keresztül. Az éves, havi átalányokat szintén ezen a csatornán lehetett a költségtervbe bevinni. Ezen túl továbbra is voltak külön utalások, elsősorban a Partiumba és a Bánságba.²⁶ Ez havi pénzküldés útján a bukaresti követségről, illetve utalványozással a Miniszterelnökség II. osztályához tartozó „Idegenben élő magyar állampolgárok támogatása és a hazai kisebbségek gondozása” elnevezésű számláról történt.²⁷ A kolozsvári kifizetéseket és átvételi elismervényeket az ottani vezetők ellenőrizték, majd a kolozsvári adminisztráció Budapesten számolt el háromhavonta, félévente Sebess Dénesnek, illetve Papp Antalnak.²⁸ Az utóbbit pedig a Miniszterelnökség pénzügyi szakemberei felügyelték, és az elszámolásokat Pataky Tibor hagyta jóvá. Szintén a Miniszterelnökség segítségével érték el, hogy sem a NIT-nél, sem a TESZK-irodán külső szervek nem vizsgálták a pénzfelhasználást.²⁹

²⁶ Sebess Dénes 1922. február 7-i levelében is azt javasolta Petri Pálnak, hogy helyesebb volna a budapesti központi segélyezést életbe léptetni, mert Kolozsvár az erős megfigyelés miatt nem tudja a Királyhágón inneni részeket megszervezni. MOL K 28 198–1935–367–T–55. 71. f.

²⁷ Ez utóbbról döntően a magyarországi munkatársakat vagy az odaírt közvetítőket fizették ki, de a NIT és a Miniszterelnökség II. osztály munkatársainak honoráriumait, dologi költségeit is ebből finanszírozták.

²⁸ Pl. 1923. december 3. MOL K 437 5–1924–10–597.

²⁹ Az 1922. június 7-i Minisztertanács jóváhagyta Papp Antal államtitkári rangú kirendelését a Pénzügyminisztériumból, és a következő évi költségvetés előkészítésére is felhatalmazta. Kállay Tibor 1922. június 20-án levélben értesítette Zawadowsky Alfrédöt, az Állami Számvevőszék elnökét, hogy a Papp Antal vezette iroda pénzkézelését annak bizalmas jellegére való tekintettel a Miniszterelnökség gyakorolja. Papp Antal 1923. január 26-án felkereste az Állami Számvevőszék elnökét azzal, hogy bár az 1921/1922. évi TESZK elszámolást a Miniszterelnökség ellenőrizte, de ő azt szeretné, ha a számvevőszék is átnézné. Azonban a számvevőszék elnöke úgy nyilatkozott, hogy csak akkor érezné magát illetékesnek a számadásokban, „ha kifejezettem állami pénzekkel való gazdálkodásról van szó. Ez esetben azonban neki vizsgálnia kell azt is, hogy költségvetésszerű előirányzott tételekről van-e szó, vagy sem? Az esetben, ha igen, akkor keresni kell az előirányzat és a felhasználás közötti összhangot: ellenkező esetben pedig követelnie kell a zárszámadásba való beillesztést a kiadásnak és a tételnek a törvényhozás előtt leendő zárszámolási igazolását. Kérde tehát tőlem [Papp Antaltól – BN], hogy mindezek a számadásokban szereplő összegek állami pénzek-e vagy sem? Erre én azt feleltem, hogy a részünkről kezelt pénzek közpénzek ugyan, de nem állami pénzek. Indoka annak, hogy így feleltem, az, hogy megítélésem szerint ez a kezelés nem olyan természetű, amelynek felhasználása nyilvánosan tárgyalható lenne. Feleletem után az elnök kijelentette, hogy ez esetben nem hajlandó a számadások megvizsgálására, de helyesli azt a nézetemet, hogy a számadási mellékletek bizalmas helyen megőriztessenek, hogy számszéki vizsgálat helyett egy egységes parlamenti vizsgálatnak a lehetősége megmaradjon.” MOL K 437 13–1922/1927–10. f. 1375–1376. Zawadowsky azt is javasolta, hogy a vonatkozó elszámolásokat a Miniszterelnökségen kívül valamilyen családi irattárba helyezték el. Erre nem került sor, mert amint arról az előző fejezetben már szó volt, 1931-ben Papp Antal miniszterelnökségi utasításra az iratok jelentős részét megsemmisítette. Lásd Papp Antal iratait a Piarista Rendtartomány Levéltárában. A rendszeres miniszterelnökségi vizsgálatot Csathó Andor végezte. Egyedül 1924-ben merült fel két probléma. Azt kérte, hogy az egyes szervezetek azonos határidőre készítsék el a pénzügyi beszámolót, illetve a támogatott

A támogatási rendszer kulcsa az intézményekre lebontott éves költségvetés volt, és egy-egy intézmény ezen keresztül juthatott támogatáshoz.³⁰ A legnagyobb tétel, az egyházi oktatás támogatásának felosztásában a Felekezeti Tanács döntött.³¹ Ezenkívül a budapesti patronusok, egyházi vezetők, arisztokratafeleségek jártak el a Miniszterelnökségen támogatási ügyekben.³² Külön támogatásokat csak Pataky engedélyezhetett, Papp és Sebess legfeljebb javaslatokat tehetett, de saját hatáskörben kifizetésekről nem dönthettek.³³

A konkrét anyagi támogatás kérésén kívül gyakran magyarországi pénzintézeteknél kértek politikai segítséget a romániai intézményvezetők vagy magánszemélyek annak érdekében, hogy romániai pénzintézetektől segítséget kaphassanak.³⁴

intézmények hasonló formátumú belső beosztást használjanak. 1924. június 4. MOL K 437 13–1922/1927–10. 1414. f. 1925-ben a Pénzügyi Központ a Bethlen István Internátust és az azt fenntartó NIT számadásait akarta ellenőrizni. Papp kérte Patakyt, jelezze a központnak, hogy mivel a kollégium közvetlen állami felügyelet alatt áll, mellőzzék az ellenőrzést. Papp Antal levele Pataky Tiborhoz, 1925. augusztus 19. MOL K 437 7–1928–10. 25. f.

³⁰ Lásd a táblázatos kimutatás egyes altételeit. A kapcsolódó éves költségvetési előterjesztésben 4-5 oldalas indoklás is szerepelt. Az intézmények számára kulcskérdés volt az erre a listára való felkerülés, a párt-, illetve egyházi vezetőkön keresztül. A három vizsgált terület közül az erdélyi támogatások voltak a legcentralizáltabbak, ha leszámítjuk Bánffy Miklós külön kultúr-mecenatúráját, amely azonban nem érintette a párt- és egyházi-oktatási pénzeket.

³¹ 1926-tól egyben az OMP oktatási szakbizottsága is. Tevékenységéről részletesebben: László Lóránt: *A Felekezeti Tanács működése (1918–1948)*. Kézirat. Kolozsvár, 2010. 18.

³² A bánffyhungyadi születésű, 1921-ben a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökévé választott Ravasz László a Bánffyhungyadi Népbank szanálása érdekében kéri, hogy hassanak oda: a Kolozsvári Takarékpénztárnál tekintsenek el a működési engedély számonkérésétől. K 437 4–1924–2–176.; Szintén Ravasz a nagyvárad református püspökség oktatási támogatásáért, a szatmárvideki és nagybányai református iskolasegélyért pedig Soltész tábori püspök. Sebess Dénes levele Papp Antalhoz, 1925. január 30. K 437 5–1925–2–53.; Raffay Sándor evangélikus püspök a kolozsvári magyar evangélikus egyházért. Papp Antal levele Pataky Tibornak 1927. február 18. K 437 7–1927–1–65. Huszár Pálné és Bethlen Györgyné a kolozsvári női szervezetek részére lobbizott, Mikes Árminné pedig a zabolai óvodának.

³³ Pl. Pataky Tibor 1924. december 24-én arra kérte Papp Antalt, hogy szóljon Sebess Dénesnek további források érdekében, mivel Grandpierre Emil megígért 20 ezer lejt a Dalosszövetségnek. Papp 1925. január 13-i válaszában közli, hogy a kért összeg már kifizetés alatt van. „Sebess Dénes részéről erre a célra mi sem utalható, mert az ő kezeihez erdélyi célra csupán egyetlen meghatározott célra előirányzott összeg kerül, egyébként minden ottani hitelt közvetlen az ottani központ kezel.” K 437 5–1925–1–11. 3. f. Amikor Fekete Nagy Béla készített egy közgazdasági tanulmányt Pataky Tibor felkérésére, Sebess kifizette annak honoráriumát, de felhívta mind Fekete Nagy, mind Pataky figyelmét arra, hogy ezek a költségek nem az ő, hanem a kolozsváriak büdzséjét terhelik. Ő eddig elzárkózott az ilyen kifizetések elől, „félvén attól, hogy megrohannak ily igényekkel, amire nagy hajlandóságot éreznek erdélyi testvéreim. E levellem olyan óvás féle akar lenni”. Sebess Dénes levele Pataky Tiborhoz, 1924. augusztus, MOL K 437 5–1925–10–358. 16. f.

³⁴ Példák: A bukaresti református fiúiskola hiteltörlesztési ügye. MOL K 28 160–1923–264–F–5084.; Papp Antal kéri a budapesti Hangya Központot, hogy az Erdélyi Hangya Központ számára a tartozásainak visszafizetésében adjon részleges haladékot. Pro Domo 1924. december 3. MOL K 437 4–1924–1–595.; A Bánffyhungyadi Népbank szanálásának ügye. MOL K 437 4–1924–2–176.; Papp Antal levele Pataky Tiborhoz 1925. május 14. – a marosvásárhelyi református egyház-községnek kér közbenjárást a Jelzálogbanknál. MOL K 437 5–1925–1–143.; Papp Antal levele

A leggyakoribb intézményi támogatási kérések az egyházaktól érkeztek. Ezen belül is a Királyhágón inneni részek ellátása volt a legproblematisabb, onnan jött a legtöbb kérés és panasz. Pataky Papp Antaltól vagy Sebess Dénestől a legtöbb esetben az eddigi támogatásról is felvilágosítást, illetve véleményezést kért.³⁵

Pataky Tiborhoz, 1927. december 30. – a PHETE átadta az erdélyi kölcsönigénylő birtokosok listáját, akik azért innen kérnek kölcsön, mert birtokeladásaikból csak egy-két év múlva tudnának fizetni, és Romániában csak magasabb kamattal kapnának pénzt. Közben sokan tönkre is mehetnek, mert már annyi az adósságuk. MOL K 437 7–1927–10–612.; A magyarországi Altruista Bank (Földhitelintézetek Országos Szövetsége) elővásárlási joggal bírt jó néhány erdélyi birtokra, de ezt 60 birtokos esetében a román állam megtámadta. Ebben kérnek politikai segítséget. MOL K 437 7–1927–12–393.

³⁵ *Egyházi intézmények támogatáskérései*: Pataky levélben megkérdezi Papp Antaltól 1924. április 23-án, igaz-e, hogy a nagybányai református egyházkerület 57 tanítója nehéz viszonyok között él, és a „kommunizmus felé kezd hajlani”. Kérdezze meg Sebesst, hogy miként zajlik a segélyezésük. Sebess 1924. május 1-jén válaszol Pappnak azzal, hogy Harcsár Géza egyházmegyei ügyész és Soltész tábori lelkész útján folyik a segélyezésük, 1,040 M lej van előirányozva, és eddig 835 ezer ment ki, cáfolja a kommunista hangulatot a tanítók körében. MOL K 437 4–1924–2–273.; Hasonló eset a gelencei, amikor az ottani egyházi iskola tanítói segítséget kérnek, de Jancsó Benedek szerint a falu képes eltartani az iskolát, csak a tanítók nem jönnek ki a plébánossal. MOL K 437 7–1926–11–185.; [Jancsó Gelencéről származott.]

Az erdélyi szászoktól különvált evangélikusok ügyében Ambrózy Andor felkereste Papp Antalt, és arra hivatkozott, hogy Bethlen megígérte, a 70–80 ezer lejnyi támogatást 500 ezerre emelik, de semmi nem történt. Ambrózy szerint már 250 ezer is elég volna. A hívek is adakoznak, ő is 50 ezer lejt adott, de pl. a hosszúfalusi iskola építése komoly költségekkel jár. Papp Antal levele Pataky Tibornak, 1926. február 21. MOL K 437 6–1926–1–106.; Raffay magyarországi evangélikus püspök panaszt tett Patakynek az *Evangélikus Néplap* támogatása ügyében. Papp szerint Fritz László útján a havilap 4000 lejt kap számonként, míg egy szám 500 példányban 3600 lejbe kerül. Nagykok a felhalmozott adósságok, és ezeket nehezen fizetik ki. Papp javasolja, hogy a segélyt ne a szerkesztőknek, hanem az egyháznak fizessék ki. Papp Antal levele Pataky Tibornak, 1927. február 18. MOL K 437 7–1927–1–65.; A ferencesek támogatását 400-ról 500 ezer lejre emelik fel 1927-ben. MOL K 437 7–1927–11–281. Mégis egy évvel később Pataky azt kéri Paptól, hogy vizsgálja ki a nagyszebeni ferences nevelőintézet támogatását, mert vezetője, Trefán Leonárd emiatt a lemondással foglalkozik. MOL K 437 7–1928–1–193.; Xantus János, a kolozsvári Marianum igazgatója az évi rendes költségvetésen felül még 100 ezer lejt kért 1928/1929-re, mert az egyházközség nem tudta az iskolát támogatni. K 437 7–1928–10. 24. f.; Pataky tájékoztatást kér a gyergyószentmiklósi Fogarassy Leány-nevelőotthon támogatásáról, mert további segélyeket kértek. K 437 7–1928–10. f. 91–92.; *Nem egyházi támogatáskérések*: Tessitori Nóra versmondó támogatása. K 28 154–260(II)–1933-0-11505.; A marosvásárhelyi színjátszás támogatása párhuzamosan, több helyről. K 28 153–258(I)–1923-0-896.; *Egyes ügyek, amelyekben Papp Antal védte a költségvetését*: A Piarista Tanítórend 50 M K támogatást kér a külhoni intézményeinek. 1924. november 12-én tartanak egy megbeszélést, és ott azt javasolják, hogy valamelyik katolikus forrásból kellene támogatást kicsikarni. Ezt Papp fel is terjeszti Patakynek. MOL K 437–7–1928–1–216. Pataky kéri Pappot, hogy bár Grandpierre 20 ezer lejt folyósít a Dalosszövetségnek, még Sebess is adjon további forrásokat. Erre Papp közli, hogy Sebess nem adhat forrásokat, és ebben csak az ottani központ (Grandpierre) illetékes. A kolozsváriak valószínűleg így akartak további forrásokat szerezni pártpropagandájukhoz, és Papp a költségvetést védte Sebess korlátozott jogkörére hivatkozva. Papp Antal levele Pataky Tiborhoz, 1925. január 13. MOL K 437 5–1925–1–11.; A kolozsvári cserkészek támogatására kérnek támogatást. 1927-ben még 5 ezer lejt adott a követség, ehhez most KÜM-engedély kellene. A Magyar Cserkészszövetség

Volt, amikor eleve Bethlen vagy Pataky utasított bizonyos támogatásokra.³⁶ A legfontosabb ügýtípusokról és eljárásokról a lábjegyzetekben adok áttekintést.

interveniál az ügyben. Végül Papp 500 peng t ad, és a szükséges másik 500 peng t a Magyar Cserk ssz vets g  llja. MOL K 437 7–1928–1–203.

Balogh András a római katolikus egyház részére 10 székelyföldi katolikus  voda létrehozását javasolta. A NIT szakértője szerint ehhez nagyobb költségvetés kellene, és csak kísérletképpen enged lyezn nek k t óvodát létrehozni. Jancsó Benedek  s Papp Antal egyetértének abban, hogy a gimnáziumok helyett az elemik és az  vod k fenntartását kellene szorgalmazni, és új intézmények helyett a működőket kellene erősíteni. K 437 7–1928–10 f. 107–112.

Papp Antal előterjesztései, javaslatai: A Máramaros című lap támogatása, Papp javaslata Patakyhoz. MOL K 437 7–1927–1–481.

Az aradi minorita rendház és kult rk zpont támogatásához k rnek pénzt. Papp negyedévi 25 ezer lejnyi támogatást javasol jóváhagyni Patakynak, de ebben benne van egy aradi egyházi elemi iskola felállításának ügye is. MOL K 437 7–1928–1. 131. f.

Sebess jelezte Pappnak, hogy a bukaresti magyar egyetemi hallgatók, 45 f  („a zsidók nincsenek benne a számban”) K s Ferenc K r néven egyesületet tartanak fenn, és ezt támogatni kellene. Papp kéri Patakyt (1926. február 22.), hogy ha erre van forrás, akkor juttassanak seg lyt a K rnek. MOL K 28 161–264–1926–65. Egy hónappal később Sebeszt l inform l dva Papp arról értesíti Patakyt, hogy az óromániai egyház nem kapott támogatást, csak az egyetemi hallgatói k r, egy alkalommal 10 ezer lejt. MOL K 28 160–264–1926–131. Ez csak részben felelt meg az igazságnak, mert a követség támogatásával, T k s Ernő bukaresti református lelkész vezetésével működő n piroda az egyházaktól elvárt segélyezési, jogvédő funkciókat látott el.

³⁶ *Utasítások k fizet sek:* Papp Antal Bethlen Györgyné nevében kéri Sebess Dénestől 1924. január 12- n, hogy fizessen ki 50 ezer K-t egy zenem boltban a kolozsvári asszonyok zenekultúrájának támogatására. MOL K 437 5–1924–10–24.

Pataky kéri Pappot 1924. december 20- n, hogy 25 ezer lejjel támogassa a Nagyenyedi K ll giumot. Papp az összeget Sebess rendelkezésére bocsátotta. MOL K 437 5–1925–1–77.

Bethlen István kéri Papp Antal Makkai Sándor református püspök levele nyomán a református segélyek k fizet s re, 1926. augusztus 15. Papp be is számol a tanári és tanítói k fizet sek k ieg sz t s r l. K 437 13–1922/1926–10–269. Ez jelzi, hogy a Felekezeti K zi Tanácson kívül is folyt k j r s, de Papp mindig ügyelt arra, hogy ezeket az elmaradt összegeket mindig a Tanácsnak, és ne az egyes egyh zvezet knek fizess k ki.

Pataky Tibor levele Papp Antalnak, 1927. november 16.: Bethlen István a Bethlen Margit Internátus éves támogatását ezer, a Bocskai Intern tus t 5 ezer pengőben állapította meg. MOL K 437 7–1927–10–854.

Pataky kéri Pappot, hogy a Szent László Társulat bukaresti ingatlanát védő per költségeinek felét (178 ezer lej) vállalja be a hitelkeret terhére, a másik felét a K M fizeti ki. MOL K 437 7–1928–1–104. f. 98.

Klebsberg Kunó a VKM-b l átküldte Patakynak a máramaroszigeti piarista rendház költségvetését, aki arra k reti Pappot, hogy valamilyen formában támogassa meg őket az egyházi költségvetésből. K 437 7–1928–10. 20–23. f.

Pataky 1927 decemberében utasítja Pappot, hogy Ravasz püspöknek szóban megbeszélt célra fizessen ki 5 ezer peng t. MOL K 437 7–1927–10–617.

Pataky Tibor levele Papp Antalnak 1928. július 31. 690 P  tadand  György Lajosnak, 700 pedig Bitay Árpádnak. Az utóbbi köteles a Romániában használt tankönyvekről összeállítást készíteni, a tartalom h teless g r l és nemzeti elfogults g ir l.

Balogh Jenő, az MTA Főtitkárának levele Papp Antalhoz, 1928. június 29. Vigyázó Ferenc az MTA-ra hagyott vagyonát nemzeti célokra, az elszakított területek támogatására szeretnék felhasználni. Az *Erdélyi Irodalmi Szemle* k rt 2 ezer peng t, ezt kéri továbbadni György Lajosnak. György 1928. szeptember 27-i levelében Baloghra hivatkozva a Vigyázó Alapból 50–55 ezer peng t helyezett kilátásba külhoni magyar célokra. MOL K 437 7–1928–10. 121–122. f.

Akciók és javaslatok

A két világháború közti budapesti magyarságpolitika egyik fő célkitűzése a külhoni magyarok egységes nemzetiségi társadalomként való megszervezése volt, és ehhez a német minta alapján a stuttgarti *Deutsches Auslandsinstitut*hoz hasonló központi irányító – a kormányhivatalt és tanácsadó háttérintézményt kombináló – szervezetet képzelt el. Ezt a szerepet a Miniszterelnökség II. osztálya próbálta betölteni, de annak vezetője maga is tudatában volt annak, hogy munkájuk jórészt tűzoltásra és kényszerhelyzetek kezelésére szorult, miközben a meghatározó cél a külhoni pozícióörzés és a békeszerződés revíziójához szükséges megfelelő dokumentáció létrehozása volt, amelyet „nyersanyagnak” tekinthetünk.³⁷ A következőkben öt témakörbe csoportosítottam a NIT és a ME II. osztályának erdélyi magyar vonatkozású döntés-előkészítésre készült iratait.

Az egyik kulcstéma a *dokumentáció* kérdése volt, mint azt Jancsó Benedek már ismertetett előterjesztéséből, majd pártprogramtervéből láthattuk. 1923-ban Horváth Jenő diplomáciatörténész még a Szociográfiai, illetve az Államtudományi Intézet létrehozása előtt javasolta egy tényfeltáró és dokumentációs központ létrehozását.³⁸ A Magyar Külügyi Társaság titkáráként szerkesztette később a *Háborús felelősség* (1928–1931) és a *South Eastern Affairs* (1931–1939) című folyóiratokat.

A román politika statisztikai csúsztatásainak leleplezését, illetve az erdélyi ma-

Más, régebbi, a külföldi magyarsággal foglalkozó alapítványokról is készült kimutatás, de ezeket nemigen használták támogatásközvetítésre. K 28 160–264–1923–A–8991.

³⁷ „A II. üo. személyzete 1921-től teljesen elégtelen volt arra, hogy jól ellássa azokat a feladatokat, amelyek végzését az elszakított magyarság valamennyire hatályosabb védelme és a belső kisebbségek ügyeinek megfelelő vitele okvetlenül szükségessé tesz. Csak két évtizeden át tartó szakadatlan túlhajtással, a személyzet munkaerejének túlzott igénybevételével lehetett a feladatokat valamennyire teljesíteni. Csak túlhajtással és csak valamennyire. Számos vonatkozásban ellátatlanul maradt és számos vonatkozásban nem tehette meg a régi II. ügyosztály azt, amit meg kellett volna különben tennie. A magam részéről évről évre kértem a helyzet gyökeres szanálását sikertelenül.” A többlétszemélyzet megtérült volna „mert a nehéz és kényes pénzügyi operációkat megfelelőbben tudjuk ellenőrizni, mint eddig”. A hazai nemzetiségekkel foglalkozó II/a osztály feladata volt, hogy a közvetlen kormányzati feladatokon túl a viszonyok beható ismeretén alapuló „konkrét és általános természetű javaslatokat iniciáljon, esetleg nagy vonalakban ki is dolgozzon az egyes kormányzati ágak számára. [...] megfigyelő, iniciáló javaslatokat tevő az illetékes minisztériumoknak fenti célok [„a magyar impérium alá visszakerült szlovák, ruthén lakosság jól érezze magát” – uo. egy előbbi szövegrészből átvéve, BN] eléréséért munkálkodó intézkedések megtörténtét sürgető szerepet kell alakítania.” Pataky államtitkár javaslata a II/a és II/b ügyosztálynál szükséges személyzetgyarapításra és előléptetésekre vonatkozólag, 1939. március 28. MOL K 28 223–442–1939–L–16088. Mindezt azért hangsúlyozhatta két határrevízió után, mert az osztály addigi két évtizedes működését a koncepcionálás és a döntés-előkészítés tekintetében nem látta elég hatékonynak, ahogy erre, az anyagok nyersanyag jellegével együtt, Romsics is utalt hivataltörténetében. Romsics Ignác: Előszó... i. m. 5.

³⁸ MOL K 437 5–1924–10–824.

gyarság öntudatosítását szolgálta Jakabffy Elemér *Erdély statisztikája*³⁹ című kiadványa, illetve a *Magyar Kisebbség* folyóirat megjelentetése a NIT segítségével.

A Miniszterelnökség számára a legfontosabbak a NIT politikai osztályán vagy a megrendelésükre Erdélyben készült *helyzetjelentések* voltak. A román politikai élet és a bukaresti magyarságpolitika végig követhető a NIT politikai osztályának éves jelentéseiből és az ahhoz kapcsolódó dokumentációból.⁴⁰ Ugyanitt több sérelemgyűjtemény is készült, néhányat fel is használtak propagandamunkákhoz,⁴¹ de a legátfogóbb közülük, nem került kiadásra.⁴² Gyakoriak az egy-egy régióról vagy utazásról készült helyzetképek.⁴³ A legtöbb összefoglaló jelentés az oktatási helyzetről készült. Az iskolastatisztika a támogatások miatt is alapvető volt. A sérelmeken túl a diplomahonosítás, a romániai felsőoktatásban való részvétel mint stratégiaváltás jelenik meg hangsúlyosan.⁴⁴

A második nagyobb téma és feladatkör szintén dokumentációs jellegű volt,

³⁹ *A Romániához csatolt egész volt magyar terület lakosságának nemzetiségi, felekezeti és kulturális községenkénti statisztikája az 1910. és 1920. évi hivatalos adatok alapján.* Lugos, Magyar Kisebbség, 1923, 143. [Könyvforgalomba nem került.]

⁴⁰ Lásd Keleti Actió MOL P 1077 I–XXII. kötet.

⁴¹ Barabás Endre: *A romániai magyar kisebbség kultúrharca – E. Colban Népszövetségi szakértő számára készült jelentése.* MOL K 28 153–258(I)–1925–0–366. Ch. MacFarland jelentése az erdélyi kisebbségi egyházak helyzetéről. MOL V K 28 153–258(I)–1925–0–624. Az Észak – Kelet – Dél és Nyugat című revizionista kiadványok dokumentációja. MOL K 28 4–1937–11–G–15715.

⁴² A NIT *A polgári jogegyenlőség kérdése Romániában a Népszövetség garanciája mellett, 1925* címmel szeretné volna kiadni. Sebess ehhez a Külügyminisztériumtól és a TESZK-től várt volna segítséget. MOL K 437 5–1925–2–164, de végül is az anyag kéziratban maradt, lásd: *A romániai magyar kisebbség vallásos, iskolai és közművelődési sérelmei.* Marosvásárhely, Állami Levéltár, Fond Bernády [György hagyatéka], 52. dosszié, 1925. 96 f.

⁴³ Helyzetjelentések az oláhok által megszállott magyar területről. MOL K 28 153–258(II)–1925–0–10. 241–254. f.

Bánsági helyzetjelentés, 1924. február 23. MOL K 437 4–1924–1–142.; Egy szabadságon levő nyomozó helyzetjelentése Gyergyóból. MOL K 28 154–258(II)–1934–15998.; Balássy Dénes jelentése Udvarhely vármegyéről és a helyi román politika főszereplőiről. MOL K 26 1266–1922–II. biz.–282. 75–108. f.; Endes Miklós jelentése az erdélyi városok politikai viszonyairól. uo. 108–118. f.; Gagyí Dénes jelentése az általános politikai helyzetről. uo. 119–150. f.; Papp Antal összefoglaló jelentései Krassó-Szörény megye társadalmi-politikai helyzetéről. MOL K 26 1922–II–130.

⁴⁴ Oktatási lapszemle Barabás Endrétől. MOL K 28 153–258 (I) –1923–0992.; Megyei iskolai adatok K 28 161–266(II)–1923–0–122.; Sebess Dénes levele Papp Antalhoz a magyarországi diplomák romániai honosításáról. Egy megállapodási tervvel. MOL K 437 4–1924–1–365.; *A nemzeti kisebbségek közoktatásügye Romániában.* MOL K 437 4–1924–1–380.; *Feljegyzés az oktatási törvényjavaslatokról és az iskolaügyi tárgyalásokról.* MOL K 437 5–1925–1–221.; *Helyzetkép a nyilvánossági jog nélkül működő zilahi Wesselényi Kollégium főgimnáziumáról.* MOL K 437 7–1927–1–390.; *Kimutatás az erdélyi magyar felekezeti elemi iskolák létszámának hullámlásáról az 1918–19. évtől az 1926–27. évig.* K 437 7–1927–1–436.; *A Katolikus Status főgimnáziumainak léépítési ügye.* MOL K 437 7–1928–1–53.; Részletes román hivatalos nemzetiségi oktatási statisztika fordítása. Sebess Dénes Pataky Tibornak 1934. április 20. MOL K 28 161–266(II)–1934–O–15521.; lásd még az alfejezet elítékezésére vonatkozó forrásait.

de ez alapvetően a *külügyi munka* számára készült. Volt, amikor ez valóban segítette a külügyi propagandát, de elsődlegesen olyan romániai magyar sérelmek feldolgozását végezték el, amelyeket a nemzetközi fórumok elé (Népszövetség, kétoldalú tárgyalások) vittek, és ezáltal próbált a budapesti külpolitika a román illetékesekre nyomást gyakorolni. Ennek része volt a kisebbségi szerződés értelmezésének tisztázása, az erdélyi volt MÁV- és tisztviselői nyugdíjasok érdekében és a nyelvvizsgaügyben beadandó népszövetségi panaszok előkészítése.⁴⁵

A harmadik témakör egy új, *a kisebbségpolitikában hatékony elit kineveléséhez kapcsolódik*. Pásint Ödön mint a SZEFE országos elnöke már 1923-ban – jóval azelőtt, hogy 1927–1928-tól hivatalos álláspont lett volna, hogy az erdélyi magyar fiataloknak Romániában kell diplomát szerezniük – egy kolozsvári egyetemi internátus felállítását javasolta, amely találkozási pont és Magyarország felé kapcsolat is lehetne.⁴⁶ Ez majd a Tanulmányi Bizottságok és az egyházi kollégiumok révén valósul meg Kolozsvárt. A húszas évek végén ezekből a kollégiumokból indulnak el az új magyar ifjúsági mozgalmak. A NIT, illetve a II. osztály számára készült egy tanulmány az angol képzési programok erdélyi meghonosításáról, György Lajos a tudományos kutatások és a tanárképzés feladatait foglalta össze, Gyallay Domokos pedig az 1926-os kulturális önszerveződésről számolt be.⁴⁷ A diák-önszerveződések, ösztöndíjprogram-javaslatok, a gyámszülőtársaságok

⁴⁵ 1923. augusztus 1-jével Romániában beszüntették a MÁV-nyugdíjasok számára a nyugdíjfolyósítást. Ez kb. 10 ezer embert érintett. Kolozsvárról, 1923 decemberében kéri, hogy a Bukarestben tárgyaló magyarországi küldöttség vesse fel a kérdést. MOL K 437 4–1924–1–600.

A Népszövetség mellett működő magyar titkárság vezetőjének értelmezése az 1919. december 9-i román kisebbségi szerződésről. K 437 4–1924–1–425.

Az erdélyi magyar nyugdíjas tisztviselők ügyének Népszövetség elé vitelében kéri a genfi magyar népszövetségi titkárság tanácsait. K 28 153–258(I)–1925–O–345.; Pataky Tibor levele Papp Antalhoz 1925. június 20. Az elbocsátott magyar tisztviselők ügyében beadott népszövetségi panaszhoz kér adatokat. Érdeklődik az előző anyag szerzője felől, és instrukciókkal látja el. K 437 5–1925–1–264.

Aradi MÁV-alkalmazottak nyugdíjügyének iratai. MOL K 28 154–260(II)–1928–741.; Magyar vasutasok tömeges elbocsátására került sor 1933. április elején. Sebes Dénes levélben (1933. április 22.) hívja fel Pataky Tibor figyelmét arra, hogy ez nemzetközileg is használható ügy, mert a békeszerződéssel szerzett jogokat sértettek meg Romániában. A *magyar vasutasok üldöztetése Romániában* című 50 oldalas dokumentációt és az OMP javaslatait is mellékeli. Sebes az 1933. május 6-i levelében közli, hogy Willer József OMP-vezető közbenjárására sikerült 515 elbocsátott vasutast visszavetetni azzal, hogy két hónap múlva újra nyelvvizsgázhatnak. MOL K 28 154–258(II)–1933–O–11438.

Hasonló részsikert értek el a felekezeti tanerők nyelvvizsgaügyében. Miután az OMP népszövetségi panaszt tett, a kormány a nyelvvizsgarendetet visszavonta. Ezért az OMP is visszavonta genfi beadványát. MOL K 28 154–258(II)–1934–15998.

⁴⁶ Pásint Ödön emlékirata valószínűleg Bethlen István számára, 1923. december 18. MOL K 437 4–1924–1–30.

⁴⁷ Kapussy Imre a Qundle Schoolokat szerette volna meghonosítani, de az ügyosztály erre nem látott Romániában lehetőséget. MOL K 28 161–266(II)–1925–O–674. Ellenben György Lajos programját (*A magyar tudományosság és a magyar tanárképzés jelenlegi helyzete és feladatai Erdélyben*) és a Gyallay Domokos és a *Magyar Nép* körüli szerveződést messzemenően támogatták.

munkája szintén a NIT-hez kapcsolódott, és így a miniszterelnökség támogatását is élvezte.⁴⁸

A harmincas évek társadalomszervező, tudásbeviteli programokban gondolkodó szemléletének jegyében született meg a szintén a képzési programokra és a székelyföldi fejlesztésekre koncentráló NIT-reformjavaslat is.⁴⁹

A negyedik témakörbe a romániai magyarság *belső integrációját* gyengítő, az intaktságot veszélyeztető jelenségekről szóló feljegyzéseket sorolom. Ezek jelentős része Jancsó Benedek munkája, aki nemcsak leírt egy-egy politikai viszonyrendszert hanem mind az erdélyi, mind a budapesti politikusok felé is üzeneteket fogalmazott meg, vagy épp azért dolgozott fel bizonyos témákat, hogy rájuk irányítsa a politikusok figyelmét. Ilyen volt például a székelyföldi Kisgazdapárt szervezése, a magyar zsidóság és a szociáldemokrácia OMP-hez való viszonya, vagy a különböző, párton belüli platformok elemzése.⁵⁰ (A romániai magyar köz-

Az előbbi közölte a *Magyar Kisebbség*, 2002. 2. 131–148., lelőhelye MOL K 28 161–266(II)–1927–O–183. Gyallay és Jancsó tájékoztatója MOL K 437 6–1926–2. 41–50. f.

⁴⁸ 1927-ben ismertetés készül az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolai szakosztályának megalakulásáról. A katolikus diákszövetség Incze Péteren keresztül Papp Antalhoz fordul, hogy támogassa 3 külhoni magyar ifjúsági vezető elutazását az össz-szövetség cambridge-i kongresszusára. MOL K 437 7–1928–1.

Grandpierre Emil javasolja azt a később valóra vált gyakorlatot, hogy a magyar diákokat Franciaországba küldjék tanulni ösztöndíjjal, hogy ezzel is barátságosabbra hangolják az ottani közvéleményt. MOL K 437 10–1928–12–323.; A meglévő, NIT koordinálta gyámszülőtársaságokkal párhuzamosan Debrecenből javasolták a külhoni magyar ifjúság gyámszülőmódszerrel való támogatását, de ezt a II. osztályon nem tartották támogatandónak. MOL K 28 200–368(II)–1934–15998. Ellenben Barabás Endre arról számolt be, hogy 1925–1939 között 28 gondviselő-társaság alakult, és 1131 tag 113 968 P-vel támogatta a tanuló fiatalokat. MOL K 28 200–368(II)–1939–17802. Egy ilyen támogatott beszámolója Makkai Lászlóhoz, az osztály illetékes ügyintézőjéhez 1940-ből: MOL K 28 200–368(II)–1940–L–15113.

⁴⁹ Barabás Endre és Mester Miklós javaslatai. K 28 160–264–1940–20346.

⁵⁰ Sándor József OMP- és Kiss Géza nmzeti liberális párti képviselők felszólalása 1922. december 21. MOL K 28 153–258(I)–1923–O–159.; Balogh Artúr alkotmánytervezete. MOL K 28 153–258(I)–1923–O–992.; *A román közvélemény és a Magyar Párt brassói nagygyűlése*. [Jancsó Benedek jelentése a újrászervezett OMP munkaprogramjáról.] MOL K 28 153–258(I)–1925–O–10.; *A [OMP – BN] kalotaszegi tagozat gyűlése*. MOL K 28 153–258(I)–1925–O–130.; Jancsó Benedek jelentése Bethlen István részére 1925. június 20.: *Gyulafehérvár vagy Csucsá*. MOL K 28 153–258(I)–1925–O–349.; *Az erdélyi zsidóság és a Magyar Párt*. MOL K 28 153–258(I)–1925–O–5.; *Az erdélyi magyar szociáldemokraták és az Erdélyi Magyar Párt egymáshoz való viszonyáról*. MOL K 28 153–258(I)–1925–O–31.; Jancsó jelentése Bethlen Istvánhoz 1925. június 27.: *Az erdélyi magyar főiskolai tanulók helyzete*. MOL K 28 266(II)–1925–O–363.; Jancsó Benedek politikai helyzetelemzése, 1926. K 437 6–1926–1–394. *Jelentés a magyar Kisgazdapárt székelyföldi szervezkedéséről*. Példa az orientálásra: „Székelyföldön haladéktalanul megkezdje [az OMP – BN] kulturális és gazdasági téren a szervező népi munkát, mert ellenkező esetben a magyar Kisgazdapárt sok hibája ellenére is Réthy [a Nemzeti Parasztpárthoz közel álló székelyudvarhelyi polgármester] agilis vezetése mellett előbb-utóbb meg fogja hódítani a székely nép tekintélyes részét.” MOL K 28 154–258(II)–1933–O–11823.; A romániai állampolgársági viszonyok felülvizsgálása. [Részletes dokumentáció, 60 f.] K 28 154–258(II)–1938–O–15927.

véleményt befolyásoló sajtóviszonyokban való magyarországi részvételt külön tárgyalom.) A korabeli magyar–magyar kapcsolattartás új, korszerű eszköze a rádió volt, ahol megpróbálták a külhoni magyar igényeket kiszolgálni.⁵¹

Végezetül az ötödik fontos téma a *gazdasági kérdések és sérelmek* köre volt. Míg az utóbbira – elsősorban a földreform és a nacionalizálás terén – folyamatosan készültek anyagok, addig a gazdasági realitásokhoz való alkalmazkodást jól tükrözi három összefoglaló anyag. Gyárfás Elemérnek az erdélyi bankszindikátus létrehozásával foglalkozó anyaga még a regionális gazdasági intézményrendszerben – budapesti decentralizációban, erdélyi önszerveződésben – gondolkodott.⁵² A húszas évek második felében már a magyar szövetkezeti munkáról és a magyarországi intézmények romániai gazdasági lehetőségeiről készültek anyagok Erdélyben.⁵³ A harmincas évek végén pedig a pécsi *Kisebbségi Körlevél* című folyóirat által szervezett konferencián a romániai magyar gazdaság önszerveződését és lehetőségeit taglalták.⁵⁴

A budapesti kérések és utasítások

A következőkben néhány olyan jellemző budapesti kormányzati kérést és utasítást szeretnék bemutatni, amelyek nem a nagypolitikai döntéseket, hanem a folyamatos magyar–magyar viszonyt alakították.

A romániai magyar sajtót a romániai magyar közvélemény reprezentációjának és alakítójának tekintették Magyarországon, ezért nagy figyelmet fordítottak az abban megjelenő véleményekre. A budapesti NIT-nél és a kormányhivatalban az egyházi oktatás és a párt után a legfontosabb támogatandó intézménynek a sajtót tartották.

⁵¹ Hlatky Endre az ME II. osztályának referense a rádió műsorigazgatójával tárgyalta a külhoni magyaroknak biztosítandó előadások és műsorok közvetítéséről. A rádió közvetlen levelezésben állt romániai magyar hallgatókkal, és megpróbálta igényeiket figyelembe venni. K 28 154–258(II)–1934–16222. A második bécsi döntés után György Lajos a magyar rádió külhoni feladatairól emlékiratban fordult Teleki Pál miniszterelnökhöz, 1941. január 16. MOL K 28 160–264–1941–O–15196.

⁵² Gyárfás Elemér: *Az Erdélyi Bankszindikátus megalakulása, helyzete és törekvései*, 1923. november 4. K 437 4–1924–1–342. Gyárfás budapesti tárgyalásairól Papp Antal emlékeztetője 1924. április 5. uo.

⁵³ Teleki Artúr a szövetkezeti munkáról. K 437 6–1926–1–290.; Elemzés a romániai gazdasági viszonyokról és a magyar és magyarországi lehetőségekről. K 437 7–1927–1–101.

⁵⁴ A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet 1937. június 3-án konferenciát rendezett *Az utódállamokkal való gazdasági kapcsolataink hatása a kisebbségi magyar nemzetrészekre* címmel. Bertalan István, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara titkára a két ország közti gazdasági kapcsolatokról és azoknak a romániai magyarságra való hatásáról, továbbá a lehetőségekről adott elő, Oberding József pedig az erdélyi magyarság gazdasági helyzetét ismertette, különös tekintettel a szövetkezeti munkára. K 28 4–11–1937–G–15650 illetve K 28 4–11–1937–G–16080. valamint a *Kisebbségi Körlevél* 1937. július [4. sz.].

A húszas évek első felében a polgári radikálisnak számító *Keleti Újság*gal szemben Kolozsvárt az OMP és a budapesti illetékesek az *Ellenzék*et szerették volna központi, hivatalos magyar orgánummá fejleszteni. Ez a lap állt közelebb az egyházakhoz és a szerveződő OMP-hez. Azonban ebbe is becsúsztak Magyarországon nem tetsző közlemények.⁵⁵ 1923 novemberében Bethlen István Béli Kálmánt kérte fel arra, hogy Grandpierre Emil segítségével hozzon létre Balázs András, Kovács Kálmán és Bethlen György részvételével egy „szerkesztő bizottságot”, amely az anyagiak terén az igazgatóságot rendszeresen ellenőrizné, és hetente két alkalommal ülésezve a szerkesztést is instruálná.⁵⁶ A lap célját az átszervezési terv a következőkben adta meg: „a kisebbségi jogok állandó napirenden tartása, sérelmeik pontos, megbízható és lehetőleg hiteles hivatalos adatokon alapuló közlése, a Magyar Párt emelése, a magyarországi események bírálatától való tartózkodás, határozott keresztény irány, azonban minden antiszemita iz nélkül”.⁵⁷ A szerkesztő kiválasztása a szerkesztőbizottság hatásköre, a munkatársak jóváhagyása szintén. Ugyanakkor a lapot bőségesen el kell látni friss magyarországi hírekkel. Nagyon fontos, hogy „a szépirodalmi rész összeállításánál az erdélyi írókra kell figyelemmel lenni s az erdélyi szellemi élet minden megnyilvánulásáról megfelelő módon beszámolni. A magyarországi írók szerepeltetése csak másodsorban történhetik”.⁵⁸ Ugyanitt felmerül egy külön politikai lap létrehozásának ötlete is Jakabffy Elemér vezetésével, de ez nem valósult meg.⁵⁹ Pontosabban az *Újság* című hírlap 1919-től (ez a XXI. évf.) 1924-ig független politikai napilapként jelent meg, majd 1926-tól az OMP hivatalos lapja volt 1927 augusztusáig, amikor beolvadt a *Keleti Újság*ba, amely így a párt hivatalos lapja lett. A lap 1925–1927 között Paál Árpád vezetésével próbált önálló politikai irányvonalat kialakítani, de ehhez nem volt megfelelő anyagi háttere, ezért tudta az OMP megvásárolni a tönkrement hírlapot. A lábjegyzetben közölt célkitűzéseket a *Keleti Újság* valósította meg, az erdélyi magyar irodalom hírlapi integráció-

⁵⁵ Sebess azt kéri, hogy a legközelebbi üzenetben róják meg az *Ellenzék* szerkesztőjét, mert elismeréssel írtak a lapban Böhm Vilmos könyvéről. Sebess Dénes levele Pataky Tiborhoz, 1923. július 16. K 28 198–367–1923–T–822.

⁵⁶ A lap részvénytársaságként működött, de mivel Bethlen ezt „közvagyonként” emlegette, nyilvánvalóan magyarországi kormányzati befektetésről volt szó. A bizottsági tagok a három legfontosabb magyar felekezetet (katolikus, református, unitárius) és a pártvezetést képviselték. MOL K 437 3–1923–1–811.

⁵⁷ Uo. 1. f. Maga a Bethlen-levélhez mellékelt átszervezési terv valószínűleg – a szóhasználatból, szellemiségéből megítélve – Jancsó Benedek fogalmazványa.

⁵⁸ Uo. 2. f.

⁵⁹ „Az oláhországi magyarság eredményes kisebbségi politikát csak úgy folytathat, ha mindig megfelelő módon tud simulni az adott viszonyokhoz, anélkül azonban, hogy jogaiból alkudna vagy magát megalázná. E politikai taktika előkészítésére s majd képviselésére egy nagyobb sajtóorgánom szükséges. Egyedül az *Újság* alkalmas erre, hogy azonban a kívánt hatást el is érje, függetleníteni kell – legalább formailag az *Ellenzék* RT-től. Ez egy *Újság* kiadó r. t. szervezésével történhetik, úgy, hogy azonban az adminisztráció stb. – költségkímélésből – egy maradjon.” Uo. 2.

ját pedig a Bánffy Miklós érdekkörébe került *Ellenzék* Kuncz Aladár szerkesztette irodalmi melléklete.⁶⁰

Regionális pártlap létrehozása 1928-ban is felmerült, ekkor Nagyváradon. A katolikus intézményekhez kötődő Perédy György tárgyalt mind a pártvezetőkkel, mind a magyarországi illetékesekkel egy ottani lap megszervezéséről, de lényegében mindkét helyen elutasították. Magyarországról még azzal biztatták, hogy az ügyre visszatérnek, ha jobb lesz a gazdasági helyzet.⁶¹ Erre nem került sor, ellenben 1931-ben Nagyváradon ugyanezen kör hozta létre Paál Árpád és Sulyok István vezetésével az *Erdélyi Lapokat*, amely idővel németbarát és antiszemita vonalat képviselt. (Az általam ismert sajtótámogatási anyagokban nem szerepel.)

A következő példa főszereplője az előbb még bizalmi politikai állásra javasolt, az 1918 előtti magyar politikai életben fiatal munkapárti politikusként Tisza István környezetéhez tartozó Jakabffy Elemér. Amikor az 1924-es, a dolgozat 3. fejezetében tárgyalt Jakabffy–Tătărescu-találkozóra sor került, és ezért az OMP-n belül támadások érik Jakabffyt, Budapesten Sebess Dénes rákérdezett Papp Antalnál, hogy ebben a helyzetben el kell-e járnia a *Magyar Kisebbség* ügyében,⁶² amely szerkesztőváltást vagy támogatásmegvonást jelenthetett volna. Erre azonban nem került sor, mert Jakabffy valószínűleg feltétel nélkül élvezte Papp Antal bizalmát. Ez derül ki a következő ügyből is. Pataky 1926 májusában, levélben jelezte Papp Antalnak, hogy a *Magyar Kisebbségben* és az *Ellenzékben* a csehszlovákiai és a romániai kisebbségjogi viszonyokat összevető írások jelentek meg (Csehszlovákiában és nálunk. *Ellenzék*, 1926. április 22.), amelyeket a csehszlovák kormány otthon felhasználhat a magyar kisebbségekkel szemben. A széleskörűen biztosított nyelvhasználati jogok megállapítás különösen rossz hivatkozási alap lehet magyar szempontból. „...ezek a cikkek a romániai magyar kisebbség érdekében íródtak, a cikkírók nem számolnak azonban azzal, hogy a cseh kormányt milyen előnyös helyzetbe hozzák a felvidéki magyar kisebbségekkel szemben. Ezekre való tekintettel tisztelettel felkérlek, szíveskedjél fent jelzett lapoknak megfelelő úton odahatni, hogy a jövőben ilyen beállítású cikkek közlésétől tartózkodjanak.”⁶³ Nagyon furcsa módon Pataky levelét csak decemberben „kapta meg” Papp, aki megkérte – a támogatásközvetítő – Tubán Tibort, hogy a problémára hívja fel Jakabffy figyelmét. Papp december 30-i levelére Tubán január 6-án válaszolt azzal, hogy „*Jakabffy a jelenlétedben mutatta ki, hogy a megjegyzések rá nem vonatkoznak, kéri, hogy illetékes helyen pontosan mutassák ki az inkrimi-*

⁶⁰ Kuncz Aladár mint budapesti gimnáziumi tanár a Miniszterelnökség kérésére kapott munkahelyén fizetés nélküli határozatlan idejű szabadságot, amikor visszatért Erdélybe.

⁶¹ Pataky Tibor levele Papp Antalhoz, 1928. július. MOL K 437 7–1928–1 104–109. f.

⁶² MOL K 437 5–1925–2–325.

⁶³ K 437 7–1927–1–8 2. f.

nált részeket”⁶⁴. Másnap Papp Patakynak is válaszol hivatalos levélben, amelyben közli, hogy január 5-én Jakabffyval keresték a cikkeket, és azt kéri, hogy az illetékesek mutassák meg az inkriminált részeket. „Az Ellenzék és a Magyar Párt között a kapcsolatok úgyszólván teljesen megszakadván, nem áll módomban oda hatásosan rendelkezést küldeni. Előjegyeztem azonban, hogy amint alkalom adódik Gr. B. M-t [Bánffy Miklóst – BN]. kérem fel megfelelő inventiora.”⁶⁵ Ezzel az ügy írásbeli hivatalos része le volt tudva. Hogy szóban mi történhetett a hetente találkozó budapesti illetékesek és a havonta a magyar fővárosban idéző Jakabffy között, nem tudjuk. Pataky valószínűleg mihezértartás végett figyelmeztetett, Papp nem tartotta a dolgot olyan jelentősnek, Jakabffyt pedig teljesen más megfontolás vezette: neki az volt a fontos, hogy Romániában felmutassa, hogy egy szintén kisantant országban a romániaihoz képest mennyire másként lehet a nyelvi jogokat kezelni.⁶⁶ Neki tehát erdélyi magyar szempontjai voltak, míg Pataky játszmaként látta az összefüggéseket.

A *Magyar Kisebbség* és Jakabffy történetéhez tartozik még az a momentum is, hogy amikor 1940 januárjában az 1930-ban készült kisebbségi törvénytervezetét szerette volna lapjában publikálni – mivel Tătărescu miniszterelnök kilátásba helyezte a kisebbségi kérdés külön törvényi szabályozását –, Pataky és Teleki kérésére a már kész lapszám helyett egy másikat hozott ki, mivel akkor már a területi revízió és nem a kisebbségi jogvédelem volt napirenden.⁶⁷

A sajtónyilvánossághoz tartozik még Pataky Tibornak 1928-ban az OMP-hez intézett kérése, miszerint legyenek nyitottabbak a sajtó irányában.⁶⁸

A támogatási rendszer vonatkozásában már láttuk, hogy a kolozsváriak a felekezetközi oktatási segélyek elosztása tekintetében a Budapesten javasolt, hívek száma szerinti elosztási elv helyett képesek voltak az elosztást az iskola és a tan személyzet száma alapján megvalósítani. A kolozsvár–partiumi egyenlőtlen támogatásokra és a politikai rendőrség megfigyelésére hivatkozva 1922-ben Sebess

⁶⁴ Tubán Tibor levele Papp Antalnak 1927. január 7. Uo. 4. f. A *Magyar Kisebbség* közleménye: A csehszlovákiai nyelvtörvény végrehajtási rendelete. 1926. 5., 7., 9. sz. Lényegében szó szerinti fordításról van szó, rövid és semleges szerkesztői bevezetővel.

⁶⁵ Papp Antal levele Pataky Tibornak, 1927. január 7. Uo. 3. f.

⁶⁶ A csehszlovákiai nyelvtörvény végrehajtási rendelete. *Magyar Kisebbség*, 1926. 5. sz. 179. Jakabffy szerkesztői felvezetője kisantanton belüli mintaként nyilatkozik a szövegről.

⁶⁷ Jakabffy Elemér: *Lugostól Hátszegig*. Emlékirat, kéziratként. OSZK Kézirattár F 625/1486. 92–93.

⁶⁸ Pataky Tibor levele Papp Antalhoz, 1928. december 18. Illetékes helyről úgy értesült (valószínűleg a miniszterelnöktől), hogy az OMP vezetői az aktuális politikai kérdésekről a magyar lapok tudósítóit nem tájékoztatják, sőt gorombán elutasítják őket, s emiatt román kollégáik előtt is szégyenkezniük kell. Így „az újságírók kellő tájékoztatás hiányában fontos politikai kérdésekben sokszor a magyarság érdekeivel ellentétes közleményeket hoznak. Felkérlek szíveskedjél – figyelmeztesse megfelelő úton a Magyar Párt vezetését e sérelemre és egyben nyomatékosan figyelmeztesse, hogy a jövőben ily anomáliák elkerülése végett a sajtónak a kellő információt megadják, s általában a tudósításokat udvariasabban kezeljék.” MOL K 437 7–1928–1–193.

azt javasolta, hogy egyenesen Budapestről szervezzék meg a romániai támogatásokat.⁶⁹ Ezt azonban Grandpierre-ék semlegesíteni tudták a magyar egység szükségességének érvelével és a szerveződő pártközpont folyamatos erősítésével. Ennek a központnak az apparátusát, minimum 2 tisztviselő alkalmazását, a bukaresti követség vízumbevételeiből gazdálkodták ki (20–25 ezer lej) Bethlen jóváhagyásával. Ugyanakkor Ugron István pártelnökké választását is jóváhagyásra terjesztették fel Budapestre.⁷⁰

Bethlen elvi kérdésekben is kifejtette a véleményét. A népszövetségi beadványokkal kapcsolatban a román kisebbségi szerződés 11. §-ának – a szász és székely közületek oktatási, vallási önkormányzatának – állandó számonkérését szorgalmazta.⁷¹ A gyakorlati politikai döntések magyarországi ellenőrzéséről (vezetőkiválasztás, paktumtárgyalások) részletes feldolgozást adtam a dolgozat 3. fejezetében. A Bethlen utáni korszakban mindez átkerült a Külügyminisztérium hatókörébe, és a politikai intenciók inkább a követségben, mint a Miniszterelnökség II. osztályán keresztül érkeztek.⁷²

A budapesti ügyintézés

A következőkben a NIT, a TESzK és a Miniszterelnökség közt forgandó romániai magyar vonatkozású ügyekről szólok. Ezeket négy témakörbe csoportosítottam. Egyrészt a belső pénzáttalalásokkal és a szervezetek működésével kapcsolatos levelezésről, de még nagyobb arányban a Magyarországra áttelepültek vagy az ide készülők segélykéréseiről volt szó. A másik két tartalom a külhoniak magyarországi ügyeinek politikai támogatása, illetve a belügyi hírszolgálati jelentések.

A magyarországi kérelmek egy része igazolás volt az 1918 utáni erdélyi ma-

⁶⁹ Sebess Dénes levele Petri Pálhoz, 1922. február 7. MOL K 28 198–367–1925–T–55. 71. f.

⁷⁰ Rubido-Zichy Iván bukaresti követ levele Bethlen Istvánhoz. 1924. február 10.; Papp Antal válszefeljegyzése, 1924. február 19., arról, hogy Grandpierre beszélt Bethlen Istvánnal, jóváhagyták a fejlesztést, és még az elnök-, illetve alelnökválasztás előtt, áprilisban meg is szeretnék valósítani azt. MOL K 437 4–1924–1–101.

⁷¹ Bethlen István levele Jancsó Benedeknek, a népszövetségi beadványokkal kapcsolatos teendők-ről. 1925. július 31. „*Felhasználnám ezt az alkalmat arra, hogy tisztáztassék vajon mit jelent és mit involvál a székelyeknek adott kulturális autonómia (lásd az észet törvényt a kisebbségek kulturális autonómiájáról). Erről lemondani nem szabad. Sőt megvalósítását követelni kell. És azért kell harcolni, hogy székelynek fogadtassék el mindaz, aki annak vallja magát; mert evvel a kérdés el lenne intézve. De ha még nem is lehetne ezt elfogadtatni, akkor is követelni kell, mert akkor a magyar vármegyékben az egyházak[nak] a székely földön a székely kisebbség autonómiájáért kell harcolni iskolai dolgokban. Fel kell vetni az egyetem, a tanárképző, a különféle gazdasági szakoktatás kérdésének szabadságát, melyek a törvényben kell megoldást nyerjenek, és amelyekről az hallgat és nem koncendálja azokat.*” MOL K 437 5–1925–2–308359. 359. f.

⁷² Lád erre *A magyar párt feladatai a liberális kormányral a kisebbségi kérdésben felveendő tárgyalások körül*. MOL K 64 71–1937–27–164. res pol. III. 11 f. 88–100.; Az OMP és a magyar–román közeledés terve, 1937. április 22. MOL K 64 71–1937–27–64. 324–332. f.

gyar szervezkedésben való részvételről, amelyet Grandpierre Emil igazolhatott egy még a húszas évek első felében összeállított jegyzék, illetve erdélyi informátorai révén.⁷³ A további kérelmek – százas nagyságrendben – a következőképpen sorolhatók be: egyéni segélykérelem; internátusi és iskolai elhelyezések; állás- és kinevezéskérelmek; hitelkérelmek.⁷⁴

A szervezetek működésével kapcsolatos pénzügyi levelezéseken túl fontos az irredenta szervezetek korlátozása és integrálása,⁷⁵ valamint a menekült közalkalmazottak rejtett státusban való elhelyezésének tisztázása.⁷⁶ A NIT sajátos feladata volt a romániai magyar *politikai foglyok magyarországi fogadása* és ellátása is.⁷⁷ A *napi belügyminisztériumi hírek* döntően a határállomásokról (elsősorban Biharszentesről) érkeztek, és egy minisztériumi közvetítőn keresztül jutottak el a Miniszterelnökség II. osztályára.⁷⁸ A *politikai dokumentumok* pedig a NIT sajtószemlézői szerezhették be és fordították magyarra.⁷⁹

⁷³ Grandpierre Emil igazolása Török Andor számára, 1926. február 18. Igazolja, hogy a háromszéki tisztviselői ellenállás egyik vezető emberéről van szó. „Éppen ezért fölvetett abba a bizalmas névjegyzékbe, amelybe fölvettek részére kilátásba helyezettett a magyarországi bármikori elhelyezés.” MOL K 437 7–1926–11–61. Török kérvénye MOL K 437 7–1926–10–109. Szász Béla is kap igazolást, de a titkos jegyzékben nem szerepelt. K 437 7–1926–11–118. Hasonló igazolási kérelmek: MOL K 437 7–1926–11–32; MOL K 437 7–1926–11–175.; MOL K 437 7–1926–11–433.; MOL K 437 7–1927–10–406.

Pataky Paptól kér adatokat Hantos Gyuláról (evangélikus iskolaigazgató, a tisztviselő-segélyezés titkára). MOL K 437 7–1925–11–314.; Papp András szászvárosi exrendőrkapitány munka nélkül maradt, és segélyért fordul a budapesti illetékesekhez. Papp Antal általános érvényű álláspontja: „Sem alap, sem mód nincs arra, hogy a megszállott területeken levő inséges, volt magyar tisztviselők, akik ma már nem is magyar állampolgárok, innen segélyeztessenek. Ezért folyamodót innen nem lehet segélyezni, s csupán csak az volt lehetséges, hogy bizalmas úton az erdélyi jótékony intézmények figyelmébe felhívott folyamodó ügyének kivizsgálására s a lehetőség határain belül leendő támogatására.” 1933. február 7. MOL K 28 160–264–1933–O–110105. Egy másik helyzet a nyugdíjigény kérdése, lásd pl. Szurdoki Kornél esetét: „Tekintettel arra, hogy 35 évig, mint tényleges katona szolgáltam és az összeomlás után az akkori Honvédelmi Miniszter Bartha ezredes úr, parancsára maradtam Erdélyben és 22 évig, ebből 14 évet, mint a volt magyar párt és most mint a nagyszebeni magyar népközség elnöke, teljesen dolgoztam és dolgozom a magyar ügyért...” MOL K 28 161–264(II)–1940–O–31078.

⁷⁴ Az 1919-es eseményekkel kapcsolatos kérelmek: MOL K 437 7–1927–11–210... 613. [tétel] 230 f.; Elutasítások: MOL K 437 7–1925–11–263.; MOL K 437 7–1925–11–20.; Bethlenhez címzett kérések, véleményezésre kiadva és elutasítva: MOL K 28 160–264–1930–O–5309; MOL K 28 160–264–1930–O–5495.; MOL K 28 160–264–1930–O–5448.

⁷⁵ MOL K 437–10–1928–10–386.

⁷⁶ Részletes dokumentáció: MOL K 28 198–366–1923–T–468. 8–96. f.

⁷⁷ Fogadás-, lakás-, álláselhelyezés-ügyek: MOL K 28 153–258(I)–1923–O–504.; MOL K 28 153–258(I)–1923–O–509.; MOL K 28 153–258(I)–1923–O–608.; MOL K 28 153–258(I)–1923–O–617.; MOL K 437 4–1924–2–534.

⁷⁸ Boór miniszteri tanácsos állt Patakyval kapcsolatban: MOL K 28 154–258(II)–1934–5338.; MOL K 28 154–258(II)–1934–5338.; MOL K 28 154–258(II)–1934–O–16373.; MOL K 28 154–258(II)–1934–O–1640.; *Bizalmi egyénektől származó benti jelentések*. Lásd pl.: MOL K 28 154–258(II)–1936–O–16762. uo. 16764., uo. 16820., uo. 16847.; A budapesti román követség jelentéseiről: MOL K 28 154–258(II)–1937–O–15017.

⁷⁹ Pl. *Kivonat az oláh iskolaügyi törvényjavaslatból*. MOL K 437 5–1925–1–198; *Az erdélyi latin*

Külön kategóriába sorolom azokat az ügyeket, amikor Magyarországon belül próbálnak a romániai magyarság számára nem anyagi, hanem *ügykezelésbeli könnyítéseket* elérni. Erre példa Ravasz László azon kérése a miniszterelnökhöz, hogy szóljon a Zsilvölgyi Kőszénbányák alelnökének, hogy az ottani református egyházzal még a nacionalizálás előtt kössön szerződést cserébe egy egyházi telekért a templom telkén felépítendő szolgálati lakások és iskola ügyében.⁸⁰

Nem pusztán hivatali ügy, hanem komoly anyagi érdekek miatt nyomozott Papp Antal a máramarosszigeti református főgimnázium nyíregyházi 1173 holdnyi vagyona után.⁸¹ Ennek a jövedelme szolgálná a moldvai református missziót, de nem tudni, hogy történt-e vagyonváltság, és ha igen, hova fizettek, ha nem, akkor hova lett az erre szánt összeg?

A jogi, emancipatórikus könnyítésekre példa, amikor Papp a budapesti tudományegyetem tanácsához fordul azzal a kérdéssel, hogy a Romániában 1924-től bevezetett baccalaureátusi – az egyetemi tanulmányokra jogosító – vizsga miatt milyen papírok szükségesek? Ugyanis a magyarokat tömegesen buktatták meg az érettségien, így csak abszolváló bizonyítvánnyal rendelkeztek. Az egyetem hallgatólagosan elfogadta az abszolváló vizsgát tanúsító dokumentumokat, de magyar nyelvből és irodalomból, valamint történelemből ragaszkodtak a kiegészítő vizsgához.⁸²

Gyakori volt a hivatalos tulajdoni igazolás kérés is. Erre példa a kolozsvári református felső leánynevelő intézet kérése az 1918. tavaszi telekvásárlással kapcsolatban. Azt kellett igazolni, hogy nem állami adomány volt, hanem tényleges vásárlás, máskülönben a román állam igényt tarthatott a telekre és az iskolára.⁸³

Ugyanígy a kolozsvári református egyházközség arról kért igazolást, hogy eladott a Nemzeti Múzeumnak egy kelyhet, és ezt a VKM több részletben fogja kifizetni, s ez lehet a fedezete a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülettől felveendő kölcsönének. A minisztériumi igazolás ügyében Pataky járt el.⁸⁴

Sokkal kisebb, de napi ügy pl., amikor Glattfelder Gyula csanádi püspök szálalt intéz Papp Antalnál az erdélyi tanárok tanulmányútjára.⁸⁵ Ugyanígy egy

szertartású püspökség szervezeti szabályzata. MOL K 437-7-1928-1-181.; *A kolozsvári egyetemi klinika nyelvrendeletének fordítása.* MOL K 28 154-258(II)-1929-O-133.; *MADOSZ anti-revizionista röplapja.* 1937. január 11. MOL K 28 154-258(II)-1938-O-15149.

⁸⁰ Ravasz László levele Bethlen Istvánhoz, 1924. május 26. Erre Ullmann Adolf vezérigazgató válaszolt 1924. június 26-án, hogy nem is tud erről az egyházi igényről, de még a helyi egyházközség sem. Végül kiderül, hogy Nagy Károly kolozsvári püspök és a bányaigazgató tárgyaltak erről. Meg is történt a budapesti közbenjárás csak helyben nem szóltak a szereplőknek. MOL K 28 160-264-192-O-508.

⁸¹ MOL K 28 160-264-1933-O-11260.

⁸² Az egyetemi vélemény és könnyítés: MOL K 437 4-1924-2-273.; Ravasz közbenjárása: MOL K 28 161-266(II)-1925-O-399. Papp megígéri, hogy az ügyet liberálisan fogják kezelni.

⁸³ MOL K 437 5-1925-1-18.

⁸⁴ MOL K 437 7-1927-10-563.

⁸⁵ MOL K 437 7-1928-1 f. 154.

1933-as továbbképzés alkalmával a MÁV 20 szabadjegyet biztosít, de itt a miniszterelnökhöz címezik az felajánlást.⁸⁶

Arról, hogy az előbbieken részletesen ismertetett támogatási keretek segítségével, milyen nemzetkisebbségi intézményesség jött létre, más tanulmányaimban adok áttekintést.⁸⁷

⁸⁶ MOL K 28 160-264-1933 –T–11807.

⁸⁷ Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitika stratégiái a két világháború között. *Regio*, 1997. 2. sz. 32–67. Uő: A kisebbségi magyar társadalmak a két világháború között. In: Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008, 146–151.

Szórványkérdés és birtokpolitika Észak-Erdélyben 1940–1944 között

A 19. század utolsó évtizedétől kezdve, az „akié a föld, azé az ország” logikájára alapozva egyre határozottabban kapcsolódott össze a birtokpolitika és a nemzetiségpolitika. Egy olyan ország részben ahol a lakosság legnagyobb része a földművelésből tartotta fenn magát,¹ a birtokügy nem csupán gazdasági, hanem hatalmi kérdés is volt. Különösen érvényes volt ez Erdély nemzetiségileg vegyesen lakott vidékein, ahol a nemzetesítő gyakorlat is hangsúlyosabban nyilvánult meg. Az itt alkalmazott gazdasági vagy népességpolitikai intézkedések keretében a birtokpolitika kiemelt helyet foglalt el.

Az erdélyi magyar szórványvidék² – nemzetiségpolitikai alapokra helyezett – birtokkérdéseivel az 1900-as évek elejétől kezdtek hangsúlyosabban foglalkozni, az ekkor kidolgozott tervek, elképzelések megvalósítását az első világháború akadályozta meg. Az impériumváltás után 1940-ig, amikor Erdély egy részét Magyarországhoz csatolták, az erdélyi magyar törekvéseknek a román állam – szintén nemzeti célokat szolgáló – gazdaságpolitikája szabott gátat.

Tanulmányomban a második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) utáni észak-erdélyi szórványpolitika és birtokpolitika érintkezési pontjait vizsgálom Szabados Mihály (1905–1993), a miniszterelnökség keretén belül működő Erdélyi Külön

¹ A vizsgált terület lakosságának 1910-ben 69%-a, 1930-ban 73%-a, míg 1941-ben 78%-a a mezőgazdaságban volt foglalkoztatva. (GIDÓ-LÁSZLÓ 2006: 32–33, THIRRING 1944: 204–205.)

² A szórvány (diaszpóra) eredetileg a kisszámú, szétszórt gyülekezetek megnevezésére alkalmazott egyházi fogalom, amely később nemzeti-etnikai töltetet is kapott. Magyarországon az 1900-as évek elejére már elterjedt az etnikai értelmű szórványfogalom, az I. világháborút követően pedig jelentése ki is bővül: a fogalom elsősorban az impériumváltás következtében idegen államok fennhatósága alá került magyar kisebbségek helyzetére utal, érzékelte ezen közösségek veszélyeztetettségét és kulturális zártságát. (KEMÉNYFI: 2006: 75–82.) Az erdélyi magyar szórványvidékkel, a magyarok által gyéren lakott területtel azonosítják. A tanulmányban vizsgált régióban ez a Beszterce-Naszód-, Máramaros-, Szolnok-Doboka-, Kolozs- és Szilágy megyék által közrezárt vidékre esett. Itt úgy az 1910., mint az 1941. évi népszámlálások adatai szerint a magyarság aránya a megyei lakosság kevesebb mint 50%-át tette ki. (JAKABFFY 1923; FOGARASI 1944: 6–7.)

Szolgálat szakértője Szolnok-Doboka vármegyéről készített tanulmányában³ ki-dolgozott elképzeléseinek felhasználásával.

Előzmények és a keretek

A vizsgált négy évben a szórványkérdés birtokpolitikai törekvéseinek logikája egyrészt az első világháború előtti tervekben gyökerezett, illetve a román földreform intézkedéseivel szembeni ellenreakcióként fogalmazódott meg. A következőkben először ezeket a befolyásoló tényezőket mutatom be.

A 19. század végén a nemzetiségpolitikai szakértőkben egyre inkább tudatosult, hogy az erdélyi románok a nemzeti önállóságukat a Romániához való csatlakozás révén kívánják megvalósítani. A veszélyeztetettségi érzést fokozták az olyan felismerések, mint a régió elmaradottsága vagy a magyar birtokterületek nemzetiségek javára történő apadása.⁴ A magyar közép- és nagybirtok csökkenése országos jelenség volt, a nemzetiségileg vegyes vidéken azonban ez mégis szembetűnőbb lehetett: egyrészt a terület etnikai összetételéből következőleg az eladásra kerülő birtokok vásárlói elsősorban nem a magyarok közül kerültek ki, másrészt a nemzetiségi pénzüzetek jól kiépült hálózattal rendelkeztek, amelyek szintén növelték a vásárlóerőt.⁵ Az erdélyi magyar birtokcsökkenés⁶ egyik széles körben elfogadott okának (nem épp alaptalanul) az első erdélyi román pénzüzet, a nagyszombati *Albina Takarékpénztár* nemzetiségpolitikai célokat hordozó birtokvásárlási és parcellázási munkáját tartották, amely a korabeli számítások szerint öt év alatt (1913-ig) több mint 10 000 kataszteri hold magyar birtokot vásárolt fel és juttatott román kézre.⁷

A 20. század fordulóján a birtokpolitikai viták jó része a telepítésről szóló 1894. évi V. tc. körül alakult ki, ahol egyre inkább teret nyertek azok a nézetek amelyek szélesebb körű állami beavatkozást kértek. Erdélyben a megoldást a telepítésekben látták, elsősorban az etnikailag vegyes területre koncentrálódva, a nagyobb városok és folyamok mentén,⁸ vagy a Mezőség területéről kiindulva

³ *Szolnok-Doboka elrománosodása – az erdélyi magyar korridor kiépítése*. Bizalmas kézirat, 1941. (MOL K 28, 211. csomó, 417/2. tétel, 1942-O-18974).

⁴ BÁRDI 2004.

⁵ ROMSICS 1986: 28–29.

⁶ Az erdélyi közép- és nagybirtok csökkenésével Bethlen István foglalkozott először részletekben Bethlen (BETHLEN 1912), az általa publikált adatokat az Erdélyi Gazdasági Egyesület és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület felmérése erősítette meg (TOKAJI 1913). Tokaji László számításai szerint az 50 hold feletti magyar birtok 1902–1912 között a nemzetiségek javára 144 618 kataszteri holddal csökkent, amelynek több mint harmada Szolnok-Doboka és Szilágy megyékre esett. (TOKAJI 1913: II. sz. táblázat.)

⁷ KENÉZ 1917: 129, DRECIN 1982: 145–182.

⁸ SEBESS 1905: 38–46.

koncentrikusan. Az emberanyagot a székelyföldről kiáramló népfölösleg biztosította volna, de nem tartották kizártnak a csángók visszatelepítését sem.⁹ Az egyik eszköz Darányi Ignác miniszterelnöknek végül a nagybirtok érdekképvisellete miatt elbukott törvényjavaslata lehetett volna, amely által egyrészt növelni tervezték volna a telepítés pénzügyi alapját, illetve az állam szerepét a telepítések során, ugyanakkor, Beksics Gusztáv javaslataihoz hasonlóan, Erdélyben kilátásba helyezték a hitbizományok felállítását.¹⁰ A törvénytervezet vitájának kapcsán Bethlen István, másokhoz hasonlóan, a legfontosabb célkitűzésének az alföldi magyarságnak a Székelyfölddel való összeköttetését tartotta,¹¹ más szóval az erdélyi (etnikai) korridor megteremtését, amely az erdélyi magyar telepítésekre vonatkozó elképzelések egyik maradandó motívuma maradt.

Szintén Bethlen volt egyike azoknak, akik az erdélyi magyar szupremácia védelme érdekében nyomásgyakorló csoport létrehozását szorgalmazták. Az elképzelés 1913. december 7-én vált valóra, amikor Kolozsváron Apáthy István és Kemény Árpád kezdeményezésére megalakult az *Erdélyi Szövetség*.¹² Munkaprogramjukat 1914 júniusában fogadták el, amelyben birtokpolitikai téren a magyar birtokállomány konzerválását és egy erdélyi földhitelintézet felállítását követelték. Egy (valószínűleg az Erdélyi Szövetség köreiből készült) 1917-es tervezet ennél is tovább ment: ekkor már állami segítséggel történő magyar határörvidék felállítását és nagyarányú birtokpolitikai tevékenységet követeltek a székelyföldi területeknek a Mezőségen, Szolnok-Doboka, Szilágy és Kolozs megyéken keresztül az alföldi magyarsággal való összeköttetése érdekében.¹³ Az Erdélyi Szövetség nyomására születhettek meg a harmadik Wekerle-kormány idején meghozott ingatlanforgalmi korlátozások (a 4000/1917 ME rendelet és kiegészítései) is, amelyek az ingatlancseréket hatósági engedélyhez kötötték.¹⁴ A hozzájárulást a Földművelésügyi Minisztérium alá tartozó *Országos Ingatlanforgalmi Bizottságnak* kellett megadnia, az erdélyi területekre vonatkozóan pedig az *Erdélyi Ingatlanforgalmi Bizottságnak*. A rendelet előbb csak a túlnyomórészt nemzetiségek által lakott határvidékre korlátozódott, de hatályát később kiterjesztették az egész ország területére is.¹⁵ A két bizottság rendszeresen figyeltette az ingatlanforgalmat. A célba vett birtokok legnagyobbbrészt a háború folytán eladóvá vált vagy gazdátlanul maradt földek voltak, amelyeket eladásra vagy külföldiek hazatelepítésére is előjegyezhettek.¹⁶ A bizottságok munkáját a legtöbb esetben

⁹ BEKSICS 1899: 104, 139)

¹⁰ FEHÉR 2006: 163.

¹¹ ROMSICS 2005: 69.

¹² BÁRDI 2004: 335–336.

¹³ A munkaprogramot és az 1917-es tervezetet közli: BÁRDI 2003.

¹⁴ A hozzájárulás megtagadása esetében az ingatlant készpénzfizetés ellenében át kellett engedni az államnak vagy annak, akit az átvételre kijelölt (4000/1917 ME rendelet, 5. §).

¹⁵ Lásd az 53.443/1918 FM számú rendelet.

¹⁶ MOL K 184, 1883. csomó, 29. tétel (1918), 50.006. alapszám.

a bonyolult jogi helyzet nehezítette (egy-egy bírósági útra terelt ügy nem csak lassította az eljárást, de sokszor kibogozhatatlanná is tette), ráadásul az ügykezelést a folyamatos munkaerőhiány is akadályozta.¹⁷ A rendeletet a Károlyi-kormány vonta vissza, 1918 novemberében.¹⁸

1918 után az Erdélyben berendezkedő román adminisztráció politikájának egyik célja saját pozíciói megerősítése volt. Az ennek jegyében fogatosított nacionalizáló gazdaságpolitika egyik fő intézkedése az 1919-ben rendeletileg, majd 1921-ben törvényileg is szabályozott erdélyi román földreform.¹⁹

Az agárreform deklarált célja volt a nagybirtok felszámolásával megnövelni a kis- és középbirtokok arányát. Ezzel szándékozott enyhíteni a földhiányból fakadó szociális és gazdasági problémákat. Erdélyben a közép- és nagybirtok túlnyomó része magyar tulajdonban volt, míg a románok főleg a kis- és törpebirtokosok, illetve a föld nélküliek kategóriájába tartoztak. Ezért a kisajátítások legnagyobb része a magyar birtokosok kárára történt. Az észak-erdélyi területen (a második bécsi döntéssel Magyarországhoz visszacsatolt terület) a kisajátított 1,2 millió kataszteri hold 80%-a magyar tulajdonban lévő birtok volt.²⁰ A törvény végrehajtása során jelentősen csökkentek – a többségében szintén magyar tulajdonú – korlátolt forgalmú birtokok²¹ is. A törvény 6. és 7. cikkelye kimondta, hogy a közcélokot kiszóllaló jogi személyek (pl. egyházak, közbirtokosságok) összes birtokát, a magáncélú jogi személyeknek (pl. vállalatok) pedig a mezőgazdasági birtokait helyezik kisajátítás alá. A legnagyobb veszteségeket a különböző alapok, közbirtokosságok és egyházi javak szenvedték. Így például kisajátították a volt székely határőrezredek közbirtokosságait (pl. a Csiki Magánjavakat), de a hasonló jogállású naszódi román közbirtokokkal kivételt tett a törvény.²² Az erdélyi magyar egyházak birtokaik 80%-át veszítették el.²³ A jogi személyek ingatlanainak a kisajátítása komoly hatással volt az erdélyi magyar oktatásra is: az egyházak és más szervezetek által működtetett oktatási intézmények – például az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület által fenntartott mezőgazdasági iskola –

¹⁷ MOL K 184, 1888. csomó, 29. tétel (1918), 52 812. alapszám.

¹⁸ Lásd az 5.299/1918 ME számú rendelet.

¹⁹ Az erdélyi román birtokrendezést a román összetételű Kormányzótanács által hozott rendeletek indították el: a 82/A/1918. február 8-i kényszerbérletekre- és a 3911/1919. szeptember 18-i földreformra vonatkozó. A törvényt 1921-ben hozták meg, külön-külön szabályt állítva fel az ország egyes régióiban (Ő-Királyság, Erdély, Besszarábia és Bukovina).

²⁰ VENCZEL 1942: 399, 405. A kisajátított birtokok 25,7%-át magyarok részére juttatták, míg 52,7%-uk román gazdák számára lett kiosztva.

²¹ Korlátolt vagy kötött forgalmúak voltak azok az ingatlanok, amelyek adásvételét, eldarabolását, elcserélését, terhelését stb. törvény, szerződés, alapítólevél, hagyaték stb. tiltotta. Ilyenek voltak többek között a kincstári és koronajavak, a különböző közbirtokok, egyházi birtokok, hitbizományok, stb.

²² VENCZEL 1944.

²³ DARKÓ 1938.

fenntartása veszélybe került.²⁴ További sérelmes intézkedés volt a magyar állam telepítési programjai kedvezményezetteinek, illetve az abszентisták²⁵ földjeinek a kisajátítása, annak ellenére, hogy az utóbbit tiltották a békeszerződés előírásai. Jogorvoslatot keresve a telepesek és az optánsok ügyét a Nemzetek Szövetsége elé terjesztették.²⁶

Az idegen állami keretekhez való alkalmazkodás következtében az erdélyi problémákra adott válaszokban a hangsúly a társadalmi-nemzeti összezárkózásra és gazdasági önszerveződésre helyeződött. Birtokpolitikai téren ez defenzív jelleget öltött, a fő hangsúly a meglévő magyar birtoktest ha nem is teljes, de részleges átmentésére esett. A belső erdélyi régió magyarsága gazdasági és társadalmi kérdései kezelésének az igénye pedig, többek között, az 1930-as évektől felerősödő szórványgondozásban tematizálódott, amely szorosan illeszkedett a kisebbségi lét által generált szemléletváltással. Az ekkorra egyre befolyásosabb erdélyi fiatal értelmiség már kisebbségi helyzetben szocializálódott. Társadalmi szemléletükben nyitottabbakká, szociálisan érzékenyebbekké váltak, egyaránt közeledtek a parasztság és a munkásság felé. Nemzetfelfogásukban a megmaradás eggyé vált a nép felemelésével, ami modern társadalom- és gazdaságszervezési politika nélkül nem volt megvalósítható, így ennek érdekében saját társadalmi szervezetek, oktatási rendszer és gazdasági szövetkezetek megalakítását helyezték előtérbe. Közülük kerültek ki azok a fiatalok, akik a két világháború között Erdély falvaiban úttörő szociológiai felméréseket végeztek, majd 1940–1944 között az erdélyi vezető értelmiség tagjaiként meghatározó szerepet töltek be a régió fejlesztéspolitikájának kidolgozásában.²⁷

Az erős gazdasági háttér vagy állami infrastruktúra hiányában a kisebbségi kérdés kezelése felé kulturális és egyházi téren közelítettek. A fő problémát a beolvadás megfékezésében látták. Nagy Ödön a kérdést tárgyaló munkájában²⁸ hat pontban összegezte az asszimilációs tényezőket. Egyaránt fontosnak tartotta a demográfiai (népmozgalmi) elemeket, a társadalmi rétegződést, a szórványok gazdasági szerkezetét (vagyonállomány, birtokszerkezet), a műveltségi és oktatási tényezőket, az egyházi és hitbéli ügyeket, valamint a politikai öntudatot.²⁹ A korábbi korszakhoz képest a társadalmi, oktatási és az egyházi elemek beeme-

²⁴ MIKÓ 1941: 32–34.

²⁵ Tartósan távollévők. A földreform végrehajtási utasítás 6. §, (a) pontja szerint (*Monitorul Oficial*, 1921. november 4., és 1922. július 12.) azokat tekintették abszентistáknak, akik 1918. december 1. és 1921. március 23-a (a törvény kihirdetése) között külföldön tartózkodtak hivatalos megbízatás hiányában vagy anélkül, hogy külföldiek lettek volna. Az intézkedés az Erdélyből elmenekülteket és a magyar állampolgárságra optálókat érintette hátrányosan.

²⁶ Lásd: Az erdélyi és bánági magyar telepesek panasza a Nemzetek Szövetsége előtt, *Magyar Kisebbség*. 1925. 7. sz. 262–270, vagy DEÁK 1928.

²⁷ BÁRDI 2006a: 43–44.

²⁸ NAGY 1938.

²⁹ NAGY 1938: 266–271.

lése által történt változás. A művelődéspolitikai munka megszervezésére két domináns gyakorlat alakult ki: tömbmagyar területeken a szakmai továbbképzés, illetve szórványvidéken a védekező, megtartó munka, amelyben a fő feladat az iskolán kívüli népművelésre hárult volna olyan intézmények által mint a Collegium Transilvanicum, a Népfőiskola vagy a Magyar Ház.³⁰ Gazdasági téren pedig szövetkezeti rendszer kiépítését és a szakoktatás fejlesztését szorgalmazták mindkét viszonylatban.

Az erdélyi magyarság politikai képviselőtét ellátó Országos Magyar Párt (OMP) 1937-ben fogalmazta meg szóránypolitikáját. A szakosztályi vitákban a hozzászólók elsősorban a rendszeres, intézményes gondozást szorgalmazták, illetve sürgették a teljes szóránypolitikai elkészítését, amely a későbbi szervezett szóránypolitikai gondozás megszervezésének alapjául szolgált volna.³¹ Korábban Gergely Ferenc református lelkész készített szóránypolitikai tervet, amelyben a Nagysajói Református Egyházmegye szóránypolitikai adatait foglalta össze. Kataszterében olyan adatok szerepelnek, amelyek a későbbi hasonló jellegű felmérések gerincét képezték: így például Gergely elemzi a vegyes házasságokat (szülők és tanköteles gyermekek vallása), és rákérdez foglalkozási adatokra is (földművesek, cseledek, iparosok, hivatalnokok aránya).³² Témánk szempontjából pedig lényeges elem, hogy külön egységet képeznek nála a földbirtokra vonatkozó adatok.³³

A második bécsi döntés³⁴ egyéni és kollektív szinten egyaránt változásokat hozott: a kisebbségi sors megszűnésének pszichológiai hatásán túl a négy év próbára tette nem csak az észak-erdélyiek, de Magyarország alkalmazkodóképességét is: a magyar államnak kezelnie kellett a megnagyobbodott országgal járó gazdasági³⁵

³⁰ VENCZEL 1936: 139–145. A szerző itt az általános és a szak- és hitoktatáson kívül olyan tevékenységekre is ajánlatot tesz, mint a jogi és egészségügyi, vagy gazdasági (főképp szövetkezeti) felvilágosítás.

³¹ SZATHMÁRY 1937: 309–312.

³² GERGELY 1934.

³³ A kataszterben feltüntetették az egyes községek földbirtokkal rendelkező református és vegyes családjainak számát, a román földreform során a családoktól és a református egyháztól kisajátított birtokok területét, illetve (a lelkészek adatgyűjtése alapján) a felmérést megelőző 50 évben adásvétel útján elidegenített református birtokok területét.

³⁴ 1940. augusztus 30-án német–olasz döntőbíráskodás által Magyarországhoz csatolták Erdély északi, észak-nyugati részeit, illetve a Székelyföldet, a déli régió Romániánál maradt. A határmódosítás nagyhatalmi érdekeket szolgált: a szovjetek megtámadására készülődő és a román olajmezőkre pályázó Németországnak nem hiányzott egy Magyarország és Románia közötti fegyveres konfliktus. Az Erdély közepén meghúzott határ kiszolgáltatta a két államot a németeknek. Ugyanakkor a kialakult helyzetet sem a magyar, sem a román fél nem fogadta el véglegesen. A terület megosztottsága a háború alatt végig meghatározta a két állam belpolitikáját is: a határainkon belül rekedt kisebbségek helyzetét a szomszédos állam kisebbségpolitikája függvényévé tették, retorzióra retorzióval válaszoltak. (A második bécsi döntésről és a román–magyar államilatközi kapcsolatokról lásd L. BALOGH 2012)

³⁵ A trianoni Magyarországhoz képest Észak-Erdély gazdaságilag elmaradott régió volt. A régió reintegrációs politikájának szerves részét képezte a gazdasági revitalizáció és az infrastruktúrális fejlesztés. A témáról lásd bővebben: OLÁH 2008.

és társadalmi problémákat, amelyek közül az egyik legvitatottabb kérdés a nemzetiségpolitika volt. A visszakерült észak-erdélyi társadalomnak pedig szembe kellett néznie a háborús nehézségekkel, az egyre erősödő állami etatizmussal,³⁶ illetve az önszemléleti változásokkal: a hirtelen jött többségi lét következtében az erdélyi politikai elit újraértelmezte helyét Erdélyen és Magyarországon belül.³⁷

Észak-Erdély reintegrációjában központi szerep jutott a 22 éves kisebbségi sors alatt elszenvedett sérelmek orvoslásának. A magyar kormány 1940–1944 közötti észak-erdélyi birtokpolitikája elsősorban a román birtokrendezésre adott válaszként fogalmazódott meg. Az igen szorgalmazott birtokrevíziót³⁸ az 1440/1941. ME számú rendelet által indították el, amely kimondta a román földreform intézkedéseinek polgári perek útján való megtámadása lehetőségét. Az átfogó, államilag irányított visszajuttatások helyett a választott megoldás mellett két érv szólt: egyrészt igyekeztek elkerülni a csehszlovák birtokreform felülvizsgálatakor elkövetett hibákat,³⁹ másrészt a Romániával való rendkívül feszült kapcsolatok miatt az észak-erdélyi román birtokviszonyok nagyarányú megbolygatása a dél-erdélyi magyarság számára beláthatatlan következményekkel járt volna. Ezért a magyar birtokállomány növelését célzó intézkedések a szabadpiaci felvásárlásokra, parcellázásokra,⁴⁰ illetve telepítésekre szorítkoztak. A magyar állam ez irányú intézkedései többségét a román kormány 1945 után eltörölte.⁴¹

A négy év során jelentős változások mentek végbe a szórványgondozás terén is. A saját etnikulturális közösséget megerősítő tevékenység, valamint a magyar szupremácia kiépítése következtében felértékelődött az észak-erdélyi magyar szórvány is. Ezt támasztja alá a problémával – közvetlenül vagy közvetett módon – foglalkozó intézmények magas száma is.

A szórványokkal már korábban is közvetlenül foglalkozó erdélyi intézmény

³⁶ OLÁH 2004.

³⁷ Az észak-erdélyi magyarság politikai képviseletét ellátó, 1942-ben létrehozott Erdélyi Párt történetének elemzése során Egrý Gábor a kialakult öndefiníciós helyzetet a „többségi lét paradoxonjának nevezi”. Az erdélyi magyar elit részéről a konkurens csoportokkal szemben a többségi gyakorlat volt jellemző, a tényleges állami hatalmat gyakorló anyaországi magyarsághoz viszont a kisebbségi tapasztalatok felől közelítettek. (EGRY 2008: 179–180., BÁRDI 2006b.)

³⁸ Az 1938–1941 között Magyarországhoz visszacsatolt terület mindegyikén megindították a hatalomváltás előtti agrárreformok felülvizsgálatát. Észak-Erdélyben a román földreform revíziójának kérdését már az 1940. október 18–19-én Kolozsváron tartott Erdélyi Értekezleten megvitaták (MOL K28, 274. cs., 2. tétel, „g” dosszié), de részét képezte az Erdélyi Párt programjának is. (GERGELY–GLATZ–PÖLÖSKEI 1991: 466)

³⁹ A helyi elitre bízott folyamat során az intézkedéseket a „mindent vissza” elvre alapozták, amely Magyarországnak súlyos külpolitikai problémákat okozott a Cseh-Morva Protektorátus megalakulása után. (TILKOVSKY 1964.)

⁴⁰ A kérdésről lásd bővebben TÓTH-BARTOS 2012.

⁴¹ A törvényekben kimondták, hogy semmisnek tekintenek minden „kényszer alatt történt” ingatlanelidegenítést, illetve az olyanokat, amelyek az eladó számára legalább 50%-os kárt okoztak. Lásd a 260/1945-ös törvényt és a 645/1945-ös rendelet-törvény (*Monitorul Oficial*, 1945. április 4. és 1945. június 25.)

az *Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE)* volt. Az egyesület a második bécsi döntés után nem csak folytatta, hanem kibővítette szórványgondozó tevékenységét. Alelnöke, Szathmáry Lajos 1941-től szórványügyi kormánybiztosként működött, igaz, ezen tisztségét a megromlott román–magyar kapcsolatok miatt csak titokban gyakorolta.⁴² Egy 1943-ban készített jelentése szerint az elnöki osztályon 1942 folyamán 1794 szórványokkal foglalkozó ügyiratot iktattak, illetve az év közepéig 9700 km utat tettek meg az erdélyi magyar szórványok látogatása során. Az év végéig elkészítették hét vármegye nemzetiségi térképét, feltérképezték a zsidó birtokokat, illetve javaslatot tettek az újonnan épült Déda–Szeretfalva vasútvonal menti telepítésekre is.⁴³ Mindemellett szoros kapcsolatokat ápoltak a különböző szervezetekkel, mint a szociális támogatásokért felelős *Országos Szociális Felügyelőséggel* vagy az erdélyi és anyaországi pénzügyintézetekkel.⁴⁴

A legnagyobb horderejű munka viszont a szórványkataszter elkészítése volt, amelyhez 1942-ben kezdték az adatgyűjtést.⁴⁵ Mindez standardizált kérdőívekkel történt, amelyekre az egyes települések magyar és vegyes (román–magyar szülők) családjainak az adatait vették fel.⁴⁶ A felméréskor úgynevezett „családlapokat” és községi törzslapokat használtak. Az előbbibe értelemszerűen a családok adatai kerültek, az utóbbiba pedig a felmérés helyszínénél szolgáló községek olyan adatai, mint: a lakosság nemzetiségi megoszlása, tanügy, kulturális élet, ingatlanforgalom, gazdasági szerkezet, Közjóléti Szövetkezetek.⁴⁷

A felmérés a korábbi szórványmunka tapasztalataira alapozott. A feltett kérdések nagy hasonlóságot mutattak a Gergely Ferenc által készített kataszterrel: kiemelten kezelték a vegyes házasságokat, a vallási adatokat, és itt külön figyelmet szenteltek a birtokszerkezetnek. A négyoldalas családlapon fel kellett tüntetni a szülők nevét (anya lánykori nevét), a vallást (ha volt korábbi azt is), valamint műveltségi adatokat. Rákérdeztek a nagyszülők vallására és az otthon beszélt

⁴² Szathmáry Lajos levele a pénzügyminiszternek. 1943. június. MOL K 269, 433. csomó, 505. tétel, 401.

⁴³ Jelentés az EMKE Elnöki Osztályának tevékenységéről. 1943. február 9. MOL K 269, 433. csomó, 505. tétel, 402–407.

⁴⁴ A szórványok pénzügyi támogatása részben a könnyen elérhető, olcsó hitelek által történt. Karitativ jellegű hiteket az Országos Nép- és Családvédelmi Alap forrásaiból a Közjóléti Szövetkezetek adtak. Banki fedezet nélküli rövid lejáratú kölcsönöket pedig az erdélyi „Szövetség” Gazdasági- és Hitelszövetkezetek Központja nyújtott, amely 1941-ben félmillió pengő állami támogatást kapott erre a célra. (Sz. JAKAB 1942: 27)

⁴⁵ Szathmáry fentebb idézett, 1943-as jelentésében úgy nyilatkozott, hogy a kataszter munkálatai, a 300 lélekszám alatti szórványokra vonatkozóan, háromnegyed részben készen álltak, hátra lett volna még a 300–500 fős kategória, amelybe 120 község került volna be. A kataszter végleges elkészítését valószínűleg a háborús események akadályozták meg. A felvételi íveket az Országos Széchényi Könyvtár őrzi, ezeket Tóth Pál Péter dolgozta fel, és publikálta 1999-ben. (Lásd: TÓTH 1999).

⁴⁶ TÓTH 1999: 18.

⁴⁷ TÓTH 1999: 24–25.

nyelvre, illetve ehhez hasonlóan jártak el a gyermekeknél. Az utóbbi kiegészült az iskolázási adatokkal. A vagyoni résznél a birtokolt földekre, az élőleltárra, valamint az ingatlanokat terhelő kölcsönökre és az adósságokra is rákérdeztek. Az utolsó kérdések közül megemlíthetők a család (nemzeti szempontból való) megbízhatóságára, a környezet (szomszédok) nemzetiségére vonatkozóak. A felmérés egyértelműen az OMP szórványértekezletén Szathmáry által körvonalázott gondolatmenetbe illeszkedik: a kataszter célja, hogy pontos képet nyújtson a szórványmagyarok helyzetéről, amely által meghatározhatóak az asszimiláció szempontjából kritikus települések, illetve hogy alapul szolgáljon a további szórványmunka megtervezésének.⁴⁸

Az erdélyi intézmények közül közvetetten az *Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE)* is foglalkozott a szórványkérdéssel. Az Egyesület az erdélyi magyarság egyik legnagyobb tömegszervezete volt. Keretén belül működött a Teleki Pál miniszterelnök által 1940 őszén életre hívott *Erdélyrészi Földreform Tanulmányi Bizottsága (EFTB)*⁴⁹, amelynek az volt a feladata, hogy feltérképezze a román földreform következményeit. A bizottság a telekkönyvek és a kataszteri adatok felhasználásával dolgozott, amelyet kérdőíves adatokkal egészítettek ki. *C típusú kérdőívet* kaptak azok, akik a földreform során „közhatalmi úton 1918. december 1-je után kaptak földet”. Itt meg kellett nevezni a (helyszíni vizsgálattal és adatgyűjtéssel ellenőrzött) parcellák pontos adatait, az eredeti földbirtokos nevével együtt. Az itt közölt adatok segítségével készültek kiszámolni, hogy a revízió után felszabadult birtokokból telepítés céljára mekkora területet lehet lekötni, illetve hogy mekkora telket hagyjanak a román igényjogosultaknak. *D típusú kérdőívet kaptak* a kisajátítást szenvedők, célja a C kérdőív adatainak az ellenőrzése volt. Az 50 holdat meghaladó birtokok tulajdonosainak *E típusú kérdőívet* kellett kitölteniük. Ebben nyilatkozniuk kellett az állandó lakhelyükről, vallásukról, anyanyelvükről és (fő) foglalkozásukról. Fel kellett tüntetniük az egyes birtokaik művelési ágak szerinti bontását, illetve ha azt vagy annak egy részét 1918 után szereztek, akkor meg kellett jelölniük, hogy mikor és milyen címen jutottak hozzá

⁴⁸ Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a családlap utolsó pontjában javaslatot kellett tenni a család gondozásának a módjára. Valószínű, hogy a kérdezőbiztosok ezt sok esetben elmulasztották, ezért az EMKE 1943-ban egy bizalmas körlevélben kérte fel Szolnok-Doboka megye lelkészeit, hogy tegyenek javaslatot a családok vagy azok egyes megnevezett tagjai megsegítési módjára. Ez kiterjedhetett a különféle szociális támogatásokra, ipari vagy kereskedelmi kölcsönökre, szakoktatásra, valamint ajánlani lehetett a családot telepítésre vagy földhöz juttatásra. (MOL K845, 1. doboz, 1. tétel/1943: 34.)

⁴⁹ Tagjai: Nizsalovszky Endre (jogász, az MTA tagja), Kertész István (nemzetközi jogász), Tusa Gábor (jogász, országgyűlési képviselő, 1940 előtt az OMP jogtanácsosa), Teleki Béla (országgyűlési képviselő, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet és az Erdélyi Párt elnöke), Vita Sándor és Venczel József. A Bizottság munkálatának eredményét Venczel József publikálta az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyvében (Lásd: VENCZEL 1942).

(vétel, örökség, csere, földreform). Továbbá nyilatkozni kellett arról is, hogy a kért birtokának részét képezik-e „rezervaföldek”.⁵⁰

Az észak-erdélyi magyar szórványokkal közvetett módon foglalkoztak a Kolozsváron székelő regionális birtokpolitikai ügyekkel megbízott állami szervek is, mint az *Erdélyi Földbirtokpolitikai Főosztály (EFF)* vagy az *Országos Földhitelintézet (OFI) kolozsvári fiókja*, de bekapcsolódott a szociális támogatásokért felelős *Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA)* is.⁵¹

A négyéves szórványpolitika csúcsszerve a Miniszterelnökség Nemzetiségpolitikai Osztályán belül működő *Erdélyi Külön Szolgálat (EKSZ)* volt. 1942-ben alakították meg, vezetője Pásint Ödön volt.⁵² Feladata: a második bécsi döntés előtt „kisemmizett magyarságnak minden téren, így gazdasági, kulturális, szociális, politikai, szövetkezeti, ipari, kereskedelmi stb. ügyeinek felkarolása, gyors segítségadása, szórványmagyarok gondozásának elősegítése, megszervezése, a segítő szervezetek kiépítése az összes szakminisztériumok bekapcsolásával.”⁵³ A hatékony szervezés és információcsere érdekében az EKSZ egy-egy összekötő személy segítségével hálózatot tartott fenn a különböző minisztériumokban, valamint az erdélyi intézményekkel, különösen az EMKE-vel, amely szórványügyben neki tartozott számadással, de általában küldöttjeik révén jelen voltak minden fontosabb döntéshozatali szervnél, így például Pásint Ödön gyakran megfordult az Erdélyi Gazdasági Tanács gyűlésein, de tagja volt például a többségében állami tőkéből alapított Székelyföldi Villamosművek Rt. igazgatóságának is. A szolgálat később részt vett a béke-előkészítő munkában is. Az EKSZ-et 1943-tól Szabados Mihály vezette.

Szabados Mihály

Csongrádon született 1905-ben. Jogot tanult Budapesten, ezt Olaszországban folytatta, ahol a földművelő szövetkezeteket tanulmányozta. Visszatérve folytatta ezt a munkát, de Steur György⁵⁴ mellett a magyarországi németekkel is foglalkozott, 1938-tól vármegyei szociálpolitikai tanácsadó, 1941-ben került a Minisz-

⁵⁰ *Az Erdélyrészi Földreform Tanulmányi Bizottsága központi irodájának jelentése. 1941. szeptember 15.* MOL K 28, 81. csomó, 132. tétel: 181–189. „Rezervaföld”-nek nevezték a román állam által a kisajátítások után saját célra lefoglalt birtokokat. Ezeket általában telepítésre használták fel, vagy kiadták bérbe. Az EFTB kérdőívében állami tartalékföldnek kellett feltüntetni minden olyan birtokot, amit kisajátítottak ugyan, de nem osztottak ki az igény jogosultak között.

⁵¹ Az ONCSA kezelője az *Országos Szociális Felügyelőség* volt, ez utóbbi helyi szervei voltak a *Közjóléti Szövetkezetek*.

⁵² Pásint Ödön életét és munkásságát Nóvé Béla dolgozta fel, *Hivatása: kisebbségmentő. Pásint Ödön pályaképe*. Kriterion, Kolozsvár, 2021. 243.

⁵³ SZABADOS 1986: 3.

⁵⁴ Jogász, politikus, 1919-től a Nemzeti Kisebbségek Minisztériumában államtitkár, 1922-ben a magyarországi németek ügyeinek kormánybiztosa, majd 1923-tól a földmunkások szövetkezeiteinek országos szervezője.

terelnökséghez. Egy évre rá az újonnan megalakult EKSZ tagja lesz mint telepítési tanácsadó. A háború után a Földművelésügyi Minisztérium keretén belül tevékenykedik tovább a FAO-ügyeket intéző osztályon, míg 1947-ben le nem tartóztatják. A Magyar Közösség elleni perben (vagyonra elkobzása mellett) három és fél év fegyházra ítélték. Szabadulása után kubikosként dolgozott, és annak ellenére, hogy 1957-ben felajánlanak számára egy állást a földművelésügyi minisztériumban, nem fogadja el azt.⁵⁵

A szórványüggyel 1941-ben került kapcsolatba. A bukovinai székelyek Magyarországra telepítésének kérdése már az 1940. őszi Erdélyi Értekezlet napirendjén is szerepelt, de konkrét lépéseket csak a rá következő évben tettek. Az erdélyi politikusok egy része úgy szerette volna, ha a bukovinai visszatelepítettek segítségével hoznák létre az erdélyi etnikai korridort, így az egyik célpont Szolnok-Doboka megye lett volna. A lehetőséget 1941 januárjában egy bizottság vizsgálta meg, amelynek Szabados is tagja volt. A másik alternatíva a Szatmárnémeti–Nagykároly közötti terület volt, az elhagyott román telepes falvakat szemelve ki erre a célra.⁵⁶ Délvidék elfoglalása után azonban a telepítés erdélyi változata alulmaradt azokkal a véleményekkel szemben, amelyek a bácskai telepítést szorgalmazták. Így 1941. május–júniusban mintegy 3279 székely családot, összesen 13 200 főt telepítettek le Délvidéken 35 000 kataszteri hold földre.⁵⁷ Ez volt a négy év alatt megvalósult legnagyobb külső telepítés. A bukovinaiak visszatelepítésének hírére kezdtek el beszivárogni Észak-Erdély területére a csángók is, akiknek gondozása szintén Szabados és munkatársai hatáskörébe tartozott.⁵⁸

1943–44-ben elkészíti a szórványok statisztikai adatainak a feldolgozását,⁵⁹ amelyben elemzi a Magyarországon és azzal határosan élő magyar közösségek mellett az Európán kívüli magyarság viszonyait is. A béke-előkészítő munkába bekapcsolódva pedig a szomszédos országokkal való – területkiigazítással egybekötött – népességcsere lehetséges alternatíváiról készített egy hosszú tanulmányt.⁶⁰ Utolsó hivatali útja Erdélybe 1944. szeptember végére esett, amikor, nem kis kockázatot vállalva, egy katonai postarepülőn a kormánynak az erdélyi magyar egyházak számára küldött pénzzállítmányát közvetítette.⁶¹

Szabados a szórványkérdés és az ehhez kapcsolódó gyakorlati megoldások tágabb összefüggésben foglalkoztatták. Legtöbb munkájában igyekezett a szór-

⁵⁵ SZABADOS 1985.

⁵⁶ VINCZE 2001: 149–150

⁵⁷ A. SAJTI 1984: 13., vö. SZABADOS 1941.

⁵⁸ VINCZE 2001: 167–168.

⁵⁹ SZABADOS 1944.

⁶⁰ A tanulmányban a népességcsere a szórványkérdés egyik megoldási lehetőségeként jelenik meg. (SZABADOS 1945: 17–19.

⁶¹ SZABADOS 1985: 11.

ványkérdést teljes egészében megragadni. Számításaiban általában az 1910-es népszámlálás adataira alapozott. Véleménye szerint ez volt az egyetlen olyan megbízható statisztika amelyet a szórványok behatárolásában alkalmazni lehetett. Az utódállamok 1930-as népszámlálásait egyrészt a Trianon utáni migráció, másrészt a nemzetépítő céllal történő telepítések; az 1941. éveket (a magyar is) a határváltozással történő kétirányú vándorlások torzították.⁶² E két utóbbi népszámlálást is felhasználta, de mindig csak az 1910-es viszonylatában.⁶³

Szemléletében minden olyan magyar közösség, amely idegen (nem magyar) közegben élte életét, szórványnak volt tekintendő, így szerinte a többségében magyar Székelyföld néhány falva,⁶⁴ vagy a tengeren túl élő magyarok⁶⁵ is hasonló gondozásra szorultak, mint az általában vett szórványvidék lakosai. Kétféle szórványközösséget különböztetett meg, belföldieket és külföldieket. Az előbbinél (1943-as országhatárokkal) a régiókat tekintve Észak-Erdély (1169 szórványközösség) szerepelt az első helyen, utána a Dunántúl (527 szórványközösség) következett.⁶⁶ A külföldi szórványokba elsősorban az utódállamok magyarságát sorolta (kb. 650 000 fő), de idekerültek a „távol külföld” közösségei is, mint például az Egyesült Államokban élő félmillió kivándorolt magyar.

Az 1940 után megindult intézményes szórványmunkát rendkívül fontosnak tartotta, de problematikusnak vélte, hogy a háború okozta nehézségek miatt ez egyelőre csak az észak-erdélyi területre (a magyar szórványok 12,5%-ára) szorítkozhatott.⁶⁷

„Szolnok-Doboka elrománosodása – az erdélyi magyar korridor kiépítése”⁶⁸

Már említésre került, hogy a bukovinai székelyek egyik telephelye Szolnok-Doboka megye lett volna. A megoldás egyik pártolója a megye főispánja, Bethlen Béla volt. Közbejárására szállt ki az a „földkóstoló bizottság” is, amely megvizsgálta és véleményezte az alternatívát.

Szabados 1941-ben készült szakértői véleményét a katonai közigazgatás (1940. szeptember–november) alatt kinevezett megyei parancsnok, Thold Dezső tábornok, valószínűleg Bethlen Bélával közösen elrendelt, kérdőíves felmérésére alapozta, amely során a megye 277 településéből 106 adatait sikerült felvenniük.⁶⁹

⁶² Észak-Erdélyből megközelítőleg 200 000 román távozott Romániába, illetve kb. 178 000 magyar menekült el Dél-Erdélyből Magyarországra.

⁶³ SZABADOS 1945: 27.

⁶⁴ SZABADOS é. n.: 11.

⁶⁵ SZABADOS 1940.

⁶⁶ SZABADOS 1944: 7–8.

⁶⁷ SZABADOS 1944: 37.

⁶⁸ MOL K 28, 211. csomó, 417/2. tétel, 1942-O-18974.

⁶⁹ Szabados megjegyzi, hogy az adatfelvevők nem minden esetben jártak el az előírásoknak meg-

Az így összegyűlt 6000 kartoték adatai kerültek feldolgozásra.⁷⁰ Az adatgyűjtés mutat néhány hasonlóságot az EMKE által végzett felméréssel.⁷¹ Valószínű, hogy az 1940-es vizsgálat során hasonló kérdéseket tehettek fel, elsősorban a vegyes házasságú családokra fektették a hangsúlyt, vizsgálták a nyelvhasználatot, a felekezeti megoszlást (gyermek és nagyszülők vallását egyaránt), illetve névelmezést is végeztek. Ugyanakkor nem hiányoztak a birtokolt földterületre vonatkozó adatok sem.

A tanulmány továbbmutat az egyszerű döntés-előkészítő szakvéleménynél. Szabados az asszimilációt, a szórványosodás folyamatát „valós időben” próbálja megragadni. Megpróbált egy olyan modellt alkotni, amellyel kimutathatók a már teljesen, vagy még csak félig asszimilálódott közösségek, azaz meghatározható a megye elrománosodott magyarjainak az aránya. A szórványosodást megállíthatónak, sőt idővel visszafordíthatónak tartották.

A szakértői vélemény *első része* foglalkozik az asszimiláció kérdésével. Szabados nem ad külön magyarázatot, hogy a tanulmányában miért pont a választott kritériumok szerint próbálta megragadni a megye asszimilációjának folyamatát, a felsorakoztatott adatok azonban arra engednek következtetni, hogy elsősorban azokat a kritériumokat alkalmazta, amelyeket az erdélyi ifjak köréhez tartozók által végzett falukutatásokkor is sikeresen beazonosítottak a szórványvidék több településén.

Mikó Imre a falukutatása⁷² során felmért településekben⁷³ az asszimilációt elsősorban egy olyan természetes folyamatnak látta, amely jóval az első világháború előtt megindult, de amelyet olyan tényezők, mint a hatalomváltás és a vele járó román nemzetépítő törekvés, a romló gazdasági helyzet és magyarság demográfiai súlyának fokozatos csökkenése nagymértékben felerősítettek.⁷⁴ Mikó a beolvadást előidéző tényezőket (a nemzetiségi hovatartozás tudatának a kialakulását) a falusi szocializációs közegek, pontosabban a családi, az iskolai és az egyházi környezet mentén vizsgálja. A családon belül mérvadó tényezőnek tartja, hogy milyen nyelven beszélnek,⁷⁵ valamint hogy a gyermekeket milyen vallásban ke-

felelően, így az adatok néhol torzok, hiányosak is lehetnek. Így például rendkívül hiányosak a (többségében magyar lakosú) Magyarlaposi járás adatai, valamint Dés és Szamosújvár városok adatai teljesen hiányoznak. Az adatfelvétel pontatlanságához hozzájárultak a téli időjárás miatt megromlott közlekedési viszonyok, illetve a falvak román előljáróinak az ellenállása. (*Szolnok-Doboka elrománosodása...*: 3, 5)

⁷⁰ Szabados Mihály levele Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek, 1941. december 31. (JEA-KT K11)

⁷¹ Az adatgyűjtést egy szórványkérdéssel foglalkozó konferencia tárgyalta, amelyre valószínűleg az EMKE, az EMGE és az OMP szakértői is hivatalosak voltak. (Ablonczy 2011: 163)

⁷² Az eredményeket 1932-ben közölte, *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* címmel (Erdélyi Fiatalok Falu-füzetei 4., Kolozsvár, újraközölve 1998-ban. A továbbiakban: Mikó 1998.)

⁷³ A kutatás a korabeli Kolozs és Szamos megye 9 településére terjedt ki: Bádok, Bonchida, Borsa, Csomafája, Doboka, Gyula, Kendilóna, Válaszút.

⁷⁴ Mikó 1998: 55.

⁷⁵ Az anyanyelv mint a nemzeti hovatartozás elsődleges mutatója jelenik meg, de például Nagy

resztelik. Az 1928. évi román kultusztörvény szerint a vegyes házasságok esetében az apának állt jogában eldönteni, hogy milyen vallású legyen a gyermek. Mikó elemzése szerint vidéken inkább volt jellemző, hogy magyar férfi vett el román nőt, de a felekezeti hovatartozás döntését általában pragmatikus döntések irányították: ha inkább megérte, akkor román görög katolikusnak, kisebb mértékben ortodoxnak keresztelték a gyermeket. Mikó szerint az iskolai környezet a nemzetiség tudatosulásának a helye, azonban megfelelő kulturális nevelés hiányában (pl. az állami iskolákban nem tanulnak magyarul) nem alakul ki a konkrét hovatartozás tudata, így az a mindenkori környezethez fog igazodni.⁷⁶ Az egyházi környezet lenne az, ahol a fiatalok megkapnák az iskolákban hiányzó kulturális nevelést, azonban a magyar egyházi intézményekre nehezedő gazdasági nyomás (a földreform következtében megszűnt vagy megcsappant ingatlanvagyon, az állami támogatások hiánya) következtében nehezen tudtak ennek eleget tenni.⁷⁷ Mindezek mellett az agrárreform és a gazdasági válság az, amely eltörölte az etnikumok közötti vagyoni különbségeket, megkönnyítve az asszimilációt.

Szabados munkája, mint már korábban említettem, nem az asszimilációs folyamat okainak a feltárására, hanem inkább az egyes csoportok leválasztására és az elkülönítésére irányult. Mivel nem maradtak fenn a kartotékok, nem lehet pontosan tudni, hogy milyen kritériumok mentén csoportosították a megkérdezett családokat a magyar vagy elrománosodott magyar kategóriákba. Valószínű, hogy ez egyrészt bevallásos alapon (ahogyan az EMKE felméréskor is)⁷⁸ történt, amelyet megerősíteni látszik, hogy Szabados kiemelte: egyes családokban számon tartották és büszkéek voltak magyar származásukra annak ellenére, hogy nem vagy kevésbé tudtak magyarul,⁷⁹ másrészt pedig olyan kritériumok szerint, mint a családban használt nyelv, a magyar hangzású vagy elrománosodott családnév, vagy a szülők nevei, amelyeket a vallásra vonatkozó adatokkal egészítettek ki, erősítettek meg. Míg a családon belüli domináns nyelvhasználat egyértelmű mutatója lehet a beolvadásnak, addig a névhasználat alapján megítélt nemzetiségi hovatartozás problémás is lehetett. Az elmélet kritikusai szerint a magyar (vagy ilyen hangzású) nevet viselő, de más anyanyelvű személy nem feltétlenül jelenti asszimilált család sarját. A jelenség a bevándorlással és a jobbágyok költözködésével is magyarázható: a családnévvel általában a magyar környezet ruházta fel a beszivárgott más nemzetiségűeket, de a jobbágyok sorozatos költözködése is

Ödön a szórványokkal foglalkozó tanulmányában kevesebb súlyt tulajdonított ennek, mondván, hogy a vidék lakói általában kétnyelvűek, így a román vagy a magyar anyanyelv nem akadályozta az egyik vagy másik etnikai csoportba való igazodásnak. (Nagy 1938: 269)

⁷⁶ MIKÓ 1998: 121.

⁷⁷ MIKÓ 1998: 124–127.

⁷⁸ TÓTH 1999:

⁷⁹ *Szolnok-Doboka elrománosodása...*: 6.

gyakran családnév-változtatással járt.⁸⁰ Az első világháborút követően a román adminisztráció azonban hozott olyan intézkedéseket, amelyek megerősíthették Szabados feltevéseit. Iskolázáskor „névelemzést” is végeztek: az 1924. évi tanügyi törvény szerint azokat a tanulókat, akiknek román hangzású nevük volt, román iskolába kellett írni. A döntés joga a tanfelügyelő hatáskörébe tartozott. A jogszabályt 1938-ban változtatták meg, amikor a szülőkre ruházták a beiskolázási döntés jogát.⁸¹ Továbbá nem volt külön szabályozva, hogy az anyakönyvekbe a kisebbségek nyelvének helyesírása szerint kelljen beírni a neveket, így rengeteg visszaélésre került sor: a neveket kiforgatták, a keresztneveket lefordították, vagy a családnveket a román helyesírás szerint iktatták.⁸² Az 1940. évi szolnok-dobokai felmérés során a magyar nevek mellett olyan román nevekre is felfigyeltek, amelyek szerintük hiányoztak a Regát területéről, így valószínűleg a magyarból származhattak.⁸³

Adatai alapján Szabados a vármegyében 4240 elrománosodott magyar családot azonosított be, amely összesen 18 832 főt tett ki, de figyelembe véve, hogy a legtöbb helyen csak a családapát vették számba, és ritkán számoltak azzal, amikor csak az anya volt magyar, úgy véli, hogy a szolnok-dobokai magyarok száma megduplázható.⁸⁴

*1. táblázat. Szolnok-Doboka vármegye elrománosodott családainak adatai
(Forrás: Szolnok-Doboka elrománosodása..., D táblázat.)*

<i>Járás</i> ⁸⁵	<i>Elrománosodott család</i>	<i>Lélekszám</i>	<i>Gyermeklétszám</i>
Bethleni járás	1 321	6 204	3 671
Csákigorbói járás	314	1 348	740
Dési járás	537	2 223	1 193
Kékesi járás	1 428	6 407	3 712
Nagyilondai járás	522	2 152	1 107
Szamosújvári járás	118	505	280
<i>Összesen</i>	<i>4 240</i>	<i>18 839</i>	<i>10 703</i>

⁸⁰ SZABÓ 1990: 237, SCHNELLER 1943: 36–37.

⁸¹ BIRÓ 1941: 67–69.

⁸² BEDECSI 1937.

⁸³ Például: Barabás (= Barabás), Dienes (= Dénes), Fozocas (= Fazekas) stb. (*Szolnok-Doboka elrománosodása...* 8.)

⁸⁴ *Szolnok-Doboka elrománosodása...* 4.

⁸⁵ Szabados a táblázatok összeállításában az 1914-es közigazgatási beosztást alkalmazta. A második bécsi döntés után a Csákigorbói járást már nem állították vissza, az idetartozó településeket a Nagyilondai, illetve a Dési járásba olvasztották be, párat közülük a Szilágy megyei Zsibói és a Kolozs megyei Kolozsborsai járás is kapott. A változás a felmérésben szereplő települések közül kilencet érintett, összesen 168 elrománosodott magyar családdal. Ezen települések egyike sem került volna be a Szabados-féle korridorba. A tanulmányból kiemelt adatokat azonban nem igazítottam az 1941-es beosztáshoz, mert ha a más megyékhez került helységek nem tartoztak is szorosan az újjászervezett Szolnok-Dobokához, a szórványvidéknek – s így a megoldani kívánt problémának is – szerves részét képezték.

Az asszimilációra katalizátorként elsősorban a vegyes házasság hatott.⁸⁶ A Szabados által készített tanulmány, a fentebb említettekhez hasonlóan, itt sem tartalmaz pontos információt arra vonatkozóan, hogy az általa alkalmazott fogalmak pontosan mit is fednek. Amíg az EMKE-felmérés során a kérdezőbiztosok számára kiadott tájékoztatóban egyértelműen leszögezték, hogy a „vegyes” fogalmát az etnikailag kevert házasságokra kell érteni, a szolnok-dobokai elemzés esetében azonban ez nem ennyire egyértelmű. Az asszimiláció mutatói közül Szabados számára a vallási adatok voltak a mérvadóak: az áttérés számára egyértelműen a nemzeti öntudat feladását jelentette, amely nem csupán a hasonulással, hanem a teljes beolvadással volt egyenlő. Ennek megfelelően a vegyes házasságok tekintetében az etnikai származást valószínűleg a vallási adatokból származtatta, mivel megkülönböztetett magyar (református és római katolikus, unitárius) és román (görög katolikus és görögkeleti) vallásokat. A tendenciák kimutatásához a nagyszülők házassági szokásait és a gyermekek vallását is figyelembe vette, ugyanakkor kilátásba helyezte az egyes falvak egyházi anyakönyveinek esetleges elemzését is a megelőző századokra vonatkozóan.⁸⁷

A feldolgozott adatok tükrében a megye 18 839 elrománosodott magyarja legnagyobb részben (83%) görög katolikus és kisebb részben ortodox (9,53%), református (4,49%) és római katolikus (0,96%) vallású volt.⁸⁸ Itt a keveredést tekintve pedig a legáltalánosabbnak a görög katolikusok és a reformátusok közötti házasságokat tartja. Magyar családokra vonatkozóan 21 községből gyűjtöttek adatokat. Ezek szerint az 547 magyar család megközelítőleg 10%-a élt vegyes házasságban, ahol az elrománosodottakhoz hasonlóan itt is a görög katolikusokkal történő házasságok domináltak. Ezt a tendenciát erősítették meg a nagyszülők házassági, illetve a gyermekek keresztségére vonatkozó adatok is.

⁸⁶ A vegyes házasságok ügyével Mikó Imre is külön foglalkozott (Mikó 1998), de Gergely Ferenc felmérésében is szerepelt (Gergely 1934), illetve az 1942-es EMKE-felmérés során kizárólag a vegyes családokat mérték fel.

⁸⁷ *Szolnok-Doboka elrománosodása...* 20.

⁸⁸ *Szolnok-Doboka elrománosodása...* 10. Itt megjegyezendő, hogy Szabados egyáltalán nem tér ki annak a tárgyalására, hogy a vegyes házasságban élő református vagy római katolikus vallású felek vajon milyen anyanyelvűek voltak, vagy milyen nemzetiségűnek vallották magukat.

2. táblázat. Elrománosodott magyarok vegyes házasságára vonatkozó adatok
(Forrás: Szolnok-Doboka elrománosodása..., B. táblázat.)

Járás	Vegyes házasságú (elrománosodott) saládok száma	Vegyes házasság				Vegyes házasság gyereke román vall.	Vegyes házasság gyereke magyar vall.	Nagyszülők, ahol vegyes házasság van	Nagyszülő magyar vallását nem követi a gyermek
		Ref. – g. kat között	Ref. – ortodox között	R. kat – g. kat. között	R. kat. – ortodox között				
Bethleni járás	60	47	2	10	1	89	41	63	49
Csákigorbói járás	13	3	0	10	0	8	11	14	7
Dési járás	172	148	11	12	1	259	121	175	124
Kékesi járás	104	79	10	12	3	130	112	90	65
Nagyilondai járás	27	12	5	3	7	32	19	7	4
Szamos- újvári járás	40	23	0	16	1	57	37	46	24
Összesen	416	312	28	63	819	575	341	395	273

3. táblázat. A magyar családok vegyes házasságára vonatkozó adatok
(Forrás: Szolnok-Doboka elrománosodása..., C. táblázat.)

Járás	Magyar családok száma	Vegyes házasságok száma	Vegyes házasság				Vegyes házasság gyereke román vall.	Vegyes házasság gyereke magyar vall.	Nagyszülők, ahol vegyes házasság van	Nagyszülő magyar vallását nem követi a gyermek
			Ref. – g. kat	Ref. – ortodox	R. kat – g. kat.	R. kat. – ortodox				
Csákigor- bói járás	31	7	5	0	1	0	3	5	1	0
Dési járás	219	19	18	0	1	0	5	34	5	3
Magyar- láposi járás	179	13	10	0	1	0	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Nagy- ilondai járás	47	5	5	1	2	0	3	5	0	0
Szamos- újvári járás	71	7	2	0	2	0	3	4	4	2
Összesen	547	51	40	1	7	0	14	48	10	5

Szabados rangsorolta a megye településeit. Négy kategóriát állított fel annak megfelelően, hogy mekkora az ott élő szórványmagyarok száma: 50 alatt, 50–100, 100–200, 200–300. A rendelkezésére álló adatok szerint 117 olyan helységet azonosít be, ahol a magyarok száma nem éri el a 100 főt. Véleménye szerint ezekben a falvakban radikális intézkedés nélkül az itt élő magyarok helyzete reménytelen.⁸⁹ A kategóriák használatát külön nem indokolja meg, azonban későbbi munkáiban szintén használja azokat.⁹⁰ Hasonló osztályzás jelenik meg az EMKE-felmérésnél is,⁹¹ valamint Schneller Károly Kolozs megyéről írt elemzésében is.⁹² Az utóbbi a szórványközösségek mérete és az asszimilációval szembeni ellenállásuk közötti összefüggést taglalta. A vizsgálat során olyan elemeket vett figyelembe, mint az azonos anyanyelvűek szervezettségének (gazdasági és kulturális intézmények) szintje, az anyanyelvi egyházi és oktatási intézmények jelenléte és súlya.⁹³ Schneller a kategóriáit az 1880-as népszámlálás szerint állította fel, és ehhez viszonyította a későbbi évtizedekben felvett adatok tükrözte változásokat. Az osztályzása a 20-as lélekszám küszöbénél kezdődik („pseudo-szórvány”), és elmegy egészen az 1000 főt tartalmazó kategóriáig, amelyet a legellenállóbb csoportnak tart: itt elég erős a közösség ahhoz, hogy létrehozza és fenntartsa a megmaradásához szükséges intézményeket.⁹⁴

A szórvány mérete és ellenálló képessége között tehát pozitív kapcsolatot reméltek. Ennek fényében értékelődik fel Szabados tanulmányában a telepítések lehetősége is, amelyre szakértői véleménye második, a gazdasággal foglalkozó részében tesz ajánlatot.

Annak ellenére, hogy a négy év alatt elég változatos gazdaságfejlesztő tevékenység folyt, Szabados javaslatai kizárólag birtokpolitikai jellegűek. Ez elsősorban a megye döntően agrár gazdasági szerkezetéből fakadt.

⁸⁹ *Szolnok-Doboka elrománosodása...* 5.

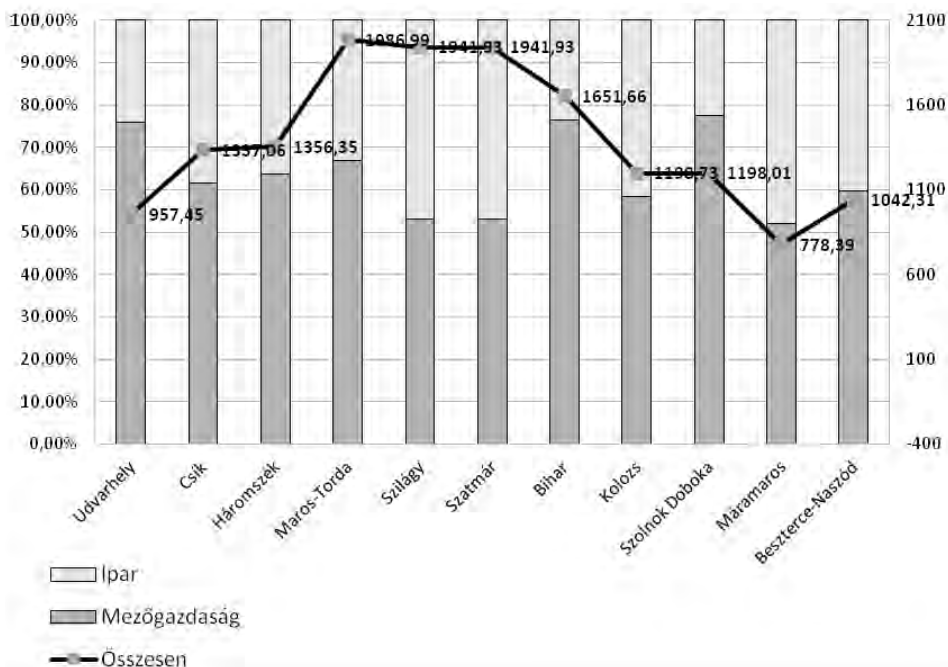
⁹⁰ Az 1944-ben készült kataszterében a következő kategóriák jelennek meg: törpe (<20), kis (20–100), közép (100–200–300), nagy (>300). Ezekhez hozzászám még egy utolsó, 1000 fölötti kategóriát. Észak-Erdély 1169 szórványának 63,7%-a a legelső kategóriába került. (SZABADOS 1944: 2–4.)

⁹¹ TÓTH 1999: 45.

⁹² SCHNELLER 1943.

⁹³ SCHNELLER 1943: 25–26.

⁹⁴ SCHNELLER 1943: 50–59.

1. ábra. Az egyes megyék anyagi termelésének megoszlása 1937-ben
(% és millió lejbén, építkezések nélkül)⁹⁵

Szolnok-Doboka alapvetően szerény megélhetésű megye (a második bécsi döntés előtt a beszedett adók összege nem érte el az észak-erdélyi átlagot).⁹⁶ A birtokszerkezetet tekintve is hasonló képet kapunk: úgy a magyarok, mint a románok részéről az aktív mezőgazdasági lakosság a törpe- és kisbirtokosi kategóriába tartozott.

Szabados rendelkezésre álló, hasonlóan hiányos adatai szerint a 4240 elrománosodott magyar család legnagyobb része törpebirtokos vagy föld nélküli volt. Egy elrománosodott lélekre fejenként átlagban 1,38 kataszteri hold jutott.⁹⁷

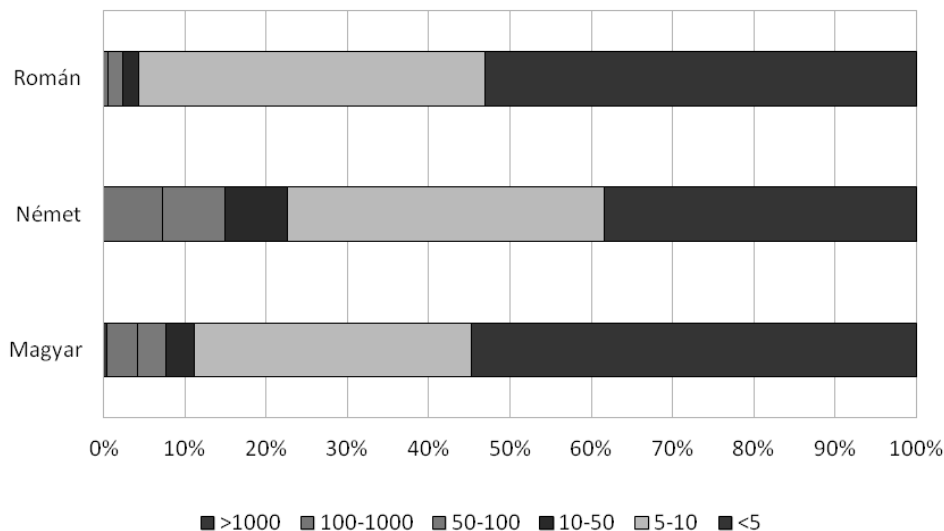
Az elsődleges megoldás, hogy „a székelyföldi magyarságot az alföldi magyarsággal lehetőleg zárt és folyamatos magyar településekkel hídként összekössük [...] ezen a magyar nemzet-stratégiai szempontból rendkívül fontos összekötő vidéken.”⁹⁸

⁹⁵ MAGYAR NEMZETI BANK 1940: 14. sz. táblázat. A mezőgazdasági adat tartalmazza a növénytermesztést és az állattenyésztést, az ipari adatok pedig a fakitermelés, a bányászat és gyáripar adatait.

⁹⁶ MAGYAR NEMZETI BANK 1940: 14. sz. táblázat.

⁹⁷ *Szolnok-Doboka elrománosodása...* D táblázat. Az adatok az EMKE-felmérés eredményeihez hasonló képet mutatnak, ahol a mintába került családok fele a földnélküliek kategóriájába tartozott. (TÓTH 1999: 170).

⁹⁸ *Szolnok-Doboka elrománosodása...* 16.

2. ábra. Szolnok-Doboka birtokmegoszlása (kategóriák kataszteri holdban)
nemzetiségek szerint, 1910-ben⁹⁹

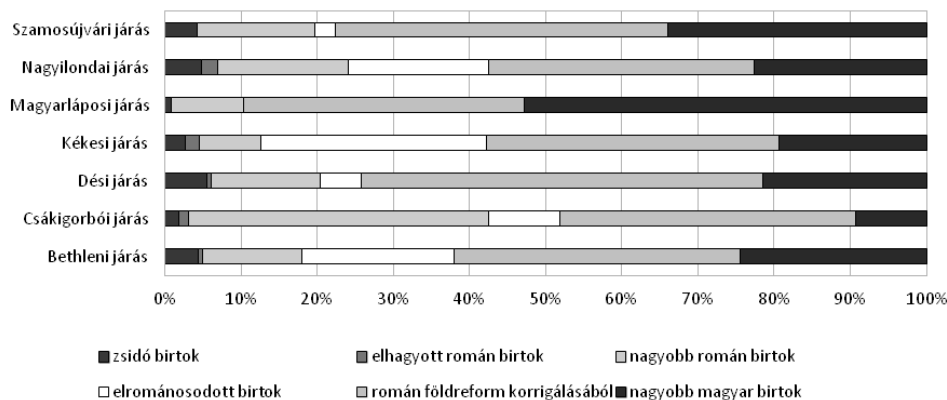
Ehhez telepíteni kell, amihez földre van szükség. A betelepítésre szánt birtokokat Szabados hat módszerrel biztosította volna: 1. a zsidótörvények által felszabaduló birtokok által, 2. az elhagyott román ingatlanokból, 3. a nagyobb román, illetve 4. magyar földek igénybevételel, 5. az elrománosodott magyarok birtokaiból és a 6. földreform revíziója során felszabadult birtokegységekből. A hat módszer használata által Szabados szerint 218 957 kataszteri holdat lehetett volna beállítani telepítés céljára. Ezeknek legnagyobb részét az elrománosodott, illetve a földreformos birtokok tették ki.¹⁰⁰

A tanulmányból nem derül ki, hogy a kérdőívekben pontosan milyen típusú kérdéseket tettek fel a vagyoni állapotra vonatkozóan, de ha az EMKE felméréséhez hasonlóakat, abból a román földreform által létrehozott állapotok nem derültek volna ki. Az Erdélyi Földreform Tanulmányi Bizottsága, ahogyan arról már korábban volt szó, pontosan ezt igyekezett feltérképezni. A Bizottság az EMGE és a helyi közigazgatás infrastruktúráját felhasználva, 1941 szeptemberéig

⁹⁹ Magyar Statisztikai Közlemények (Új sorozat) 15. kötet.

A román földreform eredményeiről sajnos nincs rendelkezésre álló, megyei bontású birtokstatisztika. Szolnok-Doboka megyében a román földreform idején 103 013,8 kataszteri holdat sajátítottak ki, amely 75%-ából románok, 15%-ából magyarok, 6,1%-ából állami intézmények stb. részesültek. (VENCZEL 1942). Ha figyelembe vesszük, hogy a törvény a juttatási maximumot 7 kataszteri holdban határozta meg, így valószínűleg az 1910-es kategóriák aránya nem sokban térhetett el a háború után sem.

¹⁰⁰ Uo.

3. ábra. A telepítésre szánt Szolnok-Doboka megyei birtokok megoszlása típusok és járások szerint, Szabados számításai alapján¹⁰¹

1053 község adatait dolgozta fel, 3 643 231 kat. hold területre vonatkozóan.¹⁰² Ezeket az adatokat valószínűleg a miniszterelnökség tisztviselőjének is a rendelkezésére bocsátották, így a tanulmány elkészültekor (1941 decemberében) Szabados feltehetően aránylag pontos birtokadatokkal rendelkezhetett Szolnok-Dobokára vonatkozólag.

A hat javaslat szintén nem volt spekulatív jellegű. 1941 végére már körvonalazódtak azok az alapelvek, amelyek mentén az észak-erdélyi birtokpolitikát meg kívánták szervezni.

A zsidó ingatlanokra a négy év alatt két törvény volt érvényes: az 1939. évi IV. tc. és az 1942. XV. tc., az utóbbi alapján átengedésre kötelezték (kisajátították) a zsidó ingatlanokat. Az így szerzett ingatlanokból az 5 hold alattiakat a Közjóléti Szövetkezetek, az 5–20 holdig terjedőket az Országos Vitézi Szék rendelkezésére bocsátották, a 100 holdnál nagyobb ingatlanokat pedig telepítésre jegyezték elő. A két törvény és az azokat kiegészítő rendeletek Észak-Erdélyben összesen 30 502 holdat érintettek, amelyből 19 703 holdat osztottak szét.¹⁰³

A román földreform-revízió külpolitikai korlátai már korábban említésre kerültek. Ezekhez a birtokokhoz a dél-erdélyi magyarokra való tekintettel csak kis mértékben nyúltak, a végső rendezést a háború utánra kívánták halasztani.¹⁰⁴ A magyar állam négyéves birtokpolitikája a visszacsatolt erdélyi részekén ezért mellékutakra terelődött, olyan tevékenységek felé, mint az állami elővásárlás gya-

¹⁰¹ Szolnok-Doboka elrománosodása... A. táblázat.

¹⁰² Az Erdélyrészi Földreform Tanulmányi Bizottsága központi irodájának jelentése. 1941. szeptember 15. MOL K 28, 81. csomó, 132. tétel: 181–189.

¹⁰³ Az EFF 1943. évi jelentése. MOL, K 201, 8. doboz., 1944-15-5118.

¹⁰⁴ Kállay Miklós levele Horthy Miklóshoz földbirtok-politikai kérdésekről, 1943. február 28. SZÍNAI–SZÜCS 1965: 356–357.)

korlata¹⁰⁵ vagy a szabadpiaci felvásárlások. Az ilyenkor leginkább használt eszközt (a birtokforgalom ellenőrzését) az 1920: XXXVI. tc.-ben előírt ingatlancserekkor kötelező hatósági hozzájárulás biztosította, ehhez járult hozzá a honvédelemről szóló 1939: II. tc. által tartalmazott korlátozás, miszerint határvidéken a Honvédelmi Minisztérium hozzájárulása is szükséges volt az ingatlanelidegenítésekhez (106. §). Felvásárlásokkor igyekeztek a gazdátlanul maradt vagy az országból való elköltözés miatt áruba bocsátott román ingatlanokat megszerezni.¹⁰⁶

1941 decemberében Kolozsváron Teleki Béla, Szathmáry Lajos, Diószeghy Erzsébet, az OFI helyi képviselői, valamint a hadsereg küldöttei jelenlétében értekezletet tartottak az erdélyi telepítések ügyében. Annak ellenére, hogy konkrét határozatot nem hoztak, kidolgoztak néhány alapelvet. A megfelelő birtokmennyiség biztosítására Észak-Erdély területe a magyarok számaránya szerint került volna osztályozásra: ahol *a magyarság eléri a 30%-ot*, ott a románok ingatlanvásárlását teljes egészében korlátoznák, a 10–30%-os arány esetében viszont úgy, hogy a románok csak románoktól vehetnének ingatlant. *A többségében románlakta vidéken* nem lennének korlátok, kivéve a 200 hold fölötti ingatlanelidegenítések esetében, amikor megvizsgálnák, hogy az illető birtok alkalmas-e telepítésre.¹⁰⁷ 1942 februárjában egy pénzügyminiszteri értekezleten ismét tárgyalták a kérdést. Ekkor határozat született arról, hogy az állam támogatni fogja a román ingatlanok szabadpiaci felvásárlását (az úgynevezett „albinaszerű munkát”). Ennek érdekében a honvédelmi hozzájárulást ki akarták terjeszteni az egész észak-erdélyi régióra, illetve a közigazgatás és a belügyminisztérium helyi szervei bevonásával szoros megfigyelés alatt kívánták tartani a telekkönyvön kívüli ingatlanforgalmat is.¹⁰⁸

Szabados a kiszámított 218 957 holdnyi Szolnok-Doboka megyei birtokot minőség (kataszteri jövedelem) szerint is rangsorolta. Magyarok telepítése szempontjából kizárólag a jó minőségű földek jöhettek számításba. Ennek tükrében az etnikai korridor Szolnok-Doboka megyei részébe 173 község került volna be, összesen 157 597 hold területtel. Ez viszont azt feltételezte, hogy innen 6500 román családot kellett volna elköltöztetni románlakta vidékre, vagy lakosságcsere alapján a határon áttelepíteni. Helyükbe a kor (még mindig) divatos nézete szerint székelyeket kell volna vinni, hogy a korridor falvaiban biztosítani lehessen a magyar jelleget a vegyes házasságok megakadályozása érdekében. Egy új elem is bekerült, amellyel a korábbi hasonló tervekben nem találkoztunk: ha már sikerült beazonosítani az elrománosodott magyar családokat, akkor ezeket a korridor területéről feltétlenül ki kell emelni (magyar vidékre való költöztetés által), he-

¹⁰⁵ Az 1920: XXXVI. tc. alapján.

¹⁰⁶ TÓTH-BARTOS 2012.

¹⁰⁷ *A kolozsvári OFI 35. számú jelentése, 1941. december 12.* MOL Z 892, 1. csomó, 15. tétel.

¹⁰⁸ „*Pro Domo*” *feljegyzés a miniszteri értekezletről, 1942. február 5.* MOL, Z 892, 1. csomó, 8. tétel.

lyükbe pedig szintén magyarokat kell telepíteni. Szabados számításai szerint az ajánlott módszerek felhasználásával Szolnok-Doboka megye magyarságát egészen 100 000 főre lehetett volna emelni.¹⁰⁹

4. táblázat. Az erdélyi magyar korridor településeinek megoszlása Szolnok-Doboka megyében
Szabados Mihály terve szerint
(Forrás: Szolnok-Doboka elrománosodása... A táblázat.)

Járás	Korridorba kerülő település száma	Magyarok száma	Románok száma	Elrománosodott magyarok száma
Bethleni járás	33	5 715	18 459	4 211
Csákigorbói járás	2	29	1 738	150
Dési járás	32	5 492	23 530	1 339
Kékesi járás	31	6 576	15 106	5 844
Magyarláposi járás	2	729	824	0
Nagyilondai járás	40	253	19 817	1 558
Szamosújvári járás	15	1 948	13 068	190

A valóság azonban más képet mutatott. A magyar birtokállomány növelését több dolog is hátráltatta: a fokozatos pénzromlás, a háborús helyzet és nem utolsósorban a felvásárlások következtében az ingatlanok ára folyamatosan növekedett, ugyanakkor csökkent a felajánlási kedv is, az emberek inkább ragaszkodtak ingatlanaikhoz, mintsem áruba bocsátották volna őket. Ugyanakkor a parcellázásokat ideális esetben követő telepítések is nehezen mentek. Az ingatlanvásárlásokért és parcellázásokért felelős kolozsvári OFI igazgatója arról panaszkodott, hogy a telepítésekben a legnehezebb megfelelő embert találni. Mivel ezen akciók jó része hegyes, dombos vidékre koncentrálódott nem volt könnyű olyan vállalkozó szellemű gazdát találni, aki ért is az adott földrajzi viszonyok szerinti gazdálkodáshoz. A hitelintézet vezetője szerint a székelyek is inkább a könnyebben művelhető alföldi földek felé húzódtak.¹¹⁰

Az Országos Földhitelintézet Észak-Erdélyben 1943-ig összesen 2894 hold földet vásárolt, 2 081 381 pengő értékben, amelyet 483 család között parcellázott ki, ebből Szolnok-Doboka megyére 793 hold jutott, 53 parcellavevő családdal. Ebből az eddigi kutatások adatai szerint három faluban történt telepítés.

¹⁰⁹ Szolnok-Doboka elrománosodása... 24–26.

¹¹⁰ A kolozsvári OFI 7. számú jelentése, 1944. július 5. MOL, Z 892, 1. csomó, 13. tétel.

5. táblázat. OFI telepítések Észak-Erdélyben 1943-ig¹¹¹

Megye	Település	Terület kat. hold	Vételár (pengő)	Vevők száma (családok)
Beszterce-Naszód	Beszterce	505	367 000	54
Szatmár	Alsószopor	490	151 771	25
Szilágy	Atya	41	18 500	26
	Érszakácsi	271	87 410	43
Szolnok-Doboka	Kackó	60	57 500	16
	Boncnýires	293	145 527	17
	Néma	440	253 673	25
Összesen		2 100	1 081 381	206

A telepítések nehézségére a Szolnok-Doboka megyei telepések helyzete is rámutat. A megyébe 1943 tavaszán érkeztek a telepések. Rövid ünnepség keretében foglalták el új otthonukat, az OFI hivatalnokai jelentésében megemlékezik, hogy „az elnémult harangokat”¹¹² több órán át kongattuk”.¹¹³ A hitelintézet szerint annak ellenére, hogy a román lakosság nem lelkesedett a telepésekért, a legnagyobb ellenszenv épp a helyi magyarság felől volt tapasztalható, főleg azok részéről, akik a telepéseknek juttatott földekre pályáztak.¹¹⁴ Az amúgy is szerény anyagiakkal rendelkező telepések helyzete a háború vége felé közeledve csak tovább romlott. Bethlen Béla, Szolnok-Doboka főispánja 1944-ben egy beadvánnyal fordult a miniszterelnökhöz és a földművelődésügyi miniszterhez, amelyben a Kackóra telepített széki családok fokozottabb támogatását kérte. Beadványában a telepések egyre romló anyagi helyzetére mutatott rá. Lakóházakat ugyan építtetett az ONCSA, de a szükséges melléképületeket, istállókat, kutakat az OFI már nem építtette meg, erről a telepéseknek kellett volna gondoskodniuk, hasonlóan az élő és holt felszerelésről, valamint a vetőmagok beszerzéséről. Mindemellett az adóhivatal a közterheket próbálta behajtani, az OFI a részleteket, a közellátási hivatal meg a beszolgáltatási kötelezettségeket kérte számon a telepéseken. A főispán soron kívüli anyagkiutalást, egy-két éves bankráta-, adó- és beszolgáltatási mentességet, illetve állandó vezetést és gyámolítást kért.¹¹⁵ Az OFI a maga részéről elutasította a vádakat, és a kialakult helyzetért a telepéseket hibáztatta, mondva, hogy

¹¹¹ *A kolozsvári OFI 4. számú jelentése, 1943. december 14.* MOL, Z 892, 1. csomó, 13. tétel.

¹¹² Itt Rákosi Viktor hasonló című, 1903-ban megjelent, és a szórványsors egyik ikonszerű alkotásává vált munkájára tesznek utalást.

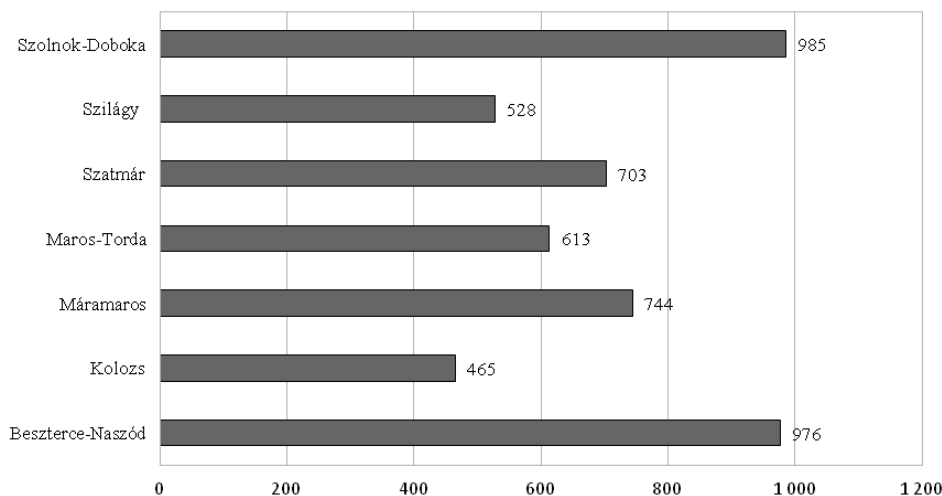
¹¹³ *A kolozsvári OFI 9. számú jelentése, 1943. július 8.* MOL, Z 892, 1. csomó, 13. tétel.

¹¹⁴ *Saját birtokpolitikai tevékenységünk. Jelentés a kolozsvári OFI választmányának. 1943. április.* MOL Z 892, 1. csomó, 8. tétel.

¹¹⁵ *Feljegyzés Bethlen Béla főispán beadványáról.* MOL, K 201, 15. tétel, 1944-15-4739.

túlságosan is el vannak kényeztetve, hozzá vannak szoktatva az ingyenhez.¹¹⁶ Az ügyet kivizsgálta a földművelésügyi miniszter és az EKSZ is. Az utóbbi javaslatára bízták meg az ONCSA és a vármegyei gazdasági hivatalok előadóit a telepések ügyeinek soron kívüli kezelésével, arról azonban nincs tudomás, hogy sikerült volna a telepéseknek komolyabb anyagi segítséget nyújtani.¹¹⁷

Nagyobb telepítéseket a *Kereskedelmi- és Közlekedésügyi Minisztérium (KKM)* is végzett. Az észak-erdélyi beruházások számottevő részét az infrastrukturális befektetések tették ki (például a déda–szeretfalvi vasútvonal kiépítése). Az utak karbantartására, felügyeletére nagyszámú alkalmazottra volt szükség, így a KKM sok munkást, hivatalnokot és kereskedőt telepített az észak-erdélyi területen. A telepítettek számára az ONCSA építtetett házat (gazdasági épületekkel együtt), valamint egy kisebb területű földet is kaptak. Ügyeltek arra, hogy csak olyan vidékre telepítsenek, ahol működött magyar iskola vagy magyar tagozatú tanintézmény, de ha szükséges volt, építhettek iskolát is. Arra is odafigyeltek, hogy a telepítendőek vallása megegyezzen a település magyarságának a vallásával. Ha szükséges volt, templomot is építettek, így pl. Szeretfalván református, Dédán pedig katolikus templomot emeltek a MÁV költségén. A KKM-telepítés a minisztérium számításai szerint 5104 főt érintett volna. Ennek a legnagyobb része Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód megyékbe irányult volna, 53, illetve 36 községbe.

4. ábra. A KKM által telepítendőek megoszlása Észak-Erdélyben¹¹⁸

¹¹⁶ Dióssy Géza levele az EFF igazgatójának. MOL, Z 892, 1. csomó, 14. tétel.

¹¹⁷ Pásint Ödön átirata a szolnok-dobokai telepések ügyében, 1944. április 20. MOL, K 201, 8. doboz, 15. tétel. 1944-15-4739.

¹¹⁸ MOL, K 269, 17. csomó, 54. tétel.

6. táblázat. A KKM által telepítendőek megoszlása Szolnok-Doboka megyében

Járás	Össz-népesség	Magyar	Német	Román	KKM-telepítés (falvak száma)	KKM-telepítés (lélekszám)
Bethleni járás	40 985	8 547	1 401	29 565	12	211
Dési járás	73 843	22 215	116	48 546	17	274
Kékesi járás	26 002	7 716	189	17 189	6	69
Magyarlápasi járás	29 990	5 003	12	24 115	4	77
Nagyilondai járás	35 747	1 671	2	33 176	11	202
Szamosújvári járás	34 012	12 905	50	20 327	8	152

Összefoglalás

A fenteikben megpróbáltam rövid betekintést nyújtani a magyar állam észak-erdélyi birtokpolitikája és a szórványgondozás közötti átfedésekbe. Az ekkor kidolgozott tervek jelentős része visszanyúlt az első világháborút megelőző elképzelésekhez, részben azért is, mert a kezelendő problémák, mint például a magyarság arányának folyamatos csökkenése vagy az iparilag elmaradott Székelyföld demográfiai fölöslegének kérdése megmaradt a második bécsi döntés után is. A négy év alatt az állam által gyakorolt nemzetiségpolitika meghatározó elemévé vált magyarságpolitika¹¹⁹ keretében a szórványgondozás központi szerepet kapott, és ahogy korábban is történt, az elsődleges megoldást a földkérdésben, a telepítésben látták, még akkor is, ha a kezelendő probléma okai sokkal összetettebbek voltak ahhoz, hogy egy ilyen jellegű beavatkozással kezelni lehessen azokat. Szabados szakértői véleménye egy kezdeti fázist mutat, amikor valószínűleg még a szakigazgatás is kereste azokat az eszközöket, amelyek használatát a körülmények is többé-kevésbé lehetővé tették.

Annak ellenére, hogy tanulmányomban a birtokpolitikával foglalkoztam, a négy év szórványgondozása jóval távolabb mutat ennél. Érdemes lenne behatóbban kutatni a területre irányuló hitelezési és szociálpolitikát, a szövetkezetek tevékenységét vagy a terület oktatásügyi kérdéseit, ezek egymáshoz, illetve a szórványgondozáshoz való viszonyát.

¹¹⁹ Egry 2011: 109.

Források

- Jakabffy Elemér Alapítvány Kézirattára, Kolozsvár (JEA-KT)
- MAGYAR NEMZETI BANK 1940: *A Romániától visszacsatolt terület fontosabb adatai*, kézirat. (K 734)
- SZABADOS é. n. *Az erdélyi magyar szórványok és szórványmagyarok számadatai*, kézirat. (K 7)
- SZABADOS 1944. *A hazai és a külföldi magyar szórványok és szórványmagyarok számadatai*, kézirat. (K 5)
- SZABADOS Mihály 1945. *Magyarország népcsere lehetőségei a béketárgyalásokon*, kézirat, 1945. (K 6)
- SZABADOS Mihály 1986. *A Miniszterelnökség Nemzetiségpolitikai Osztálya és az Erdélyi Külön Szolgálat munkájáról*, kézirat. (K 264)
- SZABADOS Mihály 1985: *Egy csongrádi öregdiák derékba tört karrierje*, kézirat. (K 8)
- Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
- Miniszterelnökség, Nemzetiségpolitikai Osztály (K28)
- Földművelésügyi Minisztérium, Általános Iratok (K184)
- Földművelésügyi Minisztérium, Erdélyi Kirendeltség (K 201)
- Pénzügyminisztérium, Általános Iratok (K 269)
- Kereskedelmi- és Közlekedésügyi Minisztérium, Dési Államépítészeti Hivatal (K 845)
- Országos Földhitelintézet, Kolozsvári Fiók (Z 892)
- Magyar Statisztikai Közlemények*, Új Sorozat, 15. kötet.
- Monitorul Oficial al României [România Hivatalos Közlönye]*. (1921, 1922, 1945)

Irodalom

- A. SAJTI Enikő ld. Sajti Enikő, A.
- ABLONCZY BALÁZS 2011. *Visszatért Erdély 1940–1944*. Budapest.
- BALOGH Béni, L. 2011: *The Second Vienna Award and the Hungarian-Romanian Relations 1940–1944*. New York.
- BÁRDI Nándor 2003. Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai. *Magyar Kisebbség*, (Új folyam), 2003. 2–3. sz. 93–114.
- BÁRDI Nándor 2004. Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére – A magyar elképzelések 1918–1940. *Magyar Kisebbség* (Új folyam), 2004. 1–2. sz. 329–376.

- BÁRDI Nándor 2006a. A romániai magyar elit generációs csoportjának integrációs viszonyrendszere (1918–1989). In: Bárdi Nándor–Simon Attila (szerk.): *Integrációs kísérletek a magyar kisebbségek történetében*. Somorja–Dunaszerdahely, 41–66.
- BÁRDI Nándor 2006b. A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között. *Limes*, 2006, 2. sz. 43–73.
- DEÁK Francis 1928. Deák Francis: *The Hungarian – Rumanian Land Dispute*. New York.
- BEDECSI András 1937: A név joga Romániában. *Magyar Szemle*, 1937. május, 57–65.
- BEKSICS Gusztáv 1899. *A magyar politika új alapjai*. Budapest.
- BETHLEN István 1912. *Az oláhok birtokvásárlása az elmúlt öt évben*, Budapest.
- BÍRÓ Sándor 1941: Magyar tanárok és tanulók Romániában. *Magyar Szemle*, 1941. február. 67–75.
- DARKÓ Zoltán 1938. *A román agrárreform és az erdélyi egyházak*. Debrecen.
- DRECIN, Mihai 1982. Banca „Albina” din Sibiu. *Instituție Națională a românilor Transilvaniei (1871–1918) [A nagyszebeni „Albina” Bank. Az erdélyi románok nemzeti intézménye.]* Cluj-Napoca.
- EGRY Gábor 2008. *Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944*. Budapest.
- EGRY Gábor 2011. Tükörpolitika. *Limes*, 2010. 2. sz. 97–112.
- FEHÉR György 2006: Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései (1896–1903). In: Buza János (szerk.): *Agrártörténet – agrárpolitika: tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére*. Budapest, 157–171.
- FOGARASI Zoltán 1944. A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságokonként 1941-ben. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944. január–március, 1–21.
- GIDÓ Csaba–LÁSZLÓ Márton 2006. Észak-Erdély és Magyarország 1940. évi gazdasági fejlettségének összehasonlítása. *Limes*, 2006. 2. sz. 7–19.
- GERGELY Ferenc 1934. Megoldott kévék. A Nagysajói Református Egyházmegye szórványainak állapotrajza az 1934. évben. *Magyar Kisebbség*, (Új folyam), 2000, 3. sz. (újraközlés), (<http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&cikk=m000305.html>), (letöltve: 2012. április 24).
- GERGELY Jenő–GLATZ Ferenc–PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.) 1991. *Magyarországi pártprogramok 1914–1944*. Budapest.
- Jakab Géza, Sz. 1942. *A szövetkezetek feladatai az erdélyi szórványvidékben*. Kolozsvár.
- JAKABFFY Elemér 1923. *Erdély statisztikája*. Lugos.
- KENÉZ Béla 1917. *Nép és föld*. Budapest.
- L. BALOGH BÉNI ld. BALOGH BÉNI, L.

- NAGY Ödön 1938. Szórvány és beolvadás. *Hitel*, 1938. 4. sz., 256–275.
- MIKÓ Imre 1941. *Huszonkét év – az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Budapest.
- MIKÓ Imre 1998: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Csíkszereda.
- OLÁH Sándor 2004. Gyakorlati gondolkodásmód és megmerevedett etatizmus. *Korall*, 2004. december, 99–102.
- OLÁH Sándor 2008. *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön*. Csíkszereda.
- ROMSICS Ignác 1986. Az agrárkérdés nemzeti-nemzetiségi aspektusa 1890–1918 között. *Forrás*, 1986. január, 26–30.
- ROMSICS Ignác 2005. *Bethlen István: politikai életrajz*. Budapest, 2005.
- SAJTI Enikő, A. 1983. *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában, 1941*. Budapest.
- SCHNELLER Károly 1943. *Szórványok és szigetek sorsa Kolozs megyében*. Kolozsvár.
- SEBESS Dénes 1905. *Emlékirat az erdélyrészi telepítésről*. Marosvásárhely.
- SZ. JAKAB GÉZA LD. JAKAB GÉZA, SZ.
- SZABADOS Mihály 1940. A külföldi magyarok hazatelepítési lehetőségeiről. *Katolikus Szemle*, 1940. december, 430–436.
- SZABADOS Mihály 1941. Egy telepítés tanulságai. *Magyar Szemle*, 1941. szeptember, 169–181.
- SZABÓ István 1990. *A magyarság életrajza*. Budapest. (Reprint)
- SZÍNAI Miklós–SZÜCS László 1965. *Horthy Miklós titkos iratai*. Budapest.
- SZATHMÁRY Lajos 1937. Gyakorlati hozzászólás a magyar szórványügyhöz. *Magyar Kisebbség*, 1937. június 16. 305–326.
- TOKAJI László 1913. *Eladó ország*. Kolozsvár.
- TÓTH Pál Péter 1999. *Szórványban*. Budapest.
- TÓTH-BARTOS András 2012. Birtokpolitika Észak-Erdélyben 1940–1944. *Korall*, 2012. 47. sz. 101–125.
- THIRRING Lajos 1944. Népünk foglalkozása. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944. június, 191–209.
- VENCZEL József 1936. Művelődéspolitikai vázlat. *Hitel*, 1936. 2. sz. 131–148.
- VENCZEL József 1942. Az erdélyi román földreform. In: *Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1941–1942*. Kolozsvár. 309–465.
- VENCZEL József 1944: *A volt határőrezredek vagyónának sorsa*. Kolozsvár.
- VINCZE Gábor 2001: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2001. ősz. 141–187.

A munkácsi jiddis sajtó a két világháború között

A híres és népszerű jiddis író, Sholem Aleichem (1859–1916) *Kasrilevker progres*¹ [„Haladás Kaszrilevkében”] című elbeszélésében leírja a műveiben gyakran szereplő, fiktív kisváros (*shtetl*) vallásos, társadalmi és kulturális életét. Eszerint Kaszrilevkében mindenből kettő volt: iskolából, zenekarból, kórusból, színjátszó körből, nyelvapoló egyletből, könyvkiadóból – és ezek minden esetben egymás esküdt ellenségei voltak. Ennek megfelelően újságból is kettő volt Kaszrilevkében. Sholem Aleichem ezt az elbeszélését 1914/15 körül írta, de leírása tökéletesen illik Munkácsra, és különösen a munkácsi jiddis sajtó helyzetére a két világháború között.

Ezt írja Sholem Aleichem:²

Azoy vi altsding iz in dem modernem Kasrilevke tsu tsvey, zenen deriber yidishe tsaytungen dortn oykh faran tsvey: „Di yarmelke” un „Der kapelish”. Zelbstfarshtendlekh, az „Di yarmelke” iz a frume, altmodishe gazet far ortodoksn, un „Der kapelish” iz a moderne, radikale tsaytung far di fortgeshritene elementn.

Shoy n fun di motos aleyn iz gring tsu farshteyn di rikhtung fun di dozike tsvey konkurirende gazeten: „Di yarmelke” hot avekgeshtelt mit groyse oysies oybnon: „Tsu Got un tsu layt!” Un der redaktor funem „Kapelish” hot avekgeshtelt oykh oybnon un oykh mit groyse oysies zayn eygenem nomen un untergeshribn gants basheydn: „Ikh bin do – ales do!”

Ven zenen di dozike tsvey organen gegrindet gevorn un ver fun zey iz elter – dos iz shver tsu zogn, vayl yeder fun zey shraybt af zikh, az er iz der ershter un der eyntsiker yidisher organ in Kasrilevke, un ignorirt, shlist oys dem andern,

¹ A szövegben a jiddis szavak, címek és idézetek a YIVO átírási rendszere szerint, „angolosan” szerepelnek.

² Sholem Alechem: „Kasrilevker progres”. In: *Fun Kasrilevke* (Ale verk fun Sholem Alechem, 19.) New York, Sholem Alechem Folksfond, 1927. 13–14. (Magyar fordítás: KSZR); angol fordításban elérhető: Sholem Aleichem: „Progress in Kasrilevke”. In: *My First Love Affair and Other Stories*. Ford. Curt Leviant. Courier Dover Publications, 2002. 18–19.

dermont, kholile, keynmol dem nomen zaynem nisht – oser khazer! Saydn unter a noyt, az me kon shoyt andersh nit un me muz, tsum bayshpil, oyszidlen, oyssheltn, mevaze zayn eynt dos andere, demolt ruft on „Di yarmelke” dem shokhn irn „dos opgebarete kapelishl”, un „Der kapelish” ruft on zayn shkheyne „Di farshimelte yamperke”. Nor merstnteyl geyt es tsu bay zey farshelt, un zey meydnt oys, vi vayt meglehkh, tsu dermonen dem nomen funem kokurent.

Ahogy a modern Kaszrilevkében mindenből kettő van, úgy jiddis újság is kettő van: *Di Yarmulke* [jarmülke / kipa] és *Der Kapelish* [kalapka]. Természetesen a *Yarmulke* az orthodoxok vallásos, régimódi újságja, a *Kapelish* pedig a haladó gondolkodók progresszív, radikális lapja.

A két konkurens kiadvány irányvonalát már magából a mottóból is könnyedén meg lehet érteni. A *Yarmulke* nagy betűkkel azt írta címlapja tetejére, hogy „Istenért és a népért!” A *Kapelish* szerkesztője pedig szintén a címlap tetejére, ugyanúgy óriási betűvel saját nevét írta fel, és alá azt, hogy „Ha én itt vagyok – minden itt van!”

Hogy mikor alapították ezt a két sajtóorgánusot, illetve hogy melyik közülük az idősebb, azt nehéz megmondani, mert mind a kettő azt írja magáról, hogy ő az első és egyetlen jiddis újság Kaszrilevkében, és figyelmen kívül hagyja, kizárja a másikat, soha nem említi meg még a nevét sem – Isten ments, mintha tréfli, disznóhús volna! Szükség esetén, ha már mást nem lehet tenni, és muszáj például szidalmazni, becsmérelni, gyalázni a másikat, akkor a *Yarmulke* azt írja a szomszédjáról, hogy „az ütött-kopott kis kalap”, a *Kapelish* pedig úgy hívja szomszédját, hogy „a penészes jarmülke”. De legtöbbször rejtetten történik mindez, és kerülnek, amennyire csak lehet, a konkurens megnevezését.

Az első zsidók Kárpátalja térségében a török időkben telepedtek le. A következő bevándorlási hullám 1648/49-ben a Bohdan Chmielnicki által vezetett kozák felkelés elől menekült. A 17–18. században érkeztek zsidók a Felvidék felől is. Igazán jelentős zsidó bevándorlás azonban Lengyelország 1772-es felosztása után indult meg Kárpátaljára, főképp az akkor a Monarchiához csatolt Galícia térségéből – általában a jobb élet, kedvezőbb gazdasági kilátások reményében. A 19. századra már jelentős zsidó községek alakultak ki Kárpátalján. Ezek közül a legfontosabb és legnagyobb Munkács lett; a vészkorszak előtt a kárpátaljai zsidóság 11%-a, több mint tízezer zsidó élt itt; a város lakosságának majdnem a fele zsidó volt.³

³ Kárpátalja zsidóságának történetéről és kulturális életéről viszonylag kevés átfogó szakirodalom létezik, közülük megemlítendő: Yehudah Erez (ed.): *Entsiklopedia shel galuyot, 7: Karpatorus*. Jerusalem–Tel Aviv, Entsiklopedia Shel Galuyot, 1959.; *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, 3 vols. Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1968–

Kárpátalja és a környék zsidóságának történelme és kultúrája sok szempontból különbözött más területek magyar zsidóságától. Egyrészt míg Magyarország nyugati területein a zsidók nagyjából Morvaország és Ausztria felől érkeztek, fenntartották családi és üzleti kapcsolataikat az ottani zsidósággal, és köreikben idővel az ottani társadalmi és politikai irányzatok és fejlemények – elsősorban a felvilágosodás és a modernizáció, a nyelvi és a kulturális asszimiláció – is elterjedtek, addig a kárpátaljai zsidók főként Galíciából, északkeletről, keletről költöztek be, és galíciai kötelékeiket tartották meg. A környék első jelentős rabbijai is Galíciából jöttek, és ennek megfelelően sokan közülük haszidok voltak, vagy legalábbis közel álltak a haszidizmushoz. A kárpátaljai zsidóság a 19. század során – az asszimilációs, akkulturációs, reformfolyamatok során is – vallásilag jellemzően konzervatív maradt. Másrészt Nyugat-Magyarországon a zsidók a jiddis nyelv nyugati dialektusát beszélték, Kárpátalján viszont, ahogy a galíciai zsidóság, a jiddis keleti dialektusát. Az eltérő jiddis dialektusoknak köszönhető, hogy a kárpátaljai zsidókat a többi magyar zsidó *fin*-eknek, *finák*-oknak nevezte: ők nem azt mondják, hogy 'fun', ahogy az a nyugat-magyarországi jiddisben vagy a sztenderd jiddisben van, és nem is azt, hogy 'von', mint németül, hanem hogy 'fin'.

Ennek a különbségnek az irodalmi feldolgozása jól ismert Kertész Imre *Sorstalanság* című regényéből, ahol a főszereplő, Köves Gyuri, aki egyébként átlagos budapesti fiú, a táborban megismerkedik a keleti jiddist beszélő kárpátaljai zsidókkal:⁴

Arról a furaforma társaságról, testületről, fajzatról vagy miképp is hívjam (...) Citrom Banditól tudtam meg többet. Tőle hallottam azt is, hogy „finneknek” mondjuk őket. De csakugyan, ha kérded tőlük, honnan valósiak, azt felelik – ha ugyan méltónak találják rá egyáltalában –, hogy „fin Minkács” például, amin Munkácsot értik; vagy: „fin Sadarada”, s ez meg például – ki kell találni: – Sátoraljaújhely. Citrom Bandi még a munkatáborból ismeri a szerzetüket, s nincs igen nagy véleménynyel róla. Mindenütt ott láthatóak, munkánál, menetnél vagy appelnél a sorban, amint ütemesen előre-hátra himbálózva mormolják magukban kifogyhatatlanul, mint valami soha le nem törleszthető adósságot: az imádságukat.

A kárpátaljai zsidók körében erős hatása volt a haszidizmusnak. A helyi haszidok eleinte galíciai haszid központokhoz tartoztak, galíciai rebbéket követtek, mint például *Tsanz* (Nowy Sącz, Sanz, Újszandec), *Belz* (Белз, Bełz), *Vizhnits*

1983.; Yeschayahu A. Jelinek: *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1949*. New York, Columbia University Press, 2007.

⁴ Kertész Imre: *Sorstalanság*. Budapest, Századvég, 1993. 113.

(Вижниця, Vizsnicia, Wiznitz) vagy *Kosov* (Косів, Kosziv, Kosów). Később azonban jelentős, önálló haszid központok alakultak Kárpátalján is. Ezek közül a legfontosabb és legismertebb a munkácsi haszid udvar lett, különösen R. Cvi Hirs Shapira (?–1913), és még inkább a fia, R. Hajim Elazar Shapira (1872–1937) vezetése alatt. Mindketten karizmatikus vezetők és híres, elismert, befolyásos tudósok, talmudisták, kabbalisták voltak. R. Hajim Elazar Shapira 1903-tól volt Munkácson rebbe – először még apja mellett, majd annak halála után, 1913-tól mint a munkácsi haszidizmus főabbija. Különösen konfrontatív személyiségéről, harcos reformellenességéről, ultraorthodoxiájáról, anticionizmusáról vált ismertté.⁵

Az első világháború éveitől több galíciai rabbi is menekülni kényszerült otthonából. Mivel Kárpátalja, és különösen Munkács akkorra már a haszidizmus ismert központja volt, sokan érkeztek ide is. A háború éveitől R. Hajim Elazar Shapira – bár már korábban is harcos személyiségként vált ismertté – elfogadta jelenlétüket. A háború után azonban keményen fellépett ellenük, és mindent megtett, hogy távozásra bírja őket. Kérlelhetetlen volt mindenkiel, akiről úgy érezte, veszélyezteti saját hatalmát és hegemóniáját. Mivel a helyi zsidók továbbra is szoros kapcsolatokat ápoltak a galíciai zsidósággal, Shapira népszerűsége, sikerei és harciassága ellenére, a munkácsi haszidizmus mellett továbbra is megmaradtak más haszid csoportok és irányzatok is Munkácson.

A haszid, orthodox dominancia 1920 után, a csehszlovák időkben kezdett csak igazán változni a Kárpátalján. A helyi zsidóság ekkor már kifejezetten sokszínű volt: a különféle haszid és egyéb vallásos irányzatok mellett megindult a szekularizáció folyamata is, és egyre népszerűbb lett a cionizmus – a szekuláris és a vallásos cionizmus egyaránt. Több zsidó iskola is nyílt ebben az időszakban. Munkácson – a Sholem Aleichem elbeszélésében szereplő Kaszrilevkéhez hasonlóan – egyből kettő, egymás esküdt ellenségei: 1922-ben alapította meg R. Hajim Elazar Shapira a munkácsi jesivát, *Darkhei Teshuva* [„A megtérés útjai”] néven, 1924-ben pedig megalapult a híres cionista Héber Gimnázium. Ekkor indult virágzásnak a zsidó sajtó is, héber, jiddis, héber betűs német, német, magyar és cseh nyelven egyaránt; elsőként a *Zsidó Néplap* jelent meg, magyar, cionista-revizionista hetilap Ungváron és Beregszászon 1920–1940 között, amelyet aztán különösen az 1924-es csehszlovák választások kapcsán számos más lap is követett.⁶

⁵ Shmuel ha-Kohen Weingarten: „Ha-admor mi-Munkats, Rabi Hayim Elazar Shapira. Baal tehusha bikortit”. *Shanah be-shanah* (1980), 440–449; Allan Nadler: „The War on Modernity of R. Hayyim Elazar Shapira of Munkacz”. *Modern Judaism* 14:3 (1994), 233–264; Aviezer Ravitzky: *Messianism, Zionism, and Jewish Religious Radicalism*. Ford. Michael Swirsky–Jonathan Chipman; Chicago, University of Chicago Press, 1996. (Chicago Studies in the History of Judaism).

⁶ Enten Manó: „A zsidó sajtó jelene Csehszlovákiában”. In: Lányi Menyhért – Propperné Békefi Hermin: *Szlovenszkói zsidó hitközségek története*. Kassa, 1933. 91–98.; Samuel ha-Kohen Weingarten: „Itonut”. In: Yehudah Erez: *Entsiklopedia shel galuyot, 7: Karpatorus*. Jerusalem–Tel Aviv, Entsiklopedia Shel Galuyot, 1959. 295–298; Shmuel Yakov Harrendorf [Shay Dorfson]:

A magyar, illetve a térség jiddis sajtójának történetével foglalkozó irodalom általában egy *Am* [„Nép”] című újságot említ mint a régió első jiddis újságját, amely elvben Munkácson jelent meg 1879-ben, egy bizonyos Cviele, a helyi rabbi feleségének szerkesztésében, 8 oldalon, *daytshmerish* [németes jiddis] nyelven, *maskhet* betűkkel nyomtatva [héber kurzív betűtípus, melyet a modernitás előtt a jiddis szövegek nyomtatásához használtak]; de a helyi haszidok felháborodtak az újságon (nyelvén, kinézetén, tartalmán), és állítólag felgyújtották a nyomdát, hogy megakadályozzák az újság megjelenését.⁷

Ha a történet igaz, akkor a szerkesztő hölgy minden bizonnyal R. Hajim ben Mordekhaj Efraim Fisl Szofer (1821–1886) felesége volt. R. Hajim Szofer 1868 és 1879 között szolgált Munkácson rabbiként. Távoznia azért kellett onnan, mert a helyi zsidóság számára ő túl „liberális” volt, vagyis nem haszid módon öltözött és élt. Mindez annak ellenére, hogy ő maga elkötelezett orthodox volt: mint a híres pozsonyi Hatam Szofer (Moses Schreiber, 1762–1839) diákja (bár nem rokona) és szenvedélyes híve, szoros kapcsolatban állt a közismerten ultraorthodox R. Hillel Lichtensteinnel és R. Akiva Joszef Schlesingerrel, az 1865-ös nagymihályi rabbigyűlés asszimilációellenes döntéseinek egyik aláírója volt, és munkácsi pozíciója után Pest híres-hírhedt orthodox rabbija lett. R. Hajim Szofer felesége egyébként Nagymartonból (Mattersdorf, ma: Mattersburg) származott. Az ott beszélt jiddis a nyugati jiddis egy dialektusa volt, amely közelebb állt a némethez, mint a Kárpátalján, illetve Galíciában beszélt keleti jiddis. Az egykori Hét község (*sheva kehillot*), a mai Burgenland környékén ráadásul a 19. században már megindult a nyelvi asszimiláció, és a jiddist egyre inkább kiszorította a német. A rabbi felesége által beszélt jiddis nyelv tehát tényleg megdőbbszentően nyugatias, németes – és így „modern” – lehetett a munkácsi haszidok számára. Ez az újság azonban valószínűleg egyáltalán nem létezett, így színes és kalandos története is legenda csupán – de mindenképpen jelkép értékűnek tekinthető legenda.

Egy másik, valószínűleg szintén csak a legendában létező jiddis újság Munkácson állítólag 1924/25-ben jelent meg *Morgnpost* címen, egy bizonyos Sh. Y. Dorfson szerkesztésében. A beszámolók szerint elsősorban a bécsi *Wiener Morgenpost* című német újság cikkeit vette át és helyi híreket tartalmazott, és ez a hetilap is mindössze pár hónapig jelent meg – állítólag azért, mert vallásilag semleges volt, és a helyi haszidok tilalom alá helyezték, és így nem bírt fennmaradni. A történet tehát sokban hasonlít az *Am* legendájára.

Az újság állítólagos szerkesztője 1900-ban született Lengyelországban Shmuel Yakov Harrendorf néven. Fiatal korában kemény fizikai munkából élt Lengyelországban, Tirolban, majd Bécsben. Bécsben csatlakozott a *Poale Tsion* (cionista-

„Ha-itonut ha-yehudit be-Karpato-Rus ben shte milhamot-ha-olam”. In: Yehuda Gotthelf: *Itonut yehudit she-hayta*. Tel Aviv, World Federation of Jewish Journalists, 1973. 453–456.

⁷ Samuel ha-Kohen Weingarten: „Maase bi-Tsviele ha-orekhet”. *Areshet*, 1966. 4. 508–510.

szocialista) mozgalomhoz. 1921–1931 között jiddis vándorszínházakkal járta be a környező országokat, így jutott el Kárpátaljára is. 1931-től Prágában, 1939-től pedig Londonban élt. Shay Dorfson álnéven számos zsidó, és különösen jiddis újságnak volt levelező-tudósítója, írt cikkeket, beszámolókat, tudósításokat – így többek között Varsóban a *Frayer Yugend* [„Szabad ifjúság”] és a *Moment* [„Pillanat”], New Yorkban a *Morgen-zhurnal* [„Reggeli lap”], Bécsben a *Jüdischer Morgenpost* [„Zsidó reggeli újság”] és a *Die Neue Zeit* [„Új idő”], Buenos Airesben az *Idische Tsaytung* [„Zsidó / jiddis újság”], Johannesburgban az *Afrikaner Idische Tsaytung* [„Afrikai zsidó / jiddis újság”] című újságoknak. Színikritikákat, sőt színdarabokat is írt. *Teater-karavanen* [„Vándorszínházak”] című emlékirata (London, 1955) a jiddis vándorszínházak fontos és nélkülözhetetlen forrásanyaga.⁸

Dorfson 1924-ben tényleg alapított jiddis hetilapot Munkácson *Dos Yidishe Folksblat* [„Zsidó / jiddis néplap”] címen – ez az első híres és közismert jiddis újság a városban. A lap kiadója és tulajdonosa M. Meisels, helyi nyomdász és papírkereskedő volt. Dorfson saját meggyőződésének megfelelően az újság eredetileg zsidó-nacionalista, cionista beállítottságú volt. Politikailag Masaryk (Jan Garrigue Masaryk, 1886–1948) és Edvard Beneš (1884–1948), illetve a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt (*Česká Strana Národně Sociální*) oldalán állt. Idővel kapcsolatba került a vallásos, Izrael állam megalapítását támogató *Agudat Israel* helyi szárnyával, és ekkor vallásos, konzervatív irányt vett. A munkácsi haszid rebbe, R. Hajim Elazar Shapira ezt az újságot viszont valóban tilalom alá helyezte, ahogy azt a legenda az előző két lapról is tartja. Ezt írta az ügyről Dorfson egy visszaemlékezésében:⁹

In yor 1925, ven ikh hob in Munkatsh redagirt dos eyntsike yidishe blat (demolt nokh a tsionistish blat, un alts azelkhes di eyntsike yudishe vokhntsaytung in Karpatn-Rusland), hob ikh farn peysekhn-numer fun der doziker tsaytung geshribn a yontefdikn leyt-artikl vos hot goyrem geven dertsu az der munkatsher rov zol asern di tsaytung...

1925-ben, amikor Munkácson az egyetlen zsidó újságot szerkesztettem (ami akkor még cionista újság volt, és az egyetlen zsidó hetilap Kárpátalján [ti. a *Dos Yidishe Folksblat*-ot]), a peszahi szám elejére írtam egy ünnepi vezércikket, amely hatására a munkácsi rabbi tilalom alá helyezte az újságot...

A *Dos Yidishe Folksblat* elleni rabbinikus tilalom alapul szolgálhatott az állítólagos korábbi két jiddis lappal kapcsolatosan elterjedt legendáknak. De a jelenség

⁸ „Harendorf, Shmuel-Yankev”. In: *Leksikon fun der nayer yidisher literatur*, vol. 3. 77–79.

⁹ Ez a szöveg a szintén munkácsi *Yidishe Shtime* című újságban jelent meg, amelynek addigra Dorfson rendszeres szerzője lett. Sh. Y. Dorfson: „Fun mayn Munkatsher pinkes”. *Yidishe Shtime* (Munkács, 1934. márc. 30), 4.

egyáltalán nem volt ritka, a környéken ismert más hasonló konfliktus is. Földrajzi és kulturális közelsége miatt különösen Hirs Leib Gottlieb és a szigeti rebbe konfliktusa említendő meg. Hirs Leib Gottlieb (Herman Gottlieb / Hirs Leib Szigeter; 1844–1930) Máramarosszigeten élt, jiddis költő volt, újságíró, több héber és jiddis újságnak is alapítója és szerkesztője, főszerkesztője. Először 1878-ban alapított *Ha-shemesh* [„A Nap”] címmel héber újságot Szigeten, de R. Hananja Jom-Tov Lipa Teitelbaum (1836–1904), Máramarossziget haszid rabbija, megtiltotta a kiadónak, Kaufmann Ábrahámnak a lap nyomtatását, arra hivatkozva, hogy a lap cionista szellemisége ellenkezik a zsidó vallás előírásaival; Gottlieb így kénytelen volt azt végül Kolomeába (Коломия, Kolomija, Kolomyja) költöztetni. Hasonló támadások érték később a *Dos Yidishe Folksaytung* [„Zsidó néplap”] (1893–1898), a *Di Varheyt* [„Az igazság”] (1896) című jiddis újságjait, illetve a *Tsion* (1904–1906) című héber lapját is. Nem csak a lapokat helyezte a szatmári rebbe tilalom alá, hanem Gottlieb személyét is. A lapok gyakorlatilag végig a csőd határán egyensúlyoztak, sőt Gottlieb időnként titokban szerkesztette, nyomtatta és terjesztette őket, gyakran a testi támadásoktól is félve.¹⁰

A munkácsi *Dos Yidishe Folksblat* esetében azonban a rebbe tilalma nem bizonyult valami hatásosnak: az újság a második világháború kitöréséig életben maradt, 1924–1936-ig eredeti címén jelent meg mint *Dos Yidishe Folksblat*, 1936–1938 között pedig mint *Dos Yidishe Blat* [„Zsidó / jiddis lap”]. A lap heti egyszer jelent meg, 1000–2000 példányban.

Látva, hogy a tilalom ellenére is milyen sikeres a *Dos Yidishe Folksblat*, 1926-ban R. Hajim Elazar Shapira hívei saját jiddis hetilapot alapítottak Munkácson *Yidishe Tsaytung* [„Zsidó / jiddis újság”] címen. Ez a hetilap 1926–1938 között jelent meg, a Grafia Nyomdában. Bár alcímében az állt, hogy *Unabhengiges organ far politishe, virtshaftlikhe un konfesionele interesn fun dem orthodoxen yidntum* [„független orgánium az orthodox zsidóság politikai, gazdasági és kereskedelmi céljaiért”], a lap főszerkesztői Cvi Elimelekh Kallush és Leiberis Kanel voltak, a munkácsi rebbe sameszai. Ennek megfelelően az újság a munkácsi haszidok szócsöve lett.

A két újság sikerét látva pár évvel később a szekuláris cionisták is alapítottak jiddis hetilapot *Yidishe Shtime* [„Zsidó / jiddis hang”] címen, amely 1929–1939 között jelent meg, a Nekudah nyomdában. A lap szerkesztői Goldstein Móricz és Dr. Sternbach Wolf voltak, a szerkesztőbizottság tagjai között pedig ott volt Hajim Kugel (1897–1953), a Csehszlovákiai Zsidó Párt (*Židovská Strana*) egyik vezetője, 1935-ig a munkácsi héber gimnázium igazgatója, 1935–1938 között

¹⁰ Samuel ha-Kohen Weingarten, „Itonut”. In: Yehudah Erez, *Enciklopedia sel galujot*, 7: *Karpatorus*. Jerusalem–Tel Aviv, Enciklopedia sel galujot, 1959. 295–298.; Naftali Ben-Menahem: *Mi-szifrut Jisrael be-Hungaria*. Jeruzsálem, Kiryath Sepher, 1958., különösen 230–231; Moshe Carmilly-Weinberger: *Censorship and Freedom of Expression in Jewish History*. New York, Sepher Hermon Press–Yeshiva University Press, 1977. 204–205.

parlamenti képviselő, illetve Dr. Margulies Emil (1877–1943), ügyvéd és a cionista mozgalom egyik vezetője.

Ahogy Dorfson az imént idézett cikkében írta:¹¹

Un er hot di tsaytung geasert – nisht visndik afile, az mit dem prikre iser vet es tsufirn dertsu, az in Munkatsh zoln antshteyn nokh tsvey yudishe vokhenbleter, un az eyne fun di shpeter geshafene tsaytungen, di „Yidishe shtime”, vet zayn dos ofitsiele organ funem tsionistishn yudentum, nisht grod far Karpaten-Rusland, nor oykh far di yuden in der gantser Tshekhoslovakisher Republik.

És betiltotta [R. Hajim Elazar Shapira] az újságot [a *Dos Yidishe Folksblat*-ot] – nem tudva, hogy ez a kegyetlen tilalom ahhoz vezet majd, hogy Munkácson még két hetilap alakul, és a később alapított újságok egyike, a *Yidishe Shtime* a cionista zsidóság hivatalos lapja lesz, nem csak Kárpát-Oroszországban, hanem az egész Csehszlovák Köztársaságban.

Az 1930-as években tehát három jiddis politikai hetilap jelent meg Munkácson, összesen több mint 5000 példányban. A helyi zsidóságon kívül a környék zsidó községeit is szolgálták, különösen Ungvár, Huszt és Beregszász zsidóit. Mind a három újság beszámolt az aktuális politikai eseményekről, elsősorban természetesen a Csehszlovákiában zajló dolgokról, illetve idővel egyre nagyobb figyelmet szenteltek a németországi történéseknek is. Természetesen a zsidó világ hírei, és ezen belül a magyar zsidóság és az Izrael földjén élő zsidó közösségek sorsa is fontos helyet kapott az újságokban. Részletesen írtak például az 1929. évi hebroni pogromról és annak utóhatásairól. A hírek jelentős részét azonban mindhárom újságban Munkács és a Kárpátalja zsidóságának eseményei tették ki. Különösen érdekesek ezek a helyi politikai és közösségi eseményekről szóló beszámolók azért, mert azokat az újságok természetesen mind saját politikai és világnézeti meggyőződésük szerint kommentálták.

A három jiddis hetilapon kívül létezett egy negyedik is Munkácson: a *Der Munkatsher Humorist* [„A munkácsi humorista”] (1924–1927). Kiadója és szerkesztője, R. Aser Zelig Weiss híres és népszerű *badkhen* [esküvői násznagy] és humorista volt a környéken. Ez az újság 4 oldalon jelent meg, elsősorban helyi pletykákat, anekdotákat tartalmazott, politikailag független volt. Mindhárom másik újságot, azok szerkesztőit és olvasóit kifigurázta, és különös gúnnyal írt a munkácsi és a belzi haszid udvarok közötti harcról. Nyelvezete kifejezetten népies és idiomatikus, az újság így a helyi jiddis dialektus gazdag tárháza.

A munkácsi jiddis sajtó sokszínűsége mutatja, hogy a jiddis olvasóközönség mennyire tagolt volt ott a két világháború közötti években. A jiddisül olvasó zsi-

¹¹ Sh. Y. Dorfson: „Fun mayn Munkatsher pinkes”. *Yidishe Shtime* (Munkács), 1934. márc. 30. 4.

dóság azonban csak egy szelete volt a munkácsi zsidó közösségnek, és különösen a kárpátaljai zsidóságnak. Németül jelent meg Munkácson a *Jüdische Revüe*. Németül, de héber betűvel jelent meg Huszton a *Karpatnruser Shtime* [„Kárpátaljai hang”] címen, illetve Beregszászon a *Beregsaser Folkstsaytung* [„Beregszászi népújság”]. Ungváron magyarul jelent meg a már említett *Zsidó Néplap* és az *Új Szó*. De a környék zsidósága természetesen olvasta a magyar és a csehszlovák zsidó sajtót is – jiddisül, héberül, németül, magyarul, csehül, szlovákul.

Akárcsak Sholem Aleichem elbeszélésében, a munkácsi jiddis újságok is egymás ellenségei voltak, kiközösítették és kiátkozták egymást, rendszeresen kigúnyolták egymás szerzőit, cikkeit, olvasóit, politikai álláspontját. Az igazi harc az újságok között azonban a belzi és a munkácsi haszid udvarok közötti konfliktus kapcsán tört ki.¹²

R. Jiszakhar Dov Ber Rokeah (1851–1926), a belzi rebbe az első világháború során menekülni kényszerült az udvarából, Belzből kíséretével és családjával együtt. A háború éveit Újfehértón élt (németül és jiddisül: Ratzfert), Kelet-Magyarországon, és a háború után érkezett Munkácsra, ahol már eleve sok híve és követője volt. A Munkácson élő belzi haszidok mindent megtettek, hogy a rebbe otthonra leljen és beilleszkedjen. A munkácsi rebbe azonban különös hévvel szállt ellene harcba: érkezésekor már fogadni sem volt hajlandó a belzi rebbét. A konfliktus és harc később sem szűnt meg vagy hagyott alább, még akkor sem, amikor a belzi rebbe és közvetlen környezete végül elhagyta Munkácsot 1923-ban. A belzi haszidok végül 1923-ban kiváltak a helyi orthodox hitközségből, és sajátot alapítottak. A csehszlovák időben is érvényben maradó magyar törvények szerint egy irányzaton belül nem lehetett két külön hitközséget alapítani, így nem engedélyezték, hogy Munkácson külön belzi orthodox hitközség legyen. Önállóságuk elérése érdekében a belzi haszidok csak a meglevő országos zsidó felekezetek egyikéhez csatlakozhattak, így végül névben neológok lettek. Annak ellenére, hogy ez csak névben jelentett bármiféle reformot vagy változtatást, R. Hajim Elazar Shapira és hívei természetesen nem hagytak ki egyetlen alkalmat sem, hogy emiatt is kritizálják, szidalmazzák, tiltásukra ösztönözzék őket.

A Munkács–Belz vitában a *Yidishe Tsaytung*, a munkácsi rebbe lapja értelemszerűen a munkácsi haszidokat képviselte. A *Dos Yidishe Folksblat* viszont, miután – mint Dorfson írta visszaemlékezésében – eleve a munkácsi rebbe betiltásával indult, az ellenkező oldalra állt, és a belzi haszidokat képviselte Shapira ellenében. A két újság így a két közösség közti harc fontos színtere lett, és az újságokban megtalálható a két közösség számos egymás elleni nyilatkozata, kiáltványa, szórólapja, intézkedése.

A munkácsi rebbe tiltásának megfelelően a rebbe újságjának hasábjain úgy em-

¹² Samuel ha-Kohen Weingarten, „Pulmus Munkats–Belz”. Yehudah Erez: *Entsiklopedia shel galuyot*, 7: *Karpatorus* Jerusalem–Tel Aviv, Entsiklopedia Shel Galuyot, 1959. 225–232.

legették a *Dos Yidishe Folksblat*-ot, hogy „dos geasert bletl” [„a tiltott lapocská”] – ahogy azt egyébként a rebbe hívei szóban is tették. Természetesen hazugnak is tartották: „es iz bay unz legamre keyn naves, ven dos geaserte blat brengt a sheker; es volt mer naves gevezn ven eyner zol dort a emesdik vort entdekn” [„egyáltalán nem újdonság számunkra, ha a tiltott lap hazugságot ír; sokkal nagyobb újság lenne, ha valaki felfedezne ott egy igaz szót”].¹³ Továbbá rendszeresen hívták a belzi haszidokat disznóknak (jiddisül: *khasidey Belz* / *khazirey Belz* [„belzi haszidok” / „belzi disznók”]). Hosszú szerkesztőségi cikkeket közöltek a belziek neológiájáról, vétkeikről, vallástalanságukról, ironikus cikkekben fejtették ki, hogy miért nem kóser a belziek által vágott hús, miért nem érvényesek az esküvőik: „Légbe szálltak a neológ remények egy önálló orthodox hitközség iránt”,¹⁴ „A helyi neológ-sakter saját elkötelezettsége folytán tréflit etet a néppel”,¹⁵ „A kiéhezett neológ-sakter esküvőt rendez egy mellékutcában”.¹⁶ Hasonló hangon kritizálták a *Yidishe Tsaytung* lapjain egyébként a többi helyi vallási csoportot is.

Vehemensen védekeztek továbbá a más újságokban megjelenő vádak ellen. Elsősorban természetesen a *Dos Yidishe Folksblat* híreire reagáltak: „Hamis és káros, légből-kapott információk a munkácsi rabbinikus esküvőről”,¹⁷ „Újabb hazugságok a tiltott lapocskában”.¹⁸ De hasonló hangú cikkeket írtak például az ungvári *Zsidó Néplap* ellen is: „Milyen kacsákkal eteteti az ungvári *Zsidó Néplap* az olvasóit”,¹⁹ vagy az eperjesi, német nyelvű *Jüdische Nachrichten* ellen: „Nyílt válasz a »Dezsőkének« nevezett Dovidl Goldstein-nek”.²⁰

Ezekén kívül természetesen szidták, támadták és tiltották a munkácsi Héber Gimnáziumot, annak tanárait és diákjait is. Mindeközben lelkesen beszámoltak a munkácsi haszid udvar minden történéséről: a rebbe útjáról Izraelbe, majd gyógykúrájáról Marienbadban 1930-ban, a rebbe lányának grandiózus esküvőjéről 1933-ban és annak pozitív nemzetközi visszhangjáról stb.

A *Dos Yidishe Folksblat*, ami idővel a belziek újságja lett, ezzel szemben kárörömmel számolt be a munkácsi udvar különböző baleseteiről: amikor két gyerek

¹³ *Yidishe Tsaytung* (Munkács), 1930. május 9.

¹⁴ „In di luft geshrengt di neologishe hofnungen oyf a separate orth. kile”. *Yidishe Tsaytung* (Munkács), 1930. július 4.

¹⁵ „Der higer neoloygen-noyker iz loyt zayn eygen hiskhayves a makhil treyfes”. *Yidishe Tsaytung* (Munkács), 1930. július 25.

¹⁶ „Der oysgehingerter neologen-noyker iz mesader kidushin in a unter-gas”. *Yidishe Tsaytung* (Munkács), 1930. szept. 5.

¹⁷ „Falshe un shedlikhe luft-yedies iber di munkatsher rabonishe khasene”. *Yidishe Tsaytung* (Munkács), 1933. márc. 3.

¹⁸ „Naye shkorim im geasertn bletl”. *Yidishe Tsaytung* (Munkács), 1930. május 9.

¹⁹ „Mit vos fara katshkes der ungvarer Zsidó néplap shpeyzt zayne lezer”. *Yidishe Tsaytung* (Munkács), 1930. szept. 22.

²⁰ „Ofene antwort an Dovidl Goldstein hamekhune »Dezsőke«”. *Yidishe Tsaytung* (Munkács), 1933. szept. 3.

összeveszett az iskolában, és az egyik kórházba került;²¹ amikor a tanító szemén ütött egy gyereket, és az úgy a rabbinikus bíróság elé került, de az nem hozott ítéletet;²² amikor sztrájkoltak a munkácsi jesiva diákjai;²³ amikor összeverekedtek a rebbe hívei a cionistákkal.²⁴ Hosszan beszámoltak a munkácsi haszidok és más rebbék konfliktusairól is, a munkácsi rebbe fanatikus beszédeiről: „Óriási Isten-káromlás a megtérés szombatján Munkácson: betört fejek és közápor a munkácsi rebbe beszéde után, miközben a nem-zsidók élvezettel figyelnek”.²⁵ Nyílt harcot vívtak a munkácsi haszidok ellen: „Harcban a hamisítatlan orthodoxiáért: Megvédjük az orthodoxiát károkozóiival és a hamis Tóra-örzökkel szemben!”²⁶ Szerkesztőségi cikkeikben szinte hetente támadják a másik lapot, illetve annak szerkesztőit, kérdőjelezik meg azok vallásos hitelét: írnak arról, hogy a haszid lap főszerkesztője miért megy el Ungvárra moziba, miközben ezt Munkácson is megtehetné stb.²⁷

De hasonló vehemenciával támadták a szekuláris cionistákat is, felháborodással írtak arról, hogy a cionista újság szombaton jelent meg,²⁸ hogy a cionisták tréfli húst adtak a gyerekeknek²⁹ stb. A helyi belzi hitközségről, annak nyomorúságos helyzetéről rendszeresen számoltak be: „A belzi zsinagógában Munkácson nincsenek könyvek”.³⁰ Egyébként pedig az *Aguda* különböző eseményei, a környék hitközségeinek, haszid udvarainak hírei és konfliktusai, illetve izraeli és nemzetközi zsidó hírek dominálnak az újságban. Továbbá gyakran jelentek meg dr. Marcus (Meir, Meier) Lehmann (1831–1890), német orthodox rabbi, a *Der*

²¹ „Tragisher farfal in Munkatsher kheyder” [„Tragikus baleset a munkácsi héderben”]. *Dos yudishe folksblat* (Munkács), 1934. jan. 5.

²² „Munkatsher besdn hot moyre aroystsugebn a psak-din” [„A munkácsi rabbinikus bíróság fél ítéletet hozni”]. *Dos yudishe folksblat* (Munkács), 1934. febr. 23.

²³ „Revolutsie in der munkatsher yeshive” [„Felkelés a munkácsi jesivában”]. *Dos yudishe folksblat* (Munkács), 1934. nov. 23.

²⁴ „Geshleg tsivishn tsionistn un rov-onhenger in Kashoy” [„Verekedés a cionisták és a rebbe hívei között Kassán”]. *Dos yudishe folksblat* (Munkács), 1934. június 1.

²⁵ „Groyse khilul ha-Shem in shabes tshuve in Munkatsh: tsugeshpaltene kep un a shteyner-regn anleslikh munkatsher rovs droshe, goyim kuken tsu un hobn hanoe”. *Dos yudishe folksblat* (Munkács), 1934. szept. 23.

²⁶ „In kamf far der umfarfelshter ortodoksie: Mir veln di orthodoxie vayter shitsn gegen ihre shenders un falshe toyre-hiter”. *Yidische Folksblat* (Munkács), 1934. július 6.

²⁷ „Meykhe teyse: men fregt in Uzhhorod farvos der redaktor far Munkatsher rovs bletl (...) az er vil geyn in kino muz er kumen keyn Uzhhorod” [„Fura eset: Azt kérdezik Ungváron, hogy a munkácsi rebbe lapjának szerkesztője miért kell, hogy Ungvárra utazzon, ha moziba akar menni”]. *Dos yudishe folksblat* (Munkács), 1934. okt. 19.

²⁸ „Unerherter khilel-shabes: dos ofitsiele blat fun di tsionistishe organizatsie ongehoybn ersheyne shabes” [„Hallatlan szombat-szegés: a cionista szervezet hivatalos lapja ezentúl szombatonként jelenik meg”]. *Dos yudishe blat* (Munkács), 1936. december 4.

²⁹ „Tsionisten zaynen meakhel treyfes oreime yudishe kinder” [„A cionisták tréflit etetnek a zsidó gyerekekkel”]. *Dos yudishe blat* (Munkács), 1937. január 22.

³⁰ „Belzer kloyz in Munkatsh ohn sforem”. *Yudishe folksblat* (Munkács), 1934. szeptember 21.

Israelit című német zsidó lap alapítójának írásai, illetve különféle zsidó elbeszélések és legendák.

A *Yidishe Shtime*, vagyis a szekuláris-cionista újság mindezzel szemben hosszú és lelkes beszámolókat közölt a Cionista Szövetség, a WIZO rendezvényeiről, a *Židovská Strana* párteseményeiről, Hajim Kugel utazásairól, előadásairól, a revizionista-cionista Zeev Jabotinsky (1880–1940) munkácsi látogatásáról. Ebben az újságban sokkal dominánsabbak a nemzetközi zsidó és jiddis hírek és beszámolók. Beszámoltak a jiddis irodalom jelentősebb eseményeiről és alakjairól, különösen a helyi és a máramarosi színtérről: a híres moszkvai Habima színház jiddis vendéglőadásáról Munkácson 1929-ben,³¹ a már említett Hirs Leib Szigeter haláláról 1930-ban³² stb. De közöltek novellákat ismert jiddis íróktól, többek között Yakov Dinezontól (1856–1919), Y. L. Peretz-től (1852–1915) is. A helyi zsidó hitközségek és haszid udvarok belháborúját pedig kifejezetten kigúnyolták: a tréfli húsról, a vitatott esküvőről, a nyitrai, huszti, ungvári rabbiválasztásról szóló beszámolóik ironikusak, szarkasztikusak: „A betiltó-gyár teljes gőzzel dolgozik”,³³ „Tóra-tagadás”,³⁴ „A piócák a munkácsi zsidóság testén újra szomjasak: A Munkács–Belz vitát 160 000 koronáért békévé akarják változtatni”.³⁵

Érdekes módon több visszaemlékezés is becenevén említi a három jiddis újságot Munkácson. Beceneveiket elsősorban zsidó belpolitikai álláspontjuknak köszönhették. Ezek szerint a munkácsi haszidok újságja, a *Yidishe Tsaytung* „Dos shtraymele” néven vált ismertté – szerkesztői és olvasói tipikus szombati és ünnepi fejfedőjének, a cobolyprém kucsmának, vagyis a strájmlynak megfelelően. A *Dos Yidishe Folksblat* az Aguda, illetve később a belziek orgánuma a „Der kapelyush” becenevet kapta, olvasói ugyanis nem strájmlit, hanem sima kalapot viseltek. Az előző két újság olvasótáborához képest a cionista újság olvasói épp hogy csak elfedték a fejüket, ezért lett a *Yidishe Shtime* beceneve a „Di yarmulke”. Különösen érdekes a párhuzam a munkácsi újságok becenevei és a Sholem Aleichem elbeszélésében szereplő újságok címei között.

³¹ „Dos yudishe teater in Munkatsh”. *Yidishe Shtime* (Munkács), 1929. december 20.

³² Sh. Y. Dorfsón: „Der fargesener elterzeyde: tsum toyt fun R. Hersh Leyb Sigeter”. *Yidishe Shtime* (Munkács), 1930. július 18.

³³ „Isurim-fabrik in fuler tetikeyt”. *Yidishe Shtime* (Munkács), 1930. december 26.

³⁴ „Bitl-toyre”. *Yidishe Shtime* (Munkács), 1932. július 22.

³⁵ „Di piavkes afn guf fun munkatsher yudentum zenen vider durstik: Munkatsh–Belzer makhloyke vil oyfgevexelt vern oaf geld 160 toyznd kroyn far a sholem”. *Yidishe Shtime* (Munkács), 1933. január 20.

Erőterek metszéspontjában

*Magyarországi németek 1920–1940 között
– különös tekintettel Pest megyére*

A második világháborút követő felelősségre vonás kapcsán hazaárulással vádolták a magyarországi németeket a nemzetiszocializmus kiszolgálásáért, olyannyira, hogy pusztán nemzetiségük, anyanyelvük megvallása is bűnnek számított. A kitelepítési rendeletben egyértelműen a második világháborús szerepvállalásuk lett pellengérré állítva, de vajon a hazaárulás vádja is csak ezzel összefüggésben érte őket? Válaszunk erre egyértelműen: nem. Kollektíven ugyan nem tekintették őket hazaárulóknak a két világháború között, de nagyon könnyen váltak az államalkotó magyar társadalom egy részének szemében „illojális” állampolgárokká.

A vizsgált időszakban a kisebbségi lojalitásnak két szintje különíthető el egymástól. Az egyik szint az állampolgári lojalitás, melynek alapját az állampolgári jogok és kötelezettségek adják. A másik szint pedig a lojalitás mint politikai kategória. E szerint az állam nem csupán azt várja el a területén élő kisebbségektől, hogy ne veszélyeztessék az ország területi integritását, hanem azt is, hogy az állampolgári kötelezettségek teljesítésén túl érzelmileg is azonosuljanak az állam és a többségi nemzet érdekeivel.¹ A nemzeti érdekeket minden egyes kor hatalomgyakorlói megfogalmazzák, ám annak eldöntésére, hogy az a valódi nemzeti érdeknek megfelelt-e, csak az idő méhe szolgáltat eszközt.² Az államhoz való lojalitás kérdése tehát ebből a szempontból valóban problematikus, mert magának a fogalomnak a tartalma is sokrétű. Az viszont teljesen egyértelmű, hogy a két világháború közötti Magyarországon a lojalitás mint politikai kategória adta az értelmezési keretet, így tanulmányunkban a lojalitás fogalmát is így használjuk.

Kérdésünk a következő: A lojalitás problémája mikor jelentkezik először a magyarországi németeknél, milyen erőterek alakították azt? Ismeretes, hogy a Nagy-

¹ Eiler Ferenc: Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás a két világháború között. Elvek és gyakorlat az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységében 1925–1938. In: Kovács Nóra–Osvát Anna–Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest, Balassi, 2005. 204–205.

² Pritz Pál: A nemzeti érdek a magyar külpolitikában a 20. században. In: uő: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2011. 49.

Magyarország területén élő nemzetiségek közül a szlovákok, románok, délszlávok, rutének már a 19. században, a liberális nacionalizmus idejében nyíltan szembekerültek az államalkotó – akkor még kisebbségben lévő – magyarsággal. A német nemzetiségűek közül az erdélyi szászoknak ugyancsak voltak lojalitásp problémák – gondoljunk csak a románokkal kötött antiunionista szövetségükre.³ Ezen nemzeti kisebbségek nagy része azonban az első világháborút követően saját nemzetállamukhoz gravitált, kivéve az erdélyi szászokat, akik Románia mellett tették le a voksukat. A trianoni Magyarország területén élő németeknél azonban a lojalitás kérdése az első világháború végéig nem létezett, annak ellenére, hogy a kurucos-függetlenségi történetpolitikai gondolkodás német ellenségképe viszont domináns volt a 19. században is, és az maradt a 20. században is. A trianoni sokkhatás a magyar közvélemény meghatározó részében a nemzetiségellenességet tovább fokozta. Nem ismerték fel azt, hogy a Trianonhoz vezető úton az elvesztett háború mellett döntő volt az elhibázott nemzetiségpolitika, amely erősítette a nemzeti kisebbségek centrifugális erőit, ami találkozván a nagyhatalmi érdekekkel vezetett az ország kétharmad területének elvesztéséhez.

A magyarországi németek az első világháborúig a német-magyar tudattól eltérő német öntudattal nem rendelkeztek. Bleyer Jakab nagyon találóan fogalmazott, amikor azt írta, hogy a németiség különbözik minden más nemzettől: nemcsak a Német Birodalomnak nincsenek történeti határai, hanem a németiségnek sincsenek. A német öntudatról ezt írta: „*De mint minden német törzsnek, tartománynak, országnak külön nemzeti hősei és mindegyiknek külön, saját története is van, azért a faji, nemzeti, népi összetartozás érzése nála egészen más természetű mint más népeknél, kisebb intenzitású és közös akarati célok híjával való.*”⁴ A magyarországi németeknél az említett Deutsch-Ungar tudat alakult ki, s e kettősség nem okozott náluk identitászavart. Ennek lényegét Bleyer világosan fogalmazta meg: a magyarországi német teljesen más, mint bármely más német „*államtörténeti és állampolitikai szempontból épp olyan magyar, mint a fajmagyar, anélkül, hogy népiség tekintetében, anyanyelv és kultúra szempontjából megszűnnék teljes értékű németnek lenni.*”⁵

Az első világháború elvesztése azután e tekintetben is merőben új világot hozott. A harctéri, fogolytábori élmények meghatározóvá váltak, a kül- és belpolitikai viszonyok alapvetően megváltoztak, az antanthatalmak jelszava a „népek önrendelkezési jogáról” a népiség gondolatának érvényesítéséül is felfogható volt. A német „völkisch” gondolat az 1880-as évek időszakára nyúlik vissza,

³ Az erdélyi szászok és románok antiunionista szövetsége a magyar nemzeti törekvésekkel szemben mélyen a 19. század első felébe nyúlik vissza. – Erről bővebben lásd: Egy Gábor: *Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi szászok pénzintézeti rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914)*. Csíkszereda, Pro-Print, 2009.

⁴ Bleyer Jakab: A magyar és német viszony. *Magyar Szemle*, 1929. 18. sz. 119.

⁵ Uo. 121.

amikor a Német Birodalom határain belül élő németek kezdtek érdeklődni a külföldi németek iránt, bennük a gazdasági expanzió előretolt bástyáit látták.⁶ Ez a „völkisch” gondolat azonban ekkor még a magyarországi németeknél nem vert gyökeret, csak az 1920-as évek elején bontakozott ki mozgalmuk.

A nyugat-magyarországi kérdés azután a lojalitás súlyos próbájának bizonyult. Bleyer Jakab, a magyarországi németek szellemi vezetője a német autonóm terület kiépítésén dolgozott, szemben az erdélyi szász Brandsch Rudolfal, aki Burgenland Ausztriához csatolását szorgalmazta.⁷ Bleyer bízott abban, hogy a nyugat-magyarországi kérdés rendezésében betöltött közreműködő segítségével bizonyos jogokat vívhat ki az ország területén élő németeknek. Ennek releváns példáját mutatja az a levél, melyet Bleyer nemzetiségügyi miniszterként intézett a Pest-Pilis-Solt-Kiskun (továbbiakban: PPSK) vármegyei főispánhoz. E levélben biztosította a főispánt: minisztériuma az ország területi integritásának helyreállításán dolgozik, és e célból szoros összeköttetést tart fenn a demarkációs vonalon túl élő nemzeti kisebbségekkel, „melyeknek túlnyomó többsége a Magyarország melletti hű kitarítás és a Magyarországgal való újra egyesülés számára meg van nyerve.”⁸ Kérte a főispánt, hogy a vármegye területén biztosítsa a németek és a szlovákok anyanyelvi oktatását és a 4044/1919. ME. sz. rendelet,⁹ valamint a 209 494/1919 VKM. sz. rendelet¹⁰ betartását. Bleyer reálpolitikusként nagyon jól látta, hogy az alkalom kedvező a jogok követelésére, és ezt kifejezésre is juttatta: „E kényes kérdések bölcs és tapintatos megoldásával igen nagy hazafias szolgálatot tehet Méltóságod az országnak, – egyoldalú vagy barátságtalan kezelésükkel viszont olyan politikai veszedelmeket idézhet fel, melyek beláthatatlan következményekre és károokra vezethetnének.”¹¹ Bleyer azt is nagyon jól tudta, hogy az alsóbb közigazgatási hatóságok gáncsolják a rendelet végrehajtását, ezért külön felhívta a főispán figyelmét, hogy „Midőn tehát Magyarország összes számottevő politikai tényezőivel teljes egyetértésben nemzetiségi politikánkat – a múlttól eltérőleg – a külföld előtt szimpatikusabb irányba akarjuk terelni,

⁶ Ennek bővebb kifejtését lásd.: Moravék Endre: *Németek a régi Magyarországon*. 1938. 72. Kiadatlan kézirat – Lásd: MOL XIX-J-1-a Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának iratai II/28. 14.d.; Tilkovszky Loránt: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németek történetéből*. Pécs, JPTE TK, 1997. (továbbiakban: Tilkovszky 1997.) 45.

⁷ Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Budapest, Lucidus, 2005. 39.

⁸ Pest Megyei Levéltár (továbbiakban: PML) IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 15/1920 – 1920. április 15.

⁹ Az 4044/1919. ME. Sz. rendelet a nemzeti kisebbségek egyenjogúsításáról – *Budapesti Közlöny*, 1919. 167.sz. – Közli: A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993. Szerk.: Balogh Sándor–Sipos Levente. Budapest, Napvilág Kiadó 2002. (továbbiakban: Balogh – Sipos 2002.) 234–236.

¹⁰ A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter 209494/1919. sz. rendelete a 4044/1919. ME. sz. rendelet végrehajtására – *Budapesti Közlöny*, 1919. 199. sz. – Közli: Balogh–Sipos 2002. 237–244.

¹¹ Uo.

*e tekintetben elsősorban az illetékes közigazgatási hatóságok megértő közreműködésére van szükségünk.*¹²

Burgenland elvesztése 1921 őszén azonban nem kedvezett Bleyer pozíciójának, ugyanis az uralkodó magyar közvélemény ezt Bleyer személyes kudarcának tekintette, a szélsőjobboldali politikusok pedig egyenesen hazafiatlansággal vádolták meg őt. Ugyanakkor az 1922-ben Brandsch Rudolf vezetésével alakult Európai Német Népcsoportok Szövetsége szerencsétlenségnek mondta, hogy Bleyer a magyarországi németek vezetője.¹³ Mindeközben a Friedrich István kormányában (1919. augusztus 7. – november 24.) nemzetiségi miniszteri posztot kapó Bleyer Jakab az 1920. december 16-án újjáalakuló Teleki-kormányból kimaradt, s magát a nemzetiségi minisztériumot is bezárták.¹⁴

A kisebbségi ügyek intézésével a miniszterelnökségen belül német kormánybiztost neveztek ki Steuer György személyében. Bethlen István erről bizalmas levélben tájékoztatta a PPSK vármegyei főispánt. Hangsúlyozta, hogy a kormánybiztos csupán véleményező szerv mindenféle intézkedési hatalom nélkül. Nagy vonalakban vázolta a kormánybiztos feladatkörét: a németajkú polgárok gazdasági, kulturális és szociális ügyeiben való tájékozódás, információgyűjtés és véleményadás; panaszok és kívánságok meghallgatása és azok közvetítése a miniszterelnökség felé; ugyanakkor a németajkú lakosság társadalmi irányítása s e lakosság körében a magyar hazához való ragaszkodás érzésének ápolása és erősítése. A jól körülhatárolt feladatokban azonban Bethlen egy kiskaput mégis hagy: *„A fentiekben felsorolt feladatok nem jelentik a kormánybiztos működési körének szigorú körülhatárolását, felkértem ugyanis a kormánybiztost, hogy a vázolt ügykörön kívül terjessze ki figyelmét a hazai németeket érdeklő minden ügyre.*” Ezen feladatok elvégzéséhez a kormánybiztos bejárja a németek által lakott településeket, és ott tájékozódik. A miniszterelnök utasította a főispánt, hogy a vármegye területén lévő németajkú településeket tájékoztassa a kormánybiztos működéséről és feladatköréről, és annak kiszállása előtt informálódjon a németiség gazdasági, kulturális, szociális helyzetéről.¹⁵ A kormány – teljesen érthető módon – igyekezett az államhoz abszolút lojális embert megbízni a németek ügyeinek intézésével, és ugyan nyilvánosan nem ruházhatta fel messzemenő jogokkal, bizalmas rendeletben azonban utasíthatta a közigazgatási hatóságokat a kormánybiztos legmesszebbmenő támogatására. Ugyanakkor tartván az „alantas hatóságok” gáncsoló munkájától, utasította a főispánt, hogy a rendeletet nem közölheti velük szó szerint. Világosan látszik az az erőter is, amelyben Bethlen mozgott: kül- és belpolitikai okokból meg kellett felelni a kisebbségi jogok érvényesítésének,

¹² Uo.

¹³ Tilkovszky 1997. 59.

¹⁴ Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai, 1998. (továbbiakban: Tilkovszky 1998.) 42.

¹⁵ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 19/1922 – 1922. július 6.

és emellett saját ellenzékét is mederben kellett tartani, mely főleg szélsőjobb-oldalról erőteljes támadásokat indított; és végül, de messze nem utolsósorban az uralkodó magyar közvéleménnyel is számolni kellett, amely – a már előbb említett okok miatt – a nemzetiségi politika végrehajtásának nem előmozdítója, hanem gátló tényezője volt.

A kiadott miniszterelnöki utasítás ellenére is voltak azonban súrlódások a németajkú lakosság és Steuer között. A pomázi főszolgabíró 1926 októberében jelentést küldött a kormánybiztosnak, hogy mivel a németajkú településeken sikertelen a Levente Egyesület megalakulása, ezért kívánatosnak tartaná, ha kiszállna ezekbe a községekbe. Csobánka vezető jegyzője erre a megkeresésre úgy reagált, hogy a német kormánybiztos csak abban az esetben szálljon ki a községbe, ha annak hazafiassága kétségtelen. Ezt Steuer becsületsértésnek vette, és így válaszolt: *„Azért a munkámért, mellyel a németajkú lakosságnak a magyar hazához és a magyar nemzeti közélethez való ragaszkodását és erősítését, a magyarság és németiség között két évszázadon keresztül fennállott érzelmi és lelki egység fenntartását úgyszólván teljesen magamra hagyatva szolgálom, semmiképp sem érdemlem meg a gáncsvetést és megrágalmazást, hanem a legmesszebbmenő támogatást.”*¹⁶ Steuer a rábízott feladatot valóban maximális lojalitással végezte, s teljes érzéketlenséget mutatott a németiség kisebbségi jogainak törekvéseivel szemben. Munkáját sok esetben azonban az is akadályozta, hogy nem kapott egyértelmű megkereséseket, aminek oka például az volt, hogy nem volt egyetértés a helyi és a járási közigazgatás között. Míg a pomázi főszolgabíró Steuernek írt levelében azt írta, hogy nemzetiségi kérdésről tárgyalni véleménye szerint nem is szabad, mert *„ezer sebből vérző hazánkat a nemzetiségi kérdés, illetve a nemzetiségi izgatók tették tönkre”*,¹⁷ addig a községi közigazgatás nem nézte jó szemmel, ha a kormánybiztos kiszállt a településre, mert benne a kisebbségi jogok érvényesítőjét látta; viszont a németiség sem fogadta bizalmába, mert nem képviselte érdekeiket a kormány felé. Így ez a kormánybiztosi pozíció életképtelennek bizonyult, eredeti célját nem tudta betölteni.

A magyarországi németek kisebbségi jogainak érvényesítését a Bleyer névvel fémjelzett nemzetiségi mozgalom vállalta magára. A németiség megváltozott igényeit kellett képviselni, mely Gratz Gusztáv szavaival így hangzott: *„Ami nem volt szükséges a mai megelőző nemzedék szemében, az szükséges lehet a mai generáció szempontjából.”*¹⁸ Bleyer világosan látta a sajtó fontosságát. Ezért indította útjára 1921 októberében a *Sonntagsblatt* nevű hetilapot. Az első szám vezércikkében Bleyer konkrétan megjelölte a célközönséget: Magyarország sváb falvaiban élő keresztény németek. A címlapon lévő kép, Horthy Miklós fehér lo-

¹⁶ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 114/1926 – 1926. október 21.

¹⁷ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 51/1924.

¹⁸ Gratz Gusztáv: Bethlen külpolitikája és kisebbségi politikája. *Magyar Szemle*, 1934. 7. évf. október (továbbiakban: Gratz 1934) 132.

von, szimbolikusan fejezte ki a magyar államhoz való lojalitást.¹⁹ A lap indulása azonban szinte egybeesett Habsburg IV. Károly második puccskísérletével (1921. október 23–24.), és a következő számokban megjelenő legitimista hangvételű cikkeivel bizalmatlanságot keltett a magyar kormánykörökben. Bleyer ugyanakkor nagyon ügyesen lavírozott, mert nem a kormányzóval és a kormánnyal szállt szembe a detronizálás miatt, hanem azt hangsúlyozta, hogy Magyarországot a trianoni békediktátum kényszerítette a trónfosztásra. Aztán még 1937-ben is azt jelentette a budakörnyéki főszolgabíró a főispánnak, hogy a német falvakban jó talaja van a legitimizmusnak. Greszl Ferenc nagykovácsi plébános a karácsonyi községi ünnepségen is nyíltan hangoztatta ezt, egy másik alkalommal pedig elmentmondva a községi vezetőjegyzőnek, nem tartott külön szentmisét Horthy születésnapjára, hanem a rendes misén tett róla említést. A pángermán érzelműnek tartott plébános helyzetét tehát tovább súlyosbította legitimista beállítódása.²⁰

Bethlen István azonban mégis a korábban legitimizmusa miatt börtönbüntetésre ítélt Gratz Gusztávot tette meg az 1923-ban Bleyer által alapított Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) elnökévé. Az egyesület vezetőit azonban nem csupán felső szinten választották ki, hanem a helyi csoportok szintjén is. A Miniszterelnökség miniszteri osztálytanácsosa szigorúan bizalmas levélben hívta fel a főispán figyelmét a következőkre: „*Tekintettel arra, hogy a fenti egyesület működése kell, hogy országos szempontból a legszigorúbb ellenőrzés alatt álljon, felhívom figyelmét jelentésének a legapróbb részletekre kiterjedő fontosságára különösen abból a szempontból, hogy a felsoroltaknak az egyesület vezetőségébe való bevétele nem fog-e nemzeti, illetve faji szempontból az országra káros hatást gyakorló működést eredményezni.*”²¹ A főispán pedig külön utasította a főszolgabírókat, hogy „*szigorúan bizalmasan történő tudakozódás után*” sürgősen tájékoztassák őt afelől, hogy nevezettek részt vettek-e azelőtt nemzeti mozgalomban, „*a magyar államhoz való hűség szempontjából magatartásuk, közéleti szereplésük milyen, azaz nincsenek-e túlzott német nemzeti eszméktől telítve, befolyásos népszerű egyének-e, agilisak-e vagy sem, egyéniségük magatartásuk viszonyaik után ítélve élénkebb működésre számíthatni-e részükről az egyesületben és milyen irányban (túlzó német, mérsékelt).*”²² E fenti szempontok figyelembevétele alapján a főispán 11 személyt javasolt az MNNE vezetőségének tagjaiul mint „*államhűség és politikai szempontból megbízható egyéneket*”.

Arra is törekedtek azonban, hogy ne csak a vezetőségi tagok kiválasztásába szólhassanak bele, hanem a tagság összetételébe is. A járási főszolgabíróknak felhívta a főispán a figyelmét, hogy kívánatos lenne minél több német nevű vagy

¹⁹ Bleyer Jakab: Ein Vor- und Geleitwort. *Sonntagsblatt*, 1921. október 2. 1–2.

²⁰ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 12/1937.

²¹ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 37/1923.

²² Uo.

nyelvű tagot rábírní az egyesületbe való belépésre, de feltétlenül „*magyarul érző, izzó magyar gondolkodású*” személyeket, hogy így „*a magyar hazához hű tagok többségben legyenek*”.²³

Létszáma okán az ország legszigorúbban ellenőrzött nemzetiségi mozgalma a német volt. Történt mindez abban az időben, amikor Magyarország reálisan gondolkodó vezetői messzemenően tisztában voltak az ország gyengeségével, azzal, hogy a területi revíziót saját erőből nem érik el, ahhoz szükséges Németország támogatása. És ebbe az az igény is beletartozott, hogy a kisantant államaiban hozzanak létre egy magyar–német egységfrontot az ott élő többségi nemzettel szemben. Németországnak ez messze nem volt érdeke, következőleg fontos volt Bleyer megnyerése, s Bethlen valóban kérte a nemzetiségi vezető támogatását. Bleyer meglátta a felcsillanó lehetőséget, s ezért azt válaszolta Bethlennek, hogy örömmel fog majd közvetíteni, ha Magyarországon valóban biztosítani fogják a kisebbségi jogokat.²⁴

Az MNNE zászlóbontására azonban csak 1924 augusztusában nyílt mód, miután megalakulása után több mint egy évvel engedélyezték a működését. Augusztus 20-a kínálkozó alkalom volt az egyesület belépési felhívásának közzétételére, melyben hangsúlyozták a magyar hazafias szellem ápolását valamint a német nyelvhez, oktatáshoz, hagyományokhoz való ragaszkodás szükségességét.²⁵ Az egyesület egy évvel későbbi beszámolójában a vezetőség eredményesnek tartotta a helyi csoportok szervezését,²⁶ azonban Pest megyében csak ekkor kezdhettek szervezkedni. Ennek oka az volt, hogy ebben a megyében különösen erős bázisa volt a magyar sovíniszta gondolkodásnak. Az egyesület szervezkedését izgatásnak minősítette a főispán, és különös helyi sajátosság volt, hogy a Pest megyei főispán külön megállapodást kötött az egyesülettel, melyben megegyeztek, hogy szórványtelepüléseken nem szervezkedhetnek, mindent előre be kell jelenteni és engedélyt kérni, valamint a helyi vezetőség névsorát fel kell terjeszteni, és a főispán dönthet arról, hogy kit nem tart kívánatosnak.²⁷ 1927-ig a vármegye 13 településén megalakult ugyan az egyesület, azonban működését engedélyezés híján mégsem kezdhette meg.²⁸ Gratz ezért levélben fordult a főispánhoz, melyben panaszt emelt, hogy az alispán a vármegye egész területén szabotálja a helyi csoportok tudomásulvételét, még azokban a községekben is, ahol a főispáni en-

²³ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 51/1924 12.1.

²⁴ A kérdés önálló tanulmányt érdemel. Itt a fentiekén kívül talán még azt kell elmondanunk, hogy a magyar–német együttműködést az utódállamok minden eszközzel akadályozták.

²⁵ „Es ist Aufgabe des Vereins, den treu ungarischen und enentwegt patriotischen Geist... zu pflegen. Andererseits ist es eine Aufgabe deutsche Sprache, deutsche Bildung und deutsche Sitte ...zu erhalten und zu fördern.” – Az MNNE felhívása a belépésre. Lásd: PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 19/1925.

²⁶ Spannenberger 2005. 68.

²⁷ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 125/1925 – 1925. november 24.

²⁸ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 100/1927 – 1927. május 2.

gedély már megvolt.²⁹ A pomázi főszolgabíró azonban Gratz Gusztávot is – aki a magyar hazához való kötődést fontosabbnak tartotta a németiséghez való tartozásnál – izgatónak tartotta.³⁰

A kisebbségek nyelvi és kulturális jogainak kielégítésére született meg a 4800/1923. M.E. sz. rendelet,³¹ melynek alapján a 110 478/VIII.a. VKM sz. rendelet³² a kisebbségek iskolaügyéről rendelkezett. A jogszabály európai mércével is mintaszerű volt,³³ azonban a gyakorlati végrehajtása megbicsaklott az alsóbb közigazgatási hatóságok gáncsmunkájának következtében. Történhetett mindez azért, mert a kellő kormányzati akarat sem volt erre meg. Ennek okairól fentebb már írtunk.³⁴ Kezdetben azonban miniszteriális szinten is óvatosságra intették a vármegyei közigazgatást. Pogány Frigyes, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium helyettes államtitkára levelet írt a főispánnak, melyben felhívta a figyelmét, hogy a tanfelügyelő tapintatosan törekedjen arra, hogy az egyes községekben a „C”-típusú iskolát szorgalmazza, és hívja fel az érdekeltek figyelmét arra, hogy gazdasági érdekük a magyar nyelv elsajátítása. Ha azonban „*tapintattal, jóakarattal*” nem érnek célt, akkor engedje meg az „A”, illetve „B” típus felállítását.³⁵ PPSK vármegye főispánja izgatásnak tekintett minden olyan kezdeményezést, amely „A” vagy „B” típus bevezetését szorgalmazta.³⁶ A helyi közigazgatás hozzáállását pedig jól példázta a pomázi főszolgabíró körrendelete a községi vezetőjegyzőknek az iskolarendeletről kapcsolatban: „*A fent hivatkozott rendeletek kiadását nem lehetett megakadályozni, de viszont azok végrehajtásánál a közigazgatásra nagy feladat vár. Azt, amit eddig építettünk a nemzeti eszme érdekében, felfuvalkodásból avagy túlkapásból lerombolni nem engedjük, ez a becsületes magyar közigazgatás legszentebb feladata, ezzel tartozunk az ezer éves és ezer sebből vérző szerencsétlen megcsonkított hazánknak.*”³⁷ A szociáldemokraták azonban a német nyelv bevezetése mellett agitáltak. Ennek egyértelműen pártpolitikai motivációi voltak, ugyanis ismeretes, hogy a szociáldemokraták körében nagy számmal voltak jelen német nemzetiségűek.³⁸ A helyi közigazgatás azonban jól végezte feladatát, ugyanis az 1924/25-ös tanévben a megyében csupán két „A” típusú és

²⁹ Uo. 1927. július 21.

³⁰ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 51/1924

³¹ Balogh–Sipos 2002. 57. sz.

³² Uo. 58. sz.

³³ Balogh Sándor: A nemzetiségi politika másfél évszázada a jogszabályok tükrében. In: Balogh–Sipos 2002.; valamint Pritz Pál: Magyar–német viszony 1918–1945. *Limes*, 2002. 1. sz. 9–10.

³⁴ Lásd Bethlen mozgásterét: 4–5.

³⁵ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 37/1923.

³⁶ Uo. 12. l.

³⁷ Uo. 15. l.

³⁸ Erről bővebben lásd: Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923–1929). *Századok*, 1973/3. 645–687.

három „B” típusú német iskola működött, és ez az 1935-ös újabb iskolarendeletig nem is változott.³⁹

Hiba lenne azonban csak a közigazgatás gáncsmunkájának eredményét látni a kisebbségi iskolák sikertelenségében. A magyarországi németek egy része maga sem igényelte az anyanyelvet magasabb óraszámban tanító iskolákat. Egyrészt a gazdasági érdekeik valóban afelé hatottak, hogy az államnyelvet kell minél inkább megtanulni. Különösen igaz ez a főváros környéki németsegre, ahol a környező települések lakói áruikat a budapesti piacra vitték eladni, gyakran pedig ugyancsak Budapesten dolgoztak. Aki tehetséges volt, és értelmiségi pályára készült, szintén érdekelt volt a magyar nyelv minél alaposabb elsajátításában. Másrészt azonban a gazdasági érdekek mellett nyilván döntő volt az is, hogy a magyarországi németek nagyobb része Deutschungar tudattal rendelkezett, és a magyar nyelvű iskola választásával a magyarsághoz való kötődést akarta kifejezni. Ennek egyik legkifejezőbb megfogalmazását a vecsési Teichter Antal mondta egy képviselő-testületi ülésen, amikor a felsőbb hatóságok a településen „B” típusú iskolát akartak bevezetni: *„A vecsési németajkúak mindig 48-asok és lelkes magyar érzelműek voltak, úgy az iskolaszékeken, mint a képviselőtestületi közgyűléseken már évtizedekkel ezelőtt állást foglaltak a magyar nyelv mellett, és bár megtartották anyanyelvüket, nemcsak lélekbeli kívánságaik, hanem a magyar testvérekkel való teljes összhang biztosítása céljából is minden tudásukat és ismeretüket magyar nyelven kívánták megszerezni. Legyen az anyanyelv bármilyen, az egy kincs, amelyet mindig megőriznek. A németajkúak szívéből beszél, amikor kimondja, hogy a magyar földből szívták az anyatejet, ez táplálta őket kettőszáz éven keresztül, ennek minden röge hozzájuk nőtt és szerinte ahhoz kell igazodni, amely nekik eddig egy bőséges kenyeret, tisztességes megélhetést és teljes polgárjogot adott.”*⁴⁰ Meg kell tehát állapítanunk, hogy a kisebbségi iskolák szervezésének sikertelensége nem csupán a közigazgatáson múlt, hanem a magyarországi németek egy részének elzárkózásán is. Természetesen ez utóbbival nehezen szembesültek a hazai németek vezetői, de a szakirodalom sem igen vette ezt a szempontot figyelembe.

A vármegyei közigazgatás magatartását azonban befolyásolta a belügyminisztérium többszöri figyelmeztetése is, mely óvatosságra intette arra hivatkozva, hogy az egyesület működése *„pángermán célokat követ”*, az egyes eseteket azonban nem konkretizálták. Így a németiség jogos kisebbségi követeléseit is pángermán agitációnak tartották.⁴¹ Természetesen az Egyesületnek is érdeke volt, hogy elhárulódjon az egyes településeken működő szélsőségesebb elemektől. Az MNNE vezetősége kérte a kormányt, hogy az esetlegesen felmerülő panaszokról infor-

³⁹ Ehhez vö. PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 37/1923 és 10/1936.

⁴⁰ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok sz.n./1938.

⁴¹ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 147/1929.

málják őket, mert csak így tudnak azokkal szemben eljárni, akik az egyesület alapszabályaival ellentétes tevékenységet fejtenek ki. A túlfűtött elemek izgatása nekik is zavaró volt. Így került sor 1933 májusában Budaörsön arra, hogy az Egyesület helyi vezetője személyesen panaszolta be a főispánnál a község plébánosát,⁴² aki nagyon erőteljes agitációt folytatott annak érdekében, hogy a községben „A” típusú iskola működjön, és emiatt a helyi vezető lemondását nyújtotta be a főispánnak.⁴³ Az eljárás fonákságára vall, hogy a főszolgabíró mindezért az Egyesületet és személyesen Bleyert tette felelőssé.⁴⁴ Ebben azonban látnunk kell azt is, hogy 1933-ra Bleyer álláspontja már gyökeresen megváltozott a 20-as évek elejéhez képest. Főként az 1930-as népszámlálás keserű eredményét látva (1920: 551 211, 1930: 478 630 német anyanyelvű),⁴⁵ valamint állandóan konfrontálódva a bethleni nemzetiségpolitika végrehajtásának kudarcával, radikálisabb irányvonalat képviselt, és egyre inkább Németországra támaszkodva akarta keresztülvinni törekvéseinek megvalósulását. Halála azonban gyökeres változást hozott az Egyesület életében. Vezető pozícióba kerültek azok az ifjúradikálisok, akiket Bleyer tanítottatott németországi ösztöndíjakkal, és akiknek kapcsolatuk volt a németországi nemzetiszocialista körökkel. A magyarországi németek vezetői nagyon jól tudták, hogy Hitler a magyar revíziós törekvésekért előbb vagy utóbb be fogja nyújtani a számlát. Ennek igazolását világosan mutatja Kussbach Ferenc⁴⁶ 1934. január 3-án a *Pesti Napló*-ban megjelent cikke, melyben azt fejti ki, hogy a hazai németiség tudatában van annak, „*hogy a magyar revízió útjának kimunkálása nem tisztán külpolitikai feladat, hanem annak egyéb feladatai is vannak*”. Ezért elérkezettnek látta az időt arra, hogy a magyar kormány teljesítse a német kisebbség nyelvi és kulturális kívánalmait.⁴⁷ A hatalomra kerülő Hitler azonban még nem akart foglalkozni a magyarországi németekkel miután személyes találkozón megtapasztalta Gömbös Gyula keménységét. Ennek egyik releváns példája az 1934. februári Hitlernek címzett megválaszolatlan Gömbös-levél

⁴² A község plébánosáról bővebben lásd: Grósz András: Auber mann Miklós plébánosi működése Budaörsön 1925 és 1944 között. In: Vass Jenő Sándor (szerk.): *Elődeink öröksége III. Tanulmányok Budaörs múltjából*. Budaörs Város Önkormányzata, 2007. 295–325.

⁴³ Megjegyzendő, hogy Budaörsön „B” típusú iskola működött az 1924/25-ös tanévtől. – PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 44/1933.

⁴⁴ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 31/1933 – Hozzá kell tennünk azonban, hogy 1933. május 9-én volt Bleyernek az ismert viharos parlamenti beszéde, melyben a népszámlálási adatok eredményeiért a bethleni nemzetiségpolitikát ostromozta. Ezzel a beszéddel Bleyer a támadások keresztüztüzebe került.

⁴⁵ *Magyar Statisztikai Közlemények* 69. kötet. Az 1920. évi népszámlálás. 1. rész A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, Magy. Kir. KSH, 1923.; *Magyar Statisztikai Közlemények* 83. kötet, Az 1930. évi népszámlálás. 1. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Szerk.: M. Kir. KSH. Budapest, 1932.

⁴⁶ Kussbach Ferenc Bleyer Jakab veje volt, aki annak halála után elfoglalta Bleyer helyét az MNNE-ben.

⁴⁷ Kussbach Ferenc: A magyar revízió útja és a hazai németiség. *Pesti Napló*, 1934. január 3. 14.

a magyarországi németek helyzetéről.⁴⁸ Szegedy-Maszák Aladár, aki akkor a Külügyminisztérium politikai osztályának volt a munkatársa, visszaemlékezésében ezt azzal magyarázta, hogy Berlin a magyar–német érdekezésséget távolról sem tartotta olyan fontosnak, mint a „budapesti levélíró és a német orientáció más lelkes hívei”.⁴⁹ Úgy gondoljuk, hogy igazat kell adnunk Szegedy-Maszáknak ebben. Ez a levél nagyon szorosán összecseng Gömbös Gratz Gusztávhoz intézett 1934. májusi levelével, mely a PPSK vármegyei főispán bizalmas iratai között olvasható. Gömbös ebben nagyon határozottan megnevezi, hogy melyik az a terület, ahol nem ismer kompromisszumot: „Az alapszabályok vonatkozó rendelkezése félre nem érthető módon teljesen kizár az egyesület tevékenységéből minden politikumot. Ez az a terrenum, amelyen a múltban s különösen a közelmúltban bizonyos joggal kifogásolható jelenségek voltak észlelhetők. [...] Ezzel szemben ismételtén hangsúlyozni kívánom, hogy az egyesület kulturális tevékenységét – de csakis az ilyet – teljes támogatásban kívánja a kormány részesíteni. Felelőleges előttem hangsúlyoznom, hogy a legteljesebb megértéssel viseltetem a hazai német kisebbség minden olyan törekvésével szemben, amely harmóniában áll a magyar állameszmével, a magyar hazához való hűséggel és törhetetlen ragaszkodással. Készséggel felkarolok és támogatok minden olyan törekvést, amely a magyar államiság érdekeit nem sérti és amely a magyar nemzeti célok megvalósulását nem keresztezi. De természetes, hogy minden rendelkezésemre álló eszközzel szembe kell szállnom a magyar államépület szilárdságát, a magyar nemzeti munkát veszélyeztető szubverzív áramlatokkal.”⁵⁰ Az, hogy Gratz továbbra is elvállalta az egyesület vezetését, elősegítette Pest megyében a helyi csoportok engedélyezését is.⁵¹ 1934 szeptemberében Pataky Tibor⁵² személyes kérésére az alispán tudomásul vette a már hosszú évek óta erre váró helyi csoportok megalakulását. (Buda-keszi (1928), Dunabogdány (1929. november), Nagykovácsi (1930. február), Szigetújfalu (1925), Taksony (1927), Törökbálint (1925))⁵³

1934/35-ben viszont szakadás következett be az Egyesületen belül, melynek

⁴⁸ Pritz Pál: Nationalitäten und Außenpolitik Ungarns in den dreißiger Jahren. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Études historiques hongroises 1990. Ethnicity and Society in Hungary*. Budapest, MTA, 1990. 345.; Tilkovszky Loránt: Gömbös 1934. évi kezdeményezése a német kisebbségi kérdés rendezésére. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei*, 1980. 167–170. A levelet lásd: Juhász Gyula–Pamlényi Ervin–Ránki György–Tilkovszky Loránt (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Budapest, Kossuth, 1968. 19. sz. irat

⁴⁹ Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanez...* Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. Budapest, Európa–História, 1996. I. köt. 40.

⁵⁰ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 55/1934 – 1934. május 2.

⁵¹ Gratz Gusztáv elnöki pozíciójával kapcsolatban lásd bővebben: Bellér Béla: *A Volksbildungsvereintől a Volksbundig. A magyarországi németek története 1933–1938*. Budapest, Új Mandátum, 2002. 27–28.

⁵² Pataky Tibor a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályának volt a vezetője.

⁵³ Uo. – 1934. szeptember 18.

kiváltó oka az volt, hogy a nemzetgyalázás miatt elítélt Basch Ferencet Gratz Gusztáv kizárta az Egyesületből, és Baschsal együtt több ifjúradikális is kivált, akik létrehozták a Volksdeutsche Kameradschaftot.⁵⁴ Ebben a kezdeti időszakban azonban – bár sok esetben később sem – a helyi hatóságok nem tudtak különbséget tenni a két irányvonal között, összemosták azokat. Ezzel magyarázható az, hogy a Buda környéki főszolgabíró jelentésében arra panaszkodott, hogy az MNNE műsorain kulturális anyag alig szerepel, viszont annál több a propagandabeszéd.⁵⁵ A pomázi főszolgabíró szintén arról tett jelentést, hogy ha az MNNE nem volna, akkor szóba sem kerülne a nemzetiségi kérdés. Jelentették mindezt akkor, amikor a főispán a német nemzetiségi kérdéssről írott összefoglalójában arról tesz említést, hogy a szakadás óta az MNNE „csendesebb mederben” dolgozik, és napi politikával nem foglalkozik. Ebben a terjedelmes összefoglalóban a főispán a vármegye területén élő németeket két csoportra osztotta:⁵⁶

1. Azok a németek, akik a hazának békés polgárai, jól beszélnek magyarul, kegyérgondjukon kívül más bajuk nincsen, helyzetükkel megelégedettek, nemzetiségüknek megerősítésére való törekvésük sem egyházi, sem iskolai, sem politikai vonatkozásban nem nyilvánulnak meg. – kb. 45 000 fő

2. A másik csoporthoz tartoznak leginkább a Budapest környéki járások németajkú lakosai – számuk 95 000 –, akiket a nagy német célok szolgálatában álló budapesti szervezeteik izgatnak.

A Budapest környéki járások közül azonban e tekintetben kivételt képezett a monori járás két németajkú településsel: Vecséssel és Ceglédbercellel. Főszolgabírói jelentés szerint 1935-ig nem volt észlelhető semmiféle német nemzetiségi mozgalom. A monori főszolgabíró biztosította felettesét, hogy a járás német lakosságának hazafias magatartása ellen mindeddig kifogás nem merült fel, nemzetiségüket sem egyházi, sem iskolai, sem politikai téren megerősíteni nem kívánták.⁵⁷ Nagyon jól látszik tehát, hogy ebben az időszakban a lojalitás nem volt összeegyeztethető a nemzeti identitás megőrzésének igényével. 1935-ben Kussbach Ferenc, Bleyer veje, választási kampányt folytatott Vecsésen, és a főszolgabíró ennek tulajdonította, hogy megindult a német mozgalom,⁵⁸ az MNNE vecsési csoportja viszont csak 1937. április 18-án alakulhatott meg Pintér László kano-nok közbenjárására.⁵⁹ Amíg a helyi közigazgatás továbbra is veszélyesnek tartotta az Egyesületet, addig a radikálisabb német irányvonal állandóan rágalmazta őket,

⁵⁴ Spannenberger 2005: 105–113.

⁵⁵ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 10/1936.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ PML IV-408-u Alispáni évnegyedes jelentések 6.d. 38875/1935 73.f. 36.l. – Közli: Sín Edit: Vecsés a főváros vonzásában. In: Vecsés története. Szerk.: Lakatos Ernő. Vecsés, Vecsés Nagyközség Tanácsa, 1986. 159–160.

⁵⁹ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 3/1937.

mondván, hogy a „*magyar piszkos fasiszta kormány*” lefizette az Egyesület vezetését, hogy nekik dolgozzanak – hangzott el 1937-ben Solymáron egy budaörsi lakostól.⁶⁰

A két magyarországi német irányvonal egybemosása tehát súlyos hiba volt. A helyi közigazgatás nem mérte fel annak a szükségét, hogy az MNNE-t kellene támogatni a radikálisabb Kameradschafttal szemben, mert így távol tudnák tartani a hazai németeket a nemzetiszocialista irányvonalától.

1938 tavaszán az Anschluss hatása erősen érzékelhető volt a magyarországi németiség körében is. A fősztorgabírói jelentések ekkor már nem annyira német nemzetiségi mozgalomról szóltak, hanem náci mozgalomról vagy hitlerizmusról. Egy 1938. áprilisi nemzetvédelmi helyzetjelentés számolt be arról, hogy a március 15-i ünnepeken a sváb községekben sokan ülve maradtak a Himnusz éneklése közben.⁶¹ Miután a Volksbund 1938 novemberében az első bécsi döntést követően megalakulhatott, a helyi hatóságok is világosan látták már az új szervezet és az MNNE közötti lényeges különbségeket. A közigazgatás egyes megyei tisztviselői ekkor már szembesültek hibáikkal: „*nem lett volna szabad differenciálás nélkül az egész németiségnek nekimenni, őket büdös, hazaáruló sváboknak nevezni, a közigazgatás minden eszközével nyomni őket, csupán azért, mert németül is beszéltek.*”⁶² Az MNNE-vel szembeni ellenséges magatartás szinte megszűnt, és a jelentések egyre gyakrabban számoltak be arról, hogy az MNNE ülésein a vezetők a magyar államhoz való hűséget hangsúlyozzák. Ez ekkor már azonban késői felismerésnek bizonyult. Sem a helyi közigazgatás, sem a magyar kormányok két évtizeden keresztül nem ismerték fel, hogy a jogos kisebbségi igények szabotálásával egy radikálisabb irányvonal fejlődik ki, mely már nem tartotta szükségesnek a magyar államhoz való lojalitást, hanem egyre inkább Németország expanziós céljainak kiszolgálójává vált.

Erdei Ferenc a népi vonalról a következőképp bírálta: „*Hogy követelődözön akarna német polgárrá lenni, az nem igaz. (Mármint a magyarországi német – M.R.) Aminthogy nem akar tűzön-vízen keresztül magyar polgárrá sem lenni. Bizonyos azonban, hogy ha Németországban élne, már német földművelő vagy iparúzó polgár lenne régen, akárcsak ott való atyafiai. És ha olyan magyar társadalom ölelte volna körül, amely széles alapú magyar kultúrán és általános civilizáltságon épült, akkor már magyar polgár lett volna ezidőre. Így azonban csak rejtett kívánsága a polgárosodás és az fogja megnyerni magának, aki hamarabb eljutatja ezt hozzá. Aki jobban siet. S mivel a magyarok nem sietnek, a németek pedig*

⁶⁰ Uo.

⁶¹ PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 13/1938.

⁶² Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) Miniszterelnökség Nemzetiségi Osztálya 69.cs. C. 17 654/1940. Közli: Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945.* Budapest, Kossuth, 1978. 69.

*nagyon igyekeznek: van német veszedelem.*⁶³ Erdei társadalmi szempontú megközelítésből nagyon élesen látta a lényegét. A magyarországi német mozgalom radikalizálódásának nem, de a magyarországi németek radikalizálódásának társadalmi-szociális okai is voltak, amiben természetesen nem kis súllyal szerepelt a világgazdasági válság hatása is, amire az 1930-as években a náci Németország építeni tudott annyiban, hogy a külhoni németeket a remélt jobb egzisztencia reményében meg tudta nyerni magának.

Bethlen István többek nevében 1939. január 14-én a Volksbund megalakulása kapcsán egy memorandumot nyújtott át Horthy Miklósnak, melyben Imrédyt tették felelőssé azért, hogy „*a magyarországi svábság, amely eddig államhű vezetés alatt állott*”, most olyan vezetés alá került, „*melynek magyar államhűsége nemcsak hogy kétséges, de államellenes magatartása büntető ítéletekben már bírói megállapítást nyert*”.⁶⁴ Ezzel a Basch elleni nemzetgyalázás vádjával lefolytatott perre utaltak. Imrédynek nyilván megvolt a maga felelőssége a Volksbund engedélyezésében, de legalább annyira az uralkodó magyar politikai elitnek is, amely nem mérte fel a revíziós politikához való feltétlen ragaszkodás végzetes következményeit nemcsak a magyarországi németekre, hanem hazánk további sorsára nézve sem.

Az 1940 augusztusában született második bécsi döntéssel egyidejűleg kötött bécsi népcsoportegyezmény pedig már egyértelműen a Volksbundot ismerte el a hazai németiség egyetlen törvényes képviselőjének, szabad kezét adott a nemzetiszocialista ideológia terjesztésének. Az MNNE 1940 novemberében végérvényesen megszűnt, így a magyar államhoz hűséges németeknek nem maradt saját nemzetiségi szervezete.

A szakirodalomban gyakran olvasható állításokkal szemben világosan el kell mondanunk: a magyarországi németek esetében a lojalitás problémája messze nem csupán az 1930-as évek második felének terméke, hanem közvetlenül az első világháborút követő években jelentkező igen komoly kérdés volt. Hazaárulásnak tartottak minden olyan megmozdulást, kijelentést, amely a nemzetiségpolitikai jogalkotás gyakorlati végrehajtását kérte számon. A nemzetiségpolitika hibájának legkifejezőbb megfogalmazását maga Bethlen mondta 1926. november 28-án Debrecenben: „*A jó hazafiság nem az anyanyelvtől függ, hanem a meggyőződéstől és az érzésektől. Sajnos a múltban igen gyakran összetévesztettük a kettőt és azt, aki magyarul beszélt, de kifelé húzott, magyar embernek tartottuk, míg ugyanakkor bizalmatlanok voltunk aziránt, aki magyarul nem beszélt ugyan, de lelkének minden idegszálával ragaszkodott a magyar hazához.*”⁶⁵

⁶³ Erdei Ferenc: *Futóhomok*. 2. kiadás. Budapest, Atheneum, 1938. 40–41.

⁶⁴ *Horthy Miklós titkos iratai*. Szerk.: Szinai Miklós–Szűcs László. Budapest, 1963. 43. sz. irat

⁶⁵ Gratz 1934. 131.

Regionalizmus Ukrajnában

Az ország Alkotmánya (1996) kimondja, hogy Ukrajna unitárius állam, területe egy és oszthatatlan. A szöveg utal az ország regionális tagoltságára, amelyet történelmi, gazdasági, ökológiai, földrajzi, demográfiai sajátosságok, etnikai és kulturális hagyományok körvonalaznak.¹ A regionalizmus ilyen szintű említése összefügg azzal, hogy az állam mai területe hosszú történelmi folyamat eredményeként alakult ki. Ennek során olyan területek kapcsolódtak egybe, amelyek korábban nemcsak hogy más-más államokhoz, hanem más-más társadalmi-kulturális rendszerekhez tartoztak. Ugyanakkor a történelmi gyökerű, hagyományokon alapuló regionalizmus nem tükröződik vissza az ország közigazgatásában. Mindazonáltal ezt a tagoltságot őrzi a köztudat, számolnak vele a társadalom- és bölcsészettudományok művelői, és a napi politika, sőt a hétköznapi szemlélődő számára is megtapasztalható.

Bár a régió térben és időben változó fogalom, nincs egyetlen meghatározás, amely minden esetben érvényes lenne, mégis a regionális tagoltsággal kapcsolatban alapvetően külső és belső történetről beszélhetünk.

A külső történelmi megközelítés alapkérdése, hogy hová helyezzük el Ukrajnát Európában. Az Európa-fogalom jelentéstartalma a 19. század óta általánosan elfogadott, a térfelosztás azonban folyamatosan változott.² A Kelet- és Nyugat-Európa, Közép-Európa, Köztes-Európa, Kelet-Közép-Európa nemcsak a birodalmakhoz, államközösségekhez való tartozás mentén volt megfogható, hanem éppen az ezektől való elkülönülés szándéka is befolyásolta azt, hogy az adott időszakban ki, milyen szempontból melyik országot vagy térséget hová sorolta. Mivel azonban 1991-et megelőzően Ukrajna nem rendelkezett önálló államisággal,

¹ „132. Cikkely. Ukrajna területi berendezkedésének alapja az állam területének egysége és oszthatatlansága, [...] a régiók egyensúlyi helyzete és szociális-gazdasági fejlődése, tekintetbe véve történelmi, gazdasági, ökológiai, földrajzi és demográfiai sajátosságait, etnikai és kulturális hagyományait.” Конституція України від 28.06.1996 року. *Відомості Верховної Ради України*, 1996, №30, ст. 141.

² Az európai regionalizmus kérdéseiről lásd: Probáld–Szabó 2005: 159–170. Közép- és Kelet-Európa külső határaival, belső tagoltságával kapcsolatos vitákról: Romsics 1997: 43–47.

ezért az európai térfelosztás szempontjából betöltött szerepe is csak az utóbbi két évtizedben vált értékelte szemponttá. Norman Davies 1996-os könyvében az elsők között helyezte el Ukrajnát az európai történeti folyamatokban, nem Nyugat-Európával azonosította Európa történetét, hanem egész Európáról írt.³ Hasonló módon közelítette meg az ukrán történelmet az 1991-ben létrejött lengyelországi Közép-Kelet-Európa Intézet, melynek alapvető célkitűzése, hogy a Balti-, az Adriai és a Fekete-tenger által határolt térség, George Kłoczowski kifejezésével élve a „fiatalabb Európa” is hozzáadódjon az Európáról való tudásunkhoz.⁴ A magyarországi tudományosság Ukrajnát elsősorban az orosz világ, a posztszovjet térség vagy a FÁK országok témakörében láttatja, illetve a kisebbségkutatás, valamint a Kárpát-medencére kiterjedő földrajzi, etnográfiai stb. kutatások szempontjából a határ menti régió, Kárpátalja számíthat elsősorban figyelemre.

Az alábbiakban a regionalizmus sokrétű belső történetének csak egyes szempontjait vizsgáljuk. Ezek a közigazgatás története és területi alapjai, a nagyrégiók kialakítása és funkciója, a gazdasági szempontú regionalizáció és a történeti régiók.

Közigazgatás

Az ukránok 1991 előtt nem rendelkeztek önálló államisággal. Saját történetírásuk az önálló államiságra törekvés sikeres előtörténeteként az 1918–1920-as polgárháborús időszakot, valamint az 1939-es kárpátaljai (korabeli szóhasználat: kárpáti) ukrán államkezdeményt tekinti. A mai Ukrajna területe, a történelem során szétdarabolva, sokféle államhoz tartozott, éppen ezért a közigazgatási hagyományok is eltérőek az egyes régiókban. A határok a szovjet időszakban váltak véglegessé, így ennek a rendszernek az uniformizáló hatása konzerválódott az államfordulat időszakára, és mint látni fogjuk, örökítődött tovább.

1922-ben megalakult a Szovjetunió (Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége), melynek egyik tagköztársasága az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság (1937-től: Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság /Ukrán SZSZK/). Az Ukrán SZSZK közigazgatása tovább vitte a cári birodalom időszakának kormányzásait [губерния], majd az évtized közepétől ezeket felváltották a gazdasági övezetek szerint kialakított körzetek [округ], végül az 1930-as évek elejétől megjelentek a megyék [область], amit tükörfordításban „terület”-ként szoktunk emlegetni. A 2. világháború alatti német megszállás felszámolása után gyors visszarendeződés következett be. Az 1991-ben függetlenné váló Ukrajna nem változtatott az örökölt megyei rendszeren, amit az ország 1996-os Alkotmánya is megerősített. A IX. fejezet 133. cikkelye szerinti közigazgatási egységek: a Krími Autonóm Köztársaság

³ Magyarul lásd: Norman 2002.

⁴ Instytut Europy Środkowo-Wschodniej. <http://www.iesw.lublin.pl/> (2012-01-11)

(Krími AK), a megyék, a járások és a különböző szintű települések. A megyéket gyakran nevezik régióknak, így jár el többek között az Állami Statisztikai Bizottság is.

1. táblázat. Közigazgatási egységek („régiók”) Ukrajnában (2011)⁵

		Járások	Városok	Városi típusú községek	Községek
Krími Autonóm Köztársaság		14	16	56	948
Megyék	Cserkaszi	20	16	15	824
	Csernyihiv	22	16	29	1483
	Csernyivci	11	11	8	398
	Dnyipropetrovszk	22	20	46	1435
	Doneck	18	52	131	1118
	Harkiv	27	17	61	1680
	Herszon	18	9	31	658
	Hmelnickij	20	13	24	1414
	Ivano-Frankivszk	14	15	24	765
	Kárpátalja	13	11	19	579
	Kijev	25	26	30	1126
	Kirovohrad	21	12	27	998
	Lemberg	20	44	34	1850
	Luhanszk	18	37	109	782
	Mikolajiv	19	9	17	894
	Odesza	26	19	33	1125
	Poltava	25	15	21	1814
	Rivne	16	11	16	1000
	Szumi	18	15	20	1466
	Ternopil	17	18	17	1023
	Vinnica	27	18	29	1466
	Voliny	16	11	22	1054
	Zaporizsja	20	14	22	915
	Zsitomir	23	11	43	1613
Kijev		–	1	–	–
Szevasztopol (városi tanács)		–	2	1	29
Ukrajna		490	459	885	28457

Sajátos helye van Ukrajna közigazgatási egységei között a Krími Autonóm Köztársaságnak. Az ország tizenöt fejezetből álló alkotmányának egy teljes fejezete,

⁵ Кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні на 1 січня 2011 року. http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2011/ds/ator/ator2011_u.htm (2012-01-11)

a X. foglalkozik ezzel.⁶ Eszerint a Krími Autonóm Köztársaság Ukrajna elidegeníthetetlen része (134. cikkely), saját alkotmánya, kormánya és parlamentje van, melyek azonban nem hozhatnak az ország alkotmányával ellentétes döntéseket.

A Krími Autonóm Köztársaság saját alkotmánya (1998)⁷ I. fejezetének 1. cikkelye megismétli az ország alkotmányának azt a kitételét, hogy az autonóm köztársaság Ukrajna elidegeníthetetlen része (vö. 134. cikkely), a 2. cikkelyben pedig megfogalmazza, hogy az autonóm köztársaság jogi státusa Ukrajna Alkotmányán alapszik. Ezzel tulajdonképpen ez a dokumentum is megkerüli az autonómia típusának konkrét meghatározását. A 3. cikkely sorolja fel az autonóm köztársaság alapvető elveit: néphatalom, a jog elsőbbsége, alkotmányosság, az emberi és állampolgári jogok és szabadságjogok tiszteletben tartása és biztosítása, törvényesség, választhatóság, kollegialitás, átláthatóság, az autonóm köztársaság és Ukrajna összállami érdekeinek összehangolása; valamint az alapvető garanciákat: jogi, szervezeti, pénzügyi, vagyoni, erőforrásokra vonatkozó önállóság; az autonóm köztársaság státusának, jogköreinek, tulajdonjogainak állam garanciája, bírósági védelme.

A státus meghatározásának körülményessége nyilvánvalóan összefüggésben van az előzményekkel. A szovjet időszakban az ország területe tagköztársaságokból tevődött össze, melyek száma időről időre változott, megalakulásakor négy, a felbomlás pillanatában tizenöt tagköztársaságból állt. A nagyobb kiterjedésű tagköztársaságokban a megyei rendszer volt érvényben, ez alól kivételt képezett a kisebb területi kiterjedésű három balti, valamint a moldáv és az örmény tagköztársaság. Ezenkívül az orosz tagköztársaságnak nagyobb területi egységei, úgynevezett országrészei, ezen belül nemzetiségi járásai voltak, illetve az OSZFSZK (Orosz Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság), az Azerbajdzsán, a Grúz, a Tadzsik, az Ukrán, az Üzbég SZSZK területén belül autonóm tagköztársaságokat is létrehoztak.⁸ A Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság az OSZFSZK-hoz tartozó közigazgatási terület volt 1945-ig, amikor a lakosság többségét adó krími tatárokat erőszakosan kitelepítették a félszigetről, ezzel egyidejűleg az autonóm tagköztársaság státust megszüntették, ez is az orosz tagköztársaság egyik megyéje lett 1954-ig, amikor – az 1654-es perejaszlavi szerződés megkötésének 300. évfordulóján – az Ukrán SZSZK-hoz csatolták. A perejaszlavi szerződés a Bohdan Hmelnickij-féle Lengyelországgal szembeni függetlenségi

⁶ „Стаття 134. Автономна Республіка Крим є невід’ємною складовою частиною України [...]” Конституція України від 28.06.1996 року. *Відомості Верховної Ради України*, 1996, №30, ст. 141.

⁷ Конституція Автономної Республіки Крим. <http://www.rada.crimea.ua/bases-of-activity/konstituciya-ARK> (2012-01-12)

⁸ Ennek részletes kifejtésére itt nincs mód, mert akárcsak a tagköztársaságok, az autonóm köztársaságok, országrészek és járasok is időben és térben változó képet mutattak a Szovjetunió fennállása idején.

háborúnak az az állomása, amelynek interpretálása mind a mai napig vitákra ad okot. A semleges meghatározás szerint a megállapodás tisztázta a viszonyt a kozák hadak és a moszkvai állam között. A tényleges következmény az volt, hogy a korábban lengyel területek orosz fennhatóság alá kerültek. A tényt a szovjet történettudomány az „újraegyesítés” szakkifejezéssel interpretálta, amit a későbbi korok területgyarapodásaira is érvényesítettek. A jelenkori ukrán történetírás a kozák idősakkal kapcsolatban a fogalmat vitatja – mivel ukrán etnikai területet egyik idegen államtól egy másik idegen államhoz csatoltak; viszont más a helyzet, amikor értelmezésükben ukrán etnikai területek összekapcsolásáról van szó (lásd Kárpátalja példáját).

1991-ben, még Ukrajna függetlenedése előtt, a Krím ismét autonóm köztársasággá vált az Ukrán SZSZK keretén belül. Ezt a státusát megőrizte a függetlenedés után is, bár hosszú csatározás folyt Kijev és Szimferopol között a krími autonómia jellegéről a külön krími alkotmány 1998 decemberében történt elfogadásáig. „Az ukrán kormány, a belföldi és a külföldi megfigyelők egy része az alkotmány jóváhagyását úgy kommentálta, hogy ezzel megoldották a »krími problémát« – elejét vették a Krím elszakadását célzó orosz szeparatista törekvéseknek azzal, hogy megerősítették a félszigetnek mint Ukrajna szerves részének státusát, ugyanakkor több kérdésben önálló döntési jogkörrel ruházták fel a régiót. Azonban sem Kijev, sem Szimferopol nem lehetett maradéktalanul elégedett a végre megkötött kompromisszummal, mert az alkotmány teljes mértékben ignorálja a több mint 260 ezer krími tatár érdekeit, akik számára a megelőző évtizedben tették lehetővé a visszatelepedést a közel fél évszázaddal korábban bekövetkezett deportálás után, s immár a félsziget 2,5 milliós, zömében orosz lakosságának 12%-át teszik ki.”⁹

A képlet tehát viszonylag egyszerű: az ország és az autonóm köztársaság alkotmányának homályossága a terület jogi státusának közelebbi meghatározását illetően abból fakad, hogy az elsődleges cél a „szeparatizmus” megakadályozása volt, ily módon beszélhetünk területi autonómiáról, nem pedig valamely etnikai közösségnek nyújtott engedményről. „Az orosz közösség domináns helyzete a formálisan nemzetek feletti autonómiát sajátos, orosz alapú identitás előretolt bástyájává tette.”¹⁰

Az autonómia fogalmát először az ukrainai nemzeti kisebbségekről szóló törvényben (1992) találjuk meg, melynek 6. cikkelye kimondja: „Az állam szavatolja a nemzeti kisebbségek számára a nemzeti-kulturális autonómiához való jogot”, ami a szöveg szerint azt jelenti, hogy használhatja anyanyelvét, anyanyelvén tanulhat és elsajátíthatja anyanyelvét, megőrizheti és gyarapíthatja nemzeti kulturális hagyományait, használhatja nemzeti jelképeit, méltathatja nemzeti ünnepeit,

⁹ Sevel 2009: 365.

¹⁰ Нагорна 2008: 168.

gyakorolhatja vallását, szabadon kielégítheti szépirodalomra, művészetekre, a médiára vonatkozó igényeit.¹¹

A több évszázados széttagoltság, regionális különfejlődés után létrejövő független ukrán államban érzékeny terület az autonómia kérdése. Az 1990-es évek elején a kérdés népszavazással történő eldöntésétől a nyílt szeparatizmusig, vagy annak nyilvánított próbálkozásokig többféle kísérlet történt.¹² Fontos hangsúlyozni, hogy nyilvánvalóan nem tehető és nem is teszünk egyenlőségjelet az autonómia és a szeparatizmus fogalma közé, a kérdés ukrainai megítélésében azonban a két fogalom azonosítása nem példa nélküli a szakmapolitikai megközelítésekben sem. Autonóm járás tervét megfogalmazták a kárpátaljai magyarok és a kárpátaljai románok is, autonóm területben gondolkodtak a krími oroszok. Az elszakadási törekvésre pedig a bukovinai románok és bizonyos esetekben a kárpátaljai ruszinok tekintetében lehet példát felhozni.¹³ Az autonómia kifejezés törvénybe foglalása azonban mégiscsak megtörtént, mégpedig a Krím esetében, de amint láttuk, nem etnikai-nemzeti önkormányzati tartalommal.

Makrorégiók és gazdasági térségek

Bár az ukrán szakirodalomban is a makrorégió fogalmát használják, ez megtévesztő abból a szempontból, hogy Ukrajnában az EU-ban bevett makrorégiók hivatalosan nincsenek kijelölve, ezért feltételesen nagyrégiókról beszélhetünk, különös

¹¹ Закон України Про національні меншини в Україні. *Відомості Верховної Ради України*, 1992, №36.

¹² Az autonómia nem szükségképpen kapcsolódik a nemzeti és etnikai kisebbségek kérdéséhez. Az autonómia formái igen különbözőek lehetnek: ilyen a városok és falvak helyi autonómiája, az egyetemek tudományos autonómiája stb. (Brunner–Küpper 2002: 11–36.) A települések helyi autonómiájának kérdéseivel foglalkozik az önkormányzatokról szóló törvény (Закон України Про місцеве самоврядування в Україні. *Відомості Верховної Ради України*, 1997, №24.). 1991-ben helyi népszavazás alapján az Odesza megyei Bolgradskij járásban a bolgárok és a gagauzok, a kárpátaljai Beregszászi járásban pedig a magyarok szavaztak nemzeti autonóm kerület létrehozásáról, azonban a hatalom ezt teljes mértékben figyelmen kívül hagyta. Az orosz kisebbség a kulturális autonómiához való jogait hangoztatja, különös tekintettel a nyelvi jogokra. A kisebbségek érdekérvényesítésének sajátos terepét jelentették az önkormányzatok, ahová a kompakt módon élő etnikumok juttatták be képviselőiket nagy számban. Ez a helyzet a magyarok esetében, különösen a kárpátaljai Beregszászi járásban, a románok esetében Bukovinában, a bolgárok esetében Odesza megye Bolgradskij járásában. (Stepanenko 2001: 315.) Az 1990-es évek papíron kezelt magyar autonómiatervezete Gulácsi Géza (Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség) nevéhez fűződik. A koncepció az önálló oktatási rendszer és az etnikai alapú kulturális autonómia felől közelítette meg a kérdést. (Gulácsi 1998.) Ezenkívül az ukrán parlamentben az előkészítésig, parlamenti bizottsági tárgyalásig jutott három autonómiatervezet, melyeket parlamenti képviselők nyújtottak be: Nver Mhitarjan 2003-ban, Gajdos István 2005-ben, Vaszil Hara 2006-ban. Lásd az ukrán Legfelsőbb Tanács honlapján: <http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/index> (2012-01-16)

¹³ Vö.: Лойко 2005.

tekintettel arra, hogy nem is egységes a tagolás, hanem többféle modell létezik. A magyar szakirodalom idézi például az öt- és hétrégiós modellt,¹⁴ de a kérdés ennél összetettebb, és mind a mai napig nem lezárt. A történelmi, politikai, kulturális jellemzőket is leképező nagyrégiók modelljeinek száma három és tizenegy között változik, ezek közül a négyrégios a legelterjedtebb Ezt használják szociológiai és politológiai elemzésekhez, mivel területe alapvetően egybeesik a parlamenti és elnökválasztások földrajzi-szavazóköri területfelosztásával. Az ehhez a tagoláshoz tartozó nagyrégiók markáns arculattal, közös meghatározó jegyekkel bírnak.

2. táblázat. Ukrajna makrorégiói – négyes modell

Makrorégiók	Megyék
Központi	Cserkaszi, Csernyihiv, Hmelnickij, Kijev (Kijev várossal együtt), Kirovohrad, Poltava, Szumi, Vinnica, Zsitomir
Nyugati	Csernyivci, Ivano-Frankivszk, Kárpátalja, Lemberg, Rivne, Ternopil, Voliny
Keleti	Doneck, Harkiv, Luhanszk
Déli	Dnyipropetrovsk, Herszon, Mikolajiv, Odesza, Zaporizsja és a Krími Autonóm Köztársaság

Az állandóság hiánya, a változások összefüggésben vannak azzal, hogy, mint már említettük, nincs hivatalos nagyrégiós felosztás, és az újabb és újabb kihívások a homógennek semmiképp sem tekinthető ország belső térképének az adott tudományterület vagy problémahalmaz alapvető kérdéseit figyelembe vevő újrarajzolását indukálják.

3. táblázat. Szociális-gazdasági makrorégiók – hatos modell¹⁵

Makrorégió	A makrorégió központja	Hozzá tartozó megyék
Központi	Kijev	Vinnica, Zsitomir, Kijev, Hmelnickij, Cserkaszi, Csernyihiv
Donecki	Doneck	Doneck, Luhanszk
Nyugati	Lemberg	Voliny, Kárpátalja, Ivano-Frankivszk, Lemberg, Rivne, Ternopil, Csernyivci
Dnyeper-melléki	Dnyipropetrovsk	Dnyipropetrovsk, Zaporizsja, Kirovohrad
Fekete-tenger melléki	Odesza	Mikolajiv, Odesza, Herszon, Krími AK
Harkivi	Harkiv	Szumi, Poltava, Harkiv

A szociális-gazdasági szempontú tagolást megjelenítő makrorégiók mellett történnek kísérletek olyan modell megalkotására, amely a költségvetési egyenlőtlen-

¹⁴ Baranyi (szerk.) 2009: 62.

¹⁵ Vö.: Паламарчук М. – Паламарчук О. 1998.

ségekkel kapcsolatos kihívásokra igyekeznek választ adni. Az, hogy a makrorégiók meghatározása sokféle szempont szerint lehetséges, és ezek a szempontok nem fedik egymást, a törésvonalak sokrétűségét jelzik. Többek között ebből fakad az állam egységesítő, homogenizáló törekvése.

4. táblázat. A helyi költségvetések bevételi és kiadása oldala (2010)¹⁶

<i>Megyék</i>	<i>A helyi költségvetések egy főre jutó bevételei (hrivnya)</i>	<i>A helyi költségvetések egy főre jutó kiadásai (hrivnya)</i>	<i>A helyi költségvetések bevételeinek és kiadásainak együtthatója</i>
Csernyihiv	904	3176	0,28
Harkiv	821	2965	0,28
Rivne	788	2785	0,28
Hmelnickij	953	3066	0,31
Zaporizsja	936	3002	0,31
Odesza	1011	3072	0,33
Vinnica	1016	2921	0,35
Ternopil	1019	2803	0,36
Cserkaszi	1029	2772	0,37
Doneck	1060	2887	0,37
Zsitomir	1027	2758	0,37
Kárpátalja	1094	2828	0,39
Kirovohrad	1183	2809	0,42
Poltava	1150	2674	0,43
Lemberg	1263	2844	0,44
Voliny	1730	3391	0,51
Kijev	1282	2458	0,52
Szumi	1424	2664	0,53
Luhanszk	1545	2861	0,54
Mikolajiv	1537	2866	0,54
Herszon	1619	2873	0,56
Ivano-Frankivszk	1681	2987	0,56
Dnyipropetrovsk	1713	2610	0,66
Csernyivci	1890	2809	0,67
Kijev város	4757	3508	1,36
Szevasztopol város	1952	2964	0,66
Krími AK	1874	3291	0,57
Ukrajnai átlag	1575	2888	0,55

¹⁶ Фролов 2010: 413.

Az állam arra törekszik, hogy az egyes régiók pénzügyi autonómiát élvezzenek, azonban jelen feltételek mellett, melyeket a fenti táblázat is tükröz – a megyék saját bevételeiből a kiadásoknak csak egy részét, esetleg töredékét képesek fedezni –, ez nem reális. A szakértők itt is szükségesnek tartják a makrorégiók kialakítását, mégpedig finánciális tényezők alapján meghatározva.

5. táblázat. Helyi költségvetési makrorégiók – kilences modell¹⁷

<i>Makrorégió</i>	<i>Központi megye</i>	<i>Megyék</i>
Krími AK	Szevasztopol (város)	Krími AK, Szevasztopol város
Fővárosi	Kijev	Kijev, Cserkaszi, Csernyihiv, Kijev város
Nyugati	Lemberg	Lemberg, Voliny, Rivne, Ternopil
Kárpáti	Ivano-Frankivszk	Ivano-Frankivszk, Csernyivci, Kárpátalja
Szlobodai	Harkiv	Harkiv, Szumi, Poltava
Donbász	Doneck	Doneck, Luhanszk
Dnyeperi	Dnyipropetrovsk	Dnyipropetrovsk, Zaporizsja
Központi	Zsitomir	Zsitomir, Vinnica, Hmelnickij, Kirovohrad
Fekete-tenger melléki	Odesza	Odesza, Mikolajiv, Herszon

A gazdasági regionalizáció tekintetében a szabad (különleges) gazdasági övezetek (CE3¹⁸), a kiemelt fejlesztési területek (TIIP¹⁹) és az eurorégiók érdemelnek elsősorban figyelmet, melyek létrehozását az motiválta, hogy a gazdaságirányítás súlypontját levigyük a régiók szintjére, fokozzák a régiók önállóságát, elősegítsék a regionális fejlődést, javítsák a beruházási kedvet.

A szabad gazdasági övezetek (11) és a kiemelt fejlesztési területek (több mint 70) virágzásának időszaka a 2000-es évek első felére esett, majd a 2005-ös költségvetés módosításáról szóló, 2005 márciusában elfogadott törvénnyel felszámolták ezeknek a gazdasági régióknak a legfőbb vonzerejét jelentő kedvezményes adózás lehetőségét, elsősorban átláthatatlanságra, adózási visszaélésekre hivatkozva. A 2005 előtt létrehozott intézmények azonban ma is léteznek, az általuk vonzott beruházások aránya az adott közigazgatási egységeken belül, a 2009-es adatok szerint, csökkenő sorrendben: Doneck megyében 58,8%, a Krímen 9,8%, Kárpátalján 9,7%, Lemberg megyében 8,6%, Harkiv megyében 3,7%, Zsitomir megyében 2,8%, Mikolajiv megyében 1,9%, Odesza megyében 1,7%, Voliny megyében 1,2%, Kijev megyében 1,0%, Csernyihiv megyében 0,5%, Luhanszk megyében pedig 0,3%.²⁰ 2009-ben Kárpátalján 773 külföldi tőkéjű vállalat működött.

¹⁷ Uo. 416.

¹⁸ Спеціальна економічна зона.

¹⁹ Території пріоритетного розвитку.

²⁰ Нові форми організації територій з особливим податковим режимом (CE3 і TIIP). Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. <http://www.niss.gov.ua/articles>

Ugyanekkor a Kárpátalja Különleges Gazdasági Övezet területén tevékenykedő 16 vállalat 201,9 millió USD működő tőkével rendelkezett, ebből 67,6 millió USD (33,5%) volt a külföldi beruházás. Mindazonáltal tapasztalhatók a 2005-ös kormánydöntés negatív következményei.²¹ A kiemelt fejlesztési területek esetében éreztette hatását a világ gazdasági válság is.

6. táblázat. A kiemelt fejlesztési területek keretében Kárpátalján megvalósuló külföldi beruházások a beruházó országok szerint, ezer USD (2009)²²

	<i>Projekt előirányzat</i>	<i>A projekt elindulása óta eszközölt befektetés</i>	<i>Ebből 2009-ben</i>	<i>A teljes projekthez viszonyított arány (%)</i>
Európa (összes)	165 874	39 298	673	23,7
Lengyelország	2 6441	26 606	–	100,6
Szlovákia	1 158	1 137	–	98,2
Magyarország	135 275	8 555	–	6,3
Svájc	3 000	3 000	673	100,0
FÁK országok (összes)	96	96	–	100,0
Oroszország	96	96	–	100,0
Összesen	165 970	39 394	673	23,7

Fontos keretét adják a gazdasági regionalizációnak a határokon átnyúló euro régiók. Ukrajnában jelenleg 9 eurorégió működik, érintve az összes szomszédos országot, ezek közül Magyarország és Szlovákia 1-1-ben, Lengyelország és Belarusz 2-2-ben, Románia és Moldova 3–3-ban, Oroszország pedig 4-ben vesz részt. Négy eurorégió EU-s tagországot is érint. A sorban az első a Kárpátok Euro régió volt 1993-ban, melynek teljes területe mintegy 150 ezer km², 19 közigazgatási egységet érint, közte a következő ukrainai megyékkel: Kárpátalja, Lemberg, Ivano-Frankivszk és Csernyivci.

/271/ (2012-01-11); Вільні економічні зони в Україні. Урядовий портал. http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=6502922 (2012-01-11)

²¹ Lengyel–Zsulkanics 2010: 398–399.

²² Лізанець 2011: 195.

7. táblázat. Eurorégiók Ukrajnában²³

<i>Eurorégió</i>	<i>Létrehozás éve</i>	<i>Érintett országok (Ukrajnán kívül)</i>
Kárpátok [Carpathian]	1993	Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Románia
Bug [Bug]	1995	Lengyelország, Belarusz
Alsó Duna [Lower Danube]	1995	Moldova, Románia
Felső Prut [Superior Prut]	1995	Moldova, Románia
Dnyeper [Dnepr]	2003	Oroszország, Belarusz
Szlobozsanscsina [Slobozhanschina]	2003	Oroszország
Jaroszlavna [Jaroslavna]	2007	Oroszország
Dnyeszter [Dnestr]	2007	Moldova
Donbász [Donbas]	2010	Oroszország

Nyilvánvalóan nem a gazdasági elemzés a célunk, csak arra kívántunk rámutatni, hogy a gazdasági régiók természete és elhelyezkedése tekintetében a közpolitika és az elemzők részéről is megnyilvánul a törekvés, illetve a szándék a gazdasági fejlettségi szintek kiegyenlítésére az egyes régiók tekintetében. Kárpátalja esetében például fentebb az etnikai alapú (közigazgatási) regionalizáció kilátástalanságára utaltunk, gazdasági tekintetben azonban az ukrainai lehetőségekhez képest az összes keretben megvan a formális lehetőség a részvételre és a fejlesztésre. Azonban a legfőbb állami érdek kivételével – az ország egységének megőrzése – minden szinten nagy ellenállást váltana ki, ha egy esetleges közigazgatási reform bármelyik makrorégiós modellt, gazdasági térfelosztást vagy ahhoz közeli állapotot próbálna rögzíteni, éppen a fentebb említett törésvonalakkal kapcsolatos problémahalmazok következtében.

Történeti régiók

A történeti régiók problémája rendkívül összetett. Még egyes iskolai történelem tankönyvek is külön, többoldalas mellékletben sorolják fel, illetve definiálják a tankönyvben feldolgozott időszakokkal kapcsolatos régiómegnevezéseket. Mindezen bonyodalmak áthidalására szolgál az ukrán etnikai területek összefoglaló körülírása, amelyet a mai Ukrajna összes történelmi-földrajzi régiójára vonatkoztatnak, kivéve a Krím-félszigetet. A kiindulópont Mihajlo Hruszevszkij 19. századi ukrán történész munkássága és iskolája. Eszerint önálló államiság hiányában

²³ Тетяна Гурневич – Ірина Мартиняк: Сучасні тенденції функціонування євро регіонів в Україні. http://confitiapv.at.ua/publ/konf_14_15_grudnja_2011_r/24 (2012-01-11)

az ukrán nép történetét kell a kutatások középpontjába állítani. Ha a Kijevi Ruszt mint a keleti szlávság közös, tehát egy etnikum által nem kisajátítható államának tekintjük, az annak felbomlását követő évszázadok történései alapján megkíséreljük ezen szempont szerint összegezni a legelterjedtebb, négyes regionális modell történelmi, kulturális, szocializációs hátterét. A területi-regionális átalakulások igen hosszú sorából az irányjelző elemeket próbáljuk meg kiemelni.

A mai *nyugati régió* – Kárpátalja kivételével – a 13–14. századi Halicsi-Volinyi (lásd Galícia-Volhínia) Fejedelemség területe, amely lengyel és litván fennhatóság alá kerülve szűnik meg. Galícia területét (beleértve Észak-Bukovináét is) Lengyelország első felosztásakor, 1772-ben az osztrák császársághoz csatolják, majd a két világháború között ismét Lengyelországé, és a Molotov–Ribbentrop-paktummal kerül véglegesen a Szovjetunióhoz. Volhínia Lengyelország harmadik felosztásakor (1795) lesz a cári Oroszország részévé.

A mai *középső régió* az ukrán történelem Kozák Hetmanátusként ismert korszakához köthető (1649–1782). Erről szól a már említett 1654-es perejaszlavi szerződés, illetve az 1667-es andruszovói békével immár vitán felül állandósul az új lengyel–orosz határ a Dnyeper vonala mentén, megteremtve ezzel a hetmanátus örökében két új régiót, a Jobbparti („lengyel”) és Balparti („oros”) Ukrajnát. A Jobbparti Ukrajnát Lengyelország második felosztásakor, 1793-ban csatolták Oroszországhoz, s azon belül a Kisorosz Kormányzóság része lett.

A mai *keleti és déli régió* (vagy lásd még *délkeleti régió*, ebben az értelemben: hármass modell) – a Krím kivételével – az úgynevezett Vadmező (Дике поле) – a Fekete-tenger sztyeppés partvidéke (a kora középkori „Szkítia”) és Szabadföld (Слобожанщина) – a mai Ukrajna északkeleti területe, mindkettő határvidék („frontier”) volt.

Bár csak nagy vonalakban jeleztük a (makro)régiók történeti alapjait, az egybetartozás hagyományát jól mutatja, s minden, ami úgymond kilóg ebből a keretből, ellene hat például egy makroregionális alapú közigazgatási átrendezésnek, és megalapoz egy „hagyományos” különállást. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a nemzeti, etnikai, regionális identitásokat nem jellemzi az állandóság, sokkal inkább a kettősség vagy a pillanatnyi helyzethez kötöttség. Különösen sajnálatos az identitások érzelmi alapú megközelítése, amelynek helye van a tudományos kutatásokban is, bár az ellenkezőjére is vannak kiváló példák.²⁴ Arról sem feledkezhetünk meg, hogy amit „nyugati makrorégiónak” akarunk látni, az legalább négyféle tér összefonódásából adódik: a 20. század elejéig a mindenkor magyar államhoz tartozó Kárpátalja, a galíciai–volhíniai területekből Volhínia soha nem került ki a szláv hatás alól (nem tartozott az osztrák birodalomhoz, ellentétben Galíciával), és merőben eltér egymástól Galícia és Bukovina arculata, a német

²⁴ Vö.: *Україна модерна* 2007; Дробіжєва – Головаха 2007; Нагорна 2008; stb.

kulturológus, Winfried Menninghaus szavaival: Galícia a Kelet legnyugatibb csücske, Bukovina pedig a Nyugat leginkább keleti csücske.²⁵

A jelenkori ukrán társadalom működését nem annyira az ideológiák határozzák meg, mint inkább a klánok, a regionális és a családi kapcsolatok. Ez az úgynevezett neopatrimonializmus, olyan atyáskodó klientúrahálózatok bonyolult szövevénye, melynek érdekei igen távol állnak a közösség valódi szükségleteitől. A politikai harc nem a gazdaság fejlesztésének stratégiáiról, a társadalmi szervezetek politikai vagy kulturális-ideológiai paramétereiről szól, hanem a források elosztásáról és a hatalomhoz való hozzáférésről. Konszolidációra ezen az alapon remény sincs – állapítja meg Larisza Nahorna. Szerinte az ukrán politikai (multietnikus) nemzet megteremtésének útja a folyamatos gazdasági, szociális és politikai fejlődés, amely ideológiai és nyelvi-kulturális téren a konfliktusforrások minimalizálását célozza. Azonban Ukrajnában ma a politikai nemzet fogalma csak absztrakció, amelynek éppúgy vannak lelkes hívei, mint ahogy nem kevésbé eltökélt ellenzői is. A szovjet hatalom univerzalista értékeinek lesöpprésével keletkező űrt az etnikai és regionális identitások töltötték ki, az államnak azonban nem volt koherens regionális politikája. A regionális identitások gyakrabban képezik a publicisztika, mint a tudományos kutatások tárgyát, éppen ezért nem véletlen a mítoszok és a sztereotípiák uralma. Az etnikai identitásnak az állameszme egyik pillérévé tételére tett kísérletek pedig a társadalom egy jelentős részét a regionális identitás felé fordították.²⁶ „A regionális identitás szintjét a regionális tér befogadása történelmi sajátosságainak bonyolult összefonódása, az etnikai színezet, a terület urbanizáltsága, a kulturális hagyományok továbbörökítésének szintje határozza meg.”²⁷ Szociológiai felmérések tanúsága szerint Ukrajnában a lokális identitás országos és regionális szinten is erősebb, mint az ország egészéhez való tartozás érzése, a makrorégiók szintjén pedig – talán meglepő módon – a központi és a déli régióban erősebb.²⁸ Bár ez a tényező sem az egységet demonstrálja, egyet kell értenünk Serhy Yekelchyykkel abban, hogy az ukrán nemzetépítésben a nacionalizmust téves oroszellenességgént értelmezni, hanem sokkal inkább a hazafiságot jelenti.²⁹ Ez a fajta haza- és identitáskeresés továbbra is feladat.

²⁵ Idézi: Нагорна 2008: 158.

²⁶ Нагорна 2008: 43–57.

²⁷ Уо. 81.

²⁸ Уо. 82–83.

²⁹ Екельчик 2010: 13–14.

Irodalom

- Baranyi Béla (szerk.): *Kárpátalja*. [A Kárpát-medence régiói 11.] Pécs–Budapest, MTA RKK–Dialóg Campus, 2009.
- Brunner, Georg–Küpper, Herber: European Options of Autonomy: a typology of autonomy models of minority self-governance. In: Gál Kinga (ed.): *Minority Governance in Europe*. Open Society Institute, Budapest, 2002. 11–36.
- Davies, Norman: *Európa története*. Budapest, Osiris, 2002. (Europica varietas)
- Gulácsi Géza: A kárpátaljai magyarság jogi helyzete és autonóm törekvései. In: [Csernicskó István et al.]: *Utközben. Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról*. [Változó világ.] Ungvár, KMKSZ, 1998.
- Lengyel Mihajlo – Zsulkanics Nelja: Társadalmi gazdasági helyzet. In: Fedinec Csilla–Vehes Mikola (főszerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010.
- Probáld Ferenc–Szabó Pál: Európa térszerkezetének modelljei. In: Dövényi Zoltán–Schweitzer Ferenc (szerk.): *A földrajz dimenziói*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2005. 159–170.
- Romsics Ignác: Közép- és/vagy Kelet-Európa? *Rubicon*, 1997. 5–6. sz. 43–47.
- Sevel, Okszana: A krími tatár kérdés: politika, jogalkalmazás és retorika. In: Fedinec Csilla–Szereda Viktória (szerk.): *Ukrajna színeváltozása: 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Pozsony, Kalligram, 2009. 364–395. (Regio Könyvek)
- Stepanenko, Viktor: A State to Build, a Nation to Form: Ethno-Policy in Ukraine. In: Anna-Mária Bíró, Petra Kovács (eds.): *Diversity in Action: Local Public Management of Multi-Ethnic Communities in Central and Eastern Europe*. Budapest: LGI Managing Multiethnic Communities Project, 2001.
- Вільні економічні зони в Україні. Урядовий портал. http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=6502922 (2012-01-11)
- Гурневич, Тетяна – Мартиняк, Ірина: Сучасні тенденції функціонування євро-регіонів в Україні. http://confiapv.at.ua/publ/konf_14_15_grudnja_2011_r/24 (2012-01-11)
- Дробіжева, Л.–Головаха, Е. (ред.): *Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации*. Киев–Москва, 2007.
- Екельчик, С.: *История Украины. Становление современной нации*. Київ: К. І. С., 2010.
- Закон України Про національні меншини в Україні. *Відомості Верховної Ради України*, 1992, №36.
- Закон України Про місцеве самоврядування в Україні. *Відомості Верховної Ради України*, 1997, №24.

- Конституция Автономной Республики Крым. <http://www.rada.crimea.ua/bases-of-activity/konstituciya-ARK> (2012-01-12)
- Конституція України від 28.06.1996 року з останніми змінами. *Відомості Верховної Ради України*, 1996, №30.
- Лізанець, М.: Фінансовий механізм інвестиційного забезпечення регіонального розвитку Закарпаття. *Інноваційна економіка*, 2011, №24.
- Лойко Л.: *Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність*. Київ: Фоліант, 2005.
- Мікула, Н.: *Єврорегіони: досвід та перспективи*. Львів, ІРД НАН України, 2003.
- Нагорна, Л.: *Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008.
- Нові форми організації територій з особливим податковим режимом (СЕЗ і ТПР). Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. <http://www.niss.gov.ua/articles/271/> (2012-01-11)
- Паламарчук, М.–Паламарчук, О.: *Економічна і соціальна географія України з основами теорії*. Київ, Знання, 1998.
- Скорик, М.–Харічков, С.–Андерсон Н.: *Єврорегіони на кордонах*. Одеса, України Ін-т проблем ринку і економіко-екологічних досліджень, 2010.
- Україна модерна* («Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні»). Спеціальний випуск). Ч. 12(2). Київ–Львів, 2007.
- Фролов, С.: Бюджетні макрорегіони як метод вирішення проблем міжбюджетних відносин в Україні. In: *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: збірник наукових праць*. Т. 30. Суми, 2010.

